

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ

2018
31

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018. Вип. 31. 308 с.

Збірник об'єднує студії з історії, мовознавства та літературознавства.

В історичному блоці представлені наукові дослідження різних аспектів актуальних проблем історії, зокрема Західноукраїнської Народної Республіки, воєнної історії, а також про відомих людей та їх значення у формуванні української державності.

Мовознавчі студії розкривають проблеми історії української філології (явища староукраїнської мови XVI–XVIII ст., дослідження пам'яток) і діалектології (діалектної лексикографії).

Наукові публікації з літературознавства зосереджені довкола аналізу праць міжвоєнного періоду (Софія Яблонська-Уден, Михайло Рудницький) і відображають проблеми воєнного часу в сучасних текстах.

Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood / Ed. Ihor Soliar; NAS of Ukraine, I. Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2018. Vol. 31. 308 p.

The collection of scientific papers is an interdisciplinary edition of the Institute, which integrates studies in history, linguistics, and literary criticism.

The historical block is represented by studies of current problems of history, such as the history of the West Ukrainian People's Republic, military history, as well as investigations about famous persons and their importance in the formation of Ukrainian history.

Linguistic studies reveal issues in the history of Ukrainian language (phenomena in the Old Ukrainian language of the 16th-18th centuries, studies of monuments), and dialectology (dialectal lexicography).

Literary criticism studies focus on the analysis of works of the interwar period (Sofia Yablonska-Uden, Mykhailo Rudnytskyi), and reflect the problems of wartime in contemporary texts.

Рекомендувала до друку вчена рада

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 4 від 11.12.2018 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Соляр Ігор Ярославович, д.і.н., с.н.с. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Акіллі Алессандро (Achilli Alessandro), PhD (Australia)

Борчук Степан Миколайович, д.і.н., проф. (Україна)

Газдаг Вільмош (Gazdag Vilmos), PhD (Україна)

Даниленко Андрій (Danylenko Andriy), PhD, prof. (США)

Золтан Андраш (Zoltán András), dr hab., prof. (Угорщина)

Литвин Микола Романович, д.і.н., проф. (Україна)

Мозер Міхаель (Moser Michael), dr hab., prof. (Австрія)

Муравський Олег Іванович, к.і.н., с.н.с. (Україна)

Надрага Марта Степанівна, к.і.н., с.д. (Україна)

Пастух Тарас Васильович, д.філол.н., доц. (Україна)

Рембішевська Дорота Кристіна (Rembiszewska Dorota Krystyna), dr hab., prof. (Польща)

Романюк Михайло Васильович, к.і.н. (Україна)

Ситник Олександр Степанович, д.і.н., проф. (Україна)

Ястремська Тетяна Олександрівна, к.філол.н., с.н.с. (Україна)

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Актуальні питання української історії

УДК [94(477.83/.86):329.733-053.81(=161.2)]»18/19»

DOI: 10.33402/ukr.2018-31-3-15

Наталія МИСАК

*кандидат історичних наук
старший науковий співробітник*

відділу нової історії України

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8685-9566>

e-mail: natalia_mysak@ukr.net

ІДЕЇ СОБОРНОСТІ ТА САМОСТІЙНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ГАЛИЧИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано зародження й утвердження в молодіжному середовищі Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. ідей соборності та самостійності України. Акцентовано увагу на обставинах і соціально-культурному та політичному тлі, які впливали на формування цих ідей у галицькому суспільстві. Визначено чинники, що стимулювали національну самоідентифікацію української молоді – вихованців середніх шкіл і студентів вищих освітніх закладів. Поширення й популяризація у краї творів українських поетів та письменників із Наддніпрянщини, особливо Тараса Шевченка, перетворення його на своєрідний символ соборності українських земель на початку ХХ ст., культурно-просвітницька діяльність таємних гуртків гімназистів, інтерес студентства до політичного життя краю, участь у ньому попри заборони влади сприяли усвідомленню молоді належності до єдиного національного організму. Констатовано, що завдяки цьому українська ідентичність на початку ХХ ст. ставала притаманною для все більшої кількості студентства, про що свідчить поступове витіснення зі життя в молодіжному середовищі етнонімів «русин», «руський» та їх заміна самоназвами «українець», «український». Вказано, що значний вплив на формування ідей самостійності й соборності мало зародження радикального руху, націоналізація його молодіжного крила та чітке формулювання мети діяльності – політична самостійність української нації. Зазначено, що вихід у світ твору Юліана Бачинського «Україна irredenta», значна популярність його у студентських колах, боротьба за створення українського університету у Львові сприяли утвердженню серед молоді ідей самостійності й соборності як найвищої мети національно-політичних стремлень українців.

Ключові слова: соборність, самостійність, молодь, самоідентифікація, національна ідентичність, русин, українець, Галичина.

Модерна доба – період активізації націєтворчих процесів, боротьби європейських народів за реалізацію своїх національних прав. Позбавлені власної держави

нації спрямовували всі зусилля на її побудову. Важливою складовою боротьби за національні права як у теоретичній, так і практичній площині стає формування ідей соборності та самостійності.

Наприкінці XIX – початку XX ст. під впливом європейських модернізаційних процесів, лібералізації суспільно-політичного життя в Габсбурзькій імперії активізується український національний рух у Галичині – спершу в соціально-культурній, а згодом і політичній площині. Однією з найдієвіших сил у цих перетвореннях стає молодь. Відкрита для сприйняття нових думок, активна, цілеспрямована, сповнена бажання змінити світ на краще, вона сприймає національну ідею, усвідомлює необхідність політичної самостійності та соборності для майбутнього свого народу й докладає всіх зусиль для втілення цих постулатів у життя. Молодь – своєрідний промотор нових думок і візнь, соціальний акумулятор трансформацій, які часто непомітно для інших, для загалу, відбуваються у різних сферах суспільного життя: політиці, культурі, освіті тощо. Чи не найкраще схарактеризував її Іван Франко: «В остатнім двадцятиліттю XIX-го віку на підмогу, а почасти на зміну давнішим діям вийшла нова генерація робітників і вкинула в ту прірву велику працю, велику силу гарячого запалу і твердої віри в будущину нашої нації. Ся генерація звіяла бурю в нашім національнім життю, та рівночасно прочистила повітря, проложила не в однім напрямі нові стежки. Вона розбудила пристрасті там, де вперед була байдужість і рутинна, оживила пульс народного життя. Се був той запас свіжих сил, який віднайшла в собі наша нація в хвилі тяжкого пригноблення»¹. Завдяки активності, наполегливості, бажанню щось змінити на краще, почасти безкомпромісності й радикалізму молодь не просто поділяла й пропагувала соборність та самостійність як основні постулати національної ідеології, а й послідовно втілювала їх.

Проблемі соборності та самостійності в українській історіографії присвячено чимало праць. Здебільша вони стосуються політологічного тлумачення цих ідей чи їх репрезентацій в ідеології та діяльності як окремих політиків, так і громадських організацій та політичних партій. Водночас практично недослідженим залишається питання генези самостійницьких поглядів в українському суспільстві, роль у цих процесах молоді. Деякі аспекти проблеми висвітлено у працях Ярослава Грицака², Наталії Стецюк³, Євгена Нахліка⁴.

Мета статті – проаналізувати зародження й утвердження в молодіжному середовищі Галичини кінця XIX – початку XX ст. самостійницької і соборницької ідей, визначити чинники, що активізували й гальмували цей процес. А також простежити еволюцію національної самосвідомості й ідентичності особистості від «русина» до «українця» та її вплив на політичну активність студентства.

Утвердження ідей соборності та самостійності України в галицькому суспільстві не було одномоментним кроком. Воно пройшло тривалу еволюцію: від національного

¹ Франко І. З останніх десятиліть XIX віку. *Франко І. Зібрання творів*: у 50-ти т. Київ: Наукова думка, 1984. Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910). С. 476.

² Грицак Я. Й. До генези ідей політичної самостійності України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Київ, 1992. Вип. 1. С. 119–143.

³ Стецюк Н. Ідеї соборності в українській політико-правовій думці (спроба системного аналізу). *Форум права* (Харків). 2014. № 3. С. 369–375.

⁴ Нахлік Є. Іван Франко і радикальна партія. URL: <https://zbruc.eu/node/52402> (дата звернення: 08.04.2018).

відродження у першій половині XIX ст., активізації національного життя українців, формування хоча й незначної, але все ж національної еліти до поглиблення процесу національної самоідентифікації, політизації українського руху. Останнім етапом цих змін стало поширення на початку XX ст. насамперед у студентському середовищі ідей соборності та самостійності українських земель. Їх поява, на думку Я. Грицака, – своєрідний лакмус завершення українського націєтворення⁵.

Формування цих ідей розпочалося ще 1848 р., у час т. зв. «Весни народів». Тоді вперше в суспільному дискурсі з'явилася теза про поділ Галичини на два окремі коронні краї – український і польський – з власними законодавчими органами та широкою автономією. Появу саме такої інтерпретації зумовили сильні проавстрійські симпатії, що домінували у галицькому суспільстві, особливо в українському середовищі⁶. Однак утілити її на практиці так і не вдалося. Насамперед через брак необхідної соціальної бази, зокрема національної еліти, інтелігенції, яка на початку XIX ст. була вкрай нечисельною, а репрезентувало її винятково греко-католицьке духовенство. У 1848 р. паралельно з ідеєю автономії у вузькому колі українських інтелектуалів вперше сформовано й тезу про політичну самостійність українського народу. Її ініціатором виступив греко-католицький парох зі с. Воля Мигова Лиського повіту о. Василь Подолинський (1815–1876). У праці «Слово перестороги» він обґрунтував право українського народу на незалежність і побудову самостійної національної держави. Він зауважив: «Так, ми – русини і віримо твердо у воскресіння вільної, незалежної Русі. Раніш чи пізніш – не має значення. Відстань у часі нас не тривожить, бо що таке століття в національному житті? ... Минув той час, коли ми вагалися навіть по кутках признатися до свого імені. Сьогодні русин виявляє його цілому світові. Ніщо не може здержати нас від стремління, загальних для цілої Європи, і ми не замовкнемо, хіба Європа замовкне. Усі ми хочемо бути вільними разом з іншими народами...»⁷. Та ці думки знало лише вузьке коло знайомих і приятелів священника, а сам твір довгий час зберігався в архіві Перемишльської греко-католицької капітули, адже публікація його з міркувань цензури була недоречною⁸. У наступні десятиліття галицькі українці з досить сильними в їхньому середовищі австрофільськими настроями й великою лояльністю до династії Габсбургів, навряд чи гідно б оцінили ідеї В. Подолинського.

В умовах глибокої політичної кризи, що охопила українське суспільство у Галичині в останнє двадцятиліття XIX ст., на тлі концептуальних і світоглядних непорозумінь між представниками різних політичних угруповань (народовцями, москвофілами, радикалами) саме молодь стала тією потужною соціальною силою, яку можна назвати рушієм прогресивних суспільно-політичних перетворень у краї. Дуже вдало схарактеризував тогочасну ситуацію Володимир Барвінський: «Ми хорі і то дуже хорі! А говоримо се ... про цілу нашу суспільність..., великі і важкі наші недостатки, хиби, блуди і гріхи наших партійних, народних, суспільних і державних відношень»⁹. Найбільш парадоксально те, що саме студентство й учні

⁵ Грицак Я. Й. До генези ідей... С. 122.

⁶ Баран С. Перші українські державники-соборники. *Орлик* (Бархтесгаден). 1947. Ч. 11. С. 16–17.

⁷ Подолинський В. Слово перестороги. URL: <http://litopys.org.ua/perestor/sloworus.htm> (дата звернення: 10.03.2018).

⁸ Баран С. Перші українські державники-соборники. С. 17.

⁹ (Барвінський В.) По процесі. *Діло* (Львів). 1882. Ч. 57.

гімназій, як дуже мобільна та відкрита соціальна група, гостро реагувала на вияви політичної і національної дискримінації. У їхньому середовищі було сформоване нове бачення майбутнього – боротьба за політичну самостійність і соборність України, – що згодом поширилось на інші верстви суспільства.

Активізація політичного життя в Галичині, організаційне оформлення перших політичних партій, до діяльності яких, хоч і неофіційно, долучалася студентська молодь, новий рівень парламентської боротьби українців за свої права вплинув на самоідентифікацію молоді. Поступово з її ужитку зникав етнонім «русин». Натомість щораз частіше студенти усвідомлювали себе як «українці-русини» й «українці»¹⁰.

Значний вплив на формування української ідентичності мала романтична література XIX ст., особливо творчість Тараса Шевченка. Зацікавлення молоді творами наддніпрянських письменників заповнювало нестачу професійної української галицької літератури, поглиблювало інтерес до історії й культури рідного народу. Чи не найбільше вплинула на формування національної ідентичності опоетизована історія козацтва, самовідданість, жертвовність цієї соціальної групи в боротьбі за волю рідного народу. Як згадував Кирило Трильовський, знайомство із творчістю Тараса Шевченка породжувало «в хлоп'ячій душі жар любови до України й до її героїської минувшини»¹¹. З початку 1860-х років у Галичині сформувався своєрідний культ Шевченка¹². Його активними промоторами були таємні «громади» гімназистів. Вони виникли на хвилі суспільного інтересу до творчості наддніпрянського поета і водночас стали активними популяризаторами його ідей у галицькому суспільстві. Захоплення Шевченковою поезією стимулювало процес національної самоідентифікації вихованців гімназій: «Твори Шевченка по своїй появі серед молодіжи зробили на неї безмежний, напів містичний вплив. Протягом 2–3 літ відбув ся цілий переворот єї світогляду, наступило національне осьвітоленє, що зараз в перших роках з елементарною силою охопило загал учеників і учителів. Перше вражєне Кобзаря на молодіж було так могуче, а порівнанню з ним все до тепер єї звисне видавалось так блідим і анемічним, що йому несвєдомо піддала ся і українством захопилась й ся частина молодіжи, яка виховувала ся в виразно польським або русо-фільським окруженю»¹³. Читання поезії Т. Шевченка, її переписування, публікація і популяризування серед населення значною мірою зумовили подальшу національну самоідентифікацію молоді. Поступово сам Кобзар став «символом українськості», а його твори – ідейним підґрунтям утвердження в галицькому середовищі тези про

¹⁰ Мисак Н. Етноніми «русин», «русский», «українець» у молодіжному середовищі Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст. *Національна ідентифікація українців Галичини у XIX – на початку XX століття (еволюція етноніма)* / наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2016. С. 223–249.

¹¹ Трильовський К. З мого життя. Київ; Едмонтон; Торонто: ТАКСОН, 1999. С. 48.

¹² Арсенич П. Традиції народних вшанувань Тараса Шевченка на Прикарпатті. *Народна творчість та етнографія*. 2002. № 3. С. 21–35; Вшанування пам'яті Тараса Шевченка в Галичині / Д. Каднічанський та ін. *Красзнавство* (Київ). 2014. № 1. С. 10–19; Серета О. Перші публічні декламації поезій Тараса Шевченка та шевченківські «вечерниці» в Галичині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2013. Вип. 23. С. 18–33.

¹³ Петрикевич В. Історія культу Шевченка серед гімназійної молодіжи. *Звіт Дирекції ц.к. гімназії з рускою викладовою мовою в Перемишлі за рік шкільний 1913/1914*. Перемишль, 1914. С. XXXI.

соборність усієї України¹⁴. Щорічні шевченківські святкування, які організовували учні й педагоги середніх шкіл, громадські організації, формували усвідомлення належності до славного й героїчного народу з давньою історією, який в силу історичних обставин опинився у складі різних держав. Завдяки творчості Кобзаря та інших наддніпрянських письменників у мові галичан вкоренилися етноніми «Україна», «українець», «український», які поступово витіснили терміни «Русь», «русин», «руський». Така трансформація найперше охопила молодіжне середовище. Студентські товариства на зламі XIX–XX ст. у діловодстві й листуванні все частіше вживали самоназви «русин-українець», «русько-український», «українець-русин», «українсько-руський». Першою організацією, що офіційно у своїй назві почала використовувати означення «українське», була віденська «Січ»*. Ще 1892 р. у листуванні з «Академічним братством»** об'єднання декларувало себе як Русько-українське товариство «Січ» у Відні¹⁵. Поступово ця тенденція стала притаманною для інших студентських організацій. Хоча до усвідомлення себе представниками окремої нації ще було далеко. Втім, чимало галицьких інтелігентів у листах чи спогадах визнавали вирішальний вплив у молодості саме творчості Т. Шевченка на їх захоплення «українською ідеєю» та українську ідентичність.

Не останню роль у формуванні національної самосвідомості відіграли таємні гуртки гімназійної молоді, які намагалися заповнити прогалини в національно-патріотичному вихованні, спричинені недоліками початкової і середньої освіти. Ці неформальні об'єднання часто були своєрідною школою українознавства для вихованців гімназій. Євген Олесницький відзначив виняткову роль таємних гуртків у формуванні патріотизму в галицької молоді. На його думку, у цих організаціях гімназисти «училися бути вірними синами свого народу, розуміти його минуле, заглядати в народню душу. Тут настальювались молоді сили до боротьби з ворогами нації»¹⁶. Кристалізація національної ідентичності продовжувалась у студентських товариствах («Академічне братство», «Ватра»‡, «Академічна громада»§, «Січ»,

¹⁴ Лазурко Л. Масові святкування у Галичині кінця XIX ст. та українська національна ідентичність. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. 2014. Вип. 14, ч. 1. С. 215.

* «Січ» – студентське товариство, яке об'єднувало українську молодь, що здобувала вищу освіту у Відні, засноване 1868 р. Його засновниками й першими головами були Анатоль Вахнянин і Юліан Целевич. У 1870-х роках за поширення соціалістичних поглядів серед молоді діяльність «Січі» тимчасово заборонена владою (1877). З початку 1900-х товариство активно долучилося до боротьби за український університет у Львові. Продовжило активну діяльність і в міжвоєнний період. Проіснувала «Січ» до 1947 р.

** «Академічне братство» (1882–1896) – українське студентське товариство у Львові, спадкоємець «Дружнього лихваря». Поєднувало функції читальні та самопомогового товариства.

¹⁵ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 297. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 132, 136; Спр. 27. Арк. 3.

¹⁶ Олесницький Є. Сторінки з мого життя / упоряд.: М. М. Мудрий, Б. О. Савчик; авт. вступ. ст. О. Г. Аркуша; авт. прим. та комент. М. М. Мудрий. Львів: Медицина і право, 2011. С. 177.

‡ «Ватра» (1892–1896) – студентське товариство у Львові. Виникло 1892 р. унаслідок розколу «Академічного братства» на прихильників і противників політики «нової ери». До новоствореної організації увійшло менш радикальне крило, яке поділяло народовецьку ідеологію. У січні 1896 р. увійшло до складу «Академічної громади».

§ «Академічна громада» (1896–1921) – українське студентське товариство народовецького спрямування у Львові, засноване внаслідок злиття товариств «Ватра» й «Академічне братство».

«Основа»*, Український студентський союз). Та чи не найбільшу роль в утвердженні національної самосвідомості, поширенні ідей соборності й самостійності українських земель відіграли «молоді» радикали[†]. Упродовж 80-х років XIX ст. серед гімназистів і студентства популярними стають радикальні ідеї. Великий вплив на це мало поширення соціалістичних вчень у Європі й поступове їх проникнення на терени Галичини. Ідейне становлення студентства відбувалося на засадах ліберально-демократичного соціалізму й федералізму Михайла Драгоманова, але поступово в його середовищі знаходять прихильників і марксистська ідеологія.

Чималий вплив на формування свідомості радикальної молоді мав Іван Франко. Своїми творами він захоплював читачів, сіяв у їхніх душах патріотизм – любов до Батьківщини. Інтерес до творчості І. Франка певною мірою був зумовлений його політичними переслідуваннями, а також популяризацією соціалістичних ідей, які тогочасне суспільство вважало чимось абсолютно неприпустимим. Соціалізм, чи радше радикалізм, приваблював молодь, яка слідувала одвічному принципу «заборонений плід найсолодший». Хоча І. Франко й був прихильником федералізму, зі середини 1890-х років у публіцистиці письменника все частіше звучать вислови «самостійність України», «свідомі українці», «українська нація». А на початку 1900-х років він уже пише про єдиний український народ: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без виїмка – поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, ... щоб ми боліли кождим її частковим, локальним болем і радувалися кождим хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головню, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практичною частиною його»¹⁷. Читаючи його твори, студенти й гімназисти почасти переймали риторику автора і також починали ідентифікувати себе з наддніпрянськими українцями як єдиний національний організм.

До 1890-х років теза про національну державність і політичну самостійність ще не набула актуальності в галицькому суспільстві. Своєрідним імпульсом для розвитку цієї ідеї стала публікація на початку 1888 р. у берлінському журналі «Gegenwart» статті німецького філософа Едуарда Гартмана про доцільність для послаблення міжнародного впливу Російської імперії створення з підконтрольних їй українських територій «Київського королівства». Ця думка спричинила чималий

З початку створення розгорнуло активну громадсько-політичну діяльність. У 1900 р. об'єднувало у своїх лавах 250 осіб, що становило 68 % усієї української університетської молоді.

* «Основа» – товариство українських студентів Політехнічної школи у Львові. Виникло в березні 1898 р. Першим його головою став Володимир Дидинський.

† «Молоді» радикали – молодше покоління членів Русько-української радикальної партії, які активно поділяли марксистку ідеологію, а кінцевою метою українського руху вважали побудову самостійної держави. Більшість із них – дійсні або колишні студенти, члени молодіжних товариств «Академічна громада» та «Січ». Її ядро становили: В'ячеслав Будзиновський (1868–1935), Юліан Бачинський (1870–1940), Микола Ганкевич (1869–1939), Семен Вітик (1876–1937), Євген Левицький (1870–1925), Володимир Охримович (1870–1931), Кирило Трильовський (1864–1940) тощо.

¹⁷ Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжні. *Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т.* Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45: Філософські праці. С. 405.

ажіотаж у політичних колах краю та певною мірою вплинула на ідентифікаційні процеси в українському середовищі¹⁸.

Наприкінці 1890-х років відбулися кардинальні зміни в суспільно-політичній думці галицьких українців. Якщо раніше домінувала теза про поділ краю на дві частини – польську й українську – та надання останній автономного статусу, то тепер поступово утверджується ідея політичної самостійності України. Єдиною силою, яка висунула й обстоювала цю тезу, були «молоді» радикали, які називали себе «націонал-радикалами»¹⁹. Вони вбачали кінцеву мету українського руху в побудові національної держави й навіть пропонували у жовтні 1890 р. ідею самостійності додати до програми-максимум Русько-української радикальної партії (РУРП). Наштовхнувшись на повне нерозуміння своїх позицій представниками старшого покоління радикалів, молодь спробувала донести власне бачення програми до громадськості. Упродовж грудня 1890 – лютого 1891 рр. вона виробила політичну концепцію, яку опублікувала в журналі «Народ» під назвою «Матеріали до ревізії програми Русько-Української радикальної партії». У документі «молоді» радикали чітко сформулювали свої позиції: «... мусимо йти до самостійності політичної руської нації, до єї державної організації...»²⁰. Однак домогтися внесення цієї тези до програми партії вони так і не змогли. На II з'їзді РУРП їхні пропозиції взагалі вилучили з порядку денного. Але сам факт оприлюднення ідеї української державності мав велике значення для тогочасного політичного життя. Як зауважив Є. Нахлік, вона «стала предметом публічних партійних дискусій (на з'їздах, вічах, у пресі), перетворюючись, таким чином, із поетичної мрії на реальність політичного процесу»²¹. А завдяки зміні у РУРП співвідношення сил між «молодими» і «старшими» радикалами на користь перших у грудні 1895 р. таки вдалося внести тезу про політичну незалежність українського народу до програми партії²².

Потужним імпульсом для коригування політичної програми радикалів стала публікація праці Юліана Бачинського «Україна irredenta» (1895)²³. У ній автор через аналіз соціально-економічних процесів приходив до усвідомлення необхідності побудови національної держави. Він наголошує, що під впливом західноєвропейських модернізаційних перетворень, активізації, а в деяких країнах закінчення націєтворення суб'єктом політики, зокрема й міжнародної, повинні бути не народи, а нації. Поступово вони творять держави, що обстоюють інтереси не соціального стану, прошарку чи групи, а всіх, хто ідентифікує себе складовою єдиного національного організму. Характеризуючи становище українців в Австро-Угорській і Російській імперіях, Ю. Бачинський вбачає єдиний для них шлях подальшого розвитку – створення власної держави: «Національна держава, зорганізоване нації

¹⁸ Грицак Я. Й. До генези ідеї... С. 125.

¹⁹ Там само. С. 127.

²⁰ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали / упоряд.: Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Б. м.: Сучасність, 1983. Т. 1. С. 14.

²¹ Нахлік Є. Иван Франко і радикальна партія...

²² Грицак Я. Й. До генези ідеї... С. 131–132.

²³ Українське суспільство на шляху до політичної нації: історія і сучасність: колективна монографія / кер. кол. авт. і наук. ред. І. І. Дудко. Київ, 2014. С. 105.

в одну політичну єдність ... стає вже залізною конечністю»²⁴. Утім, найбільша заслуга автора в тому, що він уперше чітко обґрунтував національну ідею – боротьба за незалежність і соборність Української держави: «Україна для себе! ... Вільна, велика, незалежна, політично самостійна Україна – одна, нероздільна від Сяну по Кавказ!»²⁵. Таке бачення кінцевої мети українського руху знайшло значну підтримку серед студентства. Так, 1897 р. на Шевченківському вечорі у Львові голова «Академічної громади» Ісидор Голубович* проголосив політичну самостійність України найважливішим ідеалом усієї української (галицької і наддніпрянської) молоді²⁶.

Необхідно зауважити, що праця Ю. Бачинського кардинально вплинула на формування свідомості значної частини тогочасного студентства й гімназистів, становлення їх національної ідентичності та вироблення чіткої політичної позиції. Ці трансформації згодом яскраво описав відомий український адвокат, громадський і політичний діяч Степан Баран: ««Україна ірредента» добула тоді широке і вдячне розуміння серед галицько-української інтелігентської молоді, студентів університету і учнів вищих гімназійних клас. Я читав її як учень вищої гімназії в рік чи два по її появі і пригадую собі добре, яке величезне враження справила вона на мене і на моїх товаришів самбірської державної польської гімназії, в якій українці творили більшість – тоді вже одинокий виняток у краю. «Кобзар» Шевченка, що його знали ми в тоді оголошеній цілості, і «Україна ірредента» Бачинського, як теж деякі твори Івана Франка, зробили нас, старших гімназистів і студентів, українськими державниками і соборниками»²⁷.

Але ці ідеї до кінця 1890-х років остаточно так і не вкоренилися у свідомості більшості студентства. І причина цього не в особливостях самої соціальної групи, а швидше в галицьких суспільно-політичних реаліях. Процес самоідентифікації молоді гальмували постійні політичні чвари між різними ідеологічними течіями, прагнення старших політиків «опікуватися» студентством, щоби скерувати його у «правильне» ідейне русло, обмежити поширення в його середовищі радикальних поглядів. Ілюструючи тогочасну ситуацію, Володимир Темницький зауважив: «Старші мали за собою деяку організацію, пресу, опінію загалу – молодим сього не доставало. Їхні серця леліяли ідеал самостійної України, високо несли національний прапор – але у практичній боротьбі почували свою безсильність»²⁸. Народовці навіть пробували налагодити співпрацю з русофілами, щоби спільно виступити проти радикального руху (який уособлювало молодше покоління), контролювати його розвиток. Яскраво

²⁴ Бачинський Ю. Україна ірредента. Третє виданє. Берлін: Видавництво української молоді, 1924. С. 145–146.

²⁵ Там само. С. 97.

* Голубович Ісидор (Сидір) (1873–1938) – відомий український політичний і державний діяч, член Української національно-демократичної партії (УНДП). З 1911 р. – депутат австрійського парламенту, а з 1913 р. – Галицького сейму. У 1915 р. став членом Загальної Української Ради. У жовтні 1918 р. обраний до складу Української Національної Ради. У листопаді–грудні 1918 р. очолював Державний секретаріат судових справ в уряді Костя Левицького. З січня 1919 р. – голова Державного Секретаріату ЗУНР – ЗО УНР.

²⁶ Грицак Я. Й. До генези ідеї ... С. 140.

²⁷ Баран С. Перші українські державники-соборники. *Орлик*. 1947. Ч. 12. С. 19.

²⁸ Темницький В. Часопись «Молода Україна». «Січ». *Альманах в пам'ять 40-их роковин основання товариства «Січ» у Відні / зібрані і видали: д-р З. Кузеля і А. Чайківський*. Львів, 1908. С. 436.

ілюструють це події, пов'язані зі святкуванням 50-ліття скасування панщини в Галичині, що відбулися на Високому замку у Львові у травні 1898 р. Вони – свідчення еволюції свідомості молоді від позицій українофільства до визнання нагальним завданням боротьби за об'єднання й політичну самостійність українства. Під час цих урочистостей національно свідоме студентство зуміло консолидуватись і протистояти шаленому ідеологічному тиску й навіть фізичній розправі з боку народоців та русофілів. Молодь чи не вперше постала як соціальна група, свідомо своєї належності до української нації, що поділяє самостійницькі позиції її розвитку²⁹.

Поступово проголошена Юліаном Бачинським ідея здобувала все більшу популярність у суспільстві. Її покладено в основу виступу Миколи Ганкевича, який у вересні 1899 р. представляв інтереси української соціал-демократичної молоді на VII конгресі Соціал-демократичної робітничої партії Австрії у м. Брюнні (тепер – Брно). Зокрема, галицький політик у промові наголосив, що національна воля й політична самостійність українського народу – це пріоритетні завдання, а «вільна держава українського люду, українська республіка» – мета діяльності новоствореної Української соціал-демократичної партії (УСДП)³⁰.

Під час I студентського віча у 1899 р. його учасники одноголосно підтримали заяву голови товариства «Січ» Володимира Старосольського про те, що ідеалом українського студентства, «за котрий кожний з нас готов душу й тіло віддати, а нашим ідеалом є: «Україна Irredenta»»³¹. Наступного, 1900, року на II вічі академічної* молоді, що відбулося у Львові 14 липня, ідея соборності й самостійності українських земель проголошена кінцевою метою національної боротьби: «Зістає одно: сотворити свій власний державний організм, свою власну, незалежну, самостійну українську національну державу в етнографічних границях по всій території заселеній українським народом»³². Представники академічних товариств одноставно її підтримали. Навіть політично інертні студенти-богослови солідаризувалися з учасниками віча. Від їхнього імені Юрій Кміт зауважив: «Щож нам сказати в справі ідеалу самостійної України? Ту хиба повторити нам за Вами, що й ми стоїмо під прапором самостійної України, що і нашою найвисшою ціллю, найвисшою ідеєю національно-політичних стремлень, є незалежна Україна. Тому, коли Ви підносите справу незалежної України на своїм вічу, то й вся українська богословська молодіж стає поруч Вас, як один муж з тими самими, що й Ви, ідеалами і замірами. Тому між Вами а нами ріжниці у поглядах бути не повинно, бож самостійна Україна, се ідеал кожного свідомого Українця»³³.

²⁹ В справі подій на Високім Замку /Відозва/. Від українсько-руської молодіжи. Львів, 1898. С. 3–4.

³⁰ Ганкевич М. З перед двадцяти літ: (Початки української соціал-демократії в Галичині). *Календар «Впереду»*: 1920. Львів [б. р.]. С. 82.

³¹ Старосольський Ю. Шляхами предків. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1991. Т. 210: Володимир Старосольський 1878–1942. С. 49; Українсько-руський університет. Пам'яткова книжка першого віча студентів Українців-Русинів всіх вищих шкіл Австрії в справі основання українсько-руського університету / зібрав і видав М. Крушельницький. Львів, 1899. С. 25.

* Академіками в цей час називали студентів вищих шкіл Австро-Угорщини.

³² II Віче української академічної молодіжи дня 14 н.ст. липня 1900 у Львові. Справоздане. Львів, 1900. С. 14.

³³ Там само. С. 26.

Одночасно молодь почала здійснювати практичні кроки з реалізації цієї ідеї. Одразу ж після I студентського віча була створена нелегальна і законспірована студентська організація. Вона мала власний провід – т. зв. «комітет десяти» й локальні осередки в кожній вищій школі, де навчалися українці. Організація не вела жодної документації, а її члени підтримували особистий зв'язок. Згодом вона одержала назву «Молода Україна». Характеризуючи діяльність організації, Юрій Старосольський, син одного з її засновників Володимира Старосольського, зазначав, що «це був ідеологічний рух молоді, яка вірила в ідею вільної, самостійної, соборної Української Держави і готова була служити цій ідеї»³⁴. До керівного комітету організації увійшли представники п'яти політичних течій: Євген Косевич, Володимир Темницький та Володимир Старосольський (соціал-демократичної), О. Грабовський [повне ім'я не встановлене – *Н. М.*] та Антін Крушельницький (радикальної), Михайло Галушинський і Лонгин Цегельський (національно-демократичної), Семен Горук (християнсько-національної) та Теофіл Мелень (теоретично-монархістської групи). Більшість із них на той час були членами «Академічної громади». Відразу ж розпочалися заходи зі створення власного пресового органу. Восени 1899 р. сформовано редакційний комітет часопису «Молода Україна», а в січні 1900 р. уже вийшов перший номер³⁵. Необхідно зауважити, що редакція журналу у зверненні до читачів чітко означила свої політичні позиції, які активно обстоювала. Вона наголосила, що національна ідея – «се питання політичної незалежності, питання потреб поневолених верств нашого народу, повної соціальної справедливості»³⁶. Так, на початку ХХ ст. в українському студентському середовищі остаточно утверджується думка про необхідність політичної самостійності України.

Водночас вона набуває значної популярності й серед гімназистів. Про це свідчить активне обговорення ідеї незалежності України учасниками з'їзду української молоді середніх шкіл, що відбувався у Львові 1–2 листопада 1910 р. Після жвавої дискусії делегати зібрання констатували: питання майбутнього українських земель, «вільної соціалістичної України», – пріоритетне завдання вихованців гімназій³⁷.

Значний вплив на поширення серед молоді соборницьких і самостійницьких настроїв мала боротьба за відкриття української вищої школи в Галичині. Про це свідчить чимало подій: сецесія українців із Львівського університету, студентські арешти 1907 р. і 1910 р., убивство Адама Коцка тощо. Боротьба за український університет у Львові, що розтягнулася на півтора десятиліття, – вагомий доказ еволюції індивідуального й суспільного світогляду української молоді, її чіткої національної самоідентифікації не лише в Галичині, а й за її межами. Наприклад, після арешту українських студентів у Львові в 1910 р. проти їхнього цькування польською пресою відкрито виступила українська молодь, що навчалася у вищих школах Варшави. У підписаному зверненні наголошено на необхідності політичного визволення 30-мільйонного українського народу, остаточного перетворення його в націю³⁸.

Описані події ознаменували початок нового етапу в розвитку студентського руху в Галичині, який характеризувався консолідацією молоді навколо національної

³⁴ Старосольський Ю. Шляхами предків... С. 45.

³⁵ Темницький В. Часопись «Молода Україна». С. 437.

³⁶ Від редакції. *Молода Україна* (Львів). 1900. № 1. С. 1–2.

³⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2772. Арк. 2–3.

³⁸ Там само. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1.

ідеї (Всеукраїнський студентський конгрес 1909 р. і Загальний з'їзд українського студентства 1913 р.). У 1909 р. для подальшого об'єднання молоді засновано Український студентський союз, що чітко обстоював незалежність і соборність українського народу. Ця організація напередодні Першої світової війни стала своєрідним центром національного життя галицьких українців³⁹.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. попри негативні тенденції суспільно-політичного життя (боротьба різних політичних течій за вплив на населення, наявність ідейних розходжень між ними, несформованість української еліти) зростає рівень політичної свідомості в академічному середовищі, і саме молодь стає носієм ідеї самостійності й соборності Української держави. Студентство проходить певну ідейну еволюцію від русофільства, українофільства до формулювання української національної. Водночас молодь через активну участь у політичному житті краю, творення власних організацій і друкованих органів намагається практично втілювати ці ідеї. А з часом перетворюється на впливову політичну силу з чітко сформульованою метою діяльності, яка на початку XX ст. починає займати провідні позиції в українському русі Галичини.

REFERENCES

1. Arsenych, P. (2002). Tradytzii narodnykh vshanuvan Tarasa Shevchenka na Prykarpatti. *Narodna tvorchist ta etnohrafia*, 3, 21–35 [in Ukrainian].
2. Bachynskiy, Yu. (1924). *Ukraina irredenta*. Tretie vydanie. Berlin: Vydavnytstvo ukrainskoi molodi [in Ukrainian].
3. Baran, S. (1947). Pershi ukrainski derzhavnyky-sobornyky. *Orlyk*, 11, 16–18; 12, 18–23 [in Ukrainian].
4. Barvinskyi, V. (1882). Po protsesi. *Dilo*, 57 [in Ukrainian].
5. Dudko, I. I. (Ed.). (2014). *Ukrainske suspilstvo na shliakhu do politychnoi natsii: istoriia i suchasnist: kolektyvna monohrafia*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
6. Franko, I. (1984). Z ostannikh desiatylyt XIX viku. In I. Franko (Ed.), *Zibrannia tvoriv u piatdesiaty tomakh*. (Vol. 41: Literaturno-krytychni pratsi (1890–1910)) (pp. 471–529) Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
7. Franko, I. (1986). Odvertiy lyst do halytskoi ukrainskoi molodezhi. In I. Franko (Ed.), *Zibrannia tvoriv u piatdesiaty tomakh*. (Vol. 45: Filosofski pratsi) (pp. 401–409). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
8. Hankevych, M. (1920). *Z pered dvadtsiaty lit: (Pochatky ukrainskoi sotsial-demokratii v Halychyni)*. Kaliendar «Vperedu» [in Ukrainian].
9. Hrytsak, Ya. Y. (1992). Do genezy idey politychnoi samostiinosti Ukrainy. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 1, 119–143 [in Ukrainian].
10. Hunchak, T., Solchanyk, R. (Eds.). (1983). *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti. Dokumenty i materialy* (Vol. 1). B.m.: Suchasnist [in Ukrainian].
11. *II Viche ukrainskoi akademichnoi molodizhy dnia 14 n.st. lypnia 1900 u Lvovi. Spravozdanie*. (1900). Lviv [in Ukrainian].

³⁹ Кузьмин Р. Я. Український студентський союз: центральний координаційний орган студентських товариств Галичини в 1909–1914 роки. *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ: Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 110. С. 47.

12. Kadnichanskiy, D., Lytvyn, M., Sereda, O., Steblii, F. & Khakhula, L. (2014). Vshanuvannia pamiaty Tarasa Shevchenka v Halychyni. Kraieznavstvo, 1, 1019 [in Ukrainian].
13. Krushelnytskyi, M. (Comp.). (1899). Ukrainsko-ruskyi universytet. Pamiatkova knyzhka pershoho vicha studentiv Ukraintsiv-Rusyniv vsikh vyshchychk shkil Avstrii v spravi osnovannia ukrainsko-ruskoho universytetu. Lviv [in Ukrainian].
14. Kuzmyn, R. Ya. (2016). Ukrainskyi studentskyi soiuz: tsentralnyi koordynatsiinyi orhan studentskykh tovarystv Halychyny v 1909–1914 roky. Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats, 110, 46–51 [in Ukrainian].
15. Lazurko, L. (2014). Masovi sviatkuvannia u Halychyni kintsia XIX st. ta ukrainska natsionalna identychnist. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Kulturolohiia», 14 (1), 209–220 [in Ukrainian].
16. Mysak, N. (2016). Etonimy «rusyn», «russkyi», «ukrainets» u molodizhnomu seredovyshchi Halychyny naprykintsia XIX – na pochatku XX st. In I. Orlevych (Ed.), Natsionalna identyfikatsiia ukraintsiv Halychyny u XIX – na pochatku XX stolittia (evoliutsiia etnonima) (pp. 223–249). Lviv [in Ukrainian].
17. Nakhlik, Ye. (2016). Ivan Franko i radykalna partiia. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/52402> [in Ukrainian].
18. Olesnytskyi, Ye. (2011). Storinky z moho zhyttia (M. M. Mudryi, B. O. Savchik Comps.). Lviv: Medytsyna i pravo [in Ukrainian].
19. Petrykevych, V. (1914). Istoryia kultu Shevchenka sered himnazyialnoi molodizhy. Zvit Dyrektsyi ts. k. himnazii z ruskoiu vykladovoiu movoiu v Peremysly za rik shkilnyi 1913/1914 (pp. V-LXIII) Przemysl [in Ukrainian].
20. Podolynskyi, V. (2001). Slovo perestorohy. Retrieved from <http://litopys.org.ua/perestor/sloworus.htm> [in Ukrainian].
21. Starosolskyi, Yu. (1991). Shliakhmy predkiv. Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 210, 3–117 [in Ukrainian].
22. Stetsiuk, N. (2014). Idei sobornosti v ukrainskii polityko-pravovii dumtsi (sproba systemnoho analizu). Forum prava, 3, 369–375 [in Ukrainian].
23. Temnytskyi, V. (1908). Chasopys «Moloda Ukraina». In Z. Kuzelia, A. Chaikivskyi (Eds.), «Sich». Almanakh v pamiat 40-ykh rokovyn osnovannia tovarystva «Sich» u Vidni (pp. 436–457). Lviv [in Ukrainian].
24. Trylovskyi, K. (1999). Z moho zhyttia. Kyiv; Edmonton; Toronto: TAKSON [in Ukrainian].
25. V spravi podii na Vysokim Zamku. Vidozva. Vid ukrainsko-ruskoii molodizhy. (1898). Lviv [in Ukrainian].
26. Vid redaktsii. (1900). Moloda Ukraina, 1, 1–2 [in Ukrainian].

Nataliia MYSAK

THE IDEAS OF UNITY AND INDEPENDENCE AMONG THE UKRAINIAN YOUTH OF GALICIA IN THE LATE 19th – EARLY 20th CENTURY

The author considers the process of nucleation and formation of the ideas of unity and independence of Ukraine among Galician youth in the late 19th - early 20th centuries. Emphasis is placed on the circumstances and socio-cultural and political background that influenced the

formation of these ideas in Galician society. The author has identified the factors that stimulated the national self-identification of Ukrainian youth – high school and university students. Spreading and popularization of the works of Ukrainian poets and writers from the Dnieper region, especially Taras Shevchenko, as a symbol of Ukrainian lands unity in the early 20th century, cultural and educational activities of the secret students' clubs, students' interest in the political life of the region, participation in it despite government ban fostered youth awareness of being a single national organism. As a result, at the beginning of the 20th century, Ukrainian identity became appropriate for a growing number of students. This is evidenced by the gradual displacement from use among youth of ethnonyms «Rusyn,» «Ruthenian» and their replacement by the name «Ukrainian». The appearance of the radical movement, the nationalization of its youth wing, and the clear formulation of the purpose – the political independence of the Ukrainian nation, had a significant influence on the formation of independence and unity ideas. The study demonstrated that the publication of Yulian Bachynsky's work «Ukraina Irredenta,» its considerable popularity among students, the struggle for the creation of Ukrainian university in Lviv contributed to the establishment of ideas of independence and unity among the youth as the highest goal of the national and political aspirations of Ukrainians.

Keywords: Unity, independence, youth, self-identification, Rusyn, Ukrainian, Galicia.

УДК [94(477.83/.86:438):061.3(44):061.23УТЛН-054.72]»1924»
DOI: 10.33402/ukr.2018-31-16-25

Олег ФІНОГЕНОВ

здобувач відділу новітньої історії

Інституту українознавства

ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6666-1624>

e-mail: fom_178@ukr.net

«ЛІОНСЬКИЙ СЮЖЕТ» (1924) У ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ЛІГИ НАЦІЙ

Проаналізовано діяльність делегації Західноукраїнського товариства Ліги Націй (ЗУТЛН) на Ліонському конгресі Союзу товариств Ліги Націй (СТЛН) у контексті міжнародних відносин першої половини 1920-х років. Констатовано, що в 1922 р. ЗУТЛН стало повноправним членом СТЛН, однак ухвала Ради послів держав Антанти (1923) про долучення території Східної Галичини до складу Другої Речі Посполитої унеможливила подальше членство товариства в союзі. Відзначено, що напередодні виїзду делегації ЗУТЛН до Франції відбулися загальні збори ЗУТЛН, на яких підведено підсумки діяльності товариства упродовж попередніх років та затверджено стратегію і тактику дій делегатів на конгресі СТЛН у Ліоні. Уперше в українській та зарубіжній історіографії детально розглянуто здобутки і прорахунки українців на Ліонській конференції, визначено коло симпатиків ЗУТЛН серед інших товариств, охарактеризовано перебіг дискусій за участю українських делегатів, показано вимоги членів товариства, проаналізовано реакцію галицького політикуму на підсумкові ухвали конференції та діяльність українських представників на міжнародному форумі. Показано, що в тогочасному суспільно-політичному дискурсі діяльність галицької делегації на чолі з Р. Перфецьким оцінена здебільша негативно через т. зв. «галицький сепаратизм» і відсутність конструктивного діалогу з аналогічним наддніпрянським товариством. Відзначено, що надалі представники ЗУТЛН здійснювали безуспішні спроби поновити діяльність у СТЛН і проводили пропагандивну роботу, яка зводилася до надсилання скарг, листів до керівних органів СТЛН та публікації антипольських матеріалів членами ЗУТЛН у провідних українських і закордонних виданнях.

Ключові слова: Ліонська конференція, ЗУТЛН, Ліга Націй, Східна Галичина, Польська держава.

На початку 1920-х років «українське питання» залишалося невирішеним. Жодна європейська країна не підтримувала права українського народу на створення незалежної і соборної держави. Після поразки в польсько-українській війні 1918–1919 рр. український політикум Західної України намагався використати

формат діяльності тогочасних міжнародних організацій, зокрема й Союзу товариств Ліги Націй для вирішення цієї проблеми. Західноукраїнське товариство Ліги Націй – одна з провідних еміграційних організаційних структур західноукраїнських політичних діячів, створених із метою розширення впливу на міжнародному рівні екзильного уряду ЗУНР для вирішення проблеми державного статусу Східної Галичини. Товариство не визнавало Версальської системи договорів про розподіл українських земель між СРСР, Польщею, Румунією, Чехословаччиною, ухвали Ризького мирного договору 1921 р. між Польщею, РСФРР і УСРР, а також рішення Ради послів держав Антанти від 15 березня 1923 р. Це стало основою його політичної платформи.

У 1922–1923 рр. товариство розгорнуло активну зовнішньополітичну пропагандивну кампанію, спрямовану проти заперечення прав Польщі на західноукраїнські землі після закінчення Першої світової війни. У численних меморіалах, зверненнях, листах до міжнародних організацій і світових лідерів товариство наголошувало на невіршеності «українського питання», закликала, хоча й безрезультатно, світову громадськість сприяти відновленню української державності.

Діяльність ЗУТЛН на сьогодні – одна з маловідомих сторінок історії України, заповнення «білих плям» якої залишається актуальним завданням для сучасної української історіографії. Окремі аспекти досліджуваної теми відображено у працях О. Кольського¹, А. Круглашова², В. Кушніра³, А. Мельника⁴, Н. Литвина⁵, О. Павлюка⁶, Ю. Рубахи⁷, Т. Шинкаренка⁸ та ін. дослідників. Стаття опирається на значний джерельний матеріал, основу якого становлять архівні матеріали Центрального державного історичного архіву у м. Львові (ЦДАІЛ України), а саме ф. 355 «Західно-Українське товариство Ліги Націй, м. Відень». Основна мета розвідки – розглянути міжнародну діяльність товариства крізь призму участі її представників у роботі Ліонської конференції СТЛН.

27 червня – 4 липня 1924 р. у Ліоні проходило засідання ради і загальні збори СТЛН, на яких розглядали суспільно-політичні процеси у Східній Галичині. «Щоб

¹ Кольский А. Лига Наций (Ее организация и деятельность). Москва, 1934. 145 с.

² Круглашов А. Проблеми післявоєнного устрою в громадській думці українців Галичини і Буковини (1914–1918 рр.). *Питання історії Великої війни 1914–1918 рр.*: зб. наук. статей. Чернівці, 1995. С. 19–24.

³ Кушнір В. Ліга Націй та міжнародні гарантії прав національних меншин. *Нові технології навчання*: науково-методичний збірник. Київ, 1998. Вип. 22. С. 178–190; Кушнір В. Українське питання на форумі Ліги Націй (1920–1922 рр.). *Наукові зошити історичного факультету*. Львів, 1997. Вип. 1. С. 92–95.

⁴ Мельник А. Статут «Західноукраїнського товариства Ліги Націй» Ю. Романчука, Р. Перфецького як відображення дипломатичної активності емігрантського уряду ЗУНР щодо захисту права українців Галичини на вільне національно-державне самовизначення. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2014. Вип. 1. С. 59–63.

⁵ Литвин Н. Віденський період уряду ЗУНР. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2009. Вип. 19. С. 266–270.

⁶ Павлюк О. Дипломатія ЗУНР (ЗОУНР). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ, 2001. С. 358–377.

⁷ Рубаха Ю. Ліга націй як міжнародний інструмент підтримання миру і безпеки в світі. Львів, 2008. 84 с.

⁸ Шинкаренко Т. Українське питання в Лізі Націй. *Вісник Київського університету міжнародних відносин*. Київ, 1997. Вип. 7, ч. 2. С. 27–31.

на місці припилювати сеї справи»⁹, до Франції виїхала делегація ЗУТЛН у складі Р. Перфецького, А. Петрушевича й О. Марітчака¹⁰. Делегація усвідомлювала, що тут «розіграється рішучий бій в справі дальшого становища нашого Західно-Українського товариства Ліги Націй в Унії», що визначало важливість заходу як для членів товариства, так і для українців Галичини загалом¹¹.

Напередодні конференції, 11 березня 1924 р., відбулися загальні збори ЗУТЛН, на яких підведено підсумки річної діяльності. Його учасники констатували, що з нагоди «зближаючогося вирішення правно-державного становища Східної Галичини внесло Т-во до всіх державних і громадянських міжнародних чинників меморіал в справі створення згл. реституції на західно-українських землях – Сх. Галичина, Волинь, Підляше, Полісе і північно-зах. Буковина – самостійної західно-української держави, а до Унії Товариств Ліги Націй ноти о попере те нашої справи перед міжн. чинниками»¹².

Також «з нагоди кривдячого вирішення справи державности західно-українських земель внесло Т-во в днях 15 і 20 марта 1923 дві протестуючі ноти до Конференції Амбасадорів і держав Антанти». Готуючись до загальних зборів СТЛН і засідання Головної ради у Відні, ЗУТЛН внесло «проект резолюцій до точки нарад зборів про східно-галицьку справу, виготовлено окрему брошуру про галицьку справу у французській мові, а впродвиженю рішення Унії про дальше становище нашого Т-ва в Унії супроти рішення Конференції Амбасадорів в справі нашої державности зложено окремих реферат для наших краєвих чинників з проектами розвязки справи»¹³.

Учасники загальних зборів зауважили, що після ухвалення рішення Головної ради СТЛН від 23 червня 1923 р. про вихід ЗУТЛН зі складу СТЛН з одночасним збереженням його репрезентаційних прав у союзі, внесено протест, «а зараз відтак відклик до Загальних Зборів Унії, та усильною пропагандою на сих Зборах узискано, що справу сего відклику мимо великого протиділання польських делегатів Збори рішили взяти на порядок своїх нарад. Се дало нагоду при помочі делегатів Українського-Придніпрянського Т-ва Ліги Націй, заставити Збори Унії зайнятися як західно-українською справою так справою нашого Т-ва. З нагоди сих Зборів видано ще ряд летучок на французській мові, які при устній пропаганді розкинено враз з брошурую між всі делегації інших Товариств Ліги Націй»¹⁴.

На загальних зборах констатовано, що ЗУТЛН надіслало серію протестних нот після рішення Ради амбасадорів від 14 березня 1923 р.: «1 вересня 1923 в справі ревізії рішення Конференції Амбасадорів з 14 марта 1923 в справі східних границь Польщі і в галицькій справі; 5 вересня 1923 подано до Союзу народів другу ноту в справі в'язнення Митрополита Андрея Шептицького та в справі взборонювання галицькій еміграції повороту до рідного краю відмовлювання пашпортів членам нашого Т-ва; перед Засіданням Головної Ради Унії і Комісії Унії для національних меншостей, скликаних до Гагі на 8 і 9 жовтня 1923, внесло наше Т-во дня 20 вересня

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 355. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 1.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. Спр. 56. Арк. 8.

¹² Там само. Спр. 17. Арк. 2.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. Арк. 3.

1923 меморіал нотою про положення нашого народу під Польщею, а в справі нашого Т-ва з домаганем привернення йому прав заступства в Унії»¹⁵.

Констатовано, що «в кінці внесло наше Т-во перед нарадами Комісії для нац. менш., назначеними до Гагі на дні 20 і 21 марта с. р. більшу ноту з дати 10 марта с. р., переслало до Унії надіслану з краю копію ноти до Союза народів з основно обробленими меморіялами про положення нашого народу під Польщею та розіслало відповідні письма з нашими нотами і згаданими меморіялами до всіх чужих товариств ліги націй з просьбою о попере наше справи»¹⁶.

На загальних зборах обрано нові керівні органи ЗУТЛН. Президію товариства: Р. Перфецький (президент), М. Гаврисевич (віце-президент), А. Петрушевич (головний секретар), Г. Микетей (другий секретар), А. Жук (скарбник); до Головної ради обрано: К. Левицького, А. Вітошинського, І. Вальдимана, І. Коссака, М. Гамоту та п'ятьох членів із Галичини; заступниками членів Головної ради стали: І. Німчук, І. Проць і В. Бачинський; членами контрольної комісії – Й. Карановича, І. Куропатницького і Ю. Демчину¹⁷.

ЗУТЛН «зверталось zarazом до цілої нашої суспільності в краю, північній і полудневій Америці та Канаді з просьбою о живе так моральне як матеряльне попере наше Т-ва в його дальшій акції, зазначаючи, що наше Т-во для браку фондів в останніх місяцях мусіло для ведення мимо сего конечної акції за кордоном поважно здовжитися»¹⁸.

На загальних зборах ЗУТЛН не тільки підведено підсумки річної діяльності, а й «накреслило» план дій на Ліонській конференції. Одразу ж після приїзду до Ліона 26 червня 1924 р. делегація ЗУТЛН вручила головному секретареві СТЛН Рійссенові та голові Комісії національних меншин Дікенсонові «Мотивоване письмо» для повернення ЗУТЛН до складу союзу й «Меморіал про положення на західних українських землях під Польщею»¹⁹ для Комісії національних меншин із Протоколом резолюції, у якій відзначено: ЗУТЛН просить СТЛН розглянути скарги українських організацій щодо свавілля польської влади стосовно українського населення і констатувати порушення польської владою договору про національні меншини від 28 червня 1919 р.

Загальні збори закликають СТЛН запропонувати міжнародному трибуналу в Гаазі розглянути питання сучасного режиму у Східній Галичині з метою ствердження факту, що зобов'язання Польщі запровадити автономний устрій у регіоні «мали на цілі впровадити в блуд головні держави Антанти»²⁰.

Уже перша розмова з одним із найавторитетніших членів СТЛН Рійссеном продемонструвала його прохолодне ставлення до українців, які проживали у Другій Речі Посполитій. «Він хоч мусив признати, що маємо слушність, покликуючись на те, що Головна Рада Унії минулого року полишила нас членами Унії...», – відзначав Р. Перфецький, – але притім заявив, що мовляв всі промовці а тій Раді виразно

¹⁵ ЦДАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 3.

¹⁶ Там само. Арк. 4.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. Спр. 22. Арк. 1.

станули на становищі, о наше товариство мусить перенестися о краю, узнати польську державність і вийти до складу польської делегації»²¹.

Потрібно зауважити, що ЗУТЛН надзвичайно ретельно готувалося до конференції у Ліоні. Окрім «Меморіалу про положення на західних українських землях під Польщею», підготовлено десятки документів, які свідчили про безправне становище українців у Другій Речі Посполитій і викривали антиукраїнську національно-культурну політику центральної/місцевої влади. Ще у травні 1924 р. Р. Перфецький звертався з проханням до Народного комітету (НК) УНТП підготувати відповідні документи. «Належить нам для забезпечення успіху всіх наших заходів в Унії постаратися о всесторонню документацію всіх наших тверджень по змозі оригінальними придогано, а саме на прим. Оригіналами обіжників і розпорядків польських властей, стенографічними протоколами з промовами та інтерпеляціями соймових послів, вирізками з часописів – особливо польських», – констатував Р. Перфецький²². Документи підготували.

Розглядаючи участь делегації ЗУТЛН у роботі конгресу СТЛН, відзначаю, що вона була не надто успішною: товариство не поновили у членах союзу, а становище українців у Другій Речі Посполитій предметно не розглядали на комісіях цієї міжнародної організації. Із тих, хто виступав на Комісії національних меншин, прихильну до українців позицію зайняли: француз Оляр, росіянин Єфремов, угорець Людвік та ще декілька членів. Представники ЗУТЛН відзначали: «Комісія трактувала справу в площині східно-галицькій хоч... меморіал обіймав всі західні українські землі під Польщею...»²³.

Загалом у підсумковій ухвалі Комісії національних меншин відзначено: «Комісія вислухавши членів, заступаючих Т-ва українське і російське для Ліги Націй, які підняли жалобу дотично положення меншостей у Східній Галичині, та вислухавши разом заміти польського Т-ва, просить се останнє, щоби воно зволило взяти під увагу факти наведенні в українськїм меморіалі, предложенім двома другими товариствами²⁴, і виготовити звіт на її слідуючому засіданні»²⁵.

28 червня 1924 р. СТЛН розглядав питання поновлення прав ЗУТЛН у союзі, що вимагало від українців «припильнування сеї справи на місці»²⁶. Напередодні до Статуту міжнародної організації були внесені правки, які унеможливили участь ЗУТЛН у роботі союзу: у п. 3 слово «край» замінене на «держава». Як відзначав Р. Перфецький, зміни призвели до того, що «відпав» один із найважливіших аргументів ЗУТЛН на користь своєї участі у роботі союзу. «Сі зміни Статута були очевидно вимірені проти нашого Т-ва», – резюмував він²⁷. Все ж, на його думку, «конче треба було бути на місці рішаючого бою, щоби демаскувати те, що діялося поза кулісами Унії і оборонювати всіма можливими мірами нашї справи... та старатися заставити рішаючи круги Унії респектувати свої власні рішення в сій справі»²⁸.

²¹ ЦДІАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 12.

²² Там само. Спр. 57. Арк. 7.

²³ Там само. Спр. 56. Арк. 13.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

Підсумкові ухвали Ліонської конференції спричинили обурення галичан. Зокрема, часопис «Діло» розкритикував участь представників ЗУТЛН у загальних зборах СТЛН у Ліоні. У редакційній статті «З нагоди конгресу в Ліоні»²⁹ її автор відзначив: «Скажімо ясно і одверто: справа [в Ліоні – Ф. О.] скінчилася повною невдачою... Можна було бути певним, що делегатів до засідання не допустять..., а брати участь в міжнародних з'їздах не обдумавши заздалегідь усіх умовин, в яких доведеться там виступати, – це зайва втрата коштів»³⁰.

Не забув автор статті дорікнути ЗУТЛН у «галицькому сепаратизмі», адже товариство обійшло увагою Наддніпрянщину. Нищівна критика галицького політикуму змушувала Р. Перфецького вдатися до детального аналізу діяльності товариства в Ліоні. Голова ЗУТЛН Р. Перфецький у листі відповів опонентам, відзначивши, що «саме перед Ліоном наше товариство звернулося до Наддніпрянського товариства з проханням, щоби в склад делегації взяло двох наших делегатів, а се товариство звернулося до Унії з запитом чи се допускаєме, одержало від Унії відмовну відповідь з узаasadненням, що воно має право репрезентувати лише Наддніпрянщину. Дотичні постанови статута Унії, а не «галицького сепаратизму» суть отже причиною, що мусять існувати два Т-ва Ліги Націй»³¹.

Р. Перфецький риторично запитує: чому німці мають у складі СТЛН три організації (із Німеччини, Австрії та Чехословаччини), угорці – дві (Угорщини, Чехословаччини), а українці не можуть мати кілька? Голова ЗУТЛН відзначив, що «цілком відмінні умовини життя вимагали від кожного з обох наших Т-вариств нераз зовсім відмінних методів діяльності, але мимо сего була між обома Т-вами повна гармонія, бо розмежування взаємних компетенцій усувало всі можливі предмети спору та так, що на міжнароднім полі Унії ніколи не було такого видовища, щоби чужі могли находити докази на існування двох українських народів з ріжними інтересами та ідеалами»³². Розмежування компетенцій, заважає Р. Перфецький, привело до гармонійної співпраці двох українських товариств. Як приклад підготовлено спільну третю резолюцію для Комісії національних меншин із вимогою надання західноукраїнським землям у складі Другої Речі Посполитої територіальної автономії³³.

Очільник ЗУТЛН вважав, що участь представників товариства в роботі засідання ради і загальних зборів СТЛН «лише принесло при сучасних некорисних обставинах для нашої національної справи корисні результати..., бо ж не в допущенню або не допущенню нашої делегації до засідань в Ліоні лежить суть справи». «Ми добре знали, що супроти завішення наших репрезентаційних справ в Унії наша делегація не зможе брати участі в нарадах в Унії в характері повноправних делегатів з правом голосу і т. п.», – резюмував Р. Перфецький³⁴.

Голова ЗУТЛН переконував опонентів, що «сам розвій нашої справи вимагав від нас, щоби ми хоч би з під землі видобули потрібні фонди і доконче явилися в Ліоні та там особисто на місці припилювали справу та хоч би самою нашою присутністю

²⁹ З нагоди конгресу в Ліоні. *Діло*. 1924. Ч. 157. С. 1.

³⁰ Там само.

³¹ ЦДІАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 15.

³² Там само. Арк. 16.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

довели до її трактування Унією»³⁵. Однак, із сумом відзначив Р. Перфецький, хоча «українське питання» й мало розглядатися на засіданні комісії, згодом, зважаючи на «невигідні Унії справи Вільна й Бесарабії...», були зняті з порядку нарад»³⁶.

9 липня 1924 р. Головна рада ЗУТЛН розглянула звіт голови товариства Р. Перфецького про поїздку делегації до Франції й ухвалила резолюцію, в якій відзначено:

1. Рада схвалює виголошене товариством у Ліоні бажання закінчити роботу в СТЛН.

2. Вихід товариства із союзу не означає припинення його роботи на міжнародній арені, «противно, з сею хвилею Товариство має повну свободу розвинути всесторонню акцію в обороні національних і державних прав населення Західної України безпосередньо перед відповідальними міжнародними чинниками, не в'яжучись організаційними і процесуальними приписами Унії».

3. Головна рада доручає президії надіслати подяку товариствам Ліги Націй тих народів, делегати яких прихильно поставилися до вирішення «українського питання» під час роботи Комісії національних меншин в Ліоні та просити й надалі підтримувати «нашу справу» на наступному засіданні комісії.

4. Головна рада доручає президії письмово повідомити всі товариства Ліги Націй, що мотивом «для виступлення нашого Товариства з Унії було не тільки сторонннче становище Бюра Унії в справі повернення нашому Товариству його прав, а також ціла політика Унії. Ця політика сліпо придержується тих політичних основ, на яких побудовано офіціальний Союз Народів і не спосібна нічого істотного зробити для розв'язання цілого ряду національно-політичних проблем заложених в повенній політичній структурі Європи...».

5. Запропонувати створити нову міжнародну організацію, яка поставила б метою «здійснення права самоозначення для поневолених доси народів та відповідну реформу Союзу Народів на основі рівноправности».

6. Вступаючи в новий період існування і діяльності, товариство значно більше, ніж раніше потребує активної моральної та матеріальної допомоги від усього українського громадянства.

7. Залишаючись за кордоном, рада товариства «взиває перебуваючих в краю членів перевести внутрішню організацію і в організований спосіб допомагати Товариству у виконанні його завдань»³⁷.

15 липня 1924 р. Тісніший народний комітет (ТНК) УНТП заслухав звіт О. Марітчака (представника УНТП) про міжнародну діяльність ЗУТЛН у світлі Ліонської конференції. Вислухавши доповідача, було ухвалено:

1. Схвалити вихід ЗУТЛН зі складу СТЛН.

2. Констатувати, що після виходу товариства зі складу союзу «не може бути припинена його діяльність на міжнародному полі, а противно Товариство повинно дальше вести всесторонню акцію в обороні національних і державних прав населення західно-українських земель».

3. Подякувати товариствам Ліги Націй тих народів, делегати яких у Ліоні «ставилися прихильно до справи західних-українських земель», зокрема

³⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 16.

³⁶ Там само. Арк. 17.

³⁷ Там само. Спр. 10. Арк. 1.

«східно-українському і російському Т-вам Ліги Націй за визначну поміч в обороні наших інтересів на сесії Унії в Ліоні».

4. Підтримати будь-який почин ЗУТЛН, спрямований на створення такої міжнародної організації, «якою метою буде здійснення прав само означення поневолених народів та реформа Союзу Народів в тому напрямі» й ін.³⁸

22 липня 1924 р. ЗУТЛН надіслав Детальний звіт про роботу делегації товариства в Ліоні, а також копії листів до Об'єднання українців у США НК УНТП. Голова ЗУТЛН просив НК «о підняття ініціативи в напрямі оснований з краєвими членами нашого товариства нашої кураєвої організації з локальними комітетами нашого Т-ва з завданнями, з'ясованими у згаданім звіті і підняти ласкаву живу акцію для піддержання наміреної нами дальшої акції на міжнародному полі»³⁹. Також керівництво ЗУТЛН просило НК УНТП організувати створення у краї аналогічних товариств німців, білорусів, литовців, що згодом дозволило б об'єднатися у «нову міжнародну Унію»⁴⁰. «Ми свідомі трудностей, які стоять на дорозі до зреалізування наших плянів в ім. взгляді але надіємося, що відповідне поведення сеї справи може увінчатися успіхом», – констатував Р. Перфецький⁴¹.

Голова відзначав, що товариство направило листи до членів СТЛН, у яких пояснено «ширше умотивування причин нашого виступлення з Унії» і звернено увагу на «розбіжність практичної політики Унії з первістно нею наміченими цілями і завданнями». Р. Перфецький зауважував: «Надіємося викликати у нашій справі відповідну у них дискусію, спровокувати відповідні їх відповіді на поставлені до них питання і уробляти в се спосіб публичну опінію в користь нашої національної справи...»⁴².

Окремий лист надіслано також Комісії національних меншин «Міжнародної Унії товариств Ліги Націй», в якому ЗУТЛН просила на наступній конференції в Лондоні (жовтень 1924 р.) при розгляді «українського питання» дозволити «реагувати на вяснення польської делегації представникам східно-українського та російського товариств»⁴³. Однак навіть попри делегування своїх повноважень іншим товариствам ЗУТЛН просило комісію «по вислуханню звіту польської делегації в українській справі і евентуальних вяснень східно-української і російської делегації, не приймати в цій справі ніяких дефінітивних рішень, а відстрочити справу...»⁴⁴.

Підсумкові ухвали Ліонської конференції змушували керівництво ЗУТЛН зробити висновки, які виявилися загалом невтішними. Із позитивів – члени констатували, що «товариство завоювало перед закордоном становище речника наших поневолених західних українських земель»⁴⁵. Щодо подальшої діяльності

³⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 10.

³⁹ Там само. Арк. 16.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. Спр. 38. Арк. 5.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. Спр. 56. Арк. 15.

Р. Перфецький відзначав, що до союзу ЗУТЛН буде «вносити дальше наші жалоби в інтересі нашого населення»⁴⁶.

Отже, засідання ради і загальні збори СТЛН (27 червня – 4 липня 1924 р.) у Ліоні відбулися, де-факто, за участі делегації ЗУТЛН, яка, де-юре, не мала би бути присутньою на цьому міжнародному форумі. Українцям, незважаючи на докладені значні зусилля, не вдалося вирішити дві основні проблеми: донести до міжнародної спільноти кричущі факти антиукраїнської політики Польської держави та поновити членство в цій організації. Діяльність української делегації критично оцінило галицьке суспільство, хоча її підтримав екзильний уряд ЗУНР і НК УНТП.

REFERENCES

1. Kolskyi, A. (1934). *Lyha Natsyi (Ee orhanyzatsyia i deiatelnost)*. Moscow [in Russian].
2. Kruhlashov, A. (1995). Problemy pisliavoiennoho ustroiu v hromadskii dumtsi ukraintsv Halychyny i Bukovyny (1914–1918 rr.). *Pytannia istorii Velykoi viiny 1914–1918 rr.: Zbirnyk naukovykh statei*, 19–24 [in Ukrainian].
3. Kushnir, V. (1997). Ukrainske pytannia na forumi Lihy Natsii (1920–1922 rr.). *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu*, 1, 92–95 [in Ukrainian].
4. Kushnir, V. (1998). Liha Natsii ta mizhnarodni harantii prav natsionalnykh menshyn. *Novi tekhnolohii navchannia: Naukovo–metodychnyi zbirnyk*, 22, 178–190 [in Ukrainian].
5. Lytvyn, N. (2009). Videnskyi period uriadu ZUNR. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 19, 266–270 [in Ukrainian].
6. Melnyk, A. (2014). Statut «Zakhidnoukrainskoho tovarystva Lihy Natsii» Yu. Romanchuka, R. Perfetskoho yak vidobrazhennia dyplomatychnoi aktyvnosti emihrantskoho uriadu ZUNR shchodo zakhystu prava ukraintsv Halychyny na vilne natsionalno–derzhavne samovyznachennia. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 1, 59–63 [in Ukrainian].
7. Pavliuk, O. (2001). Dyplomatia ZUNR (ZOUNR). In V. A. Smolii (Ed.), *Narysy z istorii dyplomatii Ukrainy* (pp. 358–377). Kyiv [in Ukrainian].
8. Rubakha, Yu. (2008). *Liha natsii yak mizhnarodnyi instrument pidtrymannia myru i bezpeky v sviti*. Lviv [in Ukrainian].
9. Shynkarenko, T. (1997). Ukrainske pytannia v Lizi Natsii. *Visnyk Kyivskoho universytetu mizhnarodnykh vidnosyn*, 7 (2), 27–31 [in Ukrainian].
10. Z nahody konhresu v Lionii (1924). *Dilo*. 157, 1 [in Ukrainian].

Oleh FINOGENOV

«LION'S PLOT» (1924) IN THE ACTIVITIES OF THE WESTERN UKRAINIAN ASSOCIATION OF THE LEAGUE OF NATIONS

This article deals with activities of the Western Ukrainian Association of the League of Nations (ZUTLN) at the Lyon Congress of the Union of Societies of the League of Nations (STLN) within the context of international relations of the first half of the 1920s. In 1922 ZUTLN became a full member of STLN, but the decision of the Council of Ambassadors of the

⁴⁶ Там само.

Entente states (1923) to include the territory of Eastern Galicia in the Second Commonwealth prevented further membership in the union. It is noted that before the ZUTLN delegation departed to France, it had had a general meeting, which summarized the activities of the association during the previous years and approved the strategy and tactics of actions at the next STLN congress in Lyon. For the first time in Ukrainian and foreign historiography, this paper highlights in detail the achievements and blunders of Ukrainians at the Lyon Conference, the circle of ZUTLN supporters among other societies, the course of discussions with the participation of Ukrainian delegates, the requirements of the members, the reaction of the Galician politicians on the final outcomes of the conference and the activities of Ukrainian representatives at the international forum. The author has shown that in the current socio-political discourse, the activities of the Galician delegation, headed by R. Perfetskyi, were evaluated mostly negatively because of the so-called «Galician separatism» and the lack of constructive dialogue with a similar Dnieper society. Afterward, the ZUTLN representatives made unsuccessful attempts to resume their activities at the STLN: their advocacy work was limited to sending complaints, letters to STLN governing bodies and publishing anti-Polish materials by ZUTLN members in leading Ukrainian and foreign periodicals.

Keywords: Lyon Conference, ZUTLN, League of Nations, Eastern Galicia, Poland.

УДК [94:35.081.74:329.15](477.8)“1939/1941”
DOI: 10.33402/ukr.2018-31-26-37

Олександра СТАСЮК

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2957-0432>

e-mail: ol_stasuk@ukr.net

РОЛЬ РАД ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ У ПРОЦЕСІ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (1939–1941)

Проаналізовано роль і завдання Рад депутатів трудящих у процесі встановлення радянської влади в західноукраїнських областях УРСР у 1939–1941 рр. Відстежено поетапне формування радянської гілки влади в регіоні та її кадрове забезпечення. Показано залежність представницької гілки та її виконавчих структур від парткомітетів Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б)) і Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), а також найвищих державних загальносоюзних органів влади. Наголошено на імпортованості радянської західноукраїнських земель і декоративній ролі Рад у цьому процесі. Зазначено, що номінальне утвердження рішень щодо найважливіших суспільно-політичних та економічних змін у регіоні представницькими органами УРСР і місцевими органами влади відштовхувало західних українців від участі у процесі радянського народовладдя та радянської влади загалом.

Ключові слова: західноукраїнські області УРСР, радянська, діяльність Рад, декоративне народовладдя.

Формування дієвої вітчизняної виборчої системи, яка б максимально відповідала європейським нормам, а водночас традиціям української ментальності, неможливе без урахування історичного досвіду. Тож вивчення окремих етапів державотворення і становлення парламентаризму на українських землях залишається актуальним. Мета статті – висвітлити особливості формування представницької гілки влади в західноукраїнських землях УРСР упродовж 1939–1941 рр. та продемонструвати її роль у процесі радянської регіону.

Процес радянської Західної України в 1939–1941 рр. висвітлили вітчизняні та діаспорні дослідники¹ у багатьох ґрунтовних працях із використанням багатого документального фактажу. Однак, досліджуючи суспільно-політичні й економічні

¹ Луцький О. Політична еліта Західної України в період утвердження сталінського тотального режиму (1939–1941 рр.). *Національна еліта та інтелектуальний потенціал України*. Львів, 1996. С. 206–211; Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів, 1999; Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. Львів, 2009. 448 с.; Бондар Л. Формування радянських державно-політичних структур у Західній Україні (1939–1941 рр.).

трансформації у регіоні в широкому історичному та міжнародному контекстах, вчені мало уваги приділяли ролі й функціонуванню радянської гілки влади. Це пояснюється тим, що система Рад, від Верховної Ради УРСР (ВР УРСР) до місцевих органів самоуправління, не відігравали значної ролі в цьому процесі. Як відомо, представницька гілка влади у СРСР слугувала ширмою для прикриття тоталітарно-партократичного режиму і не виконувала покладених на неї функцій народовладдя².

У державі діяла жорстка централізована система управління, яка не залишала жодного шансу республіканським, а тим більше місцевим органам влади для прийняття самостійних рішень. Тож найважливіші постанови, які стосувалися суспільно-політичних та економічних змін у регіоні, приймали в Москві, на рівні Центрального Комітету ВКП(б) (ЦК ВКП(б)) і найвищих державних органів СРСР, тому про «добровільне волевиявлення» місцевого населення, яке «в єдиному пориві виявило бажання об'єднатися в одній державі зі східними братами-українцями» говорило годі. Зокрема, рішення про проведення Народних Зборів (НЗ) Західної України та її входження до складу УРСР прийнято 1 жовтня 1939 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б). Тоді ж ухвалено постанови про поширення радянської влади на територію західноукраїнських земель і створення тимчасових обласних управлінь, націоналізацію банків та великої промисловості, передачу поміщицьких земель селянським комітетам, створення мережі комуністичних організацій у регіоні тощо. НЗ, які відбулися у Львові 26–28 жовтня 1939 р., оприлюднили ці рішення заднім числом, легітимізувавши волю сталінського керівництва. Зокрема, 27 жовтня 1939 р. учасники НЗ прийняли декларацію «Про встановлення державної влади», яку спочатку завізувала Верховна Рада СРСР, а потім – УРСР. Ці постанови створили легітимну основу запровадження радянської системи управління в західному регіоні та відкрили шлях для встановлення тоталітарного режиму. Одним із найважливіших кроків стала ліквідація у регіоні старого адміністративного поділу рішенням Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р. А 17 січня 1940 р. указ «Про утворення Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської і Тернопільської областей у складі Української РСР» прийняла Президія Верховної Ради УРСР. У такому ж порядку ухвалювали рішення про розвиток промисловості й торгівлі в регіоні, колективізацію селянських господарств, надання мешканцям західноукраїнських земель радянського громадянства, введення паспортної системи тощо.

Ще одним фарсом народовладдя стали вибори представницької гілки влади в регіоні. На початку січня 1940 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про проведення виборів до Верховних Рад СРСР та УРСР, а 19 січня його затверджено на нараді ЦК КП(б)У. Лише після цього відповідні накази почергово видали Президії ВР СРСР та УРСР, що засвідчує повну підконтрольність виборчого процесу в державі партійним органам. Вибори відбулися 24 березня того ж року й збільшили депутатський корпус ВР СРСР за рахунок представників від західноукраїнських областей на 35 осіб, а ВР УРСР – на 80. У грудні того ж року в регіоні відбулися

Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. праць. Луцьк, 2012. С. 192–197; *Західна Україна під большевиками* / упоряд. М. Рудницька. Нью-Йорк, 1958. 494 с.

² Пихоя Р. Г. *Советский Союз: история власти (1945–1991)*. 2-е изд., испр. и доп. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000. 680 с.; Павлова И. В. 1937: Выборы как мистификация, террор как реальность. *Вопросы истории* (Москва). 2003. № 10. С. 19–37.

вибори до місцевих Рад депутатів трудящих, до складу яких увійшло понад 79 тис. народних обранців.

Радянська історіографія відображає процес утворення і функціонування радянських органів влади в західноукраїнських областях як злагоджений, який проходив швидко, безперешкодно та за повної підтримки місцевого населення: «Одразу ж після визволення серед робітників, селян та трудової інтелігенції Західної України з величезною силою розгорнувся рух за повне знищення старого державного експлуататорського апарата та встановлення нових, передових форм управління. Скрізь відбувалися багатолюдні збори трудящих, на яких обиралися тимчасові управління і селянські комітети. До тимчасових міських і повітових комітетів визволений народ обирав передових робітників, трудящих селян, кращих представників інтелігенції... За короткий час у Західній Україні був встановлений революційний порядок, подолано опір буржуазії у містах і селах. Широкі верстви раніше пригнобленого населення залучалися до активного політичного життя, оволодівали справою управління всім державним і громадським життям»³. Насправді ж, радянська політична модель брутально імплантувалась у тіло західноукраїнського соціуму⁴, знищуючи старий суспільно-політичний та економічний уклад, ламаючи віковічні традиції і долі людей.

Встановлення нової влади в західноукраїнських областях розпочалося з утворення обласних тимчасових управлінь (ОТУ) на базі чотирьох колишніх воєводств (Львівського, Станіславівського, Тернопільського й Луцького) в жовтні 1939 р. Обласні управління утворили міські й повітові тимчасові управління, а також селянські комітети. До їх складу увійшли передовсім члени командування Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА) та партійні працівники зі східних областей УРСР, спеціально відряджені ЦК КП(б)У для впровадження політики режиму. Загалом «рішеннями ЦК КП(б)У на керівні посади у партійні, комсомольські, профспілкові та державні органи скеровано у 1939 р. – 3 074, а протягом 1940 р. – 3 845 осіб»⁵. Обласне тимчасове управління у Львові очолив М. Мацько, член організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У, у Луцьку – В. Бегма, колишній секретар Київського обкому КП(б)У із кадрів, Станіславові – М. Груленко, член ЦК КП(б)У, Тернополі – Л. Гришук, перший секретар Київського сільського райкому КП(б)У. Надісланим партфункціонерам належала вся повнота влади в регіоні, а вихідцям із місцевого населення довіряли керівництво лише на рівні села, у вищих структурах могли розраховувати хіба на посади заступників чи секретарів, а також дрібних клерків, що підтверджує імпортованість радянської влади в регіоні⁶.

У січні 1940 р., відповідно до нового адміністративно-територіального поділу, обласні й повітові тимчасові управління, а також волосні й сільські комітети Указом Президії ВР УРСР були реорганізовані в обласні, міські, районні, сільські та селищні виконавчі комітети Рад, хоча останні, які вони мали обслуговувати, обрані

³ Терлецький В. М. Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938–1958 рр.). Київ: Наукова думка, 1966. С. 85–86.

⁴ Реабілітовані історією. Рівненська область / редкол. тому: співголова В. А. Королюк, С. І. Павлюк, відп. секр. А. А. Жив'юк та ін.; упоряд. А. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. Кн. 2. С. 8.

⁵ Гуменюк Т. І. Західноукраїнські землі в 1939–1941 рр.: історіографічний аналіз. автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец: 07.00.06. Івано-Франківськ, 2007. С. 12.

⁶ Реабілітовані історією. Рівненська область... С. 8.

не були. Західноукраїнське населення не залучили до виборів у місцеві Ради, що відбувалися в УРСР 24 грудня 1939 р. Офіційна причина – адміністративна невпорядкованість регіону, проте насправді влада боялася проводити вибори у слабко опанованому краї, адже за умови відсутності системного партійного контролю результати могли стати неочікуваними. Тож вибори вирішено відтермінувати. Всього в січні 1940 р. у західних областях України було створено 6 облвиконкомів, 202 райвиконкоми, 14 міських, 89 селищних і 4 944 сільських виконавчих комітетів Рад⁷, які пропрацювали до грудня 1940 р. Виконкоми затверджували в ручному режимі у складі голови, заступника голови, секретаря та 7–8 членів. І знову їх очолили партійці зі східноукраїнських областей, а місцеві опинилися на другорядних посадах. Серед десяти членів Львівського облвиконкому був лише один місцевий – лікар Мар'ян Панчишин, якому довірили посаду голови облздороввідділу⁸. На посадах заступників голів райвиконкомів опинилися 9 осіб із місцевого населення і 67 – на посадах завідувачів відділами. У Рівненській обл. вихідцям із місцевого населення відведено 22 посади заступників голів райвиконкомів і 93 завідувачів відділів, а серед членів облвиконкому не було жодного місцевого⁹. У Волинській обл. на квітень 1940 р. заступниками голів райвиконкомів стали лише троє місцевих мешканців¹⁰. Кількість таких переважала в сільрадах, проте повноваження голів сільрад були настільки обмежені, що їх лише номінально можна вважали представниками органів державної влади.

Після перших виборів у західноукраїнських областях, які відбулися щойно 15 грудня 1940 р., було обрано 6 обласних, 199 районних, 78 міських, 4 районні в м. Львові, як у найбільшому адміністративному центрі регіону, та 5 022 сільських і селищних Рад депутатів трудящих¹¹. Проведення цих виборів закінчило перебудову державного апарату. Лише з цього часу можна говорити про легітимність радянської гілки влади в регіоні, хоча, з огляду на діяльність спецслужб та підконтрольність виборів парткомітетам, вона залишається сумнівною.

Згідно із законодавчими нормами, діяльність місцевих Рад була націлена на керівництво культурно-політичним і господарським життям на своїй території (Конституція УРСР, ст. 74). Проте через домінування парткомітетів та надмірну централізацію влади вони не могли виконувати своїх функцій. Усі питання, пов'язані з життєдіяльністю регіону, спочатку розглядали на бюро обкомів КП(б)У і лише після цього із відповідними резолюціями виносили на розгляд Рад. Роботу сесій місцевих Рад курували відповідальні партпрацівники, які визначали дату і тематику засідань, редагували тексти промовців. Проблематика була досить обмежена. Левову частку питань становили загальнодержавні політичні рішення (обговорення постанов партії та уряду, промов генерального секретаря ЦК ВКП(б) тощо), а місцеві вирішували за залишковим принципом. Обговорення проблем під

⁷ Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / ред. Ю. Ю. Сливка. Київ: Наукова думка, 1989. С. 317.

⁸ *Вільна Україна*. 1939. 20 грудня.

⁹ Кульчицький В., Кондратюк С. Встановлення радянських органів влади в Західній Україні у 1939–1941 роках. URL: <http://radnuk.info/home/24876-----1939-1941-----c.html> (дата звернення: 16 квітня 2019 р.).

¹⁰ Там само.

¹¹ Терлецький В. М. Ради депутатів трудящих Української РСР... С. 92.

час сесійних засідань не було демократичним. Принаймні жодних незапланованих виступів стенограми сесійних засідань не фіксують.

Контроль за діяльністю виконкомів комуністи здійснювали передовсім через кадрові призначення. Склад виконкомів обград і райрад затверджували на засіданнях бюро обкомів КП(б)У, призначаючи передовсім вихідців зі східноукраїнських областей, адже кожний чиновник у своїй діяльності хотів опиратися на «перевіраних» людей, а не мати справу з аборигенами, які досить часто трактували проблеми з погляду звичного їм світогляду та не хотіли поступатися власними принципами. Тож частка місцевих у керівних партійних і державних органах залишалася вкрай низькою. Хоча формально влада неодноразово робила певні кроки з метою залучити широкі маси до управління регіоном. Відповідно, райкоми призначали голів та секретарів сільрад, а також їхніх виконавчих комітетів. У результаті виконкоми Рад діяли в симбіозі з партійними і вищими управлінськими структурами влади й становили єдину управлінняську гілку, що значно унеможливило виконання Радами їхніх функцій.

Із перших днів роботи нової влади надзвичайно гостро постала кадрова проблема. Незважаючи на вказівку М. Хрущова ретельно добирати людей для роботи в західноукраїнських областях УРСР, сюди потрапляли далеко не найкращі в моральному і фаховому сенсі працівники¹². Кадрову ситуацію яскраво ілюструє лист виконувача обов'язків помічника прокурора Рівненської обл. Сергєєва, який писав Й. Сталінові, що на роботу в регіон були скеровані не «кристалічно-чесні і непохитні більшовики», а «більші й менші пройдисвіти (від яких постаралися позбавитися на Батьківщині)»¹³. До того ж, надіслані зі східноукраїнських областей урядовці не завжди справлялися із ситуацією через незнання місцевих умов, погане володіння українською мовою. Через нефаховість чимало відповідальних працівників були звільнені з обійманих посад. Проте, з огляду на нестачу управлінських кадрів, найгіршим покаранням для них було переведення на іншу роботу. Так, секретаря Дрогобицького облвиконкому Чижова за те, що «не справився з роботою, не організував роботу серед апарату, припустив грубі помилки, чим дискредитував себе серед працівників»¹⁴, рішенням обкому від 27 березня 1940 р. було звільнено з посади і запропоновано «використати» на іншій роботі.

Партійні та радянські чиновники неодноразово відзначали, що справа з кадрами в регіоні вкрай незадовільна та що проблема потребує негайного вирішення, адже «червоних емісарів» було замало, щоб забезпечити весь регіон. Навіть у складі парткомітетів, формуванню яких надавалася перевага, залишалось чимало вакантних місць. Так, перший секретар Лавочнянського РПК (районного парткомітету) КП(б)У Дрогобицької обл. Гордієнко на одній із нарад обласного партійного активу скаржився, що в окремих районах РПК представлені лише однією особою і це позначається на їх роботі: «І приходиться першому секретарю бути і зав парткабінетом, і управділами, і зав. військовим відділом, а робота, товариші, не клеїться»¹⁵.

¹² Стенограма І-ї Дрогобицької обласної конференції КП(б)У. 27–28.04.1940 р. *Державний архів Львівської області* (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 5001. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 110.

¹³ Постанова бюро Рівненського обкому КП(б)У від 21 травня 1940 р. *Державний архів Рівненської області* (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. 400. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 66.

¹⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 5001. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 39.

¹⁵ Стенограма обласної наради партійного активу міста Дрогобича від 31 березня 1940 р. Держархів Львівської обл. Ф. 5001. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 2.

Наскільки гостро стояла кадрова проблема в західноукраїнських областях свідчить той факт, що серед 151 питання, розглянутого на бюро Дрогобицького обкому КП(б) У 1940 р., найбільше (50) стосувалися кадрових призначень¹⁶.

Особливо складною ситуація виявилася на рівні району та села, де управлінські структури формували переважно з місцевого населення. Серед західних українців майже не було досвідчених управлінців, адже всі адміністративні пости тут у міжвоєнний період обіймали поляки. Виселивши їх у Сибір, влада позбулася не лише антирадянськи налаштованого елемента, але й фахового управлінського резерву. З місцевих українців співпрацювати з новою владою погоджувалася найчастіше сільська біднота. Так, у райрадах, сільрадах та їх виконкомах опинилися люди неграмотні, забиті нуждою, які не мали навичок адміністрування та не користувалися авторитетом серед населення. Зокрема, на Рівненщині заступником голови Дубнівського райвиконкому став селянин-бідняк М. Козійчук, а колишній батрак І. Ткачук був призначений заступником голови Володимирецького райвиконкому¹⁷. Не маючи освіти, ці люди часто приймали абсурдні рішення або такі, що не відповідали законодавчим нормам, чим дискредитували нову владу, замість виступати її опорою. Так, відповідно до рішення Осовецької сільської ради Олеського р-ну Львівської обл., селяни не мали права продавати сільськогосподарські продукти приватно, а лише через кооперацію¹⁸. А Рудківська сільрада (Дрогобиччина) постановила, що міліціонерові Мудрику зарплату мають платити жителі села¹⁹. «Ми маємо також постанову, – зауважив голова Дрогобицького обкому КП(б)У на одній із нарад, – де сільрада зобов'язує Івана одружитися з Одаркою і видати їм три морга поля»²⁰.

Чимало проблем у новообраних голів сільрад виникало з оформленням документації. Так, на Львівщині один надіслав у район прохання про послугу для священника: «Любезний тваришу комісар... дозвольте цьому селянину привезти три літри вина для ксьондза»²¹. Комічність ситуацій негайно відобразилася в анекдотах, в яких гротескно відтворено проблему з оформленням документації у сільрадах у перші роки існування радянської влади в західноукраїнських областях. Один із них розповідає, що після лекції для сільського активу учителя місцевої школи про небесні світила у протоколі сільради зафіксовано: «Слухали: Про обертання землі довкола сонця. Ухвалили: Вважати, що земля обертається...»²².

Влада цілком усвідомлювала проблему: «В області 700 голів сільрад, які вперше прийшли на керівну роботу і не знають не лише, як працювати, а навіть структури радянських органів влади», – відзначено на одній із нарад у Дрогобицькому обкомі. Для її вирішення планували посилити контроль за діяльністю сільрад із боку парткомітетів й організувати систему навчання для радянських

¹⁶ Стенограма І-ї Дрогобицької обласної конференції КП(б)У... Арк. 56.

¹⁷ Радянська Рівненщина. Документи і матеріали / відп. ред. В. І. Вишнякова. Львів, 1962. С. 66.

¹⁸ Терлецький В. М. Ради депутатів трудящих Української... С. 104.

¹⁹ Стенограма голів сільрад Львівської обл. від 5 березня 1940 р. Держархів Львівської обл. Ф.Р-221. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 57.

²⁰ Стенограма наради секретарів міськкомів, райкомів КП(б)У, та відділів кадрів радянських, господарських організацій Дрогобицької обл. про підбір, висування та облік кадрів від 17 травня 1940 р. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7397. Арк. 30.

²¹ Стенограма голів сільрад Львівської обл. ... Арк. 57.

²² Сенько Г. Підсовецькі анекдоти. Буенос-Айрес: «Перемога», 1956. С. 11–12.

працівників із місцевого населення: «Щодо радянських кадрів, тобто голів сільрад, то це переважно місцеві люди, яких треба вчити працювати, а не сварити... Треба організувати навчання для цих людей, навчити їх писати протоколи згідно форми, пояснити, що таке радянська влада, які рішення може ухвалювати сільрада і под.»²³. Багато уваги приділено керівництву сільрадами з боку райвиконкомів: «Треба, щоб райвиконками керували сільрадами не тільки шляхом викликання голів та окремих членів сільради на засідання райвиконкомів, але треба частіше бути представникам райвиконкому безпосередньо в сільрадах для надання допомоги в складанні плану роботи серед населення. Треба враховувати, що на селі сільрада повинна проводити всі міроприємства. Отже, треба щоденно допомагати сільрадам в їхній роботі. Без нашої допомоги, без нашого контролю, безумовно, сільради не впораються з завданнями, які стоять перед ними»²⁴.

Посилена увага до найнижчої управлінської гілки з боку парткомітетів спричинена тим, що саме на цьому рівні спостерігалось найбільше випадків залучення «класово-ворожих елементів». Не знаючи людей, районні парторганізації та райвиконками допускали чимало помилок і прорахунків, як-от: у Жидачівському р-ні на Дрогобищині, де секретарем Рудківської сільради став колишній член ЦК Аграрної партії П. Качайло; у с. Ричагово до складу сільради обрано куркулів Оприсько і Кордіяк²⁵; у с. Чуловичах ядро сільського активу склали євангелісти, які під час виборів до ВР СРСР та УРСР відмовилися голосувати²⁶. Загалом партійне керівництво було налаштоване оптимістично: «Треба докласти більшовицьку руку і ми безперечно забезпечимо себе кадрами, істинними більшовицьким кадрами, здатними дати відсіч ворогам і тоді наші радянські органи будуть працювати добре і з завданнями, поставленими партією і урядом, ми безперечно справимося»²⁷.

Завдання, які намагалися вирішувати представники влади, стосувалися проблем життєдіяльності міст і сіл, налагодження роботи закладів торгівлі, охорони здоров'я, освіти, комунальних служб, допомоги біженцям тощо. У регіоні розгорнулася робота з відновлення будівель, знищених під час бойових дій, ремонту шляхів, мостів й іншої інфраструктури. Магазины наповнилися різними товарами, у школах і вишах запроваджувалася українська мова. Багато уваги приділялося відбудові та розвитку залізничного транспорту, нафтогазової промисловості, що сприяло ліквідації безробіття й навіть створило дефіцит кваліфікованих працівників. Згідно з рішеннями НЗ Західної України, чиновники приступили до націоналізації банків і великої промисловості, розподілу поміщицьких і монастирських земель.

Влада намагалася зобразити процес радянзації західноукраїнських областей як природний та гармонійний, для чого використовувала пресу та трибуни найвищих представницьких органів держави. Доповідаючи на четвертій сесії ВР УРСР

²³ Стенограма наради секретарів міськкомів, райкомів КП(б)У, та відділів кадрів радянських, господарських організацій Дрогобицької обл. ... Арк. 29–30.

²⁴ Стенограма наради секретарів райкомів КП(б)У, голів райвиконкомів, голів, замісників та секретарів окружних виборчих комісій Станіславської області з питань підготовки виборів до ВР СРСР та УРСР. 1940 р. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7452. Арк. 67.

²⁵ Стенограма I-ї Дрогобицької обласної конференції КП(б)У... Арк. 30.

²⁶ Там само.

²⁷ Стенограма наради секретарів міськкомів, райкомів КП(б)У, та відділів кадрів радянських, господарських організацій Дрогобицької обл. ... Арк. 31.

(28 травня 1940 р.) про зміни, які відбулися в області з моменту встановлення радянської влади, депутат від Глумацького виборчого округу Станіславівської обл. І. Грушецький сказав: «Минуло лише вісім місяців з того часу, коли наша славна Червона Армія, виконуючи волю партії і уряду, волю всього радянського народу, визволила трудящих Західної України і Західної Білорусії з-під гніту польських панів. За цей короткий час лице визволеної землі докорінно змінилося. Знищено експлуататорський лад, вільною стала праця, відбудовано фабрики, заводи. Поміщицька і церковна земля передана трудовому селянству, яке по-праву стало її господарем... Швидко зростає кількість шкіл, організуються нові театри, музеї, шириться і квітне чудова народна творчість, ліквідується неписьменність і малописьменність серед населення»²⁸.

Значна частина нововведень, упроваджуваних партфункціонерами, справді мала широку підтримку в середовищі західних українців, оскільки відповідала потребам населення та сприяла промисловій модернізації регіону. Однак зміни в ідеологічній і духовній площинах були чужими й неприйнятними для місцевих українців. Суспільно-політична ситуація, з якою зіштовхнулися радянські емісари в західноукраїнському регіоні, різко відрізнялася від ситуації в інших областях УРСР і СРСР загалом. Проте більшість партфункціонерів не звертали на це уваги. Діючи шаблонно, а в окремих випадках зі злочинною байдужістю, вони ранили національні та релігійні почуття західних українців, що спричинило спротив населення. Напружена ситуація склалася у зв'язку з намаганнями нової влади насаджувати атеїстичну пропаганду. Були навіть спроби закрити культові споруди. Так, на Рівненщині 6 грудня 1940 р. голова Дубенського міськвиконкому Давиденко прийняв рішення про передачу греко-католицького храму виконкому. Заволодівши ключами, він самовільно відчинив його, наказав витягнути з підземелля труни із забальзамованими рештками померлих і виставив їх на огляд. Він же організував збори єврейських релігійних общин щодо передачі міськвиконкому низки синагог, в одній із яких було влаштовано клуб, в іншій – готель²⁹.

Такі дії влади спричинили рішучий протест вірян. Зокрема, у Жидачівському р-ні Дрогобицької обл. люди організували страйк через образу владою їхніх релігійних почуттів. Заспокоїти людей вдалося лише священникові. Це змусило очільників обкому констатувати, що «якийсь ксьондз має більший вплив на народ, ніж ми»³⁰.

Висока релігійність населення була настільки несподіваним і незрозумілим явищем для східноукраїнських партфункціонерів, що вони не знали, як діяти в окремих ситуаціях. Один із партійців на засіданні райкому розповідав, що у с. Лисятичі на Дрогобиччині директор школи просив дозволу викладати у школі релігію й обіцяв молитися за представників влади в разі позитивного вирішення питання, чим цілком спантеличив урядника³¹. У багатьох школах поряд із портретами Сталіна та інших очільників СРСР ставили ікону.

Дуже швидко в роботі партійних і державних структур західноукраїнського регіону почали виявлятися недоліки, притаманні управлінській гілці СРСР загалом (надмірна централізація, засилля вказівок «зверху», заідеологізованість,

²⁸ Четверта сесія Верховної Ради УРСР. Київ, 1940. С. 81.

²⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 60.

³⁰ Стенограма І-ї Дрогобицької обласної конференції КП(б)У... Арк. 48.

³¹ Там само.

бюрократія), що призводило до дисбалансу в роботі багатьох галузей промисловості та торгівлі. Доповідаючи уряду про стан справ у Тернопільській обл., 29 вересня 1940 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов відзначав, що незадовільне забезпечення необхідними товарами мешканців м. Тернополя пов'язане з тим, що Горторг не вибирає своєчасно виділених йому фондів. Так, ще в червні Тернопольторг отримав наряди на 40 т цукру та 160 т гасу, проте на 15 вересня вони залишалися на складах у постачальників. Як і текстильних товарів, виділених місту на суму 502 тис. крб, а в торгову мережу потрапило лише на 20 тис. Відповідно, одягу з 640,6 тис. крб вибрано 13 тис., мила туалетного з 70 тис. крб – вибрано 20 тис., парфумерних виробів із запланованих 131 тис. крб оприховувано лише 70 тис. тощо³². І. Серов відзначав також факти порушення фінансової дисципліни серед працівників Тернопольторга, випадки корупції, крадіжок і розтрат на суму майже 30 тис. грн, халатного ставлення до зберігання продуктів на складах тощо.

Не менше порушень і зловживань радянські документи фіксують серед відповідальних чиновників Львівської обл. Зокрема, у Городоцькому р-ні внаслідок незадовільної роботи Райпотребсоюзу та Райсмешторгу постачання хліба відбувалося з переборами, що призводило до величезних черг у магазинах³³. Бракувало продовольчих товарів і у м. Львові. «У другій половині січня 1940 року у Львові почався голод, – згадував проф. Я. Дашкевич. – У першу окупаційну зиму в меню багатьох родин переважала «смажена» на воді цибуля і картопляні плячки, печені на блясі. На блясі також пекли коржі з борошна, замішаного на воді та солі»³⁴.

З перших днів установлення радянської влади зловживання у середовищі номенклатурників, зокрема використання державних ресурсів для задоволення особистих потреб, набули системності та масовості. З прибулих керівників почали формуватися клани, які діяли в системі кругової поруки. Під час націоналізації великих підприємств і банків досить часто проводилася реквізиція всього майна їх колишніх власників разом із приватними речами. Так, під час наради у Дрогобицькому обкомі згадували, що у Стрию, Ходорові й Самборі у процесі націоналізації реквізували приватні речі власників, через що на складах опинилися меблі, посуд і навіть жіноча білизна³⁵. Серед чиновників набули поширення фінансові махінації. У м. Стрий на Дрогобищині націоналізовано мануфактури на 30 420 крб, а подано до переоцінки на 44 422 крб³⁶. У м. Дрогобичі за окремими особами, які відповідали за націоналізацію, числилося майна на суму 1 200 000 крб, але державі не здано ні копійки³⁷.

Не менше порушень чиновники допустили у процесі націоналізації житлового фонду. Про це згадує в щоденнику письменник П. Панч, який на той час проживав у Львові: «Була оголошена націоналізація будинків. Доручено це було райрадам. З першого ж дня «націоналізатори» накрутили так, що довелося спішно припинити

³² Доповідна Голові Раднаркому України тов. Корнійцю Л. Р. 1940 р. 29 вересня *Галузевий державний архів Служби безпеки України* (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 33. Спр. 27. Арк. 106–107.

³³ Там само. Арк. 110.

³⁴ Стадник Г. Від окупації до окупації: Львів у 1939–1941 роках. URL: <http://p.dw.com/p/JENc> (дата звернення: 25 січня 2019 р.).

³⁵ Стенограма І-ї Дрогобицької обласної конференції КП(б)У... Арк. 31.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

на деякий час націоналізацію і на спеціальному засіданні облвиконкому було вказано на припущені помилки, коли націоналізації піддавали будинки на три, чотири кімнати, націоналізували не тільки кам'яниці, а й майно.

У кооперативному будинку «Власна хата» на вул. Генінга, 2 пенсіонерку, що володіла двома кімнатами й кухнею, виселили до кухні, забрали речі.

У Кульчицького (ревізор кооперативу), забрали меблі і одяг, а самого поселили до кухні.

У письменника Грау-Вандмаєра забрали годинник, тому що на ньому була монограма Миколи П.

У Ервіна Стерна опечатали друкарську машинку»³⁸.

Попри те, що міліція та спецслужби періодично виявляли порушення соцзаконності та намагалися карати винних, система продовжувала себе зберігати. Дехто з місцевого населення і «чесних комуністів» пробували обурюватися, не розуміючи, що «більшість цих «зловживань» або легітимізовані номенклатурою, або є проявом своєрідного «негласного» права номенклатурника на користування певними благами»³⁹.

Тоталітарна система управління, що характеризувалася тотальним відчуженням народу від власності й політичної влади, всеосяжним контролем компартійної верхівки над цілістю життя країни, виявилася малопривабливою для мешканців західноукраїнських територій, які звикли жити за європейськими демократичними стандартами. Зловживання владою, кругова порука чиновників, безкарність, некультурність новоявленої «еліти» справляли на населення гнітюче враження. Мешканець с. Висоцьк Ярославського повіту Львівської обл. І. Маковецький, згадуючи про початковий період урядування радянської влади, писав: «Коли восени 1939 р. прийшли до Висоцька більшовики, тоді все населення села зовсім вилікувалося з проросійського ставлення. Такої гуртової бридоти наші люди ще ніколи у своєму житті не зустрічали»⁴⁰. Інтерес до пропагованих радянських цінностей згасав з кожним днем. Люди відмовлялися співпрацювати з новою владою та намагалися дистанціюватися від неї. Масла у вогонь підливали чутки про кількість заарештованих і вивезених до Сибіру, що передавалися від хати до хати в режимі сарафанного радіо.

Не зумівши схилити населення на свій бік, влада зробила ставку на застосування сили. Масові репресії і депортації, а також діяльність спецслужб, які прицільно вилучали з життя потенційно небезпечних для влади осіб, примусили замовкнути найбільш критично налаштований елемент. Водночас 4 квітня 1940 р. Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Питання західних областей України» керівникам районних та міських рад, а також виконавчих органів влади дозволяла носіння зброї⁴¹. Упродовж

³⁸ Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали / упоряд., вст. ст. О. Луцький, упоряд.: Б. Микитів, Л. Батрак-Плодиста, Л. Федоришин. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 1: 1939–1953. С. 77–78.

³⁹ Кузьменко Ю. Зловживання владою працівниками партійно-радянської номенклатури в анонімних листах періоду «перебудови». *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2016. Вип. 21. С. 74–84.

⁴⁰ Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси: в 3-х т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова); відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 178.

⁴¹ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939 – март Л 82 1946. *Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти* / под общ. ред. акад.

двох тижнів Генштаб РСЧА організував роздачу 1 800 револьверів із набоями до них. Також було забезпечено цих працівників відповідними документами на право носіння зброї (це завдання покладали на Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС))⁴².

Отже, вирішального значення у здійсненні радянської західноукраїнських областей УРСР система Рад не мала. У прийнятті найважливіших рішень, які стосувалися політичного, економічного та культурного життя регіону, пріоритет належав союзним і республіканським партійним органам влади. Верховна Рада УРСР та місцеві Ради виступали лише ретрансляторами їхніх постанов і розпоряджень. Будучи вмонтованими в жорстку владну вертикаль, Ради та їхні виконавчі комітети неухильно реалізовували лінію партії. У результаті діяльність Рад формалізувалася, а інтереси й потреби місцевого населення значною мірою нехтували. Формалізація ролі Рад мала негативні наслідки не лише в системі державного управління. Вона багато в чому сприяла встановленню в суспільстві подвійної моралі, адже громадяни вимушено ставали мовчазними учасниками процесу імітації народо-владдя. Засилля радянських емісарів у владних структурах регіону вказувало на окупаційність радянського режиму, витворювало стіну відчуження між владою та місцевим населенням, яке явно або приховано її саботувало.

REFERENCES

1. Baran, V., & Tokarskyi, V. (2009). *Ukraina: zakhidni zemli: 1939–1941 rr.* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
2. Bondar, L. (2012). Formuvannia radianskykh derzhavno-politychnykh struktur u Zakhidnii Ukraini (1939–1941 rr.). *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini: zbirnyk naukovykh prats.* Lutsk: Volynskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky, 192–197 [in Ukrainian].
3. Halaichak, T., & Lutskyi, O. (Eds.). (1995). *Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli: dokumenty i materialy* (Vol. 1, 1939–1953). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
4. Humeniuk, T. I. (2007). *Zakhidnoukrainski zemli v 1939–1941 rr.: istoriografichnyi analiz* [Zakhada-Ukrainian lands in 1939–1941: historiographical analysis]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
5. Koroliuk, V. A., & Pavliuk, S. I. (Ed.). (2009). *Reabilitovani istoriieiu. Rivnenska oblast.* (Vol. 2). Rivne: VAT «Rivnenska drukarnia» [in Ukrainian].
6. Kulchytskyi, V., & Kondratiuk, S. (2001). Vstanovlennia radianskykh orhaniv vlady v Zakhidnii Ukraini u 1939–1941 rokakh. Retrieved from <http://radnuk.info/home/24876-----1939-1941-----c.html> [in Ukrainian].
7. Kuzmenko, Yu. (2016). Zlovzhyvannia vladoiu pratsivnykamy partiino-radianskoi nomenklatury v anonimnykh lystakh periodu «perebudovy». *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka.* Kyiv, (21), 74–84 [in Ukrainian].
8. Lubianka. Stalyn y NKVD–NKHB–HUKR «Smersh». 1939 – mart 1946. (2006). In A. N. Yakovlev (Ed.). *Arkhyv Stalyna. Dokumenty vysshykh orhanov partyinoi y*

A. Н. Яковлева; сост.: В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. Москва: МФД: Материк, 2006. С. 151–152 (Серия: Россия. XX век. Документы).

⁴² Там само.

- hosudarstvennoi vlasty. Seriya: Rossiya. XX vek. Dokumenty* (pp. 151–152). Moscow: MFD: Materyk [in Russian].
9. Lutskyi, O. (1996). Politychna elita Zakhidnoi Ukrainy v period utverzhennia stalinskoho totalnogo rezhymu (1939–1941 rr.). *Natsionalna elita ta intelektualnyi potentsial Ukrainy*. Lviv, 206–211 [in Ukrainian].
 10. Lytvyn, M., Lutskyi, O., & Naumenko, K. (1999). *1939. Zakhidni zemli Ukrainy*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
 11. Lytvyn, V. M., Smolii, V. A., Hrynevych, V. A., Danylenko, V. M., Kulchytskyi, S. V., (Ed.). (2004). *Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi: narysy: v 3-kh t.* (Vol. 2). Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukrainian].
 12. Pavlova, Y. V. (2003). 1937: Vybery kak mistyfikatsiia, terror kak realnost. *Voprosy istorii*, 10, 19–37 [in Russian].
 13. Pikhola, R. H. (2000). *Sovetskii Soiuz: istoriia vlasti (1945–1991)*. Novosibirsk: Sibirskii khronohraf [in Russian].
 14. Rudnytska, M. (Ed.). (1958). *Zakhidnia Ukraina pid bolshevykamy*. New York [in Ukrainian].
 15. Senko, H. (1956). *Pidsovietski anekdoty*. Buenos-Aires: «Peremoha» [in Ukrainian].
 16. Slyvka, Yu. Yu. (Ed.). (1989). *Vozziednannia zakhidnoukrainskykh zemel z Radianskoiu Ukrainoiu*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
 17. Stadnyk, H. (2009). Vid okupatsii do okupatsii: Lviv u 1939–1941 rokakh. Retrieved from <https://p.dw.com/p/JENc> [in Ukrainian].
 18. Terletskyi, V. M. (1966). *Rady deputativ trudiashchykh Ukrainskoi RSR v period zavershennia budivnytstva sotsializmu (1938–1958 rr.)*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
 19. Vyshniakova, V. I. (Ed.). (1962). *Radianska Rivnenshchyna. Dokumenty i materialy*. Lviv [in Ukrainian].

Oleksandra STASIUK

THE ROLE OF THE SOVIETS IN THE SOVIETIZATION PROCESS OF THE WESTERN REGIONS OF THE UKRAINIAN SSR (1939–1941)

The article analyzes the role and tasks of the Soviet workers' council in the process of establishing the Soviet power in the western regions of Ukrainian SSR in 1939–1941.

The paper touches upon the issue of the gradual formation of the Soviet branch of power in the region and its staffing, dependence of the representative branch of power and its executive structures from the party committees of the Executive Committee of the Communist Party (VKP (b)) and Communist Party of Ukraine (Bolsheviks) (CP(b)U), as well as the highest state authorities.

It is emphasized that the formal character of decision-making regarding the most important socio-political and economic changes in the region by the representative organs of the Ukrainian SSR and local authorities pushed the Western Ukrainians away from the process of Soviet democracy and Soviet power in general.

Keywords: Western regions of Ukrainian SSR, Sovietization, the activity of the soviets (councils), decorative democracy.

УДК 94:631.145(477.81)»196»
DOI: 10.33402/ukr.2018-31-38-45

Світлана ЛУК'ЯНЧЕНКО

*кандидат історичних наук
доцент кафедри гуманітарних наук
Національної академії сухопутних військ
ім. гетьмана Петра Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9719-8871>
e-mail: svitlanakolibria@gmail.com*

АГРОПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х РОКІВ

Зазначено, що на початку 1960-х років в економічному секторі Української РСР стали яскраво виявлятися «негативні тенденції», спричинені недосконалістю діяльності раднаргоспів, а також низкою суб'єктивних чинників (значна зношеність основних виробничих фондів, деформована структура розміщення продуктивних сил, уповільненні темпи зростання реальних доходів населення тощо). У контексті аналізу агропромислового комплексу Рівненської обл. показано успіхи й невдачі партійно-радянського керівництва в розбудові основних галузей промисловості та сільського господарства, вказано на недоліки діяльності керівників окремих промислових підприємств. Відзначено, що Львівський раднаргосп і його управління недостатньо уваги приділяли підвідомчим підприємствам, слабо контролювали їхню роботу, не надавали конкретної допомоги в подоланні їх відставання й не забезпечували кваліфікованими кадрами.

Показано, що нереалізованими залишалися програми щодо пришвидшення технічного прогресу в усіх галузях промисловості, покращення техніко-економічних показників у промисловості й будівництві, а також упровадження досвіду підприємств, які ефективно використовували капіталовкладення, максимально зменшували затрати праці на одиницю продукції. Зазначено, що вирішення цих проблем давало б можливість підвищити рівень промислового виробництва, вирішити проблему працевлаштування незайнятого працюючого населення, забезпечити ефективніше використання природних ресурсів. Доведено невідворотність економічної реформи 1965 р., яка сприяла відновленню централізованої моделі управління на основі загальносоюзних галузевих міністерств і відомств. Вказано перспективний напрям подальших досліджень – аналіз життєвого рівня населення УРСР у 50–60-х роках ХХ ст. у контексті тогочасних соціально-економічних та суспільно-політичних процесів.

Ключові слова: КПУ, Рівненська обл., промисловість, економіка, стагнація, Держплан УРСР.

Агропромисловий комплекс західноукраїнського регіону на початку 1960-х років потребував нагальних невідкладних змін, що помітно в розрізі аналізу економічного сектору окремих західноукраїнських областей. Успіхи й невдачі в розбудові окремих галузей важкої/легкої промисловості та сільського господарства яскраво ілюструє Рівненська обл.

Проблеми розвитку агропромислового комплексу зазначеної області відображені здебільша в узагальнювальних працях або ж їх розглядають науковці у контексті значно ширших тематичних ніш, що актуалізує розвідку. Її основна мета – дослідити соціально-економічні процеси Рівненщини в першій половині 1960-х років. Джерельна основа – архівні матеріали (Центральний державний архів вищих органів влади та управління, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Державний архів Рівненської області) та матеріали місцевої преси.

Аналізуючи загальні тенденції розвитку агропромислового сектору Рівненської обл., необхідно передусім звернути увагу на доповідь першого секретаря Рівненського обкому Комуністичної партії України (КПУ) О. Денисенка «Про підсумки роботи серпневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПУ і завдання партійних і господарських організацій області у подальшому прискоренню технічного прогресу, поліпшенню техніко-економічних показників у промисловості і будівництві», за підсумками якої прийнято постанову, в якій констатовано «певні успіхи у розвитку народного господарства і піднесення добробуту народу»¹.

У доповіді першого секретаря Рівненського обкому КПУ О. Денисенка зауважено, що з року в рік не використовуються асигнування на капітальні вклади в народне господарство. За 5 років семирічки не освоєно 12 млн крб². У постанові вказано, що обсяг валового виробництва за 5 років зріс на 54 % замість 49 %, передбачених завданням. Понад план випущено продукції на понад 40 млн крб. Уведено в дію низку великих промислових підприємств, 140 тис. м² житла та підприємств культурно-побутового призначення. Продуктивність праці промисловості за роки семирічки зросла на 35 %, у будівництві – на 28 %. Від зниження собівартості продукції зекономлено майже 4 млн крб³.

У постанові увага сконцентрована на вдосконаленні й підвищенні культури виробництва, покращенні техніко-економічних показників у роботі підприємств, будов і транспорту, пришвидшенні технічного прогресу в усіх галузях народного господарства. План семи місяців 1964 р. із випуску валової продукції виконано на 104,7 %, підрядних будівельно-монтажних робіт – 103,5 %, перевиконано також план із зростання продуктивності праці та зниження собівартості продукції⁴. Водночас вказано, що не всі керівники господарських органів та парткоми наполегливо й конкретно займалися питаннями покращення господарської діяльності підприємств і будов, підвищення продуктивності праці, якості продукції, зниження її собівартості, повнішого використання резервів виробництва⁵.

¹ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. 400. Оп. 2. Спр. 774. Арк. 4.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 25. Спр. 201. Арк. 38.

⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 2. Спр. 774. Арк. 4.

Незважаючи на те, що промисловість області за перших п'ять років семирічки щодо випуску валової продукції план перевиконала, все ж чимало підприємств Рівненщини залишалися боржниками держави – з їх вини народне господарство недоотримало продукції на 41 млн крб. У 1964 р. відставання не було ліквідовано⁶.

За 7 місяців 1964 р. 23 підприємства не виконали плану із випуску валової продукції, 35 – не впоралися із завданням щодо зростання продуктивності праці. Незадовільно працювали: Костопільський завод електровакуумного скла, Першотравнева паперова фабрика, Дубнівський м'ясокомбінат, Підприємства фірми «Горинь», п'ять харчокомбінатів тресту «Промпродтовари», торфопідприємство «Берестова».

Окремі підприємства не вжили необхідних заходів для покращення використання наявної техніки, особливо в харчовій промисловості, промисловості тресту «Культпобуттовари» та на будовах, допускалися великі простой устаткування, низькими залишалися його змінність і продуктивність, незадовільно здійснювалася механізація трудомістких робіт, що стримувало зростання продуктивності праці. Недостатньо використовували можливості зі скорочення термінів зниження вартості й підвищення якості капітального будівництва⁷.

Основна проблема Дубнівського м'ясокомбінату – холодильна установка. Цех здатен був переробляти 60 т м'яса на добу, а виробничі площі холодильника забезпечували збереження тільки 220 т. Це призводило до того, що середньодобовий виробіток становив тільки 30 % від виробничих можливостей. Водночас понад 3 роки на комбінаті перебувала швидкозаморожувальна установка вартістю 4 000 крб, але ні керівництво підприємства, ні управління м'ясо-молочної промисловості Львівського раднаргоспу її не використовувало⁸. У 1963 р. закінчився судовий процес, який виявив значні зловживання керівництва, однак висновків не зроблено. На м'ясокомбінаті тривала безгосподарність, виявлено недостачу м'ясної продукції в понад 20 т, а підприємство з місяця в місяць не виконувало планових показників⁹.

На Дубнівському літейно-механічному заводі з 1962 р. не використовували імпортного обладнання для виготовлення покрівельного листа вартістю 30 тис. крб. Як і керівники Рівненського тресту «Культпобуттоварів». Управління Львівського раднаргоспу не вирішило питання використання цього обладнання. На цьому ж підприємстві півтора року перебував мостовий кран, потрібен для механізації трудомістких робіт, але через безвідповідальність керівників він не був встановлений – згодом переданий іншому підприємству¹⁰.

Значними виявилися недоліки в роботі підприємств цукрової промисловості. Ручна праця у виробничих процесах становила близько 30 %. Не механізовано трудомісткі роботи: розбивання вапняного каменю, вантаження його до печі, погано механізовано склади готової продукції¹¹. Водночас способи механізації використано не повністю, спостерігається часте простоювання в наслідок ремонту, відсутності запасних частин і незадовільного обслуговування.

⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 201. Арк. 38.

⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 2. Спр. 774. Арк. 5.

⁸ Там само. Арк. 9.

⁹ Там само. Арк. 40.

¹⁰ Там само. Арк. 41.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України). Ф. 27. Оп. 22 Спр. 1483. Арк. 135.

Кращі цукрові заводи УРСР досягли значних успіхів у зменшенні вмісту робочої сили у процесі переробки буряку і досягли рівня 16–18 чол./днів на переробці 1 000 ц. У Рівненській обл. ці показники були набагато гіршими: на Корецькому цукровому заводі – 39,2 чол./днів, Бабино-Томахівському – 37,6 чол./днів, Мізочському – 27,4 чол./днів, Шпанівському – 23,7 чол./днів, Дубнівському – 23,6 чол./днів. Ці приклади демонструють великі резерви¹².

Упродовж 1961–1964 рр. цукрові заводи Рівненщини затратили понад 350 тис. крб на купівлю засобів автоматизації. Однак тільки 20 % використовували у виробничих процесах. У 1963 р. на Дубнівському цукровому заводі допущено 23 870 пудів понад планових втрат цукру у виробництві й 18 тис. ц понад планових втрат буряку при його збереженні. Такі ж понад планові втрати мали Шпанівський і Бабино-Томахівський цукрові заводи. Загалом ця галузь області за рахунок понад планових втрат не додала народному господарству 65 тис. пудів цукру, а в області у цей період спостерігалися черги за ним¹³.

Відзначаючи недоліки роботи промислових підприємств, організацій і будов області, необхідно зауважити, що Львівський раднаргосп, а також Головлівбуд ще не достатньо приділяли уваги розвитку промисловості й будівництва в Рівненській обл. Особливі претензії були до Головлівбуду¹⁴. У 1965 р. обсяг капіталовкладень у народне господарство області значно збільшився порівняно з 1964 р. Мало розпочатися будівництво заводу азотно-рідких добрив, фабрики нетканних матеріалів, розширення заводу тракторних запасних частин тощо. Для забезпечення виконання планів будівництва 1965 р. необхідно було створити індустріальну базу. Незважаючи на неодноразову постановку питання про її створення, ні Головлівбуд, ні раднаргосп його не вирішували¹⁵.

Будівництво Любомирського силікатного заводу Львівський раднаргосп законсервував при затратах виробництва у понад 30 % загальної вартості. Після передачі цього об'єкта Міністерству будівництва УРСР, останнє вивезло обладнання на заводи інших областей, а побудовані будинки не експлуатувалися¹⁶.

Виробництво основного виду стінного матеріалу – цегли – на 1965–1970 рр. Львівський раднаргосп планував на рівні 1962 р. на основі того, що цегла – не прогресивний будівельний матеріал, водночас інших стінних матеріалів в області промисловість раднаргоспу не освоюватиме. «Чим же управління Львівського раднаргоспу мало перекрити дефіцит у 30 млн штук цегли?», – запитував перший секретар Рівненського обкому КПУ¹⁷.

На його ж думку, не можливо було миритися з тим, що будівництво Здолбунівського комбінату виробничих підприємств потужністю 35 тис. кубометрів збірного залізобетону в рік здійснюється протягом 6 років. Таке становище ставило під загрозу виконання планів капітального будівництва в області в 1965 р.¹⁸.

¹² Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 2 Спр. 774. Арк. 42.

¹³ Там само.

¹⁴ Радянська Україна. 1964. 12 травня. С. 1.

¹⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 2 Спр. 774. Арк. 48.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. Арк. 49.

У Рівненській обл. нараховувалася велика кількість працездатного, але не зайнятого працюю населення. Незрозумілою була позиція Львівського раднаргоспу, Українського раднаргоспу і Держплану УРСР, які, незважаючи на пропозиції, проектом народно-господарського плану наступної п'ятирічки не передбачали таких підприємств в області, які забезпечили би працевлаштування незайнятого населення. Найнеобхіднішими в Рівненській обл. були бавовняно-паперовий комбінат, підприємства комплексної переробки деревини, базальту й інших природних ресурсів. Вирішення цих проблем давало б можливість підвищити рівень промислового виробництва, певною мірою вирішити проблему працевлаштування незайнятого працюю населення, ефективніше використовувати природні ресурси¹⁹.

Червоноармійський промкомбінат у тресті «Промкультпобуттоварів» уважали непоганим підприємством. Плани валової продукції він виконував на 101,7 %, але за цими цифрами крилися безвідповідальність, відсутність принципності. Промкомбінат був знятий із кредитування за систематичні неплатежі по займах Держбанку. За 7 місяців 1964 р. бази й торгівельні організації повернули підприємству готової продукції на 74,6 тис. крб. Керівники комбінату почали завантажувати свою продукцію без замовлень. Не дивно, що підприємства цього тресту із 19 запланованих організаційно-технічних заходів щодо вдосконалення технології виробництва і впровадження передових методів праці не виконали 6 (1964). Однак не продумані до кінця заходи не вирішують проблем виробництва і не відповідають вимогам, що зростають²⁰.

Державний план капіталовкладень у народне господарство області за 7 місяців 1964 р. виконано на 88 %, внаслідок чого не освоєно понад 2 млн крб. Рівненський будівельно-монтажний трест, хоча й виконав семимісячний план будівельних робіт, проте не зробив цього щодо низки важливих об'єктів. «Головльвівбуд» не вирішив питання створення у Рівненській обл. індустріальної бази будівництва, що ставило під загрозу будівництво низки важливих об'єктів у 1965–1967 рр. Чимало керівників підприємств й організацій на вересень 1964 р. не забезпечили видачі технічної документації, що негативно позначилося на темпах будівництва в 1965 р.²¹

Львівський раднаргосп і його управління недостатньо приділяли уваги підвідомчим підприємствам, слабо контролювали їх роботу та не надавали конкретної допомоги для подолання відставання й забезпечення кваліфікованими кадрами. На багатьох підприємствах слабо впроваджували передовий досвід. При розробці планів та організаційно-технічних заходів не враховували передового досвіду виробництва²².

Серед завдань Пленуму Рівненського обкому КПУ необхідно виділити:

- 1) реалізацію програми щодо пришвидшення технічного прогресу в усіх галузях народного господарства, різке підвищення продуктивності праці, збільшення випуску продукції та зниження її вартості;

- 2) продовження роботи із вдосконалення і підвищення культури виробництва, освоєння проектних потужностей у стислі терміни, виявлення резервів і

¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1919. Арк. 70.

²⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 2. Спр. 774. Арк. 44.

²¹ Там само. Арк. 5.

²² Там само. Арк. 6.

можливостей для значного покращення техніко-економічних показників у промисловості й будівництві;

3) узагальнення та впровадження досвіду підприємств, які успішно домагалися ліквідації збитковості виготовлених виробів, ефективного використання капіталовкладень, площ, машин, механізмів та устаткування, максимального зменшення затрати праці на одиницю продукції²³.

Бюро Рівненського обкому КПУ від 14 січня 1964 р. розглядало питання «Про стан виконання плану і заходи подальшому розширенню асортименту та поліпшення якості продукції підприємствами легкої промисловості»²⁴. На ньому констатували, що з початку семирічкі випуск продукції легкої промисловості підприємствами області зріс на 74,7 %. Рівненська швейна фабрика за 11 місяців 1963 р. за наявності всіх можливостей не виконала плану з дитячих дошкільних пальто. Якість виробів була низькою. За 11 місяців 1963 р. фабрика отримала 5 рекламаций. Мали місце зниження сортності чоловічих костюмів і повернення їх на переробку. Незважаючи на те, що в 1963 р. фабрика випускала обмежений асортимент виробів, на 1964 р. знято з виробництва жіночі та дитячі пальта, які користувалися попитом у населення області. У 1964 р. заплановано випуск лише ватних курток, чоловічих, хлоп'ячих костюмів²⁵.

Невиконання плану щодо асортименту, наявність фактів випуску продукції низької якості, стремління перейти на виробництво простої і дуже обмеженої в асортименті продукції свідчили про те, що керівництво фабрики не приділяло належної уваги необхідності збільшення асортименту та покращення його якості²⁶. Належно не вивчено попит населення, не налагоджено зв'язку між заготовчими швейними цехами і безперебійною роботою устаткування²⁷.

На Дубнівському філіалі Львівської трикотажної фірми «Промінь» за 11 місяців 1963 р. кількість рекламаций порівняно з відповідним періодом 1962 р. збільшилася. Керівництво Львівської трикотажної фірми, зловживаючи підлеглістю філіалу, часто збувало Дубнівській трикотажній фабриці забраковану на головному підприємстві сировину, не постачала необхідних матеріалів і запчастин²⁸.

На підприємствах легкої промисловості тресту «Культпобуттоварів» із запланованих 47 найменувань виробів за 11 місяців 1963 р. не виконано план щодо 16 виробів і з цієї причини не додано продукції на суму 346,2 тис. крб. Якість виробі – низька. За 11 місяців 1963 р. за збут базам продукції низької якості трест виплатив штрафів на суму 1 580 крб. Із 1 379 пар валянок «Укроптвзуттоторгу», які перевірила база, забраковано 183 (13,5 %). У 1963 р. допущено чималі збитки на Червоноармійському промкомбінаті – велику кількість низькоякісних валіз і застібок «блискавка»²⁹.

Незадовільний стан на підприємствах легкої промисловості та тресту культурно-побутових товарів із виконанням планів з асортименту освоєння нових

²³ Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 2. Спр. 774. Арк. 6–7.

²⁴ Там само. Спр. 775. Арк. 3.

²⁵ Там само. Арк. 4.

²⁶ Радянська Україна. 1964. 25 жовтня. С. 1.

²⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 2. Спр. 775. Арк. 4.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

виробів, які користувались би попитом у населення, свідчили, що курівники тресту, підприємства Львівського раднаргоспу не приділяли належної уваги визначенню попиту населення, покращенню організації праці, удосконаленню технології виробництва, значному покращенню якості виробів.

Управління швейної, текстильної і трикотажної промисловості та виробництва культурно-побутових товарів допускали зволікання у вирішенні питань, що забезпечували нормальну роботу підлеглих підприємств, не надавали необхідної допомоги та без відома обкому й торговельних організацій області знімали з планів виробництва випуск низки виробів, які користувалися попитом у населення³⁰. На льонокомбінаті на 1964 р. не вирішено до кінця питання про реалізацію лляного та напівляляного непросоченого та непрофарбованого брезенту³¹.

Отже, агропромисловий комплекс Рівненської обл. потребував нагальних невідкладних змін. Тенденції області притаманні і для більшості західноукраїнських областей. Негативні процеси у промисловому секторі регіону змушували партійне керівництво СРСР провести реформи в галузі. У вересні 1965 р. пленум ЦК КПРС ухвалив постанову «Про поліпшення управління промисловістю, удосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва» – у країні розгорнулась т. зв. косигінська економічна реформа, яка визначила основні тенденції розвитку промисловості СРСР та окремих союзних республік на наступний період радянської історії.

REFERENCES

1. Radianska Ukraina, 1964, 12 travnia, 1 [in Ukrainian].
2. Radianska Ukraina, 1964, 25 zhovtnia, 1 [in Ukrainian].

Svitlana LUKIANCHENKO

AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF THE RIVNE REGION IN THE FIRST HALF OF THE 1960S

It is noted that in the early 1960s in the Ukrainian SSR economy the «negative tendencies» caused by the imperfection of activities of Regional Economic Soviets, as well as a number of subjective factors (significant shabbiness of the basic production funds, deformed structure of the allocation of productive forces, slowing down in real income growth). While analyzing the agro-industrial complex of the Rivne region, the successes and failures of the party-Soviet leadership in the development of major industries and agriculture are shown, and the shortcomings of the heads of individual industrial enterprises are pointed out. It was stressed that the Lviv Regional Economic Soviet and its management paid insufficient attention to subordinate enterprises. He weakly supervised their work and did not provide specific assistance in overcoming their backwardness, nor provided qualified personnel.

It has been shown that such programs as accelerating technological progress in all industries, improving technical and economic indicators in industry and construction, as well as implementing the experience of enterprises that have effectively used capital investment, have minimized labor costs per unit of output, remained unfulfilled. Solving these problems

³⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. 400. Оп. 2. Спр. 775. Арк. 4.

³¹ Там само. Арк. 5.

would allow increasing the level of industrial production, to solve the problem of employment of unemployed people, to use natural resources more effectively. The author argues that the economic reform of 1965, which helps to the restoration of a centralized governance model based on Union-wide sectoral ministries and agencies, was inevitable. Further research prospects are the analysis of the living standards of the USSR population in the 1950s and 1960s in the context of the current socio-economic and socio-political processes.

Keywords: Communist Party of Ukraine (KPU), Rivne region, industry, economy, economic stagnation, State Planning Committee of the USSR.

Ігор ДАЦКІВ

доктор історичних наук

професор кафедри міжнародного права

міжнародних відносин та дипломатії

Тернопільського національного економічного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8359-3937>

e-mail: idatskiv@ukr.net

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СЛУЖБИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ В 1918–1923 РОКАХ

Представлено діяльність зовнішньополітичної служби Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) в 1918–1923 рр. Висвітлено дипломатичні відносини з країнами Європи та Північної Америки.

З'ясовано, що внутрішня слабкість і нежиттєздатність ЗУНР не дали Заходу потрібного часу для усвідомлення можливої ролі та місця України в Європі. Вказано, що за умов внутрішньої слабкості українського національно-визвольного руху багато залежало від зовнішнього визнання і підтримки України; міжнародне визнання незалежності ЗУНР обумовлювалося внутрішнім зміцненням та утвердженням української державності.

Ключові слова: ЗУНР, Східна Галичина, Найвища Рада, конференція, переговори.

Зростання міжнародної активності сучасної України, входження її до низки світових і регіональних структур обумовили необхідність розбудови дипломатичної служби й напрацювання головних напрямів зовнішньої політики. Україна у сфері міжнародної діяльності має певний власний історичний досвід, набутий упродовж періоду боротьби українського народу за незалежність та власну державність 1917–1923 рр. У зв'язку з цим зростає значимість досвіду дипломатичної діяльності українських національних урядів доби Української Центральної Ради, Української держави гетьмана П. Скоропадського, Української Народної Республіки (УНР) періоду Директорії, Західноукраїнської Народної Республіки, коли були зроблені перші кроки на шляху розбудови зовнішньої політики України новітнього часу. Всі ці форми державного врядування в Україні дали безцінний досвід реального державотворення. Уроки тієї доби актуальні й нині, вони потребують неупередженого та уважного вивчення сучасників для розуміння витоків дипломатичної служби України, її традицій. Зовнішньополітичний досвід української дипломатії має неабияке практичне значення в наші дні і в контексті

проголошення зовнішньополітичного курсу та геополітичних орієнтацій сучасним керівництвом України.

Відтак, мета статті – вивчити історичні умови розгортання дипломатичної діяльності Західноукраїнської Народної Республіки 1918–1923 рр., з'ясувати особливості стосунків із УНР, денікінцями, більшовиками та державами Антанти; визначити місце і роль зовнішньополітичної діяльності у вирішенні питання міжнародного визнання ЗУНР.

Утворення Західноукраїнської Народної Республіки стало наслідком національно-демократичної революції в Австро-Угорській імперії. Воно засвідчило непохитне прагнення українців до державної незалежності та соборності своїх земель.

Міжнародні відносини активно досліджували громадсько-політичні та військові діячі ЗУНР в еміграції. Опубліковано історико-мемуарні праці К. Левицького¹, В. Панейка², А. Крезуб³, М. Лозинського⁴, О. Назарука⁵ й ін. Частина з них лише в 1990-х роках перевидана в Україні.

Якісно новий етап дослідження розпочався у 90-х роках минулого століття. Власне тоді українська історіографія, звільнившись від ідеологічних догм, почала висвітлювати дипломатичні стосунки з наукових позицій і демонструвати суперечливість національно-політичного протиборства в регіоні у контексті загальноєвропейського історичного процесу на початку ХХ ст., зокрема М. Кугутяк⁶, М. Литвин і К. Науменко⁷, С. Макарчук⁸, І. Патер⁹. Проблеми археографії та зовнішньополітичної діяльності ЗУНР розробляли О. Карпенко, М. Панчук, Л. Гентош, В. Великочий¹⁰. Роль США в організації експансії на західноукраїнські землі дослідив О. Павлюк¹¹.

Від листопада 1918 р. розпочався період діяльності уряду ЗУНР та його зовнішньополітичного відомства. Повернувшись з України до Відня, Є. Петрушевич утворив закордонний уряд у складі уповноважених із різних сфер діяльності, а також військової та президентської канцелярій. Членами уряду стали відомі й авторитетні політичні та державні діячі: К. Левицький, В. Сінгалевич, О. Назарук, Р. Перфецький та ін. Уповноваженим із закордонних справ – відомий політик і

¹ Левицький К. Дипломатична діяльність З. У. Н. Р. (1918–1923). *Літопис Червоної Калини* (Львів). 1938. Ч. XI. С. 3–4; Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Львів, 1930. Ч. 3. С. 497–776.

² Панейко В. З'єднані держави Східної Європи і Україна супроти Польщі й Росії. Відень, 1922. 82 с.

³ Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919. Нью-Йорк, 1966. 179 с.

⁴ Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. Нью-Йорк, 1970. 228 с.; Лозинський М. Галичина на Міровій конференції в Парижі. Кам'янець-Подільський, 1919. 31 с.

⁵ Назарук О. Галицька делегація в Ризі 1920 р.: Спомини учасника. Львів, 1930. 186 с.; Назарук О. Рік на великій Україні. Спомини з української революції. Відень, 1920. 342 с.

⁶ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). Івано-Франківськ, 1993. 200 с.

⁷ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. 362 с.

⁸ Макарчук С. А. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. Львів, 1997. 192 с.

⁹ Патер І. Союз визволення України. Проблеми державності і соборності. Львів, 2000. 342 с.

¹⁰ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / кер. авт. кол. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. 628 с.

¹¹ Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). Київ: Academia, 1996. 188 с.

дипломат, член дипломатичних делегацій ЗУНР на переговорах з антантівськими місіями в період польсько-української війни та у складі делегації УНР у Варшаві, з якої вийшов у знак протесту проти угод С. Петлюри з Ю. Пілсудським, С. Вітвицький. Від лютого 1921 р. зовнішньополітичне відомство очолив К. Левицький. Аналізуючи перші кроки Є. Петрушевича в еміграції, діаспорний історик С. Ярославин писав: «Уряд не лише піклувався численною галицькою еміграцією, Він притягнув усі галицькі наукові сили до праці над виробленням основ державного ладу в Галичині, кодифікації прав тощо. Він розвинув широку діяльність на міжнародному полі... Завдяки цій діяльності не вдалося Полякам приспати справи Галичини та була вона ще кілька років актуальною на міжнародній арені»¹².

Є. Петрушевич 9–17 грудня 1919 р. провів у Відні широку нараду членів Української Національної Ради (УНРади) та керівництва дипломатичних представництв за кордоном. Із Паризької мирної конференції приїхав В. Панейко, який доповів про її хід і розгляд галицької проблеми. Гострі дебати розгорнулися навколо представленого В. Панейком «Статуту для Східної Галичини» та декларації А. Лівичького у Варшаві про укладення договору з Польщею ціною уступки Східної Галичини полякам¹³.

Головний напрям зовнішньої політики уряду Є. Петрушевича в екзилі та його дипломатичного корпусу – почати боротьбу проти дискримінаційних постанов Найвищої Ради щодо окупації Східної Галичини та прийнятого нею 20 листопада 1919 р. розробленого поляками проекту «Статуту для Східної Галичини» автономії терміном на 25 років¹⁴.

Є. Петрушевич та його уряд все ще сподівалися на справедливе вирішення східногалицької проблеми, тобто на відновлення незалежної Української держави через проведення під егідою Найвищої Ради плебісциту, який би дав змогу галичанам висловитися за свою державність, або відповідну ухвалу Ліги Націй. Тому Є. Петрушевич у січні 1920 р. виїхав до Парижа і Лондона, щоб налагодити контакти із впливовими діячами цих провідних країн Антанти.

Під час перебування Є. Петрушевича в Парижі було переглянуто важливі аспекти зовнішньої політики. Зокрема, за його ініціативою ліквідовано Український національний комітет, а В. Панейка відкликано зі складу української делегації на Паризькій мирній конференції. Отже, покінчено з орієнтацією на федералістський союз із білою Росією. Варшавський договір С. Петлюри остаточно поклав кінець союзу з УНР й, відтак, рішучо взято зовнішньополітичний курс на незалежну Галицьку державу. У зверненнях до населення Східної Галичини наголошувалося, що лише уряд ЗУНР в екзилі – законна влада на її території. Саме в цьому напрямі розгорнулася активна пропаганда за кордоном і дипломатичні акції. Є. Петрушевич чітко визначив свою зовнішню політику і дипломатам, які працювали в різних країнах, наголосив, що відтепер курс один – «Самостійність Західної України».

Питання Східної Галичини стали предметом особливо детального розгляду на мирних конференціях, пов'язаних із радянсько-польською війною 1920 р., у момент найбільшого успіху Червоної армії, коли війська М. Тухачевського її Західного

¹² Ярославин С. Визвольна боротьба на західно-українських землях у 1918–1923 р.р. Філадельфія, 1956. С. 74.

¹³ Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. Нью-Йорк, 1970. С. 155–160.

¹⁴ *Український прапор*. 1919. 16 грудня; *Боротьба*. 1920. 12 березня, 3 квітня.

фронту розгромили в районі Мінська основні сили поляків і стрімко просувалися на Варшаву. 5–16 липня у бельгійському місті Спа відбулася конференція за участю членів Найвищої Ради Паризької мирної конференції та Польщі й Німеччини, на якій обговорювали, крім інших, і проблему Східної Галичини.

10 липня 1920 р. підписано договір, згідно з яким Антанта брала на себе посередництво між Варшавою та Москвою для припинення бойових дій. Водночас вирішено провести міжнародну конференцію в Лондоні, де буде розглянуто східногалицьке питання. Статті договору наголошували: «Вислати повновласників на конференцію, яка в можливо найближчим часі має відбутися в Лондоні і в якій братимуть участь делегати Польщі, совітської Росії, Фінляндії, Литви і Латвії під протекторатом Мирової Конференції, яка буде намагатися до справедливого миру між Польщею та її європейськими сусідами. Представники Східної Галичини будуть також допущені в Лондоні до представлення їх справи на конференції. Прийняти рішення Найвищої Ради в справах литовського союзу, будучности Східної Галичини, тушинського питання та договору, який має бути заключний між Данцигом і Польщею». Окрім того, зазначалося, що Польща зобов'язується виконати рішення Лондонської конференції щодо галицького питання¹⁵.

Рішення конференції у Спа уряд ЗУНР у Відні сприйняв як визначне досягнення галицької дипломатії. Та особливе задоволення й обнадійливі перспективи на відновлення незалежності Галицької держави принесла вимога міністра закордонних справ Великобританії лорда Керзона більшовицькій Росії у ноті від 11 липня 1920 р. зупинити наступ Червоної армії і приступити до переговорів про мир. У ноті була визначена т. зв. «лінія Керзона» про кордон між Польщею та більшовицькою Росією, причому Східна Галичина не входила до складу Польщі.

Пропозицію Керзона детально обговорювали в Москві. Нарком закордонних справ Г. Чичерін вважав необхідним прийняти ініціативу Антанти й розпочати мирні переговори з Польщею. Те, що Східна Галичина не була віднесена до складу Польщі, радянське керівництво, зокрема Л. Троцький і Л. Каменєв, сприйняло як їх право на цю територію та пропонувало зайняти її військам Червоної армії. У розмові зі Сталіним, що в той час був членом військради Південно-Західного фронту, війська якого стояли під Львовом, Ленін повідомив про ноту Керзона й наголосив, що запропонована демаркаційна лінія «перетинає Галичину між Перемишлем і Рава-Руською до Карпатських гір. Все на схід залишається за нами» [підкреслення – І. Д.]¹⁶.

Плани й наміри Москви щодо Галичини підтверджував у спогадах Никифор Гіряк. Насамперед він характеризував перший склад уряду Затонського – Галревкому, до якого входили галичани – колишні старшини Легіону Українських січових стрільців (УСС) Михайло Баран та Іван Сіяк, старшини Української Галицької армії (УГА) Омелян Паліїв і Федір Конар, Михайло Козоріз, Іван Немоловський та ін. Варто відзначити, що всіх їх на чолі з В. Затонським у роки сталінських репресій (1933–1939) репресували і стратили органи Генеральної прокуратури України – Народного комісаріату внутрішніх справ (ГПУ–НКВС). Автор констатував, що Галревком видав низку, здебільша декларативних у більшовицькому дусі, декретів, які не були реалізовані на практиці, та кілька загалом позитивних, зокрема про

¹⁵ Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. Нью-Йорк, 1970. С. 213.

¹⁶ Ленин В. И. ПСС. Москва, 1970. Т. 51. С. 237–238.

самоврядування і щодо розвитку української освіти. Він також зазначав, що серед уряду не було єдності в питанні майбутнього Галичини. В. Затонський доповідав В. Леніну, що галицьке населення прагне приєднатися до Наддніпрянської України. «Поляки й жиди хотіли бачити її у складі радянської Польщі, – писав Н. Гірняк, – галицькі українці-комуністи мріяли про створення з Галичини радянської Швейцарії, тобто автономної республіки без національного обличчя. На думку цих комуністів, Галичина як країна, що лежить між сходом і заходом, мала б стати осідком комуністичного інтернаціоналізму»¹⁷.

Зрештою, радянська влада в Галичині проіснувала всього 50 днів: під ударами поляків Червона армія від середини серпня відступала й 15 вересня Галревком покинув Тернопіль, а 25 вересня у Вінниці самоліквідувався. На мій погляд, єдине, що він зробив корисного для галичан, – це перекинув із Росії, в основному з Казані, кілька тисяч колишніх вояків Легіону УСС–УГА до Тернополя, де галицькі батальйони склали гарнізон міста і так змогли повернутися на Батьківщину. 13 вересня В. Затонський доповідав Й. Сталінові, що він у Тернополі сформував 1-шу Галицьку стрілецьку бригаду¹⁸.

Міжнародна ситуація, яка склалася у другій половині 1920 р., зміцнювала сподівання уряду ЗУНР і населення Галичини щодо позитивного вирішення їхніх нагальних проблем та спонукала дипломатію до енергійнішої праці в цьому напрямі. Опираючись на рішення Найвищої Ради Паризької мирної конференції 1919 р., які передбачали лише тимчасову окупацію Польщею західноукраїнських земель, та ухвал міжнародних конференцій у Спа і Сен-Жермені улітку 1920 р., й нарешті на ноту Керзона, що лишала Східну Галичину поза межами Польщі, дипломатичні представництва у Відні, Лондоні, Парижі, Берні, Празі, Берліні розгорнули активну діяльність. Для реалізації цих завдань Є. Петрушевич і його зовнішньополітичне відомство намагалося використати у вересні 1920 р. Ризьку мирну конференцію.

У Ризі 21 вересня 1920 р. розпочалися переговори, в яких брали участь делегації радянської Росії, Польщі та підрадянської України. Оскільки на конференції передбачали вирішувати проблему кордонів між Польщею і радянськими республіками, відтак питання Східної Галичини, Є. Петрушевич скерував до Риги представницьку дипломатичну делегацію, яка 11 вересня виїхала з Відня¹⁹.

Делегація ЗУНР участі в засіданнях не брала, бо в інструкції уряду її завданням було стежити за ходом обговорення проблем, які стосувалися Галичини, і при потребі здійснювати протестні акції. Свою діяльність вона зосередила на встановленні контактів, насамперед із представництвом підрадянської України. Пізніше О. Назарук у спогадах відзначав, що стосунки встановилися досить щирі й відверті. Делегація ЗУНР запропонувала внести на розгляд конференції ноту, в якій відзначалося, що претензії Польщі на Галичину безпідставні, внаслідок припинення дії її Варшавської угоди з С. Петлюрою і представники ЗУНР, виступаючи проти анексії Польщею її території, наполягають на всенародному референдумі щодо самовизначення. Наслідком щоденних зустрічей та переговорів українських

¹⁷ Гірняк Н. Українська Галицька армія в союзі з червоними. Українська Галицька армія (матеріали до історії). Вінніпег, 1958. Т. 1. С. 515–517.

¹⁸ Дерев'яно С. «Галицьке дійство скінчилося...». *Наука і суспільство*. 1989. № 11. С. 14–15.

¹⁹ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. С. 322–323.

делегацій стала заява представника Москви А. Йоффе від 28 вересня про необхідність проведення плебісциту у Східній Галичині з питання державності ЗУНР²⁰.

Ця заява була відповіддю на ноту К. Левицького до президії Ризької конференції від 27 вересня: «Дев'ятимісячною однодумною обороною виявив наш народ рішучу волю: жити самостійним, державним життям... Всякі утвердження, немовби населення Східної Галичини хотіло злуки з Польщею, – нездібні здійснюю... населення жадає самостійності Східногалицької Держави»²¹.

Незважаючи на окремі невдачі, уряд і дипломатична служба ЗУНР продовжували здійснювати акції на міжнародній арені – привертати увагу світової спільноти до східногалицької проблеми. Одна з найгучніших – звернення до Ліги Націй 28 листопада 1920 р. у Женеві. У період роботи її сесії туди виїхала потужна галицька делегація на чолі з президентом Є. Петрушевичем. До її складу увійшли: К. Левицький, С. Витвицький, Е. Брайтер та ін. Після переговорів із представниками провідних країн вона подала на розгляд Ліги Націй обширну ноту, у преамбулі якої наголошувалося: «В ім'я ідей справедливості і всесвітнього миру, які лягли в основу міжнародного договору про установаження Високого Союзу Націй; в ім'я здійснення змагань до державної самостійності здібних правити собою, колись поневолених народів; в ім'я рятуння життя українського народу Східної Галичини, який вимирає під насильною польською окупацією, – Українська Національна Рада, обрана на основі загального права голосування переважаючою більшістю населення Східної Галичини, як одинока репрезентація сього краю, звертається до Високого Союзу Націй з представленням своїх домагань»²².

Діяльність делегації ЗУНР у Женеві в сукупності з іншими заходами зовнішньополітичного відомства була досить успішною. Наступна сесія Ліги Націй у Парижі 23 лютого 1921 р. розглянула справу Східної Галичини²³. Її постанова недвозначно стверджувала, що Польща не мала ніяких прав на Східну Галичину і була лише тимчасовим окупантом, а суверен краю – держави Антанти й тільки вони можуть вирішити долю ЗУНР. Безперечно, це була велика перемога галицької дипломатії в боротьбі за державність.

Ще одна дипломатична акція уряду Західноукраїнської Народної Республіки і його зовнішньополітичного відомства – спроба привернути увагу до цієї проблеми міжнародної конференції в Генуї у квітні 1922 р. за участю делегацій країн Антанти, радянської Росії та інших із питань врегулювання післявоєнних відносин. Українці подали на ім'я керівництва конференції дві ноті і вісім справ із документами й матеріалами про становище Галичини та польський терор. Окрім того, на адресу її президії надійшло близько 200 листів і телеграм від українців краю та діаспори з вимогами покінчити з окупацією Східної Галичини й відновити її незалежність²⁴.

Перспективи щодо позитивного вирішення проблеми Східної Галичини – відновлення її незалежності – зменшувалися. Позиція Лондона, який мав плани на

²⁰ Назарук О. Галицька делегація в Ризи 1920 р.: Спомини учасника. Львів, 1930. С. 91–92.

²¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів і армій УНР і ЗУНР. Оп. 1. Спр. 99б. Арк. 2–3.

²² Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. С. 215–216.

²³ Лозинський М. Положення Східної Галичини зі становищем міжнародного права. *Календар т-ва «Просвіта» на 1923 р.* Львів, 1922. С. 192–193.

²⁴ ЦДАІЛ України. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 10–14.

прикарпатський нафтовий басейн у зв'язку з отриманням від Франції нафтового району Морула, щодо державності ЗУНР змінилася на гірше. 21 лютого 1923 р. Франція, Англія та Італія дали згоду на проведення форуму. Дізнавшись про ці заходи, 5 березня Є. Петрушевич від імені уряду надіслав у Париж ноту з проектом вирішення проблеми шляхом відновлення незалежності ЗУНР. Проте 14 березня Рада послів прийняла рішення, за яким узаконила анексію Східної Галичини Польщею²⁵.

Отже, дипломатична діяльність уряду та зовнішньополітичного відомства ЗУНР в еміграції була активною і масштабною, мала чіткі орієнтири й послідовно трималася єдиного завдання – відновлення української державності. Її виконавці від президента Є. Петрушевича до членів закордонних представництв і місій показали себе патріотами Батьківщини й доклали всіх зусиль у боротьбі за її інтереси на міжнародних конференціях та інших форумах. Їх невдача була наслідком об'єктивних чинників, які створювалися на геополітичному просторі під впливом могутніх держав, насамперед Антанти, не зацікавлених в існуванні незалежної Західноукраїнської Народної Республіки.

REFERENCES

1. Borotba. (1920, Berezen 12, Kviten 3) [in Ukrainian].
2. Derevianko, S. (1989). «Halytske diistvo skinchylosia...». *Nauka i suspilstvo*, 11 [in Ukrainian].
3. Hirniak, N. (1958). *Ukrainska Halytska armiiia v soiuzi z chervonymy. Ukrainska Halytska armiiia (materiiialy do istorii)*. Vol. 1 [in Ukrainian].
4. Karpenko, O. (Ed). (2001). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriia*. Ivano-Frankivsk: Siversiia [in Ukrainian].
5. Krezub, A. (1966). *Narys istorii ukrainsko-polskoi viiny 1918–1919*. New York [in Ukrainian].
6. Kuhutiak, M. (1993). *Halychyna: storinky istorii. Narys suspilno-politychnoho rukhu (XIX – 1939)*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
7. Lenin, V. Y. (1970). *PSS*. (Vol. 51). Moscow [in Russian].
8. Levytskyi, K. (1938). *Dyplomatychna diialnist Z. U. N. R. (1918–1923). Litopys Chervonoi Kalyny*. (Pt. XI) [in Ukrainian].
9. Levytskyi, K. (1930). *Istoriia vyzvolnykh zmahan halytskykh ukraintsiv z chasu svitovoi viiny 1914–1918*. (Pt. 3). Lviv [in Ukrainian].
10. Lozynskyi, M. (1919). *Halychyna na Myrovii konferentsii v Paryzhi*. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
11. Lozynskyi, M. (1922). *Polozhennia Skhidnoi Halychyny zi stanovyshchem mizhnarodnoho prava. Kalendar t-va «Prosvita» na 1923 r*. Lviv [in Ukrainian].
12. Lozynskyi, M. (1970). *Halychyna v rokakh 1918–1920*. New York [in Ukrainian].
13. Lytvyn, M., & Naumenko, K. (1995). *Istoriia ZUNR*. Lviv [in Ukrainian].
14. Makarchuk, S. A. (1997). *Ukrainska Respublika halychan. Narysy pro ZUNR*. Lviv [in Ukrainian].

²⁵ Витвицький С. Галичина в міжнародній політиці в 1914–1923 роках. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1995. № 1–4. С. 115.

15. Nazaruk, O. (1920). *Rik na velykii Ukraini. Spomyny z ukraïnskoi revoliutsii*. Vienna [in Ukrainian].
16. Nazaruk, O. (1930). *Halytska delehatsiia v Ryzii 1920 r.: Spomyny uchasnyka*. Lviv [in Ukrainian].
17. Paneiko, V. (1922). *Ziednani derzhavy Skhidnoi Yevropy i Ukraina suproty Polshchi y Rosii*. Vienna [in Ukrainian].
18. Pater, I. (2000). *Soiuz vyzvolennia Ukrainy. Problemy derzhavnosti i sobornosti*. Lviv [in Ukrainian].
19. Pavliuk, O. (1996). *Borotba Ukrainy za nezalezhnist i polityka USA (1917– 1923)*. Kyiv: Academia [in Ukrainian].
20. Ukrainyskyi prapor. (1919, Hruden 16) [in Ukrainian].
21. Vytvytskyi, S. (1995). Halychyna v mizhnarodnii politytsi v 1914–1923 rokakh. *Ukrainskyi istoryk*, 1–4 [in Ukrainian].
22. Yaroslavyn, S. (1956). *Vyzvolna borotba na zakhidno-ukraïnskykh zemliakh u 1918–1923 r.r.* Philadelphia [in Ukrainian].

Ihor DATSKIV

ACTIVITY OF FOREIGN POLITICAL SERVICE OF THE WEST UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC IN 1918–1923

The article deals with the activity of the foreign policy service of the West Ukrainian People's Republic in 1918–1923. This study also highlights diplomatic relations with the countries of Europe and North America.

The purpose of this work is to study the specific historical conditions for the deployment of the diplomatic activity of the West Ukrainian People's Republic in 1918–1923, to clarify features of relations with the Ukrainian People's Republic, the Denikinites, the Bolsheviks and the Entente states; determination of the place and role of foreign policy in solving the issue of ZUNR international recognition.

It is noted that the diplomatic activity of the ZUNR's Government and foreign policy department in the emigration were active and wide-ranging, had clear benchmarks and consistently pursued the only task – the restoration of Ukrainian statehood. Her performers from President E. Petrushevych to members of foreign missions and missions found themselves patriots of the homeland and made every effort to fight for her interests at international conferences and other forums. Their failure was the result of objective factors created in the geopolitical space under the influence of powerful countries, especially the Entente, which were not interested in the existence of an independent West Ukrainian People's Republic.

It was clarified that the internal weakness and non-viability of the ZUNR did not give the West the right time to realize the possible role and place of Ukraine in Europe. Mistakes were made by the ZUNR government. Under the conditions of the internal weakness of the Ukrainian national liberation movement, many depended on the external recognition and support of Ukraine. On the other hand, the international recognition of the independence of the ZUNR was conditioned by the internal strengthening and assertion of Ukrainian statehood.

Keywords: ZUNR, Eastern Galicia, Supreme Council, conference, negotiations.

УДК [94:323.2:352](477.86)»1918/1919»
DOI: 10.33402/ukr.2018-31-54-78

Андрій КОРОЛЬКО

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України і методики викладання історії
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
ім. Василя Стефаника»*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7435-5806>
e-mail: korolko_andr@ukr.net*

СТАНОВЛЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ НА СНЯТИНЩИНІ ПЕРІОДУ ЗУНР (1918–1919)

Розглянуто форми активізації національного руху на Снятинщині напередодні розпаду Австро-Угорської імперії і початку української революції на західноукраїнських землях. Простежено формування осередків української влади у краї під час Листопадового зриву 1918 р. Висвітлено суспільно-політичні процеси на Снятинщині. Розкрито особливості законодавчого забезпечення процесу формування й діяльності місцевих органів влади й управління, правоохоронних органів, збройних сил. Проаналізовано кроки влади щодо вирішення земельного питання та діяльності харчової управи. Схарактеризовано санітарний стан на теренах повіту, виявлено причини масового поширення інфекційних захворювань та висвітлено процес боротьби місцевої влади з епідеміями. Для кращого вивчення цієї проблеми опубліковано виявлені маловідомі документи з питань державного будівництва краю.

Ключові слова: Снятинщина, Покуття, віче, повітова рада, жандармерія, збройні сили, судова система, повітова харчова управа, санітарний стан, епідемія.

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) – втілення державницьких устремлінь українців Галичини, Буковини й Закарпаття. Звістка про встановлення української влади у м. Львові 1 листопада 1918 р. облетіла всі куточки Східної Галичини. Не стояла осторонь процесу державотворення і Снятинщина. Там формувалася новий місцевий державний та адміністративний апарат, крок за кроком простежувався процес творення і становлення української державності.

Мета статті – комплексно дослідити становлення й функціонування органів української влади на території Снятинщини в період ЗУНР. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: демонстрація форми активізації національного руху на теренах краю напередодні розпаду Австро-Угорської імперії і початку української революції; простеження формування осередків української влади під час Листопадового зриву 1918 р.; висвітлення суспільно-політичних процесів на

Снятинщині; розкриття особливості законодавчого забезпечення процесу формування й діяльності місцевих органів влади й управління, правоохоронних органів, збройних сил; аналіз кроків влади щодо вирішення земельного питання та діяльності харчової управи; характеристика санітарного стану на теренах повіту, виявлення причин масового поширення інфекційних захворювань і висвітлення процесу боротьби місцевої влади з епідеміями.

Важливе джерело для вивчення проблеми – неопубліковані матеріали, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ) (далі – ЦДАВО України) та Центральному державному історичному архіві України в м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). Мені вдалося опрацювати справи ф. 3982 ЦДАВО України, що містить детальні статистичні дані про поширення епідемій у Снятинському повіті, вказівки та розпорядження органів державної влади у справі покращення санітарного стану в містах і селах краю тощо¹. У ф. 3521 цього архіву міститься неопублікована стаття М. Левицького про військове судівництво в Українській Галицькій армії (УГА)². У ф. 146 ЦДІАЛ України перебуває цікавий матеріал про організацію народного віча в м. Снятині проти окупації Східної Галичини поляками напередодні проголошення ЗУНР³, а у ф. 581 містяться свідчення про організацію судової системи і збройних сил краю та списки українських воїнів-інвалідів Снятинщини, які потребували соціальної

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3982 Державний секретаріат внутрішніх справ ЗУНР. Оп. 1. Спр. 1 (Витяги з «Вістника державних законів» та розпорядження санітарного відділу Секретаріата внутрішніх справ про боротьбу з заразними захворюваннями. 1919 р.). 21 арк.; Спр. 2 (Зведені звіти по Західно-Українській Народній Республіці про санітарний стан повітів. 1919 р.). 36 арк.; Спр. 4 (Листування з українським посольством у Відні і Будапешті про боротьбу з епідемією тифу на території Західно-Української Народної Республіки. 13 лютого – 17 квітня 1919 р.). 34 арк.; Спр. 5 (Листування з секретаріатом внутрішніх справ про матеріальну допомогу госпіталів, закупку медикаментів, збільшення лікарів та взагалі медичного персоналу, про улаштування зручних помешкань для госпіталів. 2 лютого 1919 р. – 17 травня 1919 р.). 26 арк.; Спр. 7 (Листування з секретаріатами шляхів Західно-Української Народної Республіки і дирекції залізниць Західно-Української Народної Республіки та податковим урядом в Станиславіві про боротьбу з епідеміями черевного та сипного тифів. 10 березня – 11 травня 1919 р.). 5 арк.; Спр. 8 (Листування з Секретаріатом військових справ Західно-Української Народної Республіки про реквізицію ліків, про боротьбу з антисанітарним станом в містах, про нестачу лікарів). 19 арк.; Спр. 10 (Листування з повітовими комісаріатами про санітарний стан в повітах. 1919 р.). 55 арк.; Спр. 13 (Листування з повітовими комісаріатами в Радехові, Стрию, Станіславі, Самборі, Сокалі, Скалаті, Снятині про санітарний стан в повітах, асигнування грошей на боротьбу з епідеміями та заразними хворобами та про призначення лікарів на роботу до госпіталів. 26 лютого 1919 р. – 15 травня 1919 р.). 143 арк.; Спр. 17 (Листування з окремим лікарями про прийом їх на роботу та боротьбу з епідеміями, про закупку медикаментів та інше. 1 лютого – 6 травня 1919 р.). 13 арк.

² ЦДАВО України. Ф. 3521 (Український військовий табір в Йозефові. Культурно-просвітний кружок). Оп. 2. Спр. 157 (Стаття Левицького М. «Військове судівництво в УГА». Рукопис. 28 лютого 1921 р.). 7 арк.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 146 (Галицьке намісництво, м. Львів). Оп. 4. Спр. 5193 (Матеріали про протести українського населення Галичини проти окупації Західної України польськими буржуазними властями (протести, звіти донесень та ін.). 1916–1918 рр.). 173 арк.

допомоги⁴. Надзвичайно цінні рукописні документи архіву Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ), що перебувають у Національній бібліотеці м. Варшави, які я виявив у листопаді 2017 р. У низці скриньок – багато архівних справ про формування й діяльність органів влади й управління, правоохоронних органів, збройних сил, харчової управи та санітарного відділу Снятинського повіту тощо⁵. Доповнює виявлені матеріали архівних і бібліотечних установ України та Республіки Польщі невелика приватна колекція документів з організації державного будівництва ЗУНР на Снятинщині жителя смт Заболотова Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. Романа Павловича Білика⁶.

Чимало інформації з досліджуваної проблеми почерпнуто з періодичних видань центральних інституцій і повітових органів влади ЗУНР: «Діло» (жовтень–листопад 1918 р.), «Република» (лютий–квітень 1919 р.), «Покутський вістник» (листопад 1918 – травень 1919 р.), «Нове життя» (грудень 1918 – квітень 1919 р.), «Народ» (лютий–травень 1919 р.), «Громадський голос» (лютий–травень 1919 р.), «Січковий голос» (листопад 1918 – квітень 1919 р.), «Новини» (березень–квітень 1919 р.) «Станиславівський голос» (листопад–грудень 1918 р.) та ін. Загалом, джерелознавча цінність газетної періодики досліджуваної доби полягає в тому, що тут невеликими дописами поміщували матеріали з питань державного, національного, культурного, освітнього будівництва, практичної діяльності місцевих органів управління, суспільно-політичного та громадського життя Снятинщини.

⁴ ЦДДАЛ України. Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР). Оп. 1. Спр. 96 (Законопроекти, розпорядження та обіжники уряду ЗУНР про державну адміністрацію, вибори до сейму ЗУНР, земельну та грошову реформи, оплату вчителів та ін. 1918–1919 рр.). 65 арк.; Спр. 146 (Накази та оперативні звіти начальної інтендантури Галицької армії при КЕА [Команді етапу армії] та окружних командувань в Коломиї, Самборі та Чорткові. Березень 1919 р. – жовтень 1919 р.). 143 арк.; Спр. 157 (Списки інвалідів б. австрійської армії в громадах Коломийського повіту. Березень 1919 р. – квітень 1919 р.). 139 арк.; Спр. 159 (Списки інвалідів б. австрійської армії в громадах Снятинського повіту. Березень 1919 р.). 52 арк.

⁵ Zakład Rękopisów Biblioteki Narodowej w Warszawie (далі – BN. OR.). Skr. 23 XXIV.1(7). 1460. XII.2–27 (mf nr 87263). Wydarzenia listopada 1918 r. We Lwowie, Przemyślu i Lubaczowie. 1918. 344 k.; Skr. 24 XXIV.13 (mf nr 92016). Urząd Żywnościowy URL. Materiały do działalności Urz. Ż. w Stanisławowie i powiatowych urzędów żywnościowych 1918–1919. 1639 k.; Skr. 25 XXIV.14 (mf nr 92037). Sekretariat Spraw Wewnętrznych URL: Wydział Sanitarny (korespondencja, telegramy), opracowanie dra Iwana Kurowca, Czerwony Krzyż, wykazy lektury, komisariaty powiatowe, szpitale polowe. 1916–1920. 1284 k.; Skr. 25 XXIV.18 (mf nr 95082). Zachodnioukraińska Republika Ludowa. Komisariaty powiatowe i komendy wojskowe. Raporty, meldunki, korespondencja. 1918–1919. – 1172 k.; Skr. 26 XXIV.28 (mf nr 87503). Dokumentacja finansowa i materiałowa Ukraińskiej Armii Galicyjskiej (UGA). 1918–1921. 523 k.; Skr. 27 XXVIII.2 (mf nr 92037). Ukraińska Rada Narodowa Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej. Zachodnie Tereny Ukraińskiej Republiki Ludowej. Państwowy Sekretariat Spraw Wewnętrznych w Stanisławowie. 1918–1922. 1102 k.; Skr. 28 XXXI.8 (mf nr 97227). ZUNR, UNR. Archiwum wojskowe i cewilne. Fragmenty. 1918–1920. 397 k.

⁶ Із приватної колекції Білика Романа Павловича, жителя смт Заболотів Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. Ф. 1. (Матеріали з історії Західно-Української Народної Республіки). Спр. 2. 1 арк.; Спр. 3. 1 арк.; Спр. 6. 1 арк.

Вартісні для дослідження проблеми і свідчення очевидців подій В. Воробця⁷, О. Кузьми⁸ й інших⁹, які стосуються встановлення української влади на Покутті, зокрема й на Снятинщині, в листопаді 1918 р.

Чимало українських вчених досліджували історію ЗУНР: О. Карпенко¹⁰, В. Великочий¹¹, М. Кугутяк¹², М. Литвин¹³, С. Макарчук¹⁴, І. Монолатій¹⁵, О. Павлишин¹⁶ та інші, проте не звернуто уваги на становлення і функціонування органів української влади на Снятинщині. Частково заторкували цю проблему М. Бажанський¹⁷, В. Харитон¹⁸ та автор цієї статті¹⁹.

Упродовж 1918 р. Австро-Угорська імперія перебувала в умовах загальної кризи. Водночас західні українці – під впливом процесів національного державотворення на Наддніпрянщині. У березні в багатьох повітах Східної Галичини, зокрема й на Снятинщині, пройшли масові віча на честь проголошення самостійності Української Народної Республіки (УНР) і підписання Берестейського мирного договору. Зокрема, на початку весни віче відбулося в м. Заболотіві Снятинського повіту²⁰.

⁷ Воробець В. 1 листопада 1918 р. у Коломиї. *Український скиталець*. 1920. № 1. С. 19–23.

⁸ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Львів: Червона Калина, 1931. 448 с.

⁹ Д. М. Листопадові дні в Коломиї. *Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле*. Філадельфія: Видання Комітету Коломиян, 1988. С. 751.

¹⁰ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. 627 с.

¹¹ Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР. Івано-Франківськ: Плай, 2003. 278 с.; Великочий В. Національно-політичні процеси на Покутті в період ЗУНР. *Коломия давня і нова: міська цивілізація в історії та культурі: матеріали регіональної науково-теоретичної конференції, присвяченої 600-річчю надання Коломій магдебурзького права* (Коломия, 27 жовтня 2005 р.) / за ред. І. Монолатія. Коломия: Вік, 2005. С. 77–91.

¹² Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. 200 с.; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Київ; Івано-Франківськ: Плай, 2002. Т. 1. 536 с.

¹³ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919. Львів, 1998. 488 с.; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. 368 с.

¹⁴ Макарчук С. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. Львів: Світ, 1997. 192 с.

¹⁵ Монолатій І. Місто двох республік і диктатури. Коломийські сцени Української революції. Івано-Франківськ: Галицько-Українська Накладня ім. Якова Оренштайна, 2018. 656 с.; Монолатій І. Коломия в часи Західно-Української Народної Республіки. Коломия, 2000. 80 с.

¹⁶ Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад–грудень 1918 року). *Україна модерна*. Львів, 1999. Ч. 2–3. С. 132–139.

¹⁷ Бажанський М. Творчий динамізм патріотизму моїх земляків. Гаслова енциклопедія. Дітройт, 1983. 256 с.; Бажанський М. Відновлення Української Держави 1918 року. Збірник матеріалів із поясненнями та вступним словом зладив Михайло Бажанський. Дітройт, 1979. 88 с.

¹⁸ Харитон В. Покутяни: Літературно-документальний диптих: у 2-х ч. Снятин: Прут Принт, 2010. 272 с.; Харитон В., Тимофійчук М. Снятин над Прутом. Нариси історії міста та околиць від найдавніших часів до початку ХХ століття. Снятин: Прут Принт, 2003. Ч. 1. 224 с.

¹⁹ Королько А. Українські повітові ради Покуття періоду ЗУНР: структура і практична діяльність (листопад 1918 – травень 1919 р.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. До 95-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. 2014. Ч. 25–26. С. 91–114; Королько А. Становлення й функціонування органів української влади на Покутті в період існування Західно-Української Народної Республіки (1918–1919 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ, 2011. Вип. 20. С. 57–70.

²⁰ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-ти т. / кер. роботи і відп. ред., автор передм. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. Т. 1.

Нова хвиля народних віч на підтримку ідеї об'єднання з Наддніпрянською Україною прокотилася у вересні 1918 р. Більшість із них закінчувалися ухваленням постанов про рішуче неприйняття можливості прилучення до Польщі й утворення окремого українського коронного краю у складі реформованої Австро-Угорської імперії. Показова в цьому резолюція народного віча в м. Снятині за підписом Василя Стефаника від 21 вересня 1918 р.: «Всі Українці Снятинської Землі протестують от-сим урочисто і привселюдно проти всяких змагань якого-небудь прилучення Східної Галичини до будучої Польщі, укріплюють свій протест народньою присягою, що ані ніхто із живих Українців повіту ані ніхто із їх потомків ніколи-преніколи не узнає польської приналежності державної ні то польського суверена, будь ним князь, великий князь, король чи президент або який иньший репрезентант тої польської держави, що дальше п'януть всяку через польських політиків форсовану комбінацію прилученя Східної Галичини до Польщі як нужденний політичний морд всеї української нації в Галичині а урочисто клятьбою одностайно і однодушно зобов'язуються всім таким насильним змаганням супротивити силу діла до послідної кроплі крови»²¹.

На початку осені внаслідок несприятливого для Габсбургів перебігу Першої світової війни виникла загроза розпаду імперії. Щоб її врятувати, 16 жовтня 1918 р. цісар видав маніфест про федеративний устрій держави, в якому «кожне плем'я на території, яку воно заселяє, творить свій власний державний організм».

Для вирішення долі українських земель, що перебували у складі Австро-Угорщини, українські парламентарії 18 жовтня 1918 р. скликали у м. Львові Установчі збори, які проголосили Українську Національну Раду (УНРаду) з повноваженнями парламенту. У першому маніфесті від 19 жовтня 1918 р. вона проголосила Українську державу на українських етнічних землях імперії, закликавши до її розбудови всі національні меншини краю²². Також вирішено напрацювати демократичну Конституцію та обрати президента. Ним став Євген Петрушевич²³.

Щоб запобігти перехопленню ініціативи поляками у Східній Галичині, 30 жовтня львівська делегація УНРади прийняла спеціальну ухвалу про заборону українським органам виконувати розпорядження та накази Польської ліквідаційної комісії²⁴. Реальна загроза захоплення поляками влади змусила керівництво львівської делегації УНРади ухвалити остаточне рішення про збройний виступ. Відповідальність лягла на Центральний військовий комітет, перейменований в Українську генеральну військову команду, на чолі з Д. Вітовським, до складу якого входило сім осіб, серед яких був й уродженець м. Снятина отаман Легіону Українських січових стрільців (УСС) Семен (Сень) Горук.

Центром організації повстання став Народний дім у м. Львові – тут розташовувався штаб із підготовки збройного виступу. Звідси 31 жовтня 1918 р., у другій половині дня, відіслані телеграфні повідомлення та посланці до окружних військових комітетів краю, серед яких й м. Коломия – центру повстання українців на Покутті, з наказом проти ночі 1 листопада збройними виступами взяти під контроль

Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан. С. 96–97.

²¹ ЦДАЛ України. Ф. 146. Оп. 4. Спр. 5193. Арк. 140.

²² Українська Національна Рада. *Діло*. 1918. 20 жовтня.

²³ Українське слово. 1918. 22 жовтня; Проголошення Української Держави. *Діло*. 1918. 22 жовтня.

²⁴ Українське слово. 1918. 30 жовтня.

відповідні міста та повіти²⁵. Практично без збройної боротьби було встановлено українську владу у Снятинському повіті.

Наприкінці вересня 1918 р. у м. Коломиї за ініціативи поручника Володимира Бемка виник Революційний комітет (у деяких спогадах – Військовий), до складу якого увійшли українські старшини 24-го та 36-го піхотних полків: В. Білінкевич, С. Сверида, Т. Примак, Д. Легкун, Мацієвич та ін. Комітет зініціював В. Бемко після того, як у вересні побував у м. Львові, де брав участь у засіданнях Центрального виконавчого комітету (ЦВК) й одержав доручення утворити такий з метою підготовки захоплення влади в регіоні. Цей колегіальний орган був окружним і поширив свою військово-організаційну діяльність на територію суміжних із Коломийським повітів: Снятинського, Городенківського, Печеніжинського, Надвірнянського та Делятинського. Його члени виїжджали в сусідні повітові центри Покуття, вели попередні розмови з довіреними особами про можливість захоплення та утримання влади. Через хитке політичне становище відповідна робота проводилася «під виглядом забав»²⁶.

Під час підготовки коломийський комітет виявив ініціативу щодо революційного захоплення влади в повітах, надіславши на адресу Центрального військового комітету у м. Львові заклики, в якому пропонував, щоб той «найдовше до 5 днів дав наказ про переведення перевороту, а якщо він цього не зробить, щоб у Покутті на власну руку [це] зробилося на своїй території і тим самим приневолено решту Галичини до того самого кроку»²⁷.

Увечері 31 жовтня засідав комітет за участю 50 старшин, на якому «устійнено обсаду становищ у місті, призначено старшинські стежі, що мали асистувати при перебиранні влади». О 9 год 30 хв прибув зі Львова кур'єр, хорунжий УСС В. Мурович, який передав наказ Українського генерального військового комітету (УГВК) за підписом Д. Вітовського про захоплення влади. Тут же старшини і стрільці приступили до виконання раніше одержаних доручень. І вже ввечері 31 жовтня всі найважливіші об'єкти міста були захоплені. Тієї ж ночі «вислано тягаровими автами» невеликі військові відділи з куреня поручника д-ра Зволинського до м. Снятина, м. Городенки і м. Надвірної для допомоги під час захоплення влади, яке, зауважу, всюди відбулося спокійно»²⁸.

Повітовим комісаром нової української влади в м. Снятині 1 листопада 1918 р. став поручник Мартинець, а його заступником – Жуковський. Повітовим командантом обрано поручника В. Одинського. До складу повітової ради входили хорунжі В. Костащук, А. Тофан, чотарі В. Мурмилюк, К. Сирневський, Іл. Франко, Д. Ткачук²⁹. Пізніше Снятинську повітову УНРаду очолив відомий український письменник й адвокат І. Семанюк (Марко Черемшина)³⁰. Головний осередок влади розташовувався у снятинській ратуші. Повітова команда Снятина була підпорядкована окружному

²⁵ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. ... С. 57.

²⁶ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. ... С. 44–45; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія... С. 117–118.

²⁷ Воробець В. 1 листопада 1918 р. у Коломиї... С. 21.

²⁸ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія... С. 119.

²⁹ Снятин. *Нове життя*. 1918. 12 грудня. Ч. 13. С. 2.

³⁰ Гуйванюк М. Марко Черемшина: невідоме й призабуте. Наукові розвідки, републікації, документи. Снятин: Прут Принт, 2007. С. 19.

осередку в м. Коломиї³¹. Підрозділи українських військових сил у м. Заболотів очолив поручник Яків Голота³². Про перші дні організації української влади у Снятинському повіті так висловився невідомий дописувач часопису «Станиславівський голос»: «Всюди панує взірцевий порядок. Ладу перестерігає чисельна міліція, а крім сего січові стрільці та жандармерія. Військові магазини переняті укр. властями». Місцеве керівництво лише занепокоїла звістка про захоплення румунськими військами Чернівців³³.

У законодавчому органі ЗУНР – УНРаді – Снятинський повіт репрезентував Антін Онищук. Серед парламентських послів і представників українських політичних партій, уродженців або тих, що довгий час жили на Снятинщині, у складі УНРади були: Василь Стефаник, Кирило Трильовський, Лев Бачинський та ін.³⁴.

У партійній сфері населення Снятинщини підтримувало радикалів, що виступали за негайне проведення аграрної реформи. В Українській радикальній партії (УРП) виділилася опозиційна до офіційного проводу Селянсько-радикальна партія (Покутська група) К. Трильовського. Вона звинуватила керівництво УРП у пасивності й намірах розпустити партію. В УНРаді діяла фракція «Селянсько-радикальний клуб», яку заснували К. Трильовський, І. Дувірак, П. Шекерик³⁵. 16 лютого 1919 р. група К. Трильовського провела в м. Коломиї конференцію за участі 321 делегата, більшу частину котрих представляли селяни з Покуття, серед яких були і жителі Снятинщини.

Промова К. Трильовського на конференції, як і його виступ 5 лютого 1919 р. на засіданні УНРади, не містили нічого відмінного від програмових засад УРП. Суть його вимог зводилася до активізації боротьби проти більшовизму, зміцнення державної та військової організації. Конференція проголосила себе загальнопартійним форумом, який упроваджуватиме в життя ідеї «батьків партії» М. Драгоманова, М. Павлика й І. Франка, та обрала нову управу під керівництвом «батька» січового руху³⁶. В окремій заяві керівник осередок повідомив, що «партія відтепер називається «Селянською радикальною партією»» (СРП). У багатьох місцевостях її члени створили партійні організації, провели народні віча, заснували селянські спілки³⁷. Загальноповітові збори організаційних комітетів, які відбулися у м. Снятині 6 квітня 1919 р., підтримали діяльність СРП³⁸.

³¹ Бажанський М. Творчий динамізм патріотизму моїх земляків. Гаслова енциклопедія. Дітройт, 1983. С. 124–125.

³² Д. М. Листопадові дні в Коломиї... С. 751.

³³ Переняте влади на Галицькій Україні в руки Укр. Національної Ради. Снятин. *Станиславівський Голос*. 1918. 19 листопада. Ч. 5. С. 2; Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. ... С. 117.

³⁴ Чубатий М. Державний лад на Західній Області Української Народньої Республіки. Львів, 1921. С. 21–24; ВН. ОР. Скр. 27 XXVIII.2 (mf nr 92037, zwój nr 1). К. 64–65.

³⁵ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія... С. 233.

³⁶ До нового діла. *Громадський голос*. 1919. 19 лютого; Партійна конференція українських радикалів відбулася дня 16. лютого с. р. в Коломиї... *Нове життя*. 1919. 26 лютого. Ч. 45. С. 2.

³⁷ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія... С. 233; Народ і народня влада. *Січовий Голос*. 1919. 1 лютого. Ч. 5. С. 2; До селян і робітників Покуття! *Січовий Голос*. 1919. 1 лютого. Ч. 5. С. 4.

³⁸ Громадський голос. 1919. 10 травня.

Становлення ЗУНР проходило у складних зовнішньополітичних умовах. Із перших днів процес українського державотворення наштовхувався на збройний опір поляків, тож необхідно було не допустити в містах і селах анархії, грабунків, національної різни тощо. Лад мали забезпечити органи охорони суспільного порядку.

На правовій основі відбувалося творення місцевих органів влади. Зокрема, 16 листопада УНРада прийняла «Тимчасовий закон про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки», згідно з яким на території ЗУНР залишалося в силі все попереднє австрійське законодавство, якщо воно не суперечило інтересам, суті й цілям Української держави. Усі державні службовці колишньої Австро-Угорської імперії, які хотіли чесно служити Українській державі, склали письмове «присячення» (присягу) і залишалися на місцях. Усі адміністративні органи та власті на території ЗУНР підпорядковувалися Державному секретаріату. У повіті представником й основним органом державної адміністрації був повітовий комісар, якого призначав і звільняв Державний секретар внутрішніх справ (ДСВС). Йому підпорядковувалися повітовий військовий комендант і комендант жандармерії³⁹.

На чолі повіту стояв повітовий комісар (на Снятинщині був обраний Гнат Мартинець), якого призначала Національна Рада, а в судових повітових округах – делегати Комісаріату УНРади.

У листопаді 1918 р. прийняті ще дві важливі постанови: про створення жандармерії і регулярної армії. У розпорядженні про жандармерію наголошувалося, що «бувша австрійська» розпускається, а замість неї створюється українська з використанням її матеріальної бази та спорядження. Вона підпорядковувалася Державному секретаріату військових справ. За організацію цієї справи на місцях відповідали окружні військові команданти і повітові комісари. Жандармерія ЗУНР поділялася на три області: Львів, Станіславів, Тернопіль, які ділилися на жандармські відділи. Снятинський повіт увійшов до складу «Городенка»⁴⁰. Керівником державної жандармерії Снятинського повіту призначено вахтмайстра I класу Осипа Стефаніва. Відділки жандармерії на Снятинщині були в м. Заболотів, с. Вовчківці, с. Стецева, с. Залуччя над Черемошем (нині с. Долішне Залуччя Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.), с. Задубрівці, с. Рожнів (нині с. Косівського р-ну Івано-Франківської обл.), с. Рудники⁴¹.

Відповідно до розпорядження про створення регулярної української армії вся територія держави теж була поділена на три військові області: А – Львів, Б – Тернопіль, В – Станіславів. Кожна ділилася на чотири військові округи, які склалися з повітів. Снятинський входив до Коломийського військового округу⁴². До компетенції тимчасового військового команданта (комісара) Снятинського повіту

³⁹ Збірник законів, розпорядків та обіжників проголошених Державним Секретаріатом Зах.-Укр. Н. Р. Станіславів, 1918. С. 5–7.

⁴⁰ Кузьма О. Листопадіві дні 1918 р. ... С. 265.

⁴¹ ВН. ОР. Скр. 27 XXVIII.2 (mf nr 92037, zwój nr 1). К. 366.

⁴² Збірник законів, розпорядків та обіжників... С. 2; Розпорядки Державного Секретаріату Військових Справ з дня 13 падолиста 1918. *Станіславівський Голос*. 1918. 22 падолиста. Ч. 6. С. 1–2; Кузьма О. Листопадіві дні 1918 р. ... С. 264–265; ВН. ОР. Скр. 25 XXIV.18 (mf nr 95082, zwój nr 1). К. 372.

Г. Мартинця належала організація військових формацій та обмундирування⁴³. Напередодні румунської окупації краю, 9 травня 1919 р., повітова військова команда в м. Снятині отримала з амуніційного складу Окружної військової команди (ОВК) у м. Коломиї 400 штук російських «крісів без бальонатів» (рушниць) та 10 500 патронів, а 17 травня – «27 скриньок російської крісової амуніції» і 1 500 стрілецьких патронів (разом – 40 500 стрілецьких патронів)⁴⁴.

Була оголошена часткова мобілізація до армії чоловіків 1883–1900 р. н.⁴⁵. ОВК м. Коломиї наказом від 25 листопада 1918 р. склала графік мобілізації мешканців краю. На Снятинщині набір до українського війська тривав 5–12 грудня 1918 р.⁴⁶.

У травні 1919 р. ДСВС удруге оголосив загальну мобілізацію для українців 18–50 років, які служили в колишній австрійській армії⁴⁷. Комісар Снятинського повіту Г. Мартинець у спеціальній прокламації від 19 травня 1919 р. «До всіх парох, урядів і гром. комісарів в повіті» зазначив, що на основі військового приказу ОВК у Коломиї «мають гром. Комісарі зібрати всіх латинників мушин української народности уроджених в році 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1900 і 1901 і відставити протягом 48 годин до повіт. Військової Команди в Снятині. За невиконане цього приказу відвічає гром. комісар»⁴⁸.

Коломийський часопис «Покутський вістник» із захоплення писав про загальну мобілізацію місцевого населення до війська: «Усі верстви нашого громадянства прийняли сей заклик з одушевленням. Із сіл напливають ряди селянства, що спішають на оборону своєї волі й своєї землі. Українські залізничники й ученики гімназії готові теж відбути свій святий обов'язок. Не стало холодним і серце інтелігента..., (який) кидає все й стає в бойові ряди»⁴⁹.

Загалом, ОВК м. Коломиї вела сувору звітність своїх приказів. У ф. 581 «Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР» ЦДАЛ України збереглися «Денні прикази» ОВК м. Коломиї від 6 до 9 березня та від 1 квітня до 3 травня 1919 р. (Ч. 65–68, 91–123), в яких подана також інформація про формування і роботу старшинських військових курсів та школи новобранців у м. Заболотіві Снятинського повіту⁵⁰.

Із перших днів польсько-української війни жителі активно допомагали воїнам УГА. Для організації успішної роботи з потерпілими солдатами функціонувало

⁴³ Приказ областної Команди. Коломия, дня 13 падолиста 1918. *Покутський Вістник*. 1918. 17 падолиста. Ч. 3. С. 2–3.

⁴⁴ BN. OR. Skr. 26 XXIV.28 (mf nr 87503). К. 64, 66.

⁴⁵ Мобілізація. *Покутський Вістник*. 1918. 4 грудня. Ч. 7. С. 3; Урядове оголошення! *Покутський Вістник*. 1918. 17 падолиста. Ч. 3. С. 1; Мобілізація. *Січовий Голос*. 1918. 29 падолиста. Ч. 2. С. 8; Поклик до всіх повітових Управ. *Станиславівський Голос*. 1918. 19 падолиста. Ч. 5. С. 2; Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. ... С. 265; BN. OR. Skr. 23 XXIV.1 (7). 1460. XII.2–27 (mf nr 87263, zwój nr 1). К. 42–48.

⁴⁶ Снятин. *Нове життя*. 1918. 12 грудня. Ч. 13. С. 2.

⁴⁷ Загальна мобілізація. *Народ. Радикальна політична часопись*. 1919. 23 мая. Ч. 31. С. 1; Розпоряд Державного Секретаріату військових справ з дня 15. мая 1919. *Република*. 1919. 18 мая. Ч. 88. С. 1; Загальна мобілізація. *Република*. 1919. 23 мая. Ч. 92. С. 1.

⁴⁸ З приватної колекції Білика Романа Павловича... Ф. 1. Спр. 3. Арк. 1.

⁴⁹ Мобілізація. *Покутський Вістник*. 1918. 4 грудня. Ч. 7. С. 3; Монолатій І. Коломия в часи Західно-Української Народної Республіки... С. 19.

⁵⁰ ЦДАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 7–47; BN. OR. Skr. 28 XXXI.8 (mf nr 97227). К. 62.

відділення українського товариства Червоний Хрест у м. Коломиї⁵¹. У кожному селі й містечку Покуття формувалися громадські комітети для збору їжі, одягу, білизни, взуття воїнам. До їх складу входили: священик, учитель, начальник громади та керівник місцевої міліції⁵². Снятинський повітовий військовий комісаріат долучився до організації збору амуніції для воїнів. У спеціальній відозві «До всіх місцевих комісаріатів і урядів парох. в повіті» мовилось: «Під сю хвилю відчуваєсь брак білля і обуви. Для кого сих матеріалів недостач? – для наших жовнірів для нашої армії, – хтож сі жовніри? – сеж наші братя, сини і мужі, котрі боруться за визволення України, они відмовляють собі що їм найдорожше що їм наймилійше. – Для того і ми будемо останніми прислужім ся іншим способом до того визволення – прислужім ся тим чим ми в силі, чога потреба вимагає. – Щоби покрити принаймьне в части сей великий і необхідний брак обуви і білля, без котрого ніяка армія не може існувати і своєї задачі виконати зарядив Держ. Секрет. внутрішніх справ одноразову збірку (реквізицію) білля і обуви, а також середників, до їх виробу служачих...»⁵³.

За польсько-української війни сотні жителів Снятинщини не повернулися до рідних домів. Багато українських воїнів стали інвалідами. Повітовий комісаріат у м. Снятині, ведучи звітність поранених краян, у «Списі інвалідів військових пенсіонерів в повіті снятинськім» від 31 березня 1919 р. вказав на 476 воїнів-інвалідів (с. Альбінівка (нині с. Шевченкове Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.) – 3, Белелуя – 11, Борщів – 12, Будилів – 7, Хлібичин – 8, Демиче (нині входить до смт Заболотів Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.) – 6, Драгасимів – 2, Джурів – 18, Ганьківці – 6, Іллінці – 16, Карлів (нині с. Прутівка Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.) – 11, Келихів – 1, Княже – 14, Красноставці – 4, Кулачин – 9 (нині входить до м. Снятин), Любківці – 7, Микулинці (нині входить до м. Снятин Івано-Франківської обл.) – 3, Новоселиця – 7, Олешків – 7, Орелець – 11, Підвисока – 9, Попельники – 13, Потічок – 10, Рожнів (нині село Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) – 34, Рудники – 9, Русів – 4, Стецева – 39, Трійця – 27, Тростянець – 7, Тучапи – 3, Тулова – 10, Тулуків – 7, Устя – 4, Видинів – 7, Вовчківці – 22, Задубрівці – 4, Залуччя – 20, Завалля – 8, Зібранівка – 4, м. Заболотів – 26, м. Снятин – 46)⁵⁴. Повітовий комісар Г. Маргинець 28 березня 1919 р. інформував інтендатуру ОВК у м. Коломиї, що з 1 листопада 1918 р. по 15 березня 1919 р. допомогу отримали 62 інваліди війни, а 40 були у списку зареєстрованих для надання соціальних коштів із відповідного фонду⁵⁵. На початок квітня 1919 р. у списку українських воїнів-інвалідів сіл Коломийського повіту, які зараз входять до складу Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., значилося: 19 воїнів зі с. Балинці, 13 – с. Бучачки, 22 – з с. Кулачківці, 4 – с. Хом'яківка, 1 – с. Турка-Борщівська (про воїнів-інвалідів із с. Трофанівка інформації немає)⁵⁶.

⁵¹ Із Українськ. Червоного Хреста в Коломиї. *Покутський Вістник*. 1919. 6 лютого. Ч. 10. С. 3–4.

⁵² До Населення Округа: Коломия, Косів, Снятин, Печеніжин і Городенка. *Покутський Вістник*. 1918. 19 грудня. Ч. 11. С. 1; До Населення Округа: Коломия, Косів, Снятин, Печеніжин і Городенка. *Січовий Голос*. 1918. 21 грудня. Ч. 5. С. 4.

⁵³ З приватної колекції Білика Романа Павловича... Ф. 1. Спр. 2. Арк. 1.

⁵⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 2.

⁵⁵ Там само. Арк. 1.

⁵⁶ Там само. Спр. 157. Арк. 14, 14 зв., 45, 45 зв., 48, 48 зв., 51, 79, 80.

За основу організації судової системи взято попередню – австрійську⁵⁷. Державне секретарство судівництва на чолі з О. Бурачинським реформувало судову систему. За розпорядженням урядової установи на території ЗУНР створено судові округи (12) і повіти (130)⁵⁸. Снятинщина входила до складу Коломийського судового округу, у складі якого проживало 79,2 % українців, 8,6 % поляків і 12 % євреїв. Відповідно до цих даних до Коломийського окружного суду належало обрати 9 суддів (1 мандат від 40 тис. жителів), з яких 7 українців, по 1 поляку і єврею⁵⁹. Села Снятинського повіту входили у два т. зв. судові повіти: Судовий повіт Снятин і Судовий повіт Заболотів. До складу першої судової інстанції входили такі села: Підвисока, Потічок, Русів, Стецева, Альбінівка, Белелуя, Ганьківці, Красноставці, Задубрівці, Драгасимів, Княже, Залуче, Завалля, Любківці, Орелець, Тулова, Видинів, Вовчківці, Будилів, Карлів, Кулачин, Микулинці, Устя, а також м. Снятин; до складу другої: Борщів, Хлібичин, Демиче, Келихів, Олешків, Трійця, Тулуков, Зібранівка, Заболотів, Попельники, Рудники, Тучапи, Іллінці, Джурів, Новоселиця, Рожнів, Тростянець. Координував роботу судової сфери Снятинського повіту військовий комендант поручник В. Одинський⁶⁰.

Окремо судова система функціонувала в лавах УГА. З огляду на воєнні дії і невелику територію ЗУНР, військове судівництво було польовим. У запіллі існували польові суди в дев'яти містах, де діяли окружні військові команди. Один із таких функціонував при Коломийській ОВК, діяльність якого поширювалася на Снятинський повіт⁶¹. Коли військові частини УГА відступали, польові суди розпускали. Судді ж працювали у великих містах – контролювали документи військових старшин УГА, щоб не загубились у полоні війни: «Кожний ясно видить, що відворот Армії, се нагода для всякого рода «жуліків» (а було їх в нашій Армії дуже много)». М. Левицький стверджував, що на місцях судді відповідально ставилися до роботи, часто із загрозою життю і здоров'ю: «Натомість не знаю ні одного військового судді, який би собі на судейськім фаху придбав коники або повну машину грошиків. Ми всі були бідні, як церковні миши, ... в душі не сьміли облизувати губ на вид, як деякі панове з иньших бранок живуть вигідно, широко та солодко»⁶².

Жителів Снятинщини на початку 1919 р. залучено до обговорення земельної реформи, яка вважалася соціально спрямованою й мала допомогти бідним селянам вижити в умовах важких руйнувань, безробіття, голоду і злиднів⁶³. 9 лютого 1919 р. відбулося повітове віче у м. Снятині, 15 і 23 лютого – віча у с. Рожневі та м. Заболотіві, прийняті відповідні резолюції: земля має перебувати в руках українців, що

⁵⁷ Збірник законів, розпорядків та обіжників... С. 4–5.

⁵⁸ ВН. ОР. Скр. 23 XXIV.1(7). 1460. XII.2–27 (mf nr 87263, zwój nr 1). К. 37–39.

⁵⁹ ЦДАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 20–21.

⁶⁰ З приватної колекції Білика Романа Павловича... Ф. 1. Спр. 6. Арк. 1.

⁶¹ Військова Команда Округна в Коломиї. Оповідення! *Покутський Вістник*. 1918. 15 грудня. Ч. 10. С. 3–4.

⁶² ЦДАВО України. Ф. 3521. Оп. 2. Спр. 157. Арк. 2, 2 зв., 4.

⁶³ Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. 1919. 2 мая. Вип. 9. С. 65–68; Земельна справа. *Січовий Голос*. 1918. 21 грудня. Ч. 5. С. 2; Земельна справа. *Нове життя*. 1918. 15 грудня. Ч. 16. С. 1; Земельне питання. *Нове життя*. 1919. 12 січня. Ч. 8. С. 1; Вирішення земельної справи. *Нове життя*. 1919. 23 січня. Ч. 16. С. 1; Земельна справа. *Народ. Радикальна політична часопись*. 1919. 20 лютого. Ч. 1. С. 3–4; 2 марта. Ч. 2. С. 2.

повинен законодавчо підтверджувати офіційний документ; жителі Снятинського повіту висловлюють довіру УНРаді й Тимчасовому Державному секретаріату, які ведуть підготовчу роботу у проведенні аграрної реформи; у перехідний період (поки земельна реформа ще не прийнята) всі ґрунти і ліси мають бути під контролем українських повітових властей, а землі великої та середньої посілости треба передати для обробітку малоземельним і безземельним селянам⁶⁴.

На території Снятинщини діяли повітові харчові управи, підпорядковані ДСВС і Головному продовольчому управлінню ЗУНР. До їх складу входили: по одному представникові повітової національної ради і військового гарнізону, повітовий комісар, два – від споживчої кооперації, три – від повітової філії товариства «Сільський господар». На місцях формувалися сільські й міські харчові управи. До міської входили два представники споживчої кооперації, по одному – від товариства «Сільський господар», Комітету опіки над бідними, робітничих організацій, а також міський комісар. До їхньої компетенції належало: замовлення й отримання від Головного продовольчого управління ЗУНР та Харчового союзу продовольство і насіння; ведення статистики населення й, відповідно, запасів продовольства; ухвалення рішень щодо розподілу і збору продуктів харчування; контроль діяльності українських кооперативних товариств щодо продажу харчів⁶⁵.

На початковому етапі державного будівництва продовольчими питаннями фактично займався повітовий комісар Гнат Мартинець. Так, у повідомленні від 15 листопада 1918 р. він зазначав, що, крім збіжжя, дозволено вільно продавати й купувати продукти харчування (картоплю, капусту тощо). Для знедоленого населення краю безкоштовно виділяли частину збіжжя і муки⁶⁶.

У розпорядженні від 11 листопада 1918 р. Г. Мартинець з-за умови пред'явлення посвідчення про місце проживання в межах Снятинського повіту дозволяв жителям сіл краю безкоштовно отримати коні для обробітку землі та прохарчування родини. Також наголошувалося, що «продаж коний усяким купцям, гендлярям і т. п. виключена»⁶⁷. В інших розпорядженнях від 27 грудня 1918 р. і 13 січня 1919 р. Г. Мартинець забороняв без погодження повітового комісаріату продавати коней у сусідні повіти Східної Галичини та Буковини, оскільки на теренах краю залишається дуже мало тяглової худоби для обробітку землі. Подальший продаж коней особливо вдарить по найбільш незахищеній верстві населення – малозабезпеченому селянству. У разі невиконання цього рішення продавцям худоби загрожував штраф у сумі 5 000 кор. Проте в окремих випадках дозволялося збувати худобу за умов вироблення керівниками сіл відповідних сертифікатів і паспортів на неї. Це можна було робити у спеціально відведеному місці під орудою повітового

⁶⁴ У.П.Б. Снятин, 2.Ш. *Нове життя*. 1919. 5 марта. Ч. 51. С. 2; УПБ. Снятин, 2. марта. *Република*. 1919. 6 марта. Ч. 28. С. 3. Рубр.

⁶⁵ Інструкція до отворення діяльності повітових, сільських, містечкових і міських Харчевих Управ. *Покутський Вістник*. 1919. 20 лютого. Ч. 14. С. 2–3; Розпорядок Ради Державних Секретарів з д. 17. лютого 1919 р. в харчевих справах. *Република*. 1919. 21 лютого. Ч. 17. С. 1; Розпорядок Державного Секретаря внутрішніх справ з дня 17. лютого 1919 р. в справі організації харчевих управ. *Република*. 1919. 21 лютого. Ч. 17. С. 1–2; Розпорядок Державного Секретаріату земельних і внутрішніх справ з дня 21. лютого 1919 в справі примусової управи землі на рік 1919. *Република*. 1919. 23 лютого. Ч. 19. С. 1–2.

⁶⁶ BN. OR. Skr. 25 XXIV.18 (mf nr 95082, zwój nr 1). K. 315.

⁶⁷ Ibid. K. 314.

відомства для збуту худоби в м. Снятині. Відповідальність за дотримання наказу Г. Мартинця лягала на керівників сільських громад: «Громадські комісарі [керівники громад – А. К.] пригостять цю оповістку коло церкви і оден примірник прибудуть на виднім місці»⁶⁸. 27 січня 1919 р. Г. Мартинець підготував новий «Обіжник до всіх комісаріатів місцевих і станиц жандармерії в повіті», в якому забороняв будь-кому продавати рогату й безрогу худобу. Її викупувати в жителів краю міг тільки державний комісіонер зі збуту худоби «за попередню умовою на вагу або на око». Якщо буде виявлено несанкціоновану торгівлю, її сконфіскують, а продавця і купця покарають. Хто ж затримає торгівця худобою, того винагородять половиною вартості свійської тварини. Контроль за виконанням розпорядження здійснювали керівники громад і їх заступники, міліціонери та жандарми⁶⁹.

Гнат Мартинець закликав усіх урядників і функціонерів колишньої австрійської влади, які утримують запаси, прибути до відділення харчової комісії повітового комісаріату в м. Снятині та прозвітувати. Якщо цього не буде зроблено, то в господарствах вказаних підприємців відбудеться «строга ревізія»⁷⁰.

У листі до громадських комісарів Снятинського повіту від 22 листопада 1918 р. Г. Мартинець інформував, що 29 листопада 1918 р. у будинку комісаріату в м. Снятині під його орудою відбудеться нарада очільників громад щодо вирішення важливих господарських справ. Він закликав керівників сільських громад до початку цієї наради зібрати в кожному селі збори громадян для обговорення таких питань: зниження цін на продукти й інші потреби селян; опалення приміщень у зимовий період; визначення ціни оплати праці ремісникам і робітникам; інші побажання громадян. У примітці було вказано, що всі ухвали громадян треба виписати і принести на нараду 29 листопада 1918 р. у м. Снятині. Цього ж дня мала відбутися присяга заступників громадських комісарів на вірність Українській державі⁷¹.

13 грудня 1918 р. у м. Снятині на засіданні повітового комітету під орудою Г. Мартинця прийнято рішення допомогти малозабезпеченим жителям краю у наданні хліба. Керівники громад сіл Снятинського повіту повинні були скласти списки знедолених родин і визначити загальну суму на закупівлю харчів для такої категорії громадян молодії Української держави⁷².

Харчова управа Снятинського повіту, підпорядкована Харчовому уряду ДСВС, була утворена на початку грудня 1918 р. Спочатку її очолював Роман Кульчицький, пізніше головою став Володимир Гіжовський⁷³. У зв'язку з тим, що В. Гіжовський на початку весни 1919 р. був призваний до війська, 22 березня 1919 р. обрано новий склад харчової управи. До неї увійшли: Семен Ляшкевич – господар із м. Снятина, делегат повітового комітету; Стефан Левицький – нотаріус у м. Снятин, делегат повітового комітету; Ілля Храпко – четар повітової військової команди в м. Снятині, делегат гарнізону; Євген Мацилінський – житель с. Орелець, делегат кооперативу; Микола Рога – житель м. Заболотів Снятинського повіту, делегат кооперативу; Микола Фодчук – секретар філії «Сільського господаря» в м. Снятині;

⁶⁸ BN. OR. Skr. 25 XXIV.18 (mf nr 95082, zwój nr 1). K. 318, 320.

⁶⁹ Ibid. K. 321, 321 zv.

⁷⁰ Ibid. K. 316.

⁷¹ Ibid. Skr. 24 XXIV.13 (mf nr 92016, zwój nr 1). K. 173.

⁷² Ibid. Skr. 25 XXIV.18 (mf nr 95082, zwój nr 1). K. 317.

⁷³ Ibid. Skr. 24 XXIV.13 (mf nr 92016, zwój nr 1). K. 166, 356.

Ілля Одинський – державний урядник із м. Снятина; Іван Голубович – управитель школи в с. Карлів Снятинського повіту (нині с. Прутівка Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.), делегат філії крайового господарського товариства «Сільський господар» у м. Снятині. Її члени обрали нового голову харчової управи Миколу Фодчука, який з 1 квітня 1919 р. приступив до обов'язків⁷⁴.

У січні 1919 р. відкрито канцелярію повітової харчової управи при повітовому комісаріаті в м. Снятині, яка містилася у трьох кімнатах. На неї були покладені такі завдання: вести статистику населення Снятинського повіту і, відповідно, запас продуктів для його прохарчування; вирішувати різноманітні справи, пов'язані із закупівлею та продажем продукції і господарських матеріалів на території краю; збирати податки від продажу збіжжя та його обмолоту у млинах і передача відповідних коштів та продукції для знедоленого населення Снятинщини й на потреби війська; вести контроль за млинами, збіжжям та іншими продуктами харчування; регулювати діяльність місцевих і сільських управ (спілок, кооперативів); здійснювати інвентаризацію всього народного майна молодій державі на території Снятинського повіту⁷⁵.

До складу канцелярії харчової управи на початок квітня 1919 р. входили: голова Микола Фодчук, касир і книговод Ілля Одинський, урядник Дмитро Столярський, помічники Василь Алексієвич, Ольга Карп'юк та Йосиф Виноградник. Микола Фодчук вів діловодство харчової управи, відправляв і приймав телеграми та телефонограми установи, здійснював нагляд за канцелярією, касою і магазином, підписував й асигнував дозволи, приймав делегації. Ілля Одинський відповідав за бухгалтерію і касове діловодство. Дмитро Столярський орудував магазином та складом продуктів, збирав податки й харчі від громад Снятинського повіту, здійснював експедицію товарів. Василь Алексієвич виконував різні ділові поїздки в і за межами повіту. Ольга Карп'юк допомагала вести діловодство й надавати дозволи. Йосиф Виноградник здійснював перевірку районних і міських склепів (крамниць) та громадських харчових управ, зокрема й спілок. Згідно з розпорядженням повітового комісаріату, тимчасово на волонтерських засадах у канцелярії працював Маркіян Петрик, який контролював роботу млинів⁷⁶. У кінці січня 1919 р. до керівництва харчового уряду ДСВС у м. Станіславові зверталася з проханням Зоя Кобилянська взяти її на постійну роботу в харчову управу Снятинського повіту. Перед цим вона проживала в м. Чернівцях, закінчила місцеву державну гімназію, здобувши відповідну фахову освіту. Однак через румунську окупацію краю змушена була втекти до м. Снятина, і навіть деякий час на мізерну зарплату працювала в канцелярії місцевої харчової управи. Однак нам невідомо, чи найвище харчове відомство Західної області (ЗО) УНР задовольнило прохання переселенки з Буковини⁷⁷.

Окреме відділення харчової управи (експозитура) під орудою громадського комісара с. Демиче (нині входить до смт Заболотів Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.) Леся Лукашука перебувало в м. Заболотіві. У січні 1919 р. харчова установа займалася розподілом нафти між жителями Заболотівського судового округу⁷⁸. У кінці березня 1919 р. місцева експозитура просила в харчового уряду

⁷⁴ BN. OR. Skr. 24 XXIV.13 (mf nr 92016, zwój nr 1). K. 170, 170 zv.Ibid.

⁷⁵ Ibid. K. 166.

⁷⁶ Ibid. K. 169, 169 zv.

⁷⁷ Ibid. K. 1350.

⁷⁸ Ibid. K. 171.

ДСВС у м. Станіславові дозвіл на вивезення сірників із м. Чорткова і 10 д(ека) літрів свічок із м. Дрогобича до покутського містечка⁷⁹.

У кожному населеному пункті Снятинського повіту діяла сільська харчова управа, яка складалася з шести членів на чолі з головою громади (прийнято рішення 29 листопада 1918 р.⁸⁰). Харчові сільські управи надавали повітовій статистичній відомості, допомагали збирати податки зі збраного врожаю, здійснювали нагляд за роботою місцевих підприємців («консументів»), крамниць (склепів) і спілок. Хоча на початок квітня 1919 р. у Снятинському повіті таких було створено 35, однак загальнокрайова повітова спілка (союз) була у стані зародження. Члени-засновники шукали приміщення для праці в м. Снятині та готували відповідні статутні документи. У Снятинському повіті «комісіонером від худоби був призначений Роман Кульчицький, а зі збору шкіри і збіжжя – Матес Барон»⁸¹.

Канцелярія харчової управи до кінця березня 1919 р. надала понад 600 дозволів на вирубку дерев для опалювання в с. Рудники (1 138 м³), Джурів (903 м³), Потічок (106 м³), Трійця (29 м³), Іллінці (15 м³), Русів (3 м³). Із копальні в с. Джурів взято 22 тис. кг вугілля для опалювання приміщень шкільних навчальних закладів та урядових відомств. До Снятинського повіту завезено 32 вагони дерева для опалювання (з с. Татарів – 21 і м. Делятин Надвірнянського повіту – 11). «Консументам» (підприємцям) надано 12 дозволів на ввіз ще 22 вагонів «дерева опалового» до м. Снятина⁸².

Снятинський повіт також отримав 77 857 кг нафти, зокрема з м. Печеніжана – 42 063 кг, з м. Дрогобича – 33 794 кг. У м. Косові придбано 17 500 топок солі, у замін за збіжжя отримано 3 000 топок солі, з військового магазину в с. Залуччя Снятинського повіту взято 5 000 кг солі. Крім того, надано 97 дозволів поодиноким громадським харчовим управам на 39 150 топок солі в замін за збіжжя (14 055 кг), тобто, фактично, 1,5 кг топки солі в м. Косові обмінано на 1 кг збіжжя збраного врожаю на Снятинщині⁸³.

На територію краю надійшли 40 ц (сот., сотн., сотнар = центнер) м (метрових) свічок із м. Дрогобича, зі столиці ЗО УНР м. Станіславова – 10 тис. пуделок сірників, 69 564 кг цукру, 488 кг насіння пашних буряків, 498 кг травки⁸⁴. До речі, у березні 1919 р. харчова управа Снятинського повіту опинилася у прикрій ситуації. Із м. Дрогобича мали прибути три цистерни нафти і 25 ц м (метрових) свічок та парафіну. Однак цього не сталося, оскільки в дорозі до м. Дрогобича комісіонер загубив документацію («асигнату») для закупівлі товару. Її мав полагодити член харчової управи Снятинського повіту Стефан Левицький у відповідному відомстві ДСВС у м. Станіславові⁸⁵.

До Снятинського повіту також надходило й борошно. Зокрема, місцева харчова управа «консументам» надала 277 дозволів на ввіз: «... із м. Станіславова – 400 кг житньої і 360 кг пшеничної муки; з м. Гусятина – 3 130 кг житньої і

⁷⁹ BN. OR. Skr. 24 XXIV.13 (mf nr 92016, zwój nr 1). K. 1191.

⁸⁰ Ibid. K. 950.

⁸¹ Ibid. K. 169 zv.

⁸² Ibid. K. 166 zv.

⁸³ Ibid. K. 167.

⁸⁴ Ibid. K. 167.

⁸⁵ Ibid. K. 712, 712 zv.

882 кг пшеничної муки; з м. Коломиї – 300 кг житньої і 10 кг пшеничної муки; з м. Чорткова – 20 кг пшеничної муки»⁸⁶.

Проте комісар Г. Мартинець і голова місцевої харчової управи І. Гізовський у листі до керівництва Харчового уряду ДСВС у м. Станіславіві від 20 лютого 1919 р. бідкалася, що Снятинський повіт перебуває у прикрому становищі – не вистачає паші для худоби і коней: «З кожним днем положення стає більше критичним». Населення звертається за допомогою до властей повіту. Тому просили, щоб керівництво підгірських повітів (найперше, м. Кути, м. Косів, м. Надвірна) надало допомогу сіном. Взамін зі Снятинського представники харчової управи могли б надати декілька вагонів картоплі. Г. Мартинець та І. Гізовський вирішення цього питання бачили так: населення Снятинщини мало б їздити в гірські повіти Галицької Гуцульщини по пашу, везучи зі собою для обміну картоплю. 24 лютого 1919 р. Харчовий уряд ДСВС у м. Станіславіві погодився з такими міркуваннями керівництва Снятинського повіту та надав відповідний дозвіл для ведення торгівлі на бартерній основі⁸⁷.

З другого боку, в умовах польсько-української війни харчова управа Снятинського повіту упродовж грудня 1918 – березня 1919 р. передавала багато продуктів на військові потреби. Ось лише деякі цікаві статичні дані: для інтендатури ОВК у м. Коломиї харчове відомство відправило 2 800 кг пшениці, 2 700 кг жита, 200 кг ячменю, 1 800 кг гречки, 29 820 кг картоплі, 21 300 кг шулькової кукурудзи, 350 кг соломи; для повітової військової команди в м. Снятині – 945 кг пшениці, 5 134 кг жита, 6 410 кг вівса, 4 115 кг ячменю, 2 225 кг зернової кукурудзи, 6 575 кг шулькової кукурудзи, 500 кг капусти, 260 кг квасолі, 7 000 кг соломи, 56 475 кг сіна. Крім того, ОВК у м. Коломиї забрала зі Снятинського повіту: 3 вагони борошна з парового меленого млина, 2 вагони сортованого збіжжя зібрали її відпоручники по дворах жителів краю. А комісаріат Снятинського повіту видав для війська: 52 д. (д. – думаю, що це діжка) пшениці, 16 д. жита, 35 д. вівса, 2 д. 70 кг квасолі, 30 д. кукурудзи в шульках, 44 д. картоплі, 35 д. ячменю, 2 д. гречки і 150 д. конюшини⁸⁸.

Харчова управа відправляла продукцію окремим громадам як Снятинського, так і суміжних повітів Покуття та Галицької Гуцульщини. Так, для жителів м. Печеніжина харчове відомство уділило 5 тис. кг жита, 13 тис. кг кукурудзи в шульках, 40 тис. кг картоплі; для населення м. Делятина в замін на дерево передала 22 тис. кг шулькової кукурудзи, 100 кг зернової кукурудзи, 23 тис. кг картоплі; для підприємства з видобутку копальняного вугілля в с. Джурові передано 100 кг пшениці, 400 кг жита, 1 000 кг зернової кукурудзи; для інтернованих воїнів, які перебували при окружному суді в м. Коломиї, вислано 9 800 кг картоплі; до с. Татарова Надвірнянського повіту в обмін на дерево відправлено 2 525 кг кукурудзи⁸⁹.

Харчова управа Снятинського повіту передала: для населення Косівського 24 455 кг жита, 2 300 кг пшениці, 1 321 кг ячменю, 5 700 кг вівса, 66 807 кг зернової кукурудзи, 2 275 кг квасолі, 154 454 кг картоплі; для населення Коломийського 100 кг пшениці, 200 кг жита, 3 620 кг зернової кукурудзи, 30 кг фасолі, 40 300 кг картоплі; для населення Станіславівського 20 тис. кг картоплі⁹⁰.

⁸⁶ BN. OR. Skr. 24 XXIV.13 (mf nr 92016, zwój nr 1). K. 166 zv.

⁸⁷ Ibid. K. 516, 516 zv.

⁸⁸ Ibid. K. 167, 167 zv.

⁸⁹ Ibid. K. 167 zv.

⁹⁰ Ibid. K. 168.

Повітовий комісар Г. Мартинець намагався контролювати діяльність керівників громад Снятинського повіту щодо продажу чи обміну харчових продуктів. Зокрема, у зверненні (розпорядженні) до місцевих комісаріатів (сіл) повіту від 28 січня 1919 р. він закликав підготувати по можливості, якнайточніший звіт про вивіз збіжжя (жита, пшениці, кукурудзи, вівса, ячменю, гречки, квасолі, картоплі) до окремих сіл Косівського повіту для обміну на дрова і сіль. Потрібно окремо інформувати про збіжжя, передане для війська або вивезене в інші повіти для вимінювання на нафту чи дрова. Якщо ж місцева громада досі не вела відповідних записів (коли, куди, скільки і від кого вийшло збіжжя з села), то їх одразу ж треба підготувати і провадити, а з кінцем кожного місяця подавати до повітової харчової управи та комісаріату в м. Снятині⁹¹.

Розвивався також український кооперативний рух. На Снятинщині функціонували крайові кооперативні споживчі і кредитні організації та торговельні спілки, а по селах відновлювали діяльність осередки «Сільського господаря» й інших кооперативних товариств⁹².

Молода Українська Республіка в умовах війни з Польщею мала опікуватися охороною здоров'я своїх громадян. Це було нелегкою справою, оскільки незадовільне соціально-економічне становище місцевого населення, до якого призвели виснажливі бойові дії під час Першої світової війни (1914–1918), негативно позначилося на санітарно-епідемічній ситуації регіону.

Війна катастрофічно вплинула на народне господарство. Такий стан справ прирікав людей, якщо не на голод, то на недоїдання, а отже, ослаблення імунітету перед хворобами. Також давалися узнаки інфляція та проблеми із житлом. Яскравим підтвердженням сказаного слугують слова полкового лікаря Андрія Бурачинського (1863–1941): «Довготриваюча світова війна, а не менше наша визвольна боротьба діймаюча нарушила загальний стан здоров'я нашого населення. Лихе відживлення, дорожнеча, часто й брак поміщення під дахом з одної, а недостача лікарської помочі з другої сторони, потягла тисячі жертв смерті»⁹³.

Важке санітарно-епідемічне становище вимагало від влади рішучих дій. Однак в умовах військової і політичної нестабільності нічого кращого як звернутися до австро-угорської системи обсадження території повітовими й окружними лікарями український уряд не міг. Залишилися в дії з невеликими поправками і старі імперські нормативи та приписи у сфері охорони здоров'я, що добре зарекомендували себе в минулому⁹⁴. Відповідно до них, головним медичним і санітарним урядником на місцевості ставав повітовий лікар, який міг мати в підпорядкуванні кількох окружних. До його обов'язків належав контроль за діяльністю лікарень, місцевого медичного персоналу, ведення контролю за епідемічним станом, підбиття статистики захворювань і надсилання щомісячного звіту до центральних органів влади.

Кваліфікованих лікарів і молодшого медичного персоналу бракувало не тільки на Снятинщині, а й по всьому Покуття та Галичині. Великою мірою це спричинила польсько-українська війна. Чимало медиків за національністю були поляками

⁹¹ BN. OR. Skt. 24 XXIV.13 (mf nr 92016, zwój nr 1). K. 172.

⁹² Повітова кооперативна централа в Снятині. *Покутський Вістник*. 1919. 29 цвітня. Ч. 35. С. 4.

⁹³ ЦДАВО України. Ф. 3982. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 9.

⁹⁴ Там само. Спр. 1. Арк. 1.

й відмовлялися від присяги і служби в новоутвореній Українській Республіці. Лікарі-українці переважно перебували на військовій службі в УГА. Ще наприкінці листопада 1918 р. оприлюднено наказ для всіх українських медиків у віці до 50 років зголоситися до Секретаріату військових справ⁹⁵. Мобілізація обізнаних у медичній справі людей в умовах війни була необхідною, однак призвела до погіршення санітарного стану цивільного населення.

На весь Снятинський повіт на початок квітня 1919 р. працювали тільки два лікарі: Осип Радкович і Володимир Добрянський. Зарплата Осипа Радковича становила 600 корон у місяць. Проте насправді за лютий і березень 1919 р. він отримав удвічі менше – відповідно 334 і 316 кор.⁹⁶ Для виїзду до пацієнтів йому щоденно додатково виплачували 30 кор. («денна діста»), якщо виїзд перевищував 20 км, то надавали 50 кор.⁹⁷ В обов'язки лікаря входило після об'їзду населених пунктів Снятинського повіту за кожні вісім днів складати санітарні звіти щодо поширення венеричних хвороб. Володимир Добрянський перебував на посаді міського ветеринара повітового військового комісаріату в м. Снятині⁹⁸.

Санітарно-гігієнічний стан населених пунктів Снятинщини в цей час був просто жалюгідним. Місця масового скупчення людей, зокрема залізничні вокзали в м. Снятині й м. Заболотові, станції та вагони, відверто слугували розплідниками таких інфекційних недуг, як черевний і висипний тиф, туберкульоз, скарлатина, червінка (дизентерія)⁹⁹.

Місцева влада намагалася боротися із хворобами. Так, 28 грудня 1918 р. і 6 лютого 1919 р. повітовий комісар Г. Мартинець видав розпорядження про боротьбу у Снятинському повіті з венеричними хворобами та туберкульозом. Зокрема, в умовах польсько-української війни кожен чоловік, який мав бажання одружитися, повинен був надати парафіяльному громадському уряду довідку (свідोцтво) про своє здоров'я¹⁰⁰.

Соціально-економічні проблеми та жахливі санітарно-гігієнічні умови, в яких проживало населення Снятинщини, призводили до епідемій інфекційних хвороб. Такими тут час до часу ставали грип «іспанка», червінка, туберкульоз, кашлюк, скарлатина, дифтерія, черевний і висипний тиф, трахома, короста, що охопила навіть місцеву інтелігенцію, різні венеричні захворювання. Неабияк погіршували ситуацію низька самосвідомість і гігієнічна неосвіченість народних верств. Попри всі застереження та заборони селяни нехтували власною безпекою і відвідували масові зібрання (весілля, похорони тощо), а то й провідували хворих¹⁰¹. Це змусило владу вдатися до запровадження штрафних санкцій за порушення санітарних приписів. Розміри штрафу сягали від 100 до 5 000 кор., за відсутності коштів міг також накладатися арешт терміном на 5–20 діб¹⁰².

⁹⁵ До лікарів-Українців. *Діло*. 1918. 21 листопада. С. 4.

⁹⁶ BN. OR. Skr. 25 XXIV.14 (mf nr 92037, zwój nr 1). К. 212.

⁹⁷ Ibid. К. 66, 66 zv.

⁹⁸ Ibid. Skr. 27 XXVIII.2 (mf nr 92037, zwój nr 1 i nr 2). К. 337–338, 450.

⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 3982. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.

¹⁰⁰ BN. OR. Skr. 27 XXVIII.2 (mf nr 92037, zwój nr 2). К. 448, 448 zv., 449, 451.

¹⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 3982. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4.

¹⁰² Там само. Арк. 5.

Пік захворюваності на Покутті припав на весняний період 1919 р. У березні та квітні пошесні недуги охопили кілька громад Снятинського повіту. За цей час захворіло 14 «заразними недугами» та 176 на висипний тиф, із них 20 жителів краю померло¹⁰³. На початку травня 1919 р. у 8-ми громадах Снятинського повіту на висипний тиф захворіло 151 осіб, з них 13 померло¹⁰⁴. Загалом, на Покутті у квітні 1919 р. вдалося побороти епідемії скарлатини і черевного тифу, натомість кількість жертв висипного подвоїлася. Сумарна кількість хворих сягала 1 465, а летальних випадків було 210¹⁰⁵.

Рівні смертності тісно пов'язані з наявністю шпиталів та якістю їх фінансового й матеріального забезпечення в тому чи тому повіті. У м. Снятині шпиталь на 70–80 ліжкомісць існував ще до війни. У часі Листопадового зриву він перейшов на баланс повітового державного комісаріату міста, який виділив на утримання медичної інституції квоту в 6 000 кор. на місяць¹⁰⁶. Однак в умовах інфляції і всезростаючої дорожнечі ця сума не могла покрити всіх видатків та потреб лікарні, яка вже наприкінці березня 1919 р. опинилася під загрозою закриття. Така обставина змусила керівника санітарного відділу І. Куровця просити Раду державних секретарів збільшити місячний бюджет шпиталю до 10 тис. кор.¹⁰⁷. Проте ліжкомісць для хворих не вистачало. На початку травня 1919 р. на 75 ліжкомісць шпиталю м. Снятина претендувало 100 пацієнтів, які захворіли на висипний тиф¹⁰⁸.

Інтенсивні військові дії на польсько-українському фронті призвели до зростання кількості поранених і хворих вояків УГА. Польові госпіталі були переповнені, тому Начальна команда УГА організувала вивіз недужих військовослужбовців, передовсім таких, що потребували ізоляції, санітарними потягами до загальних, а також спеціальних військових шпиталів у тилу. У м. Коломиї розташовувався військовий венеричний і запасний шпиталі¹⁰⁹. За погодженням із військовими та з огляду на брак цивільних лікарів тут могли лікуватися й представники мирного населення, серед яких і хворі Снятинщини.

Уряд ЗУНР робив неодноразові спроби покращити санітарно-гігієнічний стан підвладних територій. З цієї метою його представники досить вдало вели переговори з урядом Наддніпрянської України й австрійським товариством Червоного Хреста. Міжнародна організація Червоного Хреста в березні 1919 р. виділила на закупівлю медикаментів для Галичини 1 млн крон¹¹⁰, приблизно в цей же час Наддніпрянщина асигнувала на боротьбу з пошестями 3 млн грн¹¹¹. Лікарському персоналу, що прибув із м. Відня для боротьби з епідемією висипного тифу на

¹⁰³ ЦДАВО України. Ф. 3982. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3–4, 12–13.

¹⁰⁴ BN. OR. Skr. 27 XXVIII.2 (mf nr 92037, zwój nr 1). K. 327, 461.

¹⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 3982. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 12–13.

¹⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 3982. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 17.

¹⁰⁷ Там само. Спр. 5. Арк. 20.

¹⁰⁸ BN. OR. Skr. 27 XXVIII.2 (mf nr 92037, zwój nr 1). K. 327.

¹⁰⁹ Сапіга О. Організація військових госпіталів Української Галицької Армії та їх матеріальне забезпечення (1918–1920 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка; редкол.: М. Алексієвць, Л. Алексієвць, М. Бармак [та ін.].* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. Вип. 2. С. 80.

¹¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3982. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 25.

¹¹¹ Там само. Спр. 10. Арк. 5.

Покутті, бракувало відповідної кваліфікації, а переважно це були пройдисвіти, які не мали жодного відношення до медицини і намагалися обманом нажитися¹¹².

Кульмінацією національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр. було проголошення 9(22) січня 1919 р. у Києві Акта об'єднання Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки в єдину державу. 3 січня 1919 р. УНРада прийняла ухвалу «Про злуку Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою». У ній відзначали: «Українська Національна Рада, виконуючи право самоозначення українського народу, проголошує торжественно з'єдинення з нинішнім днем ЗУНР з УНР в одну, одноцільну, суверенну Народну Республіку»¹¹³. На підтримку рішенням Ради від 5 січня 1919 р. у м. Снятині та м. Заболотіві пройшли велелюдні віча, на яких порушувалися найважливіші проблеми політичного, національного й господарського життя: земельної реформи, виборчого закону, зовнішньополітичного становища.

Одним із перших кроків пропагування соборності українських земель на Покутті стало заснування в лютому 1919 р. коломийської філії Інформаційного бюро Директорії УНР, яка за рахунком у Східній Галичині була третім осередком після м. Станіславова і м. Тернополя¹¹⁴. Пресове агентство мало на меті вести серед громадянства Покуття інформаційно-агітаційну роботу. Серед завдань були: подавати об'єктивну інформацію про перебіг політичних подій; пояснювати й розповсюджувати накази й закони УНР та ЗО УНР; через тлумачення законів допомагати діяльності українських організацій на місцях; інформувати про всі урядові, національно-державні та політично-економічні справи. Коломийська філія створила агентурні осередки в м. Снятині та м. Заболотіві¹¹⁵; планувала видавати інформаційний часопис для селянства і робітництва краю; за потреби друкувати популярні видання на актуальні теми, організовувати на території покутських повітів популярні відчити, бібліотеки¹¹⁶. Результатом перших днів діяльності коломийського відділу Інформаційного бюро Директорії УНР стало видання інформаційного щоденника «Новини».

Отже, жителі Снятинщини активно долучилися до політичної боротьби за державність західних українців. Напередодні Листопадової революції 1918 р. у краї в два етапи проходили народні віча: на честь проголошення самостійності УНР і підписання Берестейського мирного договору (березень 1918 р.) та підтримку ідеї об'єднання з Наддніпрянською Україною, утворення окремого українського коронного краю у складі реформованої Австро-Угорської імперії і рішучого неприйняття можливості прилучення Східної Галичини й Західної Волині до Польщі (вересень 1918 р.).

¹¹² Там само. Спр. 17. Арк. 13.

¹¹³ Резолюція про злуку українських земель. *Нове життя*. 1919. 5 січня. Ч. 5. С. 1; Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. 1919. 31 січня. Вип. 1. С. 1.

¹¹⁴ Інформаційне бюро. *Покутський Вістник*. 1919. 23 лютого. Ч. 15. С. 3.

¹¹⁵ Вісти Філії Центр. інформаційного Бюра в Коломії. Агентура Заболотів. *Покутський Вістник*. 1919. 13 марта. Ч. 20. С. 3.

¹¹⁶ Коломийська філія Центрального Інформаційного Бюра при Директорії У.Н.Р. *Покутський Вістник*. 1919. 27 лютого. Ч. 16. С. 4; Філія Центрального Інформаційного Бюра при Директорії У.Н.Р. в Коломії. *Новини. Інформаційний щоденник*. 1919. 13 марта. Ч. 1. С. 1.

Практично без збройної боротьби встановлено українську владу на Снятинщині. Дотримуючись норм офіційного законодавства ЗУНР, тут забезпечено процес формування й діяльності місцевих правоохоронних органів, збройних сил. У партійно-політичній сфері населення краю підтримувало українських радикалів. В УРП виділилася опозиційна до офіційного проводу Селянсько-радикальна партія (Покутська група) К. Трильовського, яка через відновлену в м. Коломиї газету «Громадський голос» і конференцію 5 лютого 1919 р. проголосила себе загальнопартійним форумом, дотримуючись ідей М. Драгоманова, М. Павлика й І. Франка.

Обговорили і втілили в життя низку народногосподарських питань, особливо турбувало краян вирішення земельного. Жителі Снятинщини на початку 1919 р. долучилися до розгляду аграрної реформи, яка вважалася соціально спрямованою й мала допомогти збідованим селянам вижити в умовах важких руйнувань, безробіття, голоду й злиднів. На народних вічах, зібраннях селян насамперед турбувало два питання: виконання весняної посівної кампанії та правильного розподілу землі між багатшими і біднішими громадянами держави. Для ефективного ведення засівів створювали земельні відділи (комітети). Діяла повітова харчова управа, яка контролювала продаж і надходження продовольства на територію Снятинщини.

Важкі соціально-економічні умови проживання спричиняли вкрай несприятливий санітарно-гігієнічний стан Снятинського повіту. Недоїдання, брак чистої білизни та відсутність особистої гігієни – причини ослаблення імунітету місцевих мешканців і, як наслідок, масового поширення інфекційних захворювань. Особливо небезпечним був висипний тиф, який у березні–травні 1919 р. на Снятинщині перетворився на епідемію з високою смертністю людей. Поширенню пошестей сприяла нестача кваліфікованих лікарських кадрів та санітарного персоналу, оскільки українські лікарі були вимушені служити у війську, а поляки не завжди погоджувалися працювати на користь чужої для них республіки.

На жаль, через обмежений обсяг та брак документальних джерел не вдалося розкрити такі аспекти: культурно-освітнє життя краю¹¹⁷; взаємини українців з іншими етнічними спільнотами у суспільно-політичній і національно-культурній сфері¹¹⁸; схарактеризувати стан краю в умовах румунської окупації (травень–серпень 1919 р.)¹¹⁹. Доцільно опублікувати виявлені маловідомі документи з питань державного будівництва краю досліджуваного часу.

¹¹⁷ Королько А. Культурно-освітнє життя українців Снятинщини періоду ЗУНР (1918–1919 рр.). *Снятин. Краєзнавчий і літературно-мистецький журнал*. 2013. Ч. 7(21). С. 51–66; Королько А. Культурно-освітня діяльність українських повітових шкільних рад Покуття періоду ЗУНР (листопад 1918 – травень 1919 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія*. Чернівці, 2018. № 1(47). С. 80–98.

¹¹⁸ Королько А. Освітнє життя національних меншин на Покутті періоду ЗУНР (1918–1919 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2, ч. 1. С. 138–145.

¹¹⁹ Королько А. Румунська окупація Покуття у ході національно-визвольних змагань західних українців (травень–серпень 1919 р.). *Питання історії України: зб. наук. статей / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*. Чернівці, 2011. Т. 14. С. 78–84; Королько А. Румунська окупація Покуття й Галицької Гуцульщини (травень–серпень 1919 р.): передумови, перебіг, наслідки. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: зб. наук. праць*. Київ, 2016. Вип. 14. С. 195–210.

REFERENCES

1. Bazhanskyi, M. (1983). *Tvorchyi dynamizm patriotyzmu moikh zemliakiv. Vid pershykh proiaviv orhanizovanykh suspilnykh hurtkiv, tserkovnykh bratsstv, remisnychykh tsekhiv – azh do «Sichei», «Sokoliv», «Prosvit», «Ridnykh shkil» ta boiovykh formatsii i politychnykh partii: Haslova entsyklopediia*. Detroit [in Ukrainian].
2. Chubatyi, M. (1921). *Derzhavnyi lad na Zakhidnii Oblasty Ukrainskoi Narodnoi Respubliky*. Lviv [in Ukrainian].
3. D. M. (1988). Lystopadovi dni v Kolomyi. In *Kolomyia i Kolomyishchyna. Zbirnyk spomyniv i statei pro nedavnie mynule*. (p. 751–766). Philadelphia: Vydannia Komitetu Kolomyian [in Ukrainian].
4. Do likariv-Ukrainsiv. (1918, Lystopad 21). *Dilo*, 4 [in Ukrainian].
5. Do Naseleunia Okruha: Kolomyia, Kosiv, Sniatyn, Pechenizhyn i Horodenka. (1918, Hruden 19). *Pokutskyi Vistnyk*, 11, 1 [in Ukrainian].
6. Do Naseleunia Okruha: Kolomyia, Kosiv, Sniatyn, Pechenizhyn i Horodenka. (1918, Hruden 21). *Sichovyi Holos*, 5, 4 [in Ukrainian].
7. Do novoho dila. (1919, Liutyi 19). *Hromadskyi holos* [in Ukrainian].
8. Do selian i robotnykiv Pokuttia! (1919, Liutyi 1). *Sichovyi Holos*, 5, 4 [in Ukrainian].
9. Filiia Tsentralnoho Informatyinoho Biura pry Dyrektorii U.N.R. v Kolomyi. (1919, Berezen 13). *Novyny. Informatyini shchodennyk*, 1, 1 [in Ukrainian].
10. *Hromadskyi holos*. (1919, Traven 10) [in Ukrainian].
11. Huivaniuk, M. (2007). *Marko Cheremshyna: nevidome i pry zabute. Naukovi rozvidky, republikatsii, dokumenty*. Sniatyn: Prut Prynt [in Ukrainian].
12. Informatyine biuro. (1919, Liutyi 23). *Pokutskyi Vistnyk*, 15, 3 [in Ukrainian].
13. Instruksiiia do otvorennia diialnosti povitovykh, selskykh, mistechkovykh i miiskykh Kharchevykh Uprav. (1919, Liutyi 20). *Pokutskyi Vistnyk*, 14, 2–3 [in Ukrainian].
14. Iz Ukrainsk. Chervonoho Khresta v Kolomyi. (1919, Liutyi 6). *Pokutskyi Vistnyk*, 10, 3–4 [in Ukrainian].
15. Karpenko, O. (2001). (Ed.). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriiia*. Ivano-Frankivsk: Siversiia [in Ukrainian].
16. Karpenko, O., & Mytsan K. (2001). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923. Dokumenty i materialy. U 5-ty tomakh. T. 1. Lystopadova 1918 r. natsionalno-demokratychna revoliutsiia. Proholoshennia ZUNR*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].
17. Kharyton, V. (2010). *Pokutiany: Literaturno-dokumentalni dyptykh: U 2-okh chastynakh*. Sniatyn: Prut Prynt [in Ukrainian].
18. Kharyton, V., & Tymofichuk, M. (2003). *Sniatyn nad Prutom: Chastyna persha. Narysy istorii mista ta okolyts vid naidavnishykh chasiv do pochatku XX stolittia*. Sniatyn: Prut Prynt [in Ukrainian].
19. Kolomyiska filiiia Tsentralnoho Informatyinoho Biura pry Dyrektorii U.N.R. (1919, Liutyi 27). *Pokutskyi Vistnyk*, 16, 4 [in Ukrainian].
20. Korolko, A. (2011). Rumunska okupatsiia Pokuttia u khodi natsionalno-vyzvolnykh zmahan zakhidnykh ukrainsiv (traven–serpen 1919 r.). *Pytannia istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei*, 14, 78–84 [in Ukrainian].

21. Korolko, A. (2011). Stanovlennia i funktsionuvannia orhaniv ukrainskoi vlady na Pokutti v period isnuvannia Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1918–1919 rr.). *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istorii*. 20, 57–70 [in Ukrainian].
22. Korolko, A. (2013). Kulturno-osvitnie zhyttia ukraintsev Sniatynshchyny periodu ZUNR (1918–1919 rr.). *Sniatyn. Kraieznachy i literaturno-mystetskyi zhurnal*, 7 (21), 51–66 [in Ukrainian].
23. Korolko, A. (2014). Ukrainski povitovi rady Pokuttia periodu ZUNR: struktura i praktychna diialnist (lystopad 1918 – traven 1919 r.). *Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznachy chasopys. Do 95-richchia utvorennia Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky*, 25–26, 91–114 [in Ukrainian].
24. Korolko, A. (2015). Osvitnie zhyttia natsionalnykh menshyn na Pokutti periodu ZUNR (1918–1919 rr.). *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, 2(1), 138–145 [in Ukrainian].
25. Korolko, A. (2016). Rumunska okupatsiia Pokuttia i Halytskoi Hutsulshchyny (traven–serpen 1919 r.): peredumovy, perebih, naslidky. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii № 6. Istorychni nauky: zb. naukovykh prats*, 14, 195–210 [in Ukrainian].
26. Korolko, A. (2018). Kulturno-osvitnia diialnist ukrainskykh povitovykh shkilnykh rad Pokuttia periodu ZUNR (lystopad 1918 – traven 1919 rr.). *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istorii*, 1(47), 80–98 [in Ukrainian].
27. Kuhutiak, M. (1993). *Halychyna: storinky istorii. Narys suspilno-politychnoho rukhu (XIX – 1939 r.)*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
28. Kuhutiak, M. (2002). *Istorii ukrainskoi natsional-demokratii (1918–1929)*. Kyiv; Ivano-Frankivsk: Plai [in Ukrainian].
29. Kuzma, O. (1931). *Lystopadovi dni 1918 r.* Lviv: Chervona Kalyna [in Ukrainian].
30. Lytvyn, M. (1998). *Ukrainsko-polska viina 1918–1919*. Lviv: NAN Ukrainy, In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha; In-t Tsentralno-Skhidnoi Yevropy [in Ukrainian].
31. Lytvyn, M., & Naumenko, K. (1995). *Istorii ZUNR*. Lviv: NAN Ukrainy, In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha [in Ukrainian].
32. Makarchuk, S. (1997). *Ukrainska Respublika halychan. Narysy pro ZUNR*. Lviv: Svit [in Ukrainian].
33. Mobilizatsiia. (1918, Hruden 4). *Pokutskyi Vistnyk*, 7, 3 [in Ukrainian].
34. Mobilizatsiia. (1918, Lystopad 29). *Sichovyi Holos*, 2, 8 [in Ukrainian].
35. Monolatii, I. (2000). *Kolomyia v chasy Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky*. Kolomyia [in Ukrainian].
36. Monolatii, I. (2018). *Misto dvokh respublik i dyktatury. Kolomyiski stseny Ukrainskoi revoliutsii*. Ivano-Frankivsk: Halytsko-Ukrainska Nakladnia im. Yakova Orenshtaina [in Ukrainian].
37. Narod i narodnia vlada. (1919, Liutyi 1). *Sichovyi Holos*, 5, 2 [in Ukrainian].
38. Partiina konferentsiia ukrainskykh radykaliv vidbulasia dnia 16. liutoho s. r. v Kolomyi ... (1919, Liutyi 26). *Nove zhyttia*, 45, 2 [in Ukrainian].
39. Pavlyshyn, O. (1999). Orhanizatsiia tsyvilnoi vlady ZUNR u povitakh Halychyny (lystopad – hruden 1918 roku). *Ukraina moderna*, 2–3, 132–139 [in Ukrainian].

40. Pereniatie vlasty na Halytskii Ukraini v ruku Ukr. Natsionalnoi Rady. Sniatyn. (1918, Lystopad 19). *Stanyslavivskyyi Holos*, 5, 2 [in Ukrainian].
41. Poklyk do vsikh povitovykh Uprav. (1918, Lystopad 19). *Stanyslavivskyyi Holos*, 5, 2 [in Ukrainian].
42. Povitova kooperatyvna tsentralia v Sniatyni. (1919, Kviten 29). *Pokutskyyi Vistnyk*, 35, 4 [in Ukrainian].
43. Proholoshennia Ukrainskoi Derzhavy. (1918, Zhovten 22). *Dilo*, 1 [in Ukrainian].
44. Prykaz oblastnoi Komandy. Kolomyia, dnia 13 padolysta 1918. (1918, Lystopad 17). *Pokutskyyi Vistnyk*, 3, 2–3 [in Ukrainian].
45. Rezoliutsiia pro zluku ukrainskykh zemel. (1919, Sichen 5). *Nove zhyttia*, 5, 1 [in Ukrainian].
46. Rozporiad Derzhavnogo Sekretariiatu viiskovykh sprav z dnia 15. maia 1919. (1919, Traven 18). *Republyka*, 88, 1 [in Ukrainian].
47. Rozporiadky Derzhavnogo Sekretariiatu Viiskovykh Sprav z dnia 13. padolysta 1918. (1918, Lystopad 22). *Stanyslavivskyyi Holos*, 6, 1–2 [in Ukrainian].
48. Rozporiadok Derzhavnogo Sekretaria vnutrishnykh sprav z dnia 17. liutoho 1919 r. v spravi organizatsii kharchevykh uprav. (1919, Liutyi 21). *Republyka*, 17, 1–2 [in Ukrainian].
49. Rozporiadok Derzhavnogo Sekretariiatu zemelnykh i vnutrishnykh sprav z dnia 21. liutoho 1919 v spravi prymusovoi upravly zemli na rik 1919. (1919, Liutyi 23). *Republyka*, 19, 1–2 [in Ukrainian].
50. Rozporiadok Rady Derzhavnykh Sekretariv z d. 17. liutoho 1919 r. v kharchevykh spravakh. (1919, Liutyi 21). *Republyka*, 17, 1 [in Ukrainian].
51. Sapiha, O. (2010). Orhanizatsiia viiskovykh hospitaliv Ukrainskoi Halytskoi Armii ta yikh materialne zabezpechennia (1918–1920 rr.). *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka. Ser. Istorii*, 2, 79–85 [in Ukrainian].
52. Sniatyn. (1918, Hruden 12). *Nove zhyttia*, 13, 2 [in Ukrainian].
53. U. P. B. Sniatyn, 2.III. (1919, Berezen 5). *Nove zhyttia*, 51, 2 [in Ukrainian].
54. Ukrainska Natsionalna Rada. (1918, Zhovten 20). *Dilo*, 1 [in Ukrainian].
55. *Ukrainske slovo*. (1918, Zhovten 22), 1 [in Ukrainian].
56. *Ukrainske slovo*. (1918, Zhovten 30), 1 [in Ukrainian].
57. UPB. Sniatyn, 2. Marta. (1919, Berezen 6). *Republyka*, 28, 3 [in Ukrainian].
58. Uriadove oholoshennie! (1918, Lystopad 17). *Pokutskyyi Vistnyk*, 3, 1 [in Ukrainian].
59. Velykochyi, V. (2003). *Dzherela do vyvchennia derzhavnogo budivnytstva v ZUNR*. Ivano-Frankivsk: Plai [in Ukrainian].
60. Velykochyi, V. (2005). Natsionalno-politychni protsesy na Pokutti v period ZUNR. *Kolomyia davnia i nova: miska tsyvilizatsiia v istorii ta kulturi: materialy rehionalnoi naukovo-teoretychnoi konferentsii, prysviachenoï 600-richchiu nadannia Kolomyi mahdeburzkoho prava, Kolomyia, 27 zhovtnia 2005 r.*, 77–91 [in Ukrainian].
61. Viiskova Komanda Okruzhna v Kolomyi. Opovishchennia! (1918, Hruden 15). *Pokutskyyi Vistnyk*, 10, 3–4 [in Ukrainian].
62. *Vistnyk derzhavnykh zakoniv i rozporiadkiv Zakhidnoi Oblasty Ukrainskoi Narodnoi Respublyky*. (1919, Sichen 31), 1, 1 [in Ukrainian].

63. *Vistnyk derzhavnykh zakoniv i rozporiadkiv Zakhidnoi Oblasty Ukrainskoi Narodnoi Respubliky*, (1919, Traven 2), 9, 65–68 [in Ukrainian].
64. Visty Filii Tsent. informatsiinoho Biura v Kolomyi. Ahentura Zabolotiv. (1919, Berezen 13). *Pokutskyi Vistnyk*, 20, 3 [in Ukrainian].
65. Vorobets, V. (1920). 1 padolysta 1918 r. u Kolomyi. *Ukrainskyi skytalets*, 1, 19–23 [in Ukrainian].
66. Vyrishennia zemelnoi spravy. (1919, Sichen 23). *Nove zhyttia*, 16, 1 [in Ukrainian].
67. Zahalna mobilizatsiia. (1919, Traven 23). *Narod. Radykalna politychna chasopys*, 31, 1 [in Ukrainian].
68. Zahalna mobilizatsiia. (1919, Traven 23). *Republyka*, 92, 1 [in Ukrainian].
69. *Zbirnyk zakoniv, rozporiadkiv ta obizhnykiv proholoshenykh Derzhavnym Sekretariatom Zakh.-Ukr. N. R.* (1918). Stanyslaviv [in Ukrainian].
70. Zemelna sprava. (1918, Hruden 15). *Nove zhyttia*, 16, 1 [in Ukrainian].
71. Zemelna sprava. (1918, Hruden 21). *Sichovyi Holos*, 5, 2 [in Ukrainian].
72. Zemelna sprava. (1919, Liutyi 20; Mart 2). *Narod. Radykalna politychna chasopys*, 1, 3–4; 2, 2 [in Ukrainian].
73. Zemelne pytannia. (1919, Sichen 12). *Nove zhyttia*, 8, 1 [in Ukrainian].

Andrii KOROLKO

DEVELOPMENT AND FUNCTIONING OF THE UKRAINIAN AUTHORITIES IN SNIATYN DISTRICT DURING ZUNR (1918–1919)

The study observes forms of activation of the national movement in the Sniatyn district before the dissolution of the Austria-Hungarian Empire and the beginning of the Ukrainian revolution in Western Ukraine. It describes the formation of branches of the Ukrainian authorities in the region during the November breakdown in 1918; highlights social and political processes in Sniatyn district. The author shows features of legislative procedure formation and activity of local authorities, administration, law enforcement bodies, armed forces. The authorities' steps in solving the land issue and the activity of the food administration are analyzed. The sanitary situation in the district is characterized, the causes of mass spread of infectious diseases are revealed, and the process of struggle of local authorities with epidemics is depicted. For a better understanding of this problem, the author considers it reasonable to publish the revealed and unknown documents on state running in the region.

Keywords: Sniatyn district, Pokuttia, public meeting, district council, gendarmerie, armed forces, judicial system, county food board, sanitary situation, epidemic.

УДК [94:35.075.51:002.2](477.8)»1918/1919»
DOI: 10.33402/ukr.2018-31-79-87

Марія ПІРКО

*аспірант кафедри історичного краєзнавства
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6028-0153>
e-mail: mariya.pirko@gmail.com*

ВИДАВНИЧІ ПРОЕКТИ ДЕРЖАВНОГО СЕКРЕТАРІАТУ ЗУНР

На основі друкованої продукції уряду Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) висвітлено особливості видавничих проектів, які відображали державотворчу, політичну, законодавчу й організаційну роботу Державного секретаріату. Схарактеризовано їхній формат, зміст і тематичну спрямованість, вплив на формування національного світогляду населення та розвиток культурно-просвітницького руху (в повоєнні роки. Видання Державного секретаріату поділено на три групи: офіційні (законопроекти), періодика, література – донині належно не описані в історіографії.

Ключові слова: ЗУНР, Державний секретаріат, Орест Кузьма, календарі-часословці, видавнича справа, національно-патріотична ідея.

Утворення Західноукраїнської Народної Республіки в листопаді 1918 р. було однією з головних подій національно-визвольних змагань українського народу після воєнних дій і розпаду Австро-Угорської монархії. Виконавчим органом стала Рада державних секретарів (Держаний секретаріат), члени якої розгорнули активну діяльність в умовах критичної політичної ситуації, коли ще не було створено ні безздатної армії, ні дієвих місцевих органів державної влади, ні законодавства. З великою охотою вони бралися за працю на культурно-просвітній ниві, що дозволяла здобути підтримку населення.

Упродовж листопада 1918 р. і до липня 1919 р. стратегічними завданнями Державного секретаріату були: утвердження української державності, зміцнення її позицій і пробудження свідомості населення краю. У нових політичних умовах інтелігенція хотіла забезпечити українського читача «корисною» інформацією. Демократизація суспільного життя сприяла поширенню свободи слова та друку. Як наслідок, з'явився десяток нових українських видань.

Історії ЗУНР присвячено чимало літератури, різнопланової за проблематикою, формою, жанром. Досить широко в загальних і фахових дослідженнях висвітлені особливості функціонування її української періодики. Матеріали преси як джерело подані в роботах дослідників того періоду С. Макарчука, М. Литвина, О. Карпенка,

С. Горевалова¹, колективних монографіях² тощо. Періодичні видання молодшої держави, їхня кількість та тематична класифікація стали об'єктом вивчення Є. Місила, М. Васильчука, Л. Кобути, В. Великочія³. У роки незалежності України укладено каталоги, що відображають видавничу активність Державного секретаріату⁴.

Однак, окрім газет і часописів, уряд та провідні діячі ЗУНР поширювали й друкували проекти законів, вісники департаментів, календарі та книжкову продукцію, яку практично не згадують науковці-журналісти, літератори, а тим паче історики.

Мета статті – проаналізувати особливості та змістове наповнення видавничих проєктів Державного секретаріату, його членів і з'ясувати їхню роль у національному вихованні людності краю. Джерелом наукового дослідження стала друквана продукція уряду: законопроекти, календарі, співаники, брошури, видані у Станіславові (тепер Івано-Франківськ), Коломиї та ті, що зберігаються у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (відділ україніки), бібліотеці Центрального державного історичного архіву у Львові.

До уряду ЗУНР увійшли провідні діячі західноукраїнських земель, які вже мали практичний досвід у видавничій справі. Головою Державного секретаріату обрали видатного політика, активного культурно-просвітнього діяча Костя Левицького. Міністром закордонних справ став головний редактор газети «Діло» Василь Панейко; міністром шкільництва та віросповідань – історик, педагог, член Крайової шкільної ради Олександр Барвінський; земельних справ – адвокат, головний редактор тижневика «Свобода» Степан Баран та ін. Відтак особливістю видавничої діяльності уряду ЗУНР стала безпосередня чи опосередкована участь представників влади в ролі редакторів, видавців, активних дописувачів тощо.

Зміна столиць ЗУНР: Львів (листопад 1918 р.), Тернопіль (листопад–грудень 1919 р.), Станіславів (січень–травень 1919 р.) призвела до переміщення центру видавничої практики Державного секретаріату зі Львова до повітових центрів. Очевидно, масштаби поширення друкованої продукції стали меншими, але це дозволило розширити горизонти культурно-просвітньої політики молодшої держави. Уряд хотів здобути підтримку більшої кількості населення, розвивати національну школу не тільки у просвітньому центрі Галичини – Львові, а й виховувати

¹ Макаруч С. Українська Республіка галичан: Нариси про ЗУНР. Львів, 1997. 191 с.; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. 368 с.; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-ти т. / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ, 2001. Т. 1. 584 с.; Горевалов С. Українське військо та його преса на завершальному етапі визвольних змагань (1919–1920 рр.). Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. Львів, 1998. Вип. V. С. 199–207.

² Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.: у 2-х кн. / авт. кол. В. Верстюк та ін. Київ, 2011. Кн. 1. 340 с.; Київ, 2012. Кн. 2. 462 с.

³ Місило Є. Бібліографія української преси в Польщі (1918–39) і Західно-Українській Народній Республіці (1918–1919 рр.). Едмонд, 1991. 250 с.; Васильчук М. Українська видавнича справа в Коломиї (друга половина XIX–XX ст.). Коломия, 2012. 216 с.; Кобута Л. Пресові видання ЗУНР: специфіка функціонування та ідеологія змістового наповнення. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2009. Вип. 18. С. 644–651; Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР. Івано-Франківськ, 2003. 278 с.

⁴ Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914–1939: Бібліогр. покажчик / уклад. Л. Ільницька (кер. проєкту), відп. ред. М. Романюк. Львів, 2010. Т. 1: 1914–1919. 472 с.

патріотизм молоді всюди. Тому видавнича діяльність була кроком до співпраці політичної еліти з народом, до взаєморозуміння та боротьби.

Загальна кількість друкованих видань ЗУНР упродовж жовтня 1918 р. – березня 1923 р. становила 110⁵ (за підрахунками вітчизняних учених – 40, діаспорний дослідник Є. Місило виділяє 63) періодичні видання⁶. Але, крім пресодруків, під егідою Державного секретаріату також вийшло ще інших 15 видань: розпорядники, календарі, навчальна й господарська література. Усю продукцію можна поділити на три групи:

1. офіційні видання (законопроекти);
2. українська періодика;
3. різна література.

Першим завданням виконавчого органу ЗУНР було створення законодавчої бази для існування новоутвореної держави. Тому серед видавничих проектів чільне місце займає офіційна документація. Сюди належать розпорядники, обіжники й інші нормативні акти, що не мали чіткої періодичності. Видавали їх у часі напрацювання та затвердження, вірили, що «покладуть перші основи державности молодій Західньо-Українській Народній Республіці»⁷. Державний секретаріат опублікував «Збірник законів, розпорядків та газет, обіжників...», «Вістник державних законів...», «Вістник Державного Секретаріату військових справ», «Вістник Державного Секретаріату освіти і віросповідань», «Вістник Державного Секретаріату шляхів, пошт і телеграфів». Уряд ЗУНР використовував не лише пресу для діалогу з народом, а й нормативно-законодавчі матеріали, ознайомлював суспільство зі структурою організації влади, векторами її роботи, змінами внутрішньої політики. Видання окреслювали адміністративно-територіальний поділ на округи, специфіку роботи департаментів, їхню організаційну структуру тощо. Наприклад, за півроку у «Вістнику Державного Секретаріату військових справ» (16 випусків) опублікували близько 60 розпорядків, які в основному підписував голова уряду К. Левицький (а від січня 1919 р. В. Голубович) і секретарі департаменту. На титульній сторінці видання зазначали, що «на правах рукопису», щоб не спричинити підозр галичан щодо невідповідності друкованого варіанта з оригіналом. Документи, опубліковані у збірниках, стосувалися військово-територіального адміністрування, військових кадрів, структури реорганізації військ, судівництва, жандармерії.

Потужним видавничим проектом були книги Окружної військової команди (ОВК) у Коломиї⁸ під управою педагога, перекладача, громадсько-культурного діяча Ореста Кузьми (від квітня 1919 р. – Антона Гринцишина). Великим його досягненням був випуск у 1913 р. першого українського періодичного видання

⁵ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / кер. авт. кол. О. Карпенко. Івано-Франківськ, 2001. С. 257.

⁶ Кобута Л. Пресові видання ЗУНР: специфіка функціонування та ідеологія змістового наповнення... С. 646.

⁷ Стебельський С., Чайковський Б. Проект закона про Установчий Сойм Західньої області Української Народньої Республіки і виборчої ординації до Установчого Сойму Західньої Области Української Народньої Республіки. Станиславів: Накладом авторів. Друкарня Льва Данкевича, 1919. С. 3.

⁸ Командантом ОVK у Коломиї був сотник Теодор Примак.

мовою есперанто⁹ «Ukraine Stelo» («Зоря України»), який виходив до кінця червня 1914 р., і після тривалої перерви, спричиненої воєнними діями, у 1922–1930 рр. на його сторінках всупереч цензурі друкували переклади творів Т. Шевченка, І. Франка, О. Кобилянської, В. Стефаніка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, народні пісні, коломийки, статті про творчість українських письменників¹⁰. У роки Першої світової війни О. Кузьма пройшов тернистим бойовим шляхом Українських січових стрільців (УСС) у 3-й сотні Івана Коссака, а в період ЗУНР повернувся до видавничої практики. Талановитий галичанин вірив у силу друкованого слова, усвідомлював значення пропаганди української культури в ріднім краю та світі в умовах бездержавності.

Наприкінці 1918 р. ОВК у Коломиї відкрила власну друкарню з якісним обладнанням для продукції з ілюстраціями¹¹. Це дозволило підняти рівень книго- та пресодруків, контролювати видавничу діяльність. Тут друкували не лише часописи («Січковий голос», «Покутський вістник»), брошури, а й календарі, художню, науково-популярну літературу та господарські книги. Оригінальний проект друкарні – невелика за обсягом і накладом брошура О. Кузьми «Ключ до читання жидівського друку». Це – допоміжний путівник мовою їдиш з українськими відповідними словами і транскрипцією польською мовою. Значно полегшувало читання брошури та самостійне опанування нової мови вступне слово. Ініціатором видання був не лише управитель друкарні української військової адміністрації, а й єврейські громадсько-політичні діячі краю¹².

Одне з головних завдань державної політики ЗУНР – становлення національної школи. У листопаді 1918 р. створили Державний секретаріат освіти і віросповідань, який очолив Олександр Барвінський. До переліку справ, що розглядав департамент, належало й видання шкільних підручників, науково-популярної літератури. Проте реалізувати плани в царині літератури так і не вдалося.

Корисним видання для вивчення рідної мови була брошура О. Кузьми «Український правопис». У вступі автор наголошував, що до нього неодноразово «зверталися із запитом в справі українського правопису, якого вживають зараз в державнім урядуванні та часописах». А це підтверджує рішучі кроки уряду в освітній сфері: розбудові українського шкільництва, використання рідної мови в адміністративних установах, видання україномовної продукції. Брошура, невелика за обсягом, подає основні правила правопису, вживання слів чужоземного походження в «чисто з'українцям виді», використання букви «г» замість «ґ» в окремих словах, що, на думку О. Кузьми, найбільше відповідає «духови української нації»¹³.

⁹ Есперанто («той, що сподівається») – штучна мова, в основі якої лежить латинка і найпоширеніші європейські мови. Її творцем у 1887 р. був варшавський лікар-окуліст, поліглот Людвік Заменгоф. Ця мова проста за будовою (алфавіт нараховує 28 літер) і доступна для оволодіння широкими колами осіб.

¹⁰ Кожерчук М. Засновник українського есперанто в Галичині – Орест Кузьма. *Коломия ВЕБ портал*. URL: <http://kolomya.org/histpub/historypub38.htm>.

¹¹ Васильчук М. Українська видавнича справа... С. 58.

¹² Монолатій І. До початків українсько-єврейського діалогу на Покутті у контексті становлення ЗУНР. *Коломия ВЕБ портал*. URL: <http://kolomya.org/histpub/historypub3.htm>.

¹³ Український правопис: Зібрав і до приватного вжитку приладив Орест Кузьма. 2-ге вид. Коломия: Накладом автора, 1919. С. 2.

Опікувався уряд й розбудовою народного господарства – фундаменту економічного розвитку молодій державі. У пресових виданнях публікували багато заміток сільськогосподарського змісту. Крім того, досвід читальень «Просвіти» показав, що селяни й частина міщан цікавляться економічною та господарською літературою, новинками, які можна легко застосувати в повсякденному житті, реальними історіями з організації власного виробництва тощо.

За сприянням і накладом Державного секретаріату військових справ (ДСВС) опубліковано брошуру з ветеринарії «Пархи у коней і способ їх лічення» та з ініціативи комісара м. Коломиї, голови Української Національної Ради (УНР-ди) Коломийського повіту Захарія Скварка – книги «Земельна справа» та «Початкова наука про народне (суспільне) господарство». У них вміщено коротку історію розвитку світового й українського господарства, подано порівняльну характеристику земельних відносин у Галичині та Великій Україні, опубліковано закони про землю. Але історичний контекст, теорія і складна термінологія стали малоефективними для реального господарювання. Мабуть-таки, ці книжечки не особливо зацікавили галичан.

До третьої групи видавничої практики Державного секретаріату належать календарі, які завжди були популярними. Серед них «Український жовнір», «Січова зоря», «Січова зірниця» (зменшений варіант «Січової зорі»), «Українець». Зміст й тематика видань були подібними. «Ілюстровані українські часословці» склалися із річного календаря християнських свят, гімну «Вже воскресла Україна», патріотичних, сокільських або стрілецьких пісень і літературної або історичної частини. Остання складова в кожному календарі відрізнялася. Наприклад, у часослові «Український жовнір» розміщено інформацію про військово-територіальний поділ земель Української держави, структуру війська (чета, сотня), польову пошту, поведінку під час бою, вкінці – замітка Богдана Лепкого «Український край і народ», яку доповнює карта «Україна та її сусіди». Натомість «Січова зоря» закінчується короткою розповіддю Прокопа Рибчука про Україну, в якій автор пояснює значення національних символів (герба, гімну), патріотичних пісень й ознайомлює читачів із козацько-гетьманською добою. Метою патріотичних текстів (автори: П. Чубинський, М. Вербицький, П. Рибчук, І. Франко, К. Устиянович та ін.) було не загострити суперечності між представниками різних національностей, налаштувати українську спільноту проти поляків, євреїв тощо, а навпаки, пояснити заради чого ведеться боротьба, звернути увагу на мирні законні взаємини та «по справедливості» розподілити території: «Один нарід над другим не повинен панувати. ... По доброму можемо їм дати і нафти, і збіжа, і всего – як доброму сусідови. Але рабунком на нас іти – на се український жовнір не позволить»¹⁴.

Календарі висвітлювали суспільно-політичне та культурне життя українців, ознайомлювали читачів з історією (особливо Запорозької Січі та козацької доби), біографіями українських гетьманів (Богдана Хмельницького, Івана Мазепи), політичних і культурних діячів (Михайла Грушевського). Наголошували редактори на традиції українського державотворення ще від Володимира Великого, виховували покоління патріотів та свідомих громадян серед усіх прошарків суспільства.

¹⁴ Приятель Жовніра: Збірник найкращих пісень січових, стрілецьких і народних. Коломия: Накладом Івана Чупрея, 1919. С. 2 обкл.

Відповідно, зміст календарів визначав читацьку аудиторію – «для вжитку і науки української молоді і старших»¹⁵.

Особливого значення у внутрішній політиці Державного секретаріату набувала проблема міжнаціональних взаємин. Постанова УНРади від 19 жовтня 1918 р. визнавала євреїв окремою нацією, за ними визнано всі права національної меншини¹⁶. Проте питання вирішували не лише на законодавчому рівні, а й у сфері освіти та видавничій справі – календарна частина у всіх часословцях закінчувалася «жидівським календарем» (єврейським). А це підтверджує акцент уряду на рівноправності всіх націй, демократизмі, поміркованій національній політиці та державній зрілості української громадськості.

Заслугує уваги збірник січових, стрілецьких і народних пісень «Приятель жовніра», виданий за ініціативи культурно-освітнього діяча, січового поета Івана Чупрея¹⁷. Книжечка складається з 21-ї патріотичної пісні: «Ми гайдамаки», «Поставали козаченьки», «Ой у лузі червона калина...», «Гей, там на горі Січ іде...», «Засвітали козаченьки», «Їхав стрілець на війноньку...», «Гей, ви хлопці січовії» та ін. Видання розпочинає «Боева пісня» – уривок із «дотеперішнього»¹⁸ українського гімну «Ще не вмерла Україна». Народні композиції доповнили авторські пісні Івана Франка «Розвивайся ти високий дубе», «Гимн руських хлопів радикалів» і Віри Лебедової «Січовий поклик».

Збірничок «Приятель жовніра» став актуальним виданням у роки ЗУНР, адже у складних політичних обставинах, при постійній військовій напрузі народні пісні залишали помітний слід у серцях галичан, розбавляли сірі будні селян, додавали наснаги воїнам. А зручний формат – невеликий розмір, обсяг й тверда обкладинка – дозволяли тримати його весь час під рукою¹⁹. Справедливо зазначити, що галицькі видавці нечасто друкували подібні збірки творів або фольклору. Практично, впродовж 1918–1919 рр. поодинокі народні пісні публікували на сторінках календарів просвітніх організацій та у «Літописі Червоної Калини» однойменного видавничого кооперативу у Львові.

Зрозуміло, в умовах важкої польсько-української війни потрібна була серйозна публіцистична література, спрямована проти галасливої польської кампанії, покликаної мотивувати Галицьку армію. З власної ініціативи повітовий комісар ЗУНР у Самборі Андрій Чайковський, відомий письменник і громадський діяч, адвокат, весною 1919 р. накладом 3 000 примірників видав свою брошуру «До українських воїнів мос

¹⁵ Січова Зірниця: Підручний часословець на 1919 рік. Коломия: Друкарня ОВК під управою О. Кузьми в Коломиї, 1919. С. 1.

¹⁶ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія... С. 229.

¹⁷ Іван Чупрей – громадсько-політичний, культурно-освітній діяч, поет, публіцист, видавець, етнограф; засновник українського молодіжного пожежно-руханкового товариства «Січ» та його філій по селах Коломийщини. У роки Першої світової війни Чупрей був секретарем Крайового січового комітету, згодом – одним із організаторів бойової управи Січового стрілецтва, старшина УГА.

¹⁸ Автор пісенного збірника вживає слово «дотеперішній» до слів «Ще не вмерла Україна», щоб наголосити на частішому виконанні «Вже воскресла Україна» в роки ЗУНР.

¹⁹ Збірник пісень «Приятель жовніра» перевидала племінниця автора Оріся Якуб'як у Коломиї в 2012 р. У сучасному виданні зберегли зміст оригіналу 1919 р., але його формат вже не такий зручний. Новий «Приятель жовніра» доповнили зображенням Івана Чупрея та світлинами з життя товариства «Січ» у Коломиї.

дружнє послання». Вона, як справедливо твердив Б. Якимович, популярно пояснює українським військовим, чому ми боремося за визволення своєї землі, сповнена віри в українські збройні сили – такий публіцистичний твір актуальний і донині²⁰.

Принагідно треба відзначити, що в багатьох виданнях Державного секретаріату національний гімн починається словами «Вже воскресла Україна» замість традиційних «Ще не вмерла Україна». Незвичну редакцію пісні від 1917 р. широко використовували політичні, громадські діячі, культурно-просвітні товариства, музичні колективи. 3 березня 1918 р. на честь проголошення самостійності Української Народної Республіки (УНР) і підписання Берестейського миру відбулася маніфестація у Станіславові. Урочисте святкування закінчили радісним співом «Вже воскресла»²¹. Слова «Вже воскресла Україна» 19 жовтня 1918 р. виконували повноважні представники галицьких і буковинських українців на установчому засіданні УНР-ади в Народному домі у Львові²². Під звуки нового гімну проходили численні народні віча ЗУНР. Про одне з них писала газета «Покутський вістник»: «На день 4 мая скликала Окружна Національна Рада в Коломиї віче, на яке прибули делегати з цілого Покуття. Всіх учасників було около 10 тисяч. Віче присвячене було виключно справі нашої оборони та скріпленню фронту. Перед отворенням віча відіграла оркестра зелизничників гимн «Вже Воскресла Україна!»»²³. Подібних свідчень про використання змінених перших рядків гімну десятки, але так і невідомо, чия це була ініціатива: народна чи політиків. Ймовірно, ідеєю Василя Ємеця, члена «Просвіти», диригента музичного колективу «Капела кобзарів», що одним із перших заспівав гімн зі змінами²⁴. Але хто б це не зробив, вони, як і Державний секретаріат, добре розуміли важливість пісні як національного та консолідаційного символу. На думку дослідників – істориків, літераторів, соціологів і навіть психологів – заперечення у першому рядку Державного славня нівелює ідею єдності українських земель і народу, а слова «Вже воскресла Україна» підтверджують «воскресіння» нації, традиції державотворення, консолідації українців обох берегів Дніпра.

Детальної інформації про тиражі видавничих проектів Державного секретаріату немає. Ініціаторами й упорядниками були члени уряду, провідні діячі краю. Більшість накладів авторські, тому невеликі, але водночас вони задовольняли потреби й інтерес читачів. Про це свідчать повторні тиражі календарів. Так, часослов на 1919 р. забрали з друкарні 28 грудня 1918 р., а 15 січня 1919 р. редакція на чолі з Прокопом Рибчуком готувала новий календар. Виручені кошти від продажу більшості друкованої продукції йшли на «підмогу батькам і матерям, вдовам та сиротам по Українських Січових Стрільцях, що поклали свої буйні голови у зашиті України і коло виборення свободи і волі українського народу»²⁵. На невеликі

²⁰ Якимович Б. Андрій Чайковський: життя, творчість, громадська діяльність та державницько-військова ідея. *Україна та українці: події далекі і близькі*. Вибрані праці. Львів, 2014. С. 760–761.

²¹ Станіславів у часи Західно-Української Народної Республіки. Документальні свідчення, спогади, оголошення, накази революційної доби / упоряд. І. Монолатій. Івано-Франківськ, 2008. С. 12.

²² Старик В. Між націоналізмом і толерантністю. Чернівці, 2009. С. 11.

²³ Там само. С. 13.

²⁴ Там само. С. 11.

²⁵ Січова Зоря: Ілюстрований український часослов на 1919 рік. Коломия: З друкарні Окружної Військової Команди під управою О. Кузьми, 1919. С. 1.

наклади й обсяг впливала ціна паперу та друку, про що неодноразово згадували автори чи укладачі.

Отже, як виконавчий орган, Державний секретаріат вміло реалізовував завдання: розробляв нові законопроекти, здійснював культурну, освітню політику, провадив видавничу діяльність, інформував населення щодо важливих соціально-політичних змін тощо. Зрозуміло, в умовах політичної неоднорідності уряду, економічної та соціальної розрухи, військового протистояння, розповсюдження друкованої продукції було нерегулярним, часто мало незначні накладі й обмежену читацьку аудиторію. Видавничі проекти уряду ЗУНР (особливо третя група), з одного боку, були чітко підпорядковані ухвалам представників владних структур, висвітлювали актуальну, на їхню думку, інформацію для населення, забезпечували народну підтримку владі. А з другого – це не політично-заангажовані видання, а цікава для селян, міщан, воїнів, інтелігенції продукція рідною мовою, що впливала на популяризацію місцевих виробників, установ, видавництва, культурно-просвітній розвиток. Вони забезпечували консолідацію народних мас, поширення національно-патріотичних ідей, традицій державотворення на принципах демократизму і національної толерантності.

REFERENCES

1. Chupreia, I. (1919). *Pryiatel Zhovnira: Zbirnyk naikrashchykh pisen sichovykh, striletskykh i narodnykh*. Kolomyia. [in Ukrainian].
2. Gorievalov, S. (1998). *Ukrainske viisko ta ioho presa na zavershalnomu etapi vyzvolnykh zmahan (1919–1920 rr.)*. *Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho centru periodyky*, V, 199–207. [in Ukrainian].
3. Ilnytska, L. (Comp.). (2010). *Ukrainska knyha v Halychyni, na Bukovyni, Zakarpatti, Volyni ta v emihracii, 1914–1939: Bibliohr. pokazhchyk*. (Vol. 1). Lviv: NAN Ukrainy, LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka. [in Ukrainian].
4. Karpenko, O. (Ed.). (2001). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriiia*. Ivano-Frankivsk: Siversiia. [in Ukrainian].
5. Karpenko, O., & Mytsan, K. (Comps.). (2001). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy* (Vol. 1). Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
6. Kobuta, L. (2009). Presovi vydannia ZUNR: spetsyfika funktsionuvannia ta ideolohiia zmistovoho napovnennia. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, (18), 644–651. Retrieved from: <http://dspace.nbuv.gov.ua> [in Ukrainian].
7. Kozherchuk, M. *Zasnovnyk ukrainskoho esperanto v Halychyni – Orest Kuzma. Kolomyia VEB portal*. Retrieved from: <http://kolomyia.org/histpub/historypub38.htm> [in Ukrainian].
8. Kuzma, O. (Comp.). (1919). *Ukrainskyi pravopys: Zibrav i do pryvatnoho vzhytku pryladyv Orest Kuzma*. (2nd rev. ed.). Kolomyia. [in Ukrainian].
9. Lytvyn, M., & Naumenko, K. (1995). *Istoriiia ZUNR*. Lviv. [in Ukrainian].
10. Makarchuk, S. (1997). *Ukrainska Respublika halychan: Narysy pro ZUNR*. Lviv. [in Ukrainian].
11. Misylo, Ye. (1991). *Bibliohrafiia ukrainskoi presy v Polshchi (1918–39) i Zakhidno-Ukrainskii Narodnii Respublitsi (1918–1919 rr)*. Edmond. [in Ukrainian].

12. Monolatii, I. (Comp.). (2008). *Stanyslaviv u chasy Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Dokumentalni svidchennia, spohady, oholoshennia, nakazy revoliuciinoi doby*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. [in Ukrainian].
13. Monolatii, I. Do pochatkiv ukrainsko-ievreiskoho dialohu na Pokutti u konteksti stanovlennia ZUNR. *Kolomyia VEB portal*. Retrieved from: <http://kolomyia.org/histpub/historypub3.htm> [in Ukrainian].
14. *Sichova Zirnytsia: Pidruchnyi chasoslovet na 1919 rik*. (1919). Kolomyia: Drukarnia OVK pid upravoioiu O. Kuzmy v Kolomyi. [in Ukrainian].
15. *Sichova Zoria: Iliustrovanyi ukrainskyi chasoslov na 1919 rik*. (1919). Kolomyia: Z drukarni Okruzhnoi Viiskovoi Komandy pid upravoioiu O. Kuzmy. [in Ukrainian].
16. Staryk, V. (2009). *Mizh natsionalizmom i tolerantnistiu*. Chernivtsi: Vyd-vo «Pрут». [in Ukrainian].
17. Stebelskyi, S., & Chaikovskiy, B. (1919). *Proiekt zakona pro Ustanovchyi Soim Zakhidnoi oblasti Ukrainskoi Narodnoi Respublyky i vyborchoi ordynatsii do Ustanovchoho Soimu Zakhidnoi Oblasty Ukrainskoi Narodnoi Respublyky*. Stanyslaviv: Drukarnia Lva Dankevycha. [in Ukrainian].
18. Vasylchuk, M. (2012). *Ukrainska vydavnycha sprava v Kolomyi (druha polovyna XIX–XX st.)*. Kolomyia: Vik. [in Ukrainian].
19. Velykochii, V. (2003). *Dzherela do vyvchennia derzhavnogo budivnytstva v ZUNR*. Ivano-Frankivsk: Plai. [in Ukrainian].
20. Verstiuk, V. (Ed.). (2011). *Narysy istorii Ukrainskoi revoliucii 1917–1921 rr.* (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
21. Verstiuk, V. (Ed.). (2012). *Narysy istorii Ukrainskoi revoliucii 1917–1921 rr.* (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
22. Yakymovych, B. (2014). Andrii Chaikovskiy: zhyttia, tvorchist, hromadska diialnist ta derzhavnytsko-viiskova ideia. In B. Yakymovych (Ed.), *Ukraina ta ukraintsi: podii daleki i blizki. Vybrani pratsi* (pp. 753–761). Lviv. [in Ukrainian].

Mariia PIRKO

PUBLISHING PROJECTS OF THE STATE SECRETARIAT OF THE WEST UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC

This article analyzes the specifics of publishing projects of the Government of the West Ukrainian People's Republic. These projects represented the state-building, political, legislative and organizational work of the State Secretariat. Publishing products were irregular and often had little circulation as well as limited amount of readers, because they were printed in the conditions of political divergence of the government, economic and social difficulties, and military confrontation. The publications of the State Secretariat were divided into three groups: official publications (bills), Ukrainian periodicals (magazines), various literature (calendars, books of songs, sociopolitical issues), which until now have not been properly highlighted in historiography. The author characterized format, content, and thematic orientation of the editions as well as their impact on the formation of the national outlook of the Ukrainian people and the development of the cultural and educational movement in post-war time.

Keywords: West Ukrainian People's Republic, State Secretariat, publishing, Orest Kuzma, calendars, national-patriotic idea.

УДК [94(477.8):355.1:355.343.4]»1918/1920»
DOI: 10.33402/ukr.2018-31-88-99

Павло ТКАЧУК

*доктор історичних наук, професор
начальник Національної академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7190-7887>
e-mail: mail@asv.gov.ua*

Леонід КРИВИЗЮК

*кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник
Наукового центру сухопутних військ
Національної академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9094-4061>
e-mail: leonid.krivizuk@gmail.com*

УЧАСТЬ ПОЛЬОВИХ ДУХІВНИКІВ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ ЗУНР

Проаналізовано особливості служби польових духівників у Галицькій армії, їх участь у виховних заходах і просвітній, культурно-освітній діяльності серед стрілецтва. Відзначено, що священики Греко-Католицької Церкви (ГКЦ) взяли безпосередню участь у створенні перших загонів Галицької армії. На конкретних прикладах доведено, що в період українсько-польської та українсько-більшовицької війн удосконалено структуру служби польового капеланства, визначено завдання і компетенції його складових, викристалізовані ефективні форми й методи роботи. Констатовано, що польове духовенство Галицької армії відіграло важливу роль у підтримці високого морально-бойового духу особового складу та вихованні його в дусі патріотизму. Наголошено на високих особистих якостях капеланів, відзначено їх високий рівень національної свідомості й готовності до самопожертви.

Ключові слова: ЗУНР, капелани, Церква, патріотизм, культурно-освітня діяльність.

Духовенство Греко-Католицької Церкви брало масову участь у революційних подіях і державному будівництві Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). «В Листопадовому Зриві з 1918 р., якого блискучим вислідом було створення ЗО-УНР, – писав о. Василь Лаба, згодом начальний духівник Українського Галицької армії (УГА), – у рядах її творців – геройських українських старшин і стрільців, політичних діячів і світських громадян, найшовся теж український духовник...

Майже у всіх галицьких містах і містечках, знані з їхньої громадянської діяльності, духовники були учасниками перебирання в українські руки влади і членами створення місцевих українських урядів... Наше духовенство збитою лавою стануло поруч світської інтелігенції й селянства під прапором власної державности й усіма можливими засобами її розбудовувало»¹. Ця тенденція актуалізує розвідку, змушує вдатися до детального аналізу діяльності капеланів у рядах Галицької Армії.

Особливості служби польових духівників у Галицькій армії, їх участь у виховних заходах і просвітній, культурно-освітній діяльності серед стрілецьтва – малодосліджена проблема в сучасній українській та закордонній історіографії. Окремі аспекти цієї проблеми відображено у спогадах сучасників подій або ж подано українськими істориками в контексті значно ширших тематичних ніш. Тому мета статті – всебічно дослідити діяльність духовенства в умовах бойових дій 1918–1920 рр. Методологічна основа – універсальні принципи історичного дослідження: наукова об'єктивність висвітлення різних аспектів проблеми, комплексність, історизм, критичний підхід до джерел. Застосовано також спеціальні історичні методи: історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний тощо. Перспективний напрям подальших досліджень – аналіз трансформації політичних переконань капеланства в період державного будівництва ЗУНР, а також в умовах польсько-українського збройного протистояння (1918–1919).

Духovenство взяло активну участь у державотворчих процесах 1918 р. Митрополит А. Шептицький, єпископи Г. Хомишин, Й. Коциловський, священники С. Височанський, Ю. Дзерович, І. Капустянський, С. Картух, П. Карпінський, Е. Качмарський, С. Матковський, С. Метеля, С. Онишкевич, С. Петрушевич, О. Погорецький, О. Стефанович, І. Федевич, П. Філяс (Чину святого Василя Великого, ЧСВВ), М. Цегельський, Т. Чайковський, С. Юрик, І. Яворський були обрані членами Української Народної Ради (УНРади)². Активні учасники революційного перевороту, зокрема на Львівщині: декан А. Долинський (Броди), о. М. Герасимович (Лешнев), о. Левицький (Олесько), декан Д. Лепкий (Старий Самбір), С. Онишкевич (Рудки), о. М. Мосора (Сколе), о. М. Боберський, о. А. Мельник, о. Ю. Татомир й о. Ф. Рябій (Самбірщина), декан І. Волосянський (Сокаль), о. І. Ясеницький та о. А. Калужняцький (Дрогобиччина) й ін.³

Священники ГКЦ взяли безпосередню участь у створенні перших загонів Галицької армії. Зокрема, протоігумен ЧСВВ о. Платонід Філяс у зверненні до населення Жовківського повіту закликав: «Всім стати кріпко і непохитно вокруг нашої Національної Ради, яка наш нарід заступає перед цілим світом, захищати свою землю від ворогів». Священники Жовківщини організували урочисте «заприсяжнення перших військових підрозділів перед відправкою на фронт»⁴.

Чимало священників зголосилися добровольцями на службу в армію. Так, о. Теодор Чайківський з Яворова став спочатку польовим священником групи поручника Івана Клея, яка діяла в районі Яворів–Рава-Руська, а згодом – капеланом

¹ Лаба В. Заслужена роля польового духовника. *Українська Галицька Армія. Матеріали до історії*. Вінніпег, 1958. Т. 1. С. 310.

² Литвин М., Науменко К. *Історія ЗУНР*. Львів, 1995. С. 83–88.

³ Лебедович І. Роля українського галицького духовенства в Листопадовім Зриві. *Українська Галицька Армія. Матеріали до історії*. Вінніпег, 1958. Т. 1. С. 307.

⁴ Жовківщина. *Історичний нарис*. Львів; Балтимор, 1994. Т. 1. С. 113.

6-ї Равської бригади. Парох зі с. Вербиці зголосився до бойової групи «Угнів». Капеланом групи отамана К. Гофмана на Самбірщині став о. Іван Косонога, а о. Іван Колтонюк – групи «Лютовиська». Польові духівники, маючи досвід служби капеланами в австрійській армії, взяли на озброєння її організацію. «В державі, яка щойно організувалася, – зауважував о. Василь Лаба, – в розгарі війни, у відрізанні від церковного центру – Львівського Митрополичого престолу, ініціативні і досвідчені духовники робили те, що наказували хвиля й потреба»⁵.

Отже, з перших днів утворення військових формувань Галицької армії до них прийшли добровільно або були запрошені командантами десятки священників-патріотів, які й стали першими польовими духівниками. Вони розгорнули масштабну діяльність, спрямовану на військово-патріотичне виховання і піднесення морально-бойового духу українських стрільців та старшин.

У процесі військового будівництва утворилася структура служби польового капеланства Галицької армії, визначена Державним секретаріатом військових справ (ДСВС) 1 січня 1919 р. у наказі полковника Д. Вітовського «Організація духовництва Українського війська». В основу організації служби капеланів покладено випробувані зразки австрійської армії. Зауважимо, що значна частина польових священників проходила службу в цісарському війську, мала военний досвід.

Згідно з оприлюдненою схемою, при військовому міністерстві 1 січня 1919 р. утворено вищий орган польового духовенства – Зарядче преподобництво, яке очолив 34-літній священник із Рогатинщини, польовий духівник Легіону Українських січових стрільців (УСС) о. Микола Їжак. Преподобництво успадкувало всі справи та функції Фельдвікаріату австрійської армії. У наказі впроваджено організаційно-правові основи інституту військового священства: «Всі духовники Українського Війська підлягають Зарядчому Преподобництву ДСВС, при боєвих формаціях посередно, в кошах і окружних лічницях безпосередньо. Духовників військових покликуює Зарядче Преподобництво. Тих, які не були резервними духовниками австрійської армії, предкладає до іменування Державному Секретаріатові Військових Справ. В цей самий спосіб може наступити і звільнення від військової служби, якщо Зарядче Преподобництво узнає особу духовника за невідповідну»⁶.

При Начальній команді Галицької армії (НКГА) створено польове преподобництво на чолі з о. Андрієм Калятою, який постійно перебував в Ходорові. Він успадкував функції Фельдсуперіату при Головній команді австрійської армії. Відтак йому підлягали всі польові духівники бойових частин і з'єднань: від полку до корпусу. Так, польове преподобництво керувало діяльністю фронткових капеланів, а капелани запілля підлягали Зарядчому преподобництву у Станіславові. У складі штабів галицьких корпусів утворено референтури, яким підпорядковувалися відділи духівників бригад і полків, що обслуговували стрілецькі курені, сотні, батареї та інші підрозділи фронткових частин⁷.

Накази й розпорядження військового міністерства та Зарядчого преподобництва визначили компетенції й обов'язки польового духовництва щодо керівництва діяльністю служби військового капеланства, їх матеріального забезпечення, дотримання

⁵ Лаба В. Заслужена роля польового духовника... С. 311.

⁶ Вістник Державного Секретаріату Військових Справ (далі – Вістник ДСВС). 1919. Ч. 6. С. 6.

⁷ Футулуйчук В. Жандармерія ЗУНР. Донецьк, 2002. С. 60.

правового статусу, вирішення кадрових проблем: прийом на службу і звільнення, переведення до інших частин, присвоєння звань, надання відпусток тощо⁸.

Преподобництво ДСВС постійно піклувалося про поповнення капеланів для майже 100-тисячної Галицької армії. За підрахунками о. І. Лебедовича, у ній служило 96 священників ГКЦ, третина з яких загинула, що вдсятеро перевищило втрати фельдкуратів австрійської армії в роки Першої світової війни у відсотку до загальної кількості⁹. У лютому 1919 р. заступник військового міністра отаман П. Бубела за представленням о. М. Їжак наказав командирам корпусів і бригад «всіх богословів, здібних до військової служби передати Зарядчому Преподобництву ДСВС. Богослови, які мають закінчену духовну освіту, повинні були зголоситися до Зарядчого Преподобництва в цілі одержання духовних свячень»¹⁰. Інше розпорядження військового міністерства від 18 березня 1919 р.: усім богословам, що служили вояками в частинах армії за навчання належала відпустка до Станіслава до дня його закінчення й висвячення на капелана¹¹.

Військові священники були зрівняні у правах зі старшинами, користувалися певними привілеями. Упроваджено два ступені найменувань: польовий духівник і преподобник, причому останній мав кілька рангів. Підвищення у рангах здійснював уряд, згідно з представленнями військового міністра і Зарядчого преподобника. Списки іменувань публікували у Вістнику ДСВС.

Серед обов'язків польових духовників найвідповідальнішими відзначено: облік полеглих вояків, організацію їх поховань й облаштування стрілецьких цвинтарів. Виконувач обов'язків військового міністра отаман П. Бубела в наказі від 24 лютого 1919 р. наголошував: «Вітчизна і ми мусимо сплатити свій довг – повинність супроти наших борців-героїв! – Убитих, – оскільки відносини на фронті дозволять, хоронити на спеціальному «Козацькім кладбищі», заложеном чи то в полі чи на сільських та міських кладбищах, вибравши для цього найгарніше місце. Хоронити кожного убитого осбно. Могила мусить бути зазначена хрестом з таблицею, на котрій подано має бути ім'я і прізвище, місце, рік уродження і день смерті... Ні одна козацька могила не сміє залишатися без хреста і написі...»¹².

Преподобник о. М. Їжак у наказі від 4 лютого 1919 р. вимагав: «Всі духовники Українського Війська мусять як найсовіснійше вести метрики смерти упавших в бою вояків так галицьких як і наддніпрянських [у складі Галицької діяли підрозділи Наддніпрянської армії Української Народної Республіки (УНР) – *Авт.*], а також членів ворожої армії». До метрик треба було додавати схему місця поховань, ім'я та прізвище священника, який брав у ньому участь. Преподобництво ДСВС надсилало свідчення про смерть родинам полеглих, вело загальний список втрач¹³.

Враховуючи вплив цих релігійних обрядів на морально-психологічний стан стрілецтва, 13 квітня 1919 р. головнокомандувач генерал М. Омелянович-Павленко наказав, щоб на похоронах вояків, окрім польового духівника, були присутні

⁸ Вістник ДСВС. 1919. Ч. 6. С. 6–7.

⁹ Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Вінніпег, 1974. С. 320.

¹⁰ Вістник ДСВС. 1919. Ч. 7. С. 6.

¹¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 581. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 18.

¹² Вістник ДСВС. 1919. Ч. 7. С. 5.

¹³ Вістник ДСВС. 1919. Ч. 6. С. 6.

безпосередні командири, а почесну варту становили для старшин – півсотня, а для стрільців – чота зі зброєю для залпу в момент поховання. Наказ передбачав надсилати повідомлення родинам про загибель і місце поховання, а також дані в місцеві церковні книги. 7 червня в армії запроваджено поминальним днем пам'яті всіх полеглих вояків держави¹⁴.

Треба додати, що уряд ЗУНР 1 лютого 1919 р. у Львові підписав угоду з поляками про дотримання Женевської та Гаазької конвенцій щодо умов утримання полонених та інтернованих вояків. Спеціальні пункти наголошували: «Раненим і хворим полоненим має бути запевнена належна опіка лікарська та релігійна по обряду ранених... Інтернованим треба забезпечити відповідну опіку лікарську та релігійну по їх обряду»¹⁵.

Так, у ході військового будівництва за участю вищого керівництва держави та ГКЦ була створена чітка система військового капеланства, підготовлено і видано низку законодавчих актів, які визначили обов'язки та компетенції всіх його структур, створені для плідного душпастирства капеланів Галицької армії.

У січні–лютому 1919 р. за короткий термін здійснено докорінну реорганізацію Галицької армії, в результаті якої вона складалася з трьох корпусів по чотири бригади в кожному й мала армійські частини та розгорнуте заплілля, військової навчальні заклади. Відповідно, поновилася структура польового капеланства. У підпорядкуванні Зарядчого преподобництва були: польове преподобництво, окружні військові команди, запасні частини, шпиталі й інші формації заплілля. Преподобництву при НКГА підпорядковувалися польові духівники корпусів (референти духовенства). Їх очолили авторитетні священики: 1-го корпусу – о. Петро Кашуба, а після його смерті – о. Яким Фещак, ЧСВВ, 2-го корпусу – о. Анатоль Бадилевич, а 3-го – о. М. Юзв'як.

Капелани корпусів, бригад, стрілецьких і гарматних полків, бригадних кошів та лічниць постійно перебували в середовищі стрілецтва й мали величезний позитивний вплив на особовий склад. Про їхню діяльність начальний духівник УГА о. Василь Лаба писав: «В чужих арміях український польовий духовник окрім своїх званевих, службових обов'язків не мав змоги вести яку-небудь народну роботу між українськими жовнірами... В рідній українській армії позиція польового духовника була куди інакша. Він найшовся в чисто українському середовищу... Коли він закликав під прапор і до вірності прапорові, коли говорив, що краще в рідній землі голову зложити, чим на ній рабом жити, то його слово звучало так, як проповідване ним «Господа слово»... Багато польових духовників УГА вкрилися славою справжніх героїв, що разом зі стрільцями стояли на самих передових боєвих позиціях, разом з ними запускалися на стежі, наражували себе одинаково, як і стрільці. Багатьох, около 40, покрила рідна земля, за яку вони віддали своє життя»¹⁶. Усі законодавчі акти, накази й розпорядження Преподобництва ДСВС щодо організації й діяльності інституту військового духовенства ґрунтувалися на постановках Рима та митрополита УГКЦ. Зокрема, 24 лютого 1919 р. о. М. Їжак у наказі капеланам армії наголошував, що у Великодній сповіді треба керуватися вказівками Папи Римського від 4 вересня 1914 р. і 6 лютого 1915 р., що встановлювали її порядок для

¹⁴ Стрілець. 1919. 13 квітня. С. 1.

¹⁵ Вістник ДСВС. 1919. Ч. 9. С. 7.

¹⁶ Лаба В. Заслужена роля польового духовника... С. 312.

вояків, які йшли в бій. «Повновласти, дані св. Отцем для духовників усіх воюючих національностей – не держав, – існують аж до цілковитого закінчення війни»¹⁷.

Урочисті богослужіння на фронті мали для вояків неабияке значення. Колишній поручник залоги Степан Шах про Літургію на Великдень 1919 р. писав: «Ми влаштували перед церквою, при гарній погоді, військову параду під час обходу. При першому співі отця «Христос Воскрес» віддали обі сотні трикратну почесну сальву вистрелів, а з тисячної групи сокальських парафіян і наших бійців понеслась могутнім хором радісна воскресна пісня «Христос Воскрес із мертвих» і була це найсвітліша хвиля з нашої служби при УГА»¹⁸.

З'їзд духовенства ГКЦ 7–8 травня 1919 р. прийняв ухвалу, в якій відзначав потужну роль галицького духовенства в розбудові молодого республіки, її армії. У вітальній телеграмі командуванню і воякам Галицької армії, опублікованій в армійській газеті «Стрілець», зазначалося: «Українське греко-католицьке духовенство шле щирий привіт і слова глибокої пошани для наших геройських військ, цілим серцем жертвує їм всі свої сили для допомоги і молить Всевишнього Бога о благословення справедливого, святого діла, кріпкої сили і побіди для освободження цілої дорогої Вітчизни від пихатих ворогів»¹⁹.

Душпастирська служба капеланів Галицької армії визначалася, насамперед, їх особистими якостями, національною свідомістю, патріотизмом і готовністю до самопожертви. Не випадково майже третина з них загинула в боях та під час епідемії тифу восени 1919 – взимку 1920 рр. Незважаючи на небезпеку для життя, вони були поруч зі смертельно хворими.

Про це свідчать факти. На той час службу відбували 12 священників. Про одного з них – польового духівника 5-ї Сокальської бригади о. О. Баранського – о. В. Пашковський писав: «Пригадую собі ту світлу постать Отця Баранського, котрий ділив гірку долю нашої УГА. Він, добряга, с правдивою посвятою помагав стрільцям, де лише міг. Від них заразився плямистим тифом і довгий час боровся зі смертю». Про іншого згадував о. І. Лебедович: «До найбільш відважних польових духовників УГАрмії і активних священників, належить о. Теодор Чайківський, польовий духовник 6-ї бригади 1-го корпусу УГА»²⁰. Він здобув освіту в Перемишльській духовній семінарії, Львівському університеті, був висвячений 1911 р. єпископом К. Чеховичем. Населення Яворівщини обрало пароха депутатом УНРади. Колишній старшина 6-ї Равської бригади Т. Наконечний згадував: «День і ніч працював о. Теодор Чайківський, займаючись дуже часто справами чисто військовими. День і ніч ходив до кожного стрільця зокрема, пояснюючи потребу боронити рідну хату. Ні на хвилину не зражувався різними неприємностями, а своїми гарячими, патріотичними проповідями ворухив душу. Всю свою силу і увесь труд, все знання і життя жертвував для ідеї, для котрої горіла його щира, високо-благородна душа. Ні свята, ні дня, ні хвилини не було вільної в о. Теодора Чайківського. Увесь час своєї служби в Українській армії був на фронті – в окопах разом зі стрільцями, заохочуючи їх до витривалості. Не було в бригаді ні одного чоловіка, котрий не

¹⁷ Вістник ДСВС. 1919. Ч. 7. С. 5.

¹⁸ Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії. Вінніпег, 1963. С. 19.

¹⁹ Стрілець. 1919. 11 травня. С. 1.

²⁰ Лебедович І. Полеві духовники... С. 92.

любив би його як батька і товариша, чи то в бою, чи в спокою, в біді чи серед достатків, в здоровю чи в хворобі»²¹. Патріот України загинув у бою з більшовицькою кіннотою 2 травня 1920 р. під Жмеринкою.

Польовий духівник 9-ї Белзької бригади о. Остап Гайдукевич у книзі спогадів із фронтового життя згадував: «Дві доби не спав, ноги неначе повіднімало. А сяду, то зараз засипляю... Не вспів голови приклонити, як дають знати, що на західному кінці села, там до останньої хати, принесли важко раненого. Немає ради! Спішу туди»²².

Колишня медсестра шпиталю 1-го корпусу Марія Янів згадувала священника 10-ї Янівської бригади о. Володимира Демчука: «Парох села Вигнанки біля Брюхович, гарно розумів справу священника в армії. Як лише прийшли відділи УГА до Вигнанки зайняти позиції до наступу на Львів, отець Демчук зараз же зголосився в команданта частини, щоб сповняти обов'язки Духовника при частині. Відтоді я бачила о. Душпастиря серед війська на найбільше висунених позиціях проти ворога... з хрестом в руках, все між стрільцями на фронті»²³.

У спогадах духівник шпиталю о. П. Боднар, ЧСВВ, писав: «Фронт був недалеко – з початку в Жирівці, а відтак у Сваряві, віддаленій понад кілометр від Жовкви. Роботи було багато. З фронту, переважно ночами, привозили ранених. Я ходив день за днем по лічницях і сповідав наших хлопців... Заповнена була не тільки лічниця, але і деякі приватні дома». Коли у травні 1919 р. у Жовкву зайшли польські війська, капелан потрапив у полон, згодом – до львівських «Бригідок», де перебувало в ув'язненні 42 галицькі священники, серед яких о. Андрій Ішак, капелан українського гарнізону у Львові. На прохання о. П. Боднара, йому дозволили опікуватися українцями – військовополоненими та цивільними – в тюрмах Львова²⁴.

Командування корпусів, бригад і полків усвідомлювало, що діяльність військового духовенства позитивно впливає на моральний стан та боєздатність вояків. Вони з повагою ставилися до капеланів, створювали необхідні умови для їхньої роботи. Відзначимо, що командир 2-го корпусу генерал М. Тарнавський – вихідець зі священицької родини с. Барилів на Радехівщині.

Зразково була організована робота капеланів, зокрема в 1-й бригаді УСС отамана О. Букшованого. У 1-му полку капеланом був о. Михайло Кравчук, 28-літній священник із Калущини, висвячений митрополитом А. Шептицьким. У спогадах він писав: «Великодних Свят щодня, часто зранку до вечора, сповідав стрільців, що були розташовані в околиці Самбора». Польовий духівник постійно перебував із бійцями під час травневих драматичних боїв 1919 р. і блискучій наступальній Чортківській операції, в якій неодноразово відзначалося командування полку. Священник був у близьких відносинах із письменником Мирославом Ірчаном (А. Баб'юком), стрілецьким поетом-пісенником Романом Купчинським, активно співпрацював із пресовою квартирою бригади²⁵.

«Про польових духовників УГА можна говорити лише в суперлятивах, – слушно відзначав Лев Шанковський. – Це були справжні герої, вірні друзі своїх стрільців,

²¹ Лебедович І. Полеві духовники... С. 204.

²² Гайдукевич О. Було колись. Із записок польового священника. Львів, 1937. С. 23.

²³ Америка. 1955. 6 жовтня. С. 1.

²⁴ Лебедович І. Полеві духовники... С. 94–100.

²⁵ Там само. С. 144–145.

які з'являлися всюди там, де треба було подати добре слово чи навіть особистий приклад. Стрільці любили своїх польових духовників і беззастережно вірили їм»²⁶.

На відміну від фельдкуратів австрійської армії і військових священиків російської, які обмежувалися суто релігійними справами, духівники Галицької армії втручалися в усі сфери військової служби й побуту. Вони підтримували тісні зв'язки з місцевим населенням і своїми колишніми парафіями. Зокрема, духівник Бережанської бригади о. Е. Ковч перед Великоднем 1919 р. зібрав на Батьківщині подарунки для вояків і з делегатами Бережан привіз на фронт. Він пройшов усю війну, перебув польський концтабір. 1943 р. його заарештували гестапівці за перебування євреїв, і він загинув у Майданеку.

Духівником 11-ї Стрийської бригади був о. Василь Опарівський, який зголосився до УГА з перших днів війни і показав себе патріотом Батьківщини, став прикладом мужності для стрільців та старшин. Капелан трагічно загинув у червні 1919 р.²⁷. Зазначимо, що його дочка Наталія стала пізніше дружиною провідника Організації українських націоналістів (ОУН) Степана Бандери. Батько глави ОУН о. Андрій Бандера був польовим духівником 3-ї Бережанської бригади, пройшов бої УГА 1919–1920 рр. Згодом повернувся на парафію у с. Старий Угринів на Станіславщині. 1941 р. його репресували органи Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) і стратили в київській тюрмі²⁸.

Коли Галицька армія відступила за Збруч та з'єдналася з Армією УНР, структура її військового капеланства збереглася недоторканою. Начальний капелан армії о. М. Іжак постійно наголошував корпусним духівникам, капеланам бригад, полків та інших частин, щоби вони продовжували виконання обов'язків, а також враховували, що вояцтво Армії УНР і місцеве населення сповідують православну віру. Треба було встановлювати та підтримувати дружні зв'язки із православним духовенством, зокрема військовим.

Уряд ЗУНР і командування УГА брало до уваги те, що місцеве населення довгий час перебувало у складі Російської імперії, піддавалося впливу чужої ідеології, національній дискримінації та належало до Російської Православної Церкви (РПЦ). До того ж упродовж чотирьох років українців розділяв фронт світової війни й вони білися один з одним під чужими прапорами.

Галицькі капелани насамперед намагалися налагодити відносини з місцевими священиками, домовлялися про проведення Літургії в їхніх храмах. Місцеві мешканці досить прихильно ставилися до Служб, які відправляли капелани УГА українською мовою в супроводі гарного стрілецького хору. Польовий духівник 11-ї Стрийської бригади о. О. Гайдукевич свідчив, що населення Наддніпрянщини, особливо сільське, досить позитивно реагувало на діяльність священиків іншої конфесії й просило відправити Службу або навіть очолити їхні парафії. ««Прохаємо щоб ви в нас остали на парохії. Хорошо служите, по нашому, значить, по-українські» – говорили вони. З подібними пропозиціями стрічалось більше наших польових духівників на східноукраїнських землях»²⁹.

²⁶ Шанковський Л. Українська Галицька Армія... С. 320.

²⁷ Вісті (Мюнхен). 1959. 29 листопада. С. 1.

²⁸ Енциклопедія історії України. Київ, 2003. Т. I. С. 177.

²⁹ Лебедович І. Полеві духовники... С. 119.

Проте російські православні єрархи застерігали духовенство й вірних від контактів із греко-католиками. Кам'янецький єпископ Пімен забороняв своїм священникам вступати в контакти з греко-католицькими капеланами Галицької армії, не дозволяв надавати храми для відправ³⁰.

Найяскравіше засвідчена відданість армійського духовенства Церкві та народові у трагічні часи масової епідемії тифу восени 1919 р., що завдала армії втрат, які перевищували бойові. Вважають, що в листопаді 1919 р. близько 15 тис. стрільців і старшин армії охопила епідемія. Преподобництва ДСВС і НКГА скерувало всіх капеланів, парохів із резерву у військові лічниці. Навіть єрархи майже безперервно перебували біля хворих. У ті дні заразився й помер преподобник армії о. М. Іжак. Його замінив о. В. Лаба.

Про свою працю о. М. Кривуцький, ЧСВВ, розповідає: «Шпиталі містились в літніх дерев'яних бараках... Сповідати хворих почав від бараків I. і II. полків, опісля перейшов до бараків III. і IV. полків. Мій порядок був звичайно такий: рано в каплиці Служба Божа, відтак снідання, а опісля я йшов до шпиталю і причащав вояків, висповіданих попереднього дня. По скінченні св. Причастя я сповідав в наступному бараці хворих вояків, зразу лише галичан, а опісля й місцевих, бо просили... Люди по цих військових шпиталюх вмирили дуже численно, бо був великий брак лікарів, санітарів, і лікарств»³¹.

Майже всю службу польовим духівником УГА у шпиталюх провів 28-літній священник Іван Лебедович. Він згадував: «Хворі на тиф, в гарячці, стрільці і старшини Української Галицької Армії приїздили до шпиталю зі запаленням легенів, або перестудами. Я обходив кожного дня усі кімнати відвідував хворих, уділяв св. Тайни та потішав... Кожного дня вмирало на тиф кілька, а тої й кільканадцять стрільців і старшин. Я зажадав від команди шпиталю, щоб технічна частина приготувляла домовину для кожного померлого і заявив, що не буду відправляти похорону, доки це не буде виконане, бо стрілець заслужив собі бодай на домовину... Ми зайняли одну частину католицького кладовища в Вінниці і там хоронили наших старшин і стрільців»³².

Теплими словами згадував капелана 6-ї Равської бригади о. Т. Чайківського колишній старшина Т. Наконечний: «Цілоденні походи, недоспані ночі, жар, курява і голод виснажили стрілецьтво до краю. Кожний бажав відпочити, бо думав, що треба скріпити свої сили до нових боїв. Та не відпочивав наш духовник. Де найбільший гурток стрільців, там він приходить, сідає, виймає тютюн (сам не курив) і частує стрільців. Звільна починає розмову і зачаровує змучене украї стрілецьтво своєю батьківською розрадою. Вони щасливі і він з ними. Шляхотна душа Духовника відчувала і розуміла душевні переживання і муки українського стрілецьтва та його палкі пориви до волі, до сонця»³³.

На початку лютого 1920 р. Галицька армія внаслідок катастрофічного стану змушена була піти на союз із Червоною армією та одержала понад двомісячний перепочинок, її хворих вояків вивезли до шпиталюв Одеси. Було здійснено реорганізацію армії: із залишків корпусів сформували три повноцінні бригади. Водночас

³⁰ Каровець М. ЧСВВ. Зі Записок польового духовника бригади УСС. *Українська Галицька Армія. Матеріали до історії*. Вінніпег, 1958. Т. I. С. 126.

³¹ Лебедович І. *Полеві духовники...* С. 149.

³² Там само. С. 170.

³³ Бережанщина у спогадах емігрантів. Тернопіль, 1993. С. 205.

командування червоної 12-ї армії та її політичний провід на чолі з В. Затонським намагалися негайно ліквідувати інститут польових капеланів. Були ліквідовані Преподобництва ДСВС і НКГА, а також референтури корпусів. Польові духівники цих структур пішли у бригади.

Враховуючи релігійність особового складу армії та намагаючись зберегти над нею вплив, нове командування на чолі з В. Порайком було змушене обережно діяти у сфері релігійної політики. Майже всі священники залишалися у війську на посадах «учителя моралі» або вчителів для неграмотних вояків. Фактично вони продовжували виконувати свої обов'язки, стрільці та старшини відвідували Службу Богу, яку часто служили галицькі капелани. Святочно пройшов Великдень 1920 р. «На Великдень прибули ми у велике село Багринівці, – згадував о. І. Лебедович. – По середині села велика площа, а на ній гарна мурована церква. Я пішов до місцевого священика і попросив дозволити відправити в церкві співану Службу Богу. «Служить і для моїх і своїх», – сказав місцевий священик. Зібрався хор зі старшин. В 10-й рано почалася Богослужба. Прийшли стрільці і старшини полку, але більшу частину церкви заповнило місцеве населення. Вони з великою увагою слідували за цілим ходом богослуження. Коли почалась проповідь, ціла хвиля посунулася в сторону престолу і ловила кожне слово науки, голошене українською мовою. З великими похвалами стрічались відтак наші стрільці, що «галичани» гарно співають. Це мало великий вплив на відношення населення до нашої армії. Старшини і стрільці почувались наче серед своїх родин. Місцеве населення гостило їх і обдаровувало крашанками»³⁴.

Однак урочистостям Служби Божої перешкоджали. Зокрема, коли о. І. Брикович і командир куреня зупинилися на марші в селі, політкомісари довго чинили спротив, але завдяки тиску з боку місцевих селян відступили. «Співають стрільці, співає присутній народ, – описував подію її учасник сотник М. Демчук. – Отець Брикович голосить проповідь. Малює тернистий шлях армії, її жертви, могили без хрестів, говорить про кров, проляту за волю. «Засумуй трембіто та по всьому світу, що пропало галичанам сорок тисяч цвіту». – Ніщо марно не гине, навіть маленьке зеренце, здається, зогнило, пропало, а прийде весна, а воно кільчиться і дає плід, так і ваші труди, ваша кров, зродить волю Україні! Вперед, стрільці, до Галичини, там ждуть вас катовані ваші рідні», – закінчив проповідь. Плачуть люди, котяться сльози по обличчях стрільців, обтирають сльози й політруки і – диво – познимали шапки»³⁵.

Необхідно відзначити, що глава уряду радянської Росії В. Ленін оголосив рішучу боротьбу з Церквою. Розгорнувся масовий терор проти служителів Православної Церкви, антирелігійна пропаганда стала державною політикою. Були розстріляні тисячі священників, єрархів Церкви, зокрема митрополит Київський і Галицький Володимир.

20 квітня 1920 р. інститут польових капеланів у Галицькій армії ліквідовано. Всіх духівників наказано вивезти до Києва. Це спричинило обурення і стало однією з причин антибільшовицького виступу галицьких бригад на фронті. 24 квітня більшовицькі війська витиснули їх за лінію польського фронту, де ті потрапили

³⁴ Лебедович І. Полеві духовники... С. 175.

³⁵ Там само. С. 105.

в полон й були скеровані у концтабори. Галицька армія припинила існування, а разом із нею – інститут польових капеланів.

Так, польове духовенство Галицької армії відіграло важливу роль у підтриманні високого морально-бойового духу особового складу та вихованні його в дусі патріотизму й високої дисципліни. Цьому сприяли визначні особисті якості капеланів, висока освіченість, національна свідомість і самопожертва в ході кровопролитних битв за українську державність, вірність церковним ідеалам. У період українсько-польської та українсько-більшовицької війн була відпрацьована структура служби польового капеланства, завдання і компетенції її структур, ефективні форми й методи роботи в ситуаціях, які виникали у боротьбі за державність.

REFERENCES

1. Entsyklopediia istorii Ukrainy. (2003). (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].
2. Futuluichuk, V. (2002). *Zhandarmeriia ZUNR*. Donetsk [in Ukrainian].
3. Haidukevych, O. (1937). *Bulo kolys. Iz zapysok polovoho sviashchenyka*. Lviv [in Ukrainian].
4. Karovets, M. (1958). ChSVV. Zi Zapysok polovoho dukhovnyka bryhady USS. *Ukrainska Halyska Armiia. Materialy do istorii*. (Vol. 1). Winnipeg [in Ukrainian].
5. Laba, V. (1958). Zasluzhena rolia polovoho dukhovnyka. *Ukrainska Halyska Armiia. Materialy do istorii*. (Vol. 1). Winnipeg [in Ukrainian].
6. Lebedovych, I. (1958). Rolia ukrainskoho halyskoho dukhovenstva v Lystopadovim Zryvi. *Ukrainska Halyska Armiia. Materialy do istorii*. (Vol. 1). Winnipeg [in Ukrainian].
7. Lebedovych, I. (1963). *Polevi dukhovnyky Ukrainskoi Halyskoi Armii*. Winnipeg [in Ukrainian].
8. Lytvyn, M., & Naumenko, K. (1995). *Istoriia ZUNR*. Lviv [in Ukrainian].
9. Pokhlebin, V. (1997). *Velikaia voina i nesostoiavshyisia mir*. 1941–1945–1994. Moscow [in Russian].
10. Shankovskiy, L. (1974). *Ukrainska Halyska Armiia*. Winnipeg [in Ukrainian].
11. Volynets, N. (Ed.). (1993). *Berezhanshchyna u spohadakh emihrantiv*. Ternopil [in Ukrainian].
12. *Zhovkivshchyna. Istorychnyi narys*. (1994). (Vol. 1). Lviv; Baltimore [in Ukrainian].

Pavlo TKACHYK, Leonid KRYVYZIUK

PARTICIPATION OF CHAPLAINS IN THE LIFE OF THE ZUNR ARMED FORCES

The article analyzes the features of the chaplaincy service in the Galician Army, participation in training, educational and cultural activities among the riflemen. It was noted that priests of the Greek Catholic Church took part directly in the creation of the first Galician Army units. On concrete examples it has been proved that during the Ukrainian-Polish and Ukrainian-Bolshevik wars the structure of the chaplaincy service was improved, tasks and competences of its structures were determined, effective forms and methods of work were crystallized. The purpose of the study is to comprehensively explore the activities of the clergy in the context of the fighting of 1918–1920. The methodological basis of the article is the universal principles of historical research (scientific objectivity of the coverage of versatile aspects of

the problem, complexity, historicism, critical approach to sources). Also applied are special historical methods (historical-comparative, historical-typological, historical-systemic, etc.). It was stated that the chaplains of the Galician Army played an important role in maintaining the high morale and combat spirit of the personnel and educating it in the patriotism spirit. It is emphasized on high personal qualities of chaplains, their high-level national consciousness and readiness for self-sacrifice. The perspective direction of further research is an analysis of the transformation of chaplaincy's political beliefs during the state construction of the ZUNR, as well as in the conditions of the Polish-Ukrainian armed confrontation (1918–1919).

Keywords: ZUNR, chaplains, church, patriotism, cultural and educational activity.

УДК [321.728 ЗУНР:329.73(477.87)]»1918–1919»
DOI: 10.33402/ukr.2018-31-100-126

Олександр ПАГІРЯ

кандидат історичних наук

*старший науковий співробітник Меморіального музею
тоталітарних режимів «Територія терору» (м. Львів)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2481-9769>

e-mail: bandusak@ukr.net

ЗУНР І НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ЗАКАРПАТТІ В 1918–1919 РОКАХ

На основі спогадів учасників подій та архівних документів простежено зародження українського національно-визвольного руху на території Угорської Русі (Закарпатті) після розпаду Австро-Угорської імперії. Висвітлено спроби уряду Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) встановити військовий і політичний контроль над краєм у межах реалізації соборницької програми напередодні Паризької мирної конференції. Проаналізовано вплив зовнішньополітичних чинників (відносин з Угорщиною, Чехословаччиною та Румунією) на політику уряду ЗУНР у закарпатському питанні. Розглянуто діяльність Гуцульської Республіки (січень–червень 1919 р.), проведення Хустського з'їзду (21 січня 1919 р.) та з'їзду у Станіславові (29 квітня – 1 травня 1919 р.) як головних епізодів українського національно-визвольного руху та державотворення в регіоні. Виділено чинники, які сприяли кристалізації проукраїнської орієнтації місцевого населення Угорської Русі, а також проаналізовано причини поразки у спробах ЗУНР досягнути реального, а не декларативного прилучення Закарпаття до свого складу.

Ключові слова: ЗУНР, УГА, Закарпаття, Гуцульська Республіка, Хустський з'їзд.

Осінь 1918-го принесла поразку країнам Четверного союзу в Першій світовій війні й ознаменувалася хвилею національних і соціальних революцій народів Центрально-Східної Європи. Український національно-визвольний рух дуже швидко набув широкого розмаху й охопив не лише населення колишніх підавстрійських земель Галичини та Північної Буковини, а й територію підконтрольного угорській владі Закарпаття.

Наприкінці жовтня – на початку листопада 1918 р. в Угорщині відбулася демократична революція, внаслідок якої до влади прийшов уряд на чолі з лідером опозиційних сил Міхаєм Карої. 16 листопада у країні проголошено республіку. Новий уряд задекларував право національних меншин на самовизначення, однак за будь-яку ціну намагався зберегти єдність земель корони Святого Стефана. Політику поступок національним меншинам реалізовував міністр у національних справах Оскар Ясі, який розробив програму автономізації Угорщини, сподіваючись

у такий спосіб зберегти її від політичної дезінтеграції. У цей час на слов'янських і румунських землях, які раніше перебували під угорським контролем, виникли національні органи влади, що закріпили розпад багатонаціональної імперії та відокремилися від Угорщини. Закарпаття було єдиним слов'янським краєм, який після краху Австро-Угорської монархії залишався у складі Угорщини.

Тому мета статті – проаналізувати зародження українського національно-визвольного руху на Закарпатті і вплив зовнішньополітичних чинників на політику уряду ЗУНР у закарпатському питанні.

Методологічна основа дослідження – комплексний підхід до аналізу проблеми із залученням широкого міжнародного та загальноукраїнського контексту подій на Закарпатті у 1918–1919 рр. Перспектива подальших досліджень проблеми пов'язана з пошуком й опрацюванням додаткових джерел в архівах Чехії, Угорщини та Румунії.

Революційні процеси в Угорській Русі та створення рад

Революційні події кінця жовтня 1918 р. і повалення монархії Габсбургів спричинили значне піднесення серед місцевого населення, призвівши до появи на території Закарпаття нових представницьких органів – народних рад, неоднорідних за складом і політичною орієнтацією. Серед відомих місцевих – Угро-Руська в Ужгороді, Марамороська, Любовнянська, Пряшівська, Свалявська (Карпатська), Хустська, Ясінська. Одні з них орієнтувалися на Україну (Любовнянська, Свалявська, Хустська, Марамороська, Ясінська), другі прагнули залишити край у складі Угорщини (Ужгородська), а треті – приєднати Закарпаття до Чехословаччини (Пряшівська). Загалом, за підрахунками істориків, у 1918–1919 рр. у краї було створено близько 500 рад (від робітничих до національних)¹.

Однією з перших задекларувала свій проукраїнський вибір Любовнянська Руська Народна Рада, яку очолив о. Омельян Невицький. У маніфесті від 8 листопада 1918 р. вона урочисто заявила, що «руський народ жиючи по обох сторонах Карпат від Дунаю, Попраду по Тису, об'єднується з Київською Українською Державою»². Щоб закріпити своє рішення, Любовнянська Рада розповсюдила серед населення в комітатах Спиш і Шариш анкету з питанням щодо національного вибору. Із 55 заповнених анкет 25 висловилися за приєднання до Русі-України, 20 – за незалежність Закарпаття, 5 – відповіли, що за Україну, але якби це було неможливо, то до Чехословаччини, 2 – за Угорщину, 3 були незаповнені³. Проукраїнський вибір місцевого населення на Пряшівщині підтверджено на кількох місцевих з'їздах: у Бордівці (27. 11), Свиднику (29. 11), Стропковах (30. 11), Лаборці (2. 12) та Гуменному (3. 12)⁴. Однак після переїзду Любовнянської Руської Ради до Пряшева наприкінці грудня 1918 р. провідну роль тут здобула група прочехословацьки

¹ Пушкеш А. Цивілізація или варварство. Закарпатье 1918–1945. Москва: «Европа», 2006. С. 26.

² Творидло М. Перші революційні проблески на Карпатській Україні у 1918 р. *Літопис Червоної Калини* (Львів). 1938. Ч. 12. С. 2; Пап С. Історія Закарпаття. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. Т. 3. С. 613–614.

³ Андрусак М. Гомін української державності й соборности на Закарпатті. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 7–8. С. 29.

⁴ Там само.

налаштованих громадських діячів і політиків на чолі з русофілом Антоном Бескидом, які на засіданні Пряшівської Ради 7 січня 1919 р. під протекцією чехословацьких військ домоглися прийняття резолюції про об'єднання з Чехословаччиною⁵.

У східному куточку краю, що межував із Галичиною, події розвивалися особливо динамічно. З огляду на географічне розташування та сильні етнографічні зв'язки з галицькою частиною закарпатська Гуцульщина була особливим регіоном Угорської Русі. Попри політику мадяризації на момент розпаду дуалістичної монархії вона зберігала відносно високий рівень етнічної самосвідомості населення, яке відчувало спорідненість із сусідніми жителями Гуцульського краю. Вже 1 листопада задля захисту населення від дезертирів і мародерів із фронту в с. Ясіня організовано народну міліцію (80 чол.), до якої увійшли колишні військовослужбовці австро-угорської армії на чолі з поручником Степаном Ключураком. 3 листопада вони роззброїли в селі підрозділ угорських жандармів і прикордонників та призначили на посаду старости замість угорця місцевого мешканця Дмитра Іванюка. Міліція перебрала охорону над усіма важливими установами, провела опис майна, розпочала впорядкування місцевого життя⁶.

8 листопада 1918 р. у центрі Ясіня відбулося багатотисячне віче, в якому взяли участь мешканці села та околиць. На зібранні ухвалили резолюцію про об'єднання з Україною. Водночас народним голосуванням було обрано представницький орган – Українську Народну Раду на чолі зі Степаном Ключураком, до складу якої увійшли 42 особи, з них 38 українців, 2 німці і 2 євреї. За соціальним походженням більшість становили селяни – 30 осіб, водночас інтелігенція – 6. Обрані члени склали присягу на вірність місцевій громаді. Новостворена рада однією з перших у краї заявила про українську орієнтацію й прагнення до об'єднання з Україною. Вона перебрала на себе законодавчі функції. Окрім того, було створено виконавчий орган – Головну управу у складі 12 осіб, у межах якої функціонували різні комісії: військова (Степан Ключурак), шкільна (Іван Пасулька), лісова (Іван Тимчук), лісових робіт (Степан Ключурак старший), торговельна (Василь Климпуш), харчова (Юрій Кабалюк), адміністративна (Дмитро Іванюк). На базі підрозділів народної міліції та добровольців (300 осіб) виникла Гуцульська народна самооборона. За прикладом Ясіня в сусідніх селах Кваси та Білин виникли місцеві ради, які обрали нових старост і розпочали реформи тутешнього⁷.

Головна риса, що відрізняла Гуцульську Народну Раду від інших подібних представницьких органів, що діяли на Закарпатті в 1918–1919 рр., – вона за демократичним принципом сформувала власні органи самоврядування, які впорядковували та реформували життя громади Ясіня й околиць, а також організувала власні парамілітарні сили.

Завдяки діяльності різних комісій, утворених у структурі Головної управи, вдалося частково відновити соціально-економічний стан повоєнного села та околиць. Було взято під контроль усі продовольчі запаси, розроблено план їх поповнення, велася боротьба зі спекуляцією, бандитизмом. Розпочалися роботи з будівництва доріг, реконструкції мостів, спорудження приміщень для громадських, адміністративних

⁵ Magocsi Paul R. *The Rusyn-Ukrainians of Czechoslovakia: an historical survey*. Vienna, 1983. P. 33.

⁶ Ключурак С. До волі. Спомини. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. С. 97–99.

⁷ Там само. С. 102–106.

і військових установ, народних шкіл. Відповідні комісії надавали продовольчу та соціальну допомогу інвалідам, бідним гуцульським родинам, дітям-сиротам. Було відновлено діяльність народної школи з навчанням українською мовою. Місцеві органи організували роботу культосвітніх установ, які, зокрема, агітували за приєднання Закарпаття до України⁸.

Ситуація у східній частині краю дуже швидко вийшла з-під контролю угорської влади. Під час засідання Хустської Народної Ради 3 та 10 листопада 1918 р. угорські прихильники виявилися у меншості, а провідні позиції обійняли адепти об'єднання з Україною на чолі з юристом Юліаном Брацайко. На пропозицію останнього Хустська Рада «з великими оплесками та одушевленням» прийняла резолюцію «про прилучення до Великої України»⁹.

Значний вплив на зміну політичної орієнтації мали колишні військовослужбовці австро-угорського війська, які повернулися з фронтів, де стали свідками революційних подій у Російській та Австро-Угорській імперіях, і були готові до рішучих дій. Як і в багатьох країнах повоєнної Європи, ця категорія виступила одним із головних чинників суспільно-політичної радикалізації. Про антиугорські виступи, спровоковані колишніми комбатантами у східній частині краю, повідомляла місцева угромовна преса. Зокрема, газета мукачівської греко-католицької єпархії «Görgökatholikus Szemle» 17 листопада 1918 р. писала, що неспокій у Мараморощі досягнув найвищого ступеня: «Солдати, що повернулися, в с. Дубове зламали склад боєприпасів і забезпечили себе патронами і ручними гранатами. Євреям і панам дали 24-години строк для втечі. У с. Тернові також грабували. Заворушення відбулося і в селах Ясіня, Саплонца і Стеблівка. Райони сіл Теребля й Іза заявили про свій перехід в православну віру і приєднання до Української держави. Більш помірковані, як села Бедевля, Палошшрете і Тересвянська долина, хочуть приєднатися до львівського митрополита, а в політичному відношенні – до Галичини. Угорські написи, герби скрізь знімають, угорські прапори розривають. Багатьом священикам і вчителям дали 8-денний строк для виселення. Одному з наших священиків вистрілили у вікно. Більшість священиків і вчителів втекла»¹⁰. У кореспонденції від 24 листопада 1918 р. видання повідомляло: «Марамороський народ за винятком духівництва й інтелігенції, рішуче об'єднується. Більш радикальні (долина річок Ріка та Теребля) навіть в галузі релігії хочуть порвати з теперішніми порядками, а в політичному відношенні бажають приєднатися до Росії; помірковані елементи в церковному відношенні тягнуться до Львова, а в політичному – до великої України. Заворушення в с. Дубове було придушено цивільною вартою»¹¹.

Вплив колишніх військовослужбовців на радикалізацію суспільно-політичної ситуації можна було спостерігати і в інших куточках Закарпаття. Так, 28 листопада 1918 р. начальник Середнянського окружного управління повідомляв про поширення у с. Худльові українських ідей з боку солдатів, що поверталися

⁸ Там само. С. 107–108.

⁹ Брацайко Ю. «Що я видів на Закарпаттю...». Ужгород, 2009. С. 14.

¹⁰ Шляхом жовтня: Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возз'єднання з Радянською Україною: зб. док. Ужгород: Закарпатське обласне вид-во, 1957. Т. 1: 1917–1923 рр. С. 68–69.

¹¹ Там само. С. 69.

додому, і відзначав, що «народ вважає себе тотожним з українською нацією і бажає об'єднатися з нею»¹².

8 грудня 1918 р. багатолюдне віче у Сваляві за участю представників 30 навколишніх сіл висловилося за приєднання до України й обрало Карпатську Руську Народну Раду під проводом І. Турянці. Було ухвалено рішення звернутися з меморандумом до мирної конференції з вимогою самовизначення русинського населення на основі 14 пунктів В. Вільсона¹³.

Для зміни ситуації за ініціативи прихильників угорської орієнтації 18 грудня 1918 р. у Марморош-Сиготі було скликано з'їзд, щоб обрати Сигітську Народну Раду та підтримати плани Будапешта щодо надання краю автономії. Однак замість генерації підтримки урядових ініціатив, ті, хто виступали (Михайло Брашайко з Рахова, Степан Ключурак і Василь Климпуш з Ясіня, Василь Йосипчук із Великого Бичкова), засудили угорські плани. Їх виступи кілька разів переривали овації: «До Києва хочемо!», «До матері – України!», «Хай живе Україна!». У підсумку з'їзд прийняв резолюцію про злуку з Україною, обрав головою Народної Ради Михайла Брашайка й уповноважив провідників краю підготувати та провести 21 січня у Хусті Всекарпатський конгрес за участю делегатів від усіх громад краю¹⁴.

Про проукраїнську орієнтацію та бажання приєднатися до України наприкінці 1918 – початку 1919 р. заявили також окремі населені пункти, зокрема с. Пістрялово (тепер Мукачівський р-н), Синевирська Поляна та Синевир (тепер Міжгірський р-н), Верещке (тепер Воловецький р-н), Новоселиця (тепер Виноградівський р-н), Велятино, Кіштарна (сучасна Хижа, Хустський р-н), Тересва і Бедевля (тепер Тячівський р-н), Потокош (сучасне Пацканьово, Ужгородський р-н), Арданово (тепер Іршавський р-н) тощо¹⁵. Багато з них сподівалися із приєднанням до України покращити свій соціально-економічний стан і тому просили негайно надіслати продовольчу допомогу, намагалися домогтися розподілу поміщицьких та церковних земель, звільнити селян від податків, надати дозвіл на користування лісами й полонинами, відкрити українські школи та забезпечити право користування українською мовою тощо. Відтак, заслуговує уваги теза канадського історика Павла Роберта Магочі (Paul Robert Magocsi) про те, що в 1918–1919 рр. інтерес підкарпатських русинів до українських земель по інший бік Карпат особливо підігрівався соціальним чинником. Доволі промовистою в цьому була петиція одного невеликого закарпатського гірського села: «Ми русини, які живуть у Карпатах біля галицького кордону, хочемо з'єднатися з російською Україною, де ми будемо користуватися державними землями і лісами так, що все буде для звичайних громадян; тут ми дуже бідні люди, тому що землевласники утискали нас настільки, що не можна вижити»¹⁶.

¹² Шляхом жовтня: Боротьба трудящих Закарпаття... С. 69–70.

¹³ Андрусак М. Гомін української державності... С. 30–31.

¹⁴ Ключурак С. До волі. Спомини. С. 116–121; Magocsi Paul R. The Shaping of a National Identity Subcarpathian Rus' 1848–1948. Harvard; London, 1978. P. 90.

¹⁵ Державний архів Закарпатської області (далі – Держархів Закарпатської обл.). Ф. 1555. Оп. 2. Спр. 47. Арк. 1, 12, 13; Шляхом Жовтня... Т. 1. С. 72–73, 77, 79–80.

¹⁶ Magocsi Paul R. The Shaping of a National Identity... P. 90–91.

Політика ЗУНР щодо Закарпаття

Перші контакти представників Угорської Русі з галицькими політиками відбулися напередодні розпаду Австро-Угорщини. Ще 15 жовтня 1918 р. о. Августин Волошин та проф. Бокшай відправили до Відня проф. Штефана, щоб дізнатися в керівника Української парламентарної репрезентації (УПР) Євгена Петрушевича, як їм діяти у випадку дезінтеграції Австро-Угорщини. У Відні Штефан передав лист від Волошина послу Юліанові Романчуку у справі Закарпаття і провів переговори з послом Євгеном Петрушевичем та д-ром Левом Бачинським. Галицькі політики порадили закарпатським українцям передусім створити народні ради й національну міліцію, але не провокувати місцевих угорців, щоби ті не виступили проти українського руху. Як згадував пізніше А. Штефан: «... усі вони говорили тоді, що Закарпаття буде частиною України і «ми Вас заберем»¹⁷. Згідно з домовленістю, 2 листопада 1918 р. до Будапешта мав прибути посланець УПР Степан Смаль-Стоцький із роз'ясненнями щодо подальших дій на Закарпатті¹⁸. Депутат Української Національної Ради (УНРади) Кирило Трильовський пригадував, що запланована в Будапешті зустріч, у якій він також мав брати участь, не відбулася через тимчасове припинення залізничного сполучення з угорською столицею¹⁹.

18 жовтня 1918 р. УПР скликала в Народному домі у Львові установчі збори (конституанту), які проголосили себе Українською Національною Радою з повноваженнями парламенту. Делегація від Угорської Русі не змогла прибути до Львова, оскільки, як повідомляла газета «Діло»: «З угорської України не прибув вправді ніхто, тільки прийшло письмо від гурта найвидніших угорських українців, в котрім просять о прилучення їх до австрійської України та о визволення закарпатських українців зі страшного мадярського ярма та заявляють, що по порозумінню з собою вишлють своїх представників до української конституанти»²⁰. Це звернення закарпатців на національних зборах 19 жовтня виголосив д-р Степан Баран. «Ви, наші рідні браття, – мовилося у зверненні, – повинні стати за нами і з'єднати з собою. Наш нарід дожидає спасення, щоби раз вже висвободитися від ярма другого народу»²¹.

Ці устремління закарпатців були враховані в постанові УНРади від 19 жовтня 1918 р.: «Разом з іншими українськими національними областями Австро-Угорщини українська полоса північно-східної Угорщини творить одну цілу українську територію», і вся «ця українська національна територія уконституується отсим як Українська Держава»²². Відтак, у першому рішенні УНРади засвідчено, що Закарпаття входить до складу новоутвореної держави на західноукраїнських землях. Це конституційне положення зафіксоване і в Тимчасовому основному законі про державну самостійність Західноукраїнської Народної Республіки від

¹⁷ Штефан А. Українське військо на Закарпатті. Торонто; Нью-Йорк: Вісті Комбатанта, 1969. С. 9.

¹⁸ Творидло М. Перші революційні проблиски на Карпатській Україні у 1918 р. *Літопис Червоної Калини*. 1938. Ч. 12. С. 2.

¹⁹ Павлишин О. Соборницький контекст національно-визвольної боротьби українців Закарпаття (1918–1920). *Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки*. Львів, 2015. Вип. 13. С. 63.

²⁰ Діло. 1918. 22 жовтня; Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень, 1922. С. 59.

²¹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Історія / відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. С. 93.

²² Там само. С. 94.

13 листопада 1918 р. (арт. 2), а на цій правовій базі – і в прелімінарному договорі між УНР та ЗУНР від 1 грудня 1918 р. і в Законі про злуку ЗУНР та УНР від 3 січня 1919 р.²³. Однак, як справедливо зазначає історик О. Павлишин, декларуючи єдність із Закарпаттям, галицьке керівництво водночас не мало чіткого плану інтеграції цього краю в ЗУНР²⁴.

УНРада й українські політичні лідери Закарпаття відчували недостатню легітимність актів ЗУНР щодо долі краю. Потрібно було рішення більш представницького органу, який репрезентував волевиявлення, якщо не всього, то хоча би більшості населення.

Лінію західноукраїнського уряду в закарпатському питанні значною мірою стримувала зовнішня політика ЗУНР. Перебуваючи в умовах міжнародної ізоляції, остання прагнула підтримувати нейтральні відносини зі сусідньою Угорщиною, яка була своєрідним вікном для відрізаної від Заходу Галичини, а також виступала постачальником зброї, амуніції та провіанту для Галицької армії. Зі свого боку, угорська економіка потребувала бориславської нафти, а угорські лідери розраховували на формування спільної із ЗУНР політики щодо Румунії, яка висувала територіальні претензії до обох держав²⁵.

Через Угорщину також проходив один із головних шляхів транзиту українських військовополонених із колишньої Австро-Угорщини, Італії та Балкан на територію Галичини. Для організації цих транспортів у Будапешті з листопада 1918 р. був призначений у ранзі консула сотник УГА Ярослав Біберович, який за дорученням УНРади увійшов у контакти з угорським урядом і заснував Українську збірну станицю²⁶.

Наприкінці грудня 1918 р. Державний секретаріат військових справ (ДСВС) на чолі з полковником Дмитром Вітовським виступив ініціатором проведення переговорів із Будапештом про закупівлю зброї та амуніції в обмін на нафтові продукти. З цією метою 19 грудня 1918 р. у столицю Угорщини була відправлена місія на чолі з урядовцем ДСВС сотником УГА Миколою Алиськевичем. Йшлося про закупівлю в угорського Міністерства війни 20 млн піхотних і 10 тис. гарматних набоїв. За умовами договору, укладеного за посередництвом міністра війни Вільмоша Бема (Vilmos Böhm) 25–26 грудня 1918 р., угорський завод Манфреда Вайса повинен був таємно від антантівської місії в Угорщині організувати доставку зброї та амуніції до кордону із ЗУНР, а та мала натомість забезпечити цистерни з бориславською нафтою. Від імені уряду ЗУНР голова місії М. Алиськевич письмово запевнив, що ЗУНР не виступатиме збройно проти Угорщини. Насамперед йшлося про територію Угорської Русі. Договір був узгоджений із президентом Угорщини М. Карої²⁷. Що угода із ЗУНР – це суто бізнес для угорської сторони свідчить, зокрема, той факт,

²³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3505. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 169.

²⁴ Павлишин О. Соборницький контекст національно-визвольної боротьби... С. 63.

²⁵ Павлюк О. ЗУНР і політика Угорщини. *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1995. Вип. VII. С. 33.

²⁶ Матяш І. Б., Мушка Ю. Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині (1919–1924). *Український історичний журнал*. 2006. № 1. С. 115–116.

²⁷ Алиськевич М. Переговори з мадярами в 1918 р. Спомин. *Літопис Червоної Калини*. 1931. № 7–8. С. 5–12.

що аналогічні домовленості про постачання зброї й амуніції Будапешт також мав із Варшавою – головним противником ЗУНР у боротьбі за незалежність²⁸.

Відносини між ЗУНР та Угорщиною формально закладені наприкінці 1918 р., коли в Будапешт здійснив візит голова УНРади Євген Петрушевич. 30 грудня він провів переговори з прем'єр-міністром М. Карої та міністром у національних справах О. Ясі, під час яких обговорив закупівлю військової амуніції для Галицької армії і проблему Закарпаття. Питання Угорської Русі серйозно ускладнювало відносини двох держав. Проголосивши Закарпаття складовою ЗУНР, УНРада не мала сил для утримання там своєї влади і мусила миритися з фактичним перебуванням краю у складі Угорщини. З другого боку, Будапешт не задовольняв фактичний контроль і він вимагав формального визнання з боку ЗУНР угорського статус-кво на Закарпатті, сподіваючись використати в подальшому цей аргумент на Паризькій мирній конференції. На цьому наголошував М. Карої під час переговорів з Є. Петрушевичем, хоча й визнавав, що під тиском Чехословаччини і Румунії Будапешту буде все важче утримати Закарпаття. Голова УНРади пообіцяв, що Галичина не реалізовуватиме силою своїх претензій на край, належність якого вирішуватиме плебісцит під міжнародним наглядом і мирна конференція²⁹.

Новостворена УНРада в Ясіні активно шукала контактів із Державним секретаріатом ЗУНР, що після втрати Львова та короткого перебування у Тернополі переїхав до Станіслава. Для ведення офіційних переговорів із представниками західноукраїнської влади щодо можливості приєднання східних районів Закарпаття до складу України на початку грудня 1918 р. було направлено делегацію на чолі зі Степаном Ключураком. Під час зустрічі з державним секретарем Сидором Голубовичем закарпатські посланці передали копію протоколу засідання Гуцульської Народної Ради від 8 листопада 1918 р. про прагнення об'єднатися з Україною і попросили, щоб Галицька армія зайняла територію Закарпаття. Прем'єр-міністр ЗУНР тепло привітав делегацію з Угорської Русі, заявивши: «Ви є першими посланцями з-за Карпат, що приносите нам таку радісну вістку. Я вірю, що вашу просьбу ми скоріше чи пізніше виконаємо». Однак з огляду на несприятливу ситуацію на українсько-польському фронті С. Голубович відмовив у наданні військово-політичної допомоги, порадивши закарпатським українцям взяти ініціативу у свої руки. Не маючи наміру вбивати клин у відносини зі сусідньою Угорщиною, через територію якої проходили важливі лінії постачання зброї, амуніції, медикаментів, сировини й українських військовополонених, західноукраїнський уряд вирішив підтримувати закарпатських гуцулів неофіційно. Першим кроком у цьому напрямі стало створення у структурі Державного секретаріату ЗУНР секції пропаганди для угро-русинів, яку очолив С. Ключурак³⁰.

Тим часом становище закарпатських гуцулів сильно погіршилося. Намагаючись відновити контроль над північно-східними гірськими районами краю, угорська влада 20–22 грудня 1918 р. відправила до Ясіня урядового комісара Кальмана Фізешірі, уповноваженого розслідувати факти «бандитизму» й «анархії» в регіоні, а також

²⁸ Пушкаш А. Цивілізація или варварство. Закарпатье 1918–1945. Москва: «Европа», 2006. С. 36.

²⁹ Павлюк О. ЗУНР і політика Угорщини... С. 34.

³⁰ Ключурак С. До волі. Спомини. С. 109–110.

батальйон у складі 620 осіб для наведення «порядку». Під час урядування Гуцульської Ради в Ясіні справді вбили єврея Хаїма Розенталя. Однак виконавців цього злочину з-посеред членів міліції відразу було віддано під військовий суд у Кошицях. Із поверненням угорських військ запроваджено надзвичайний стан, роззброєно підрозділи народної міліції, ліквідовано УНРаду, відновлено угорську мову у школі та урядовому спілкуванні, а на всі посади місцевої управи призначено колишніх угорських урядовців. У краї почалося переслідування українського національного руху, а контакти з Галичиною суворо обмежили. Попри заходи угорської влади, Народна Рада перейшла в підпілля, створивши мережу законспірованих озброєних відділів (до 50 осіб), і продовжувала таємно підтримувати контакти зі Станіславовим і Хустом³¹.

Готуючись до реалізації прелімінарного договору про злуку з УНР, західно-український уряд активізував політику на закарпатському напрямку. 25 грудня 1918 р. повітовий комісар Станіславава Лев Бачинський надіслав голові Мараморської Ради адвокату Михайлові Брацайку листа з повідомленням про скликання у Станіславові засідання УНРади й запрошенням на нього закарпатських представників³². Відтак, 2–3 січня 1919 р. Мараморська та Ясінська Народні Ради спільно відправили до тимчасової столиці ЗУНР делегатів: Степана Ключурака, Івана Климпуша та сотника УГА Євгена Пузу³³.

У Станіславові делегацію з Угорської Русі щиро привітав президент Є. Петрушевич, який висловив надію на об'єднання краю зі соборною Україною. Яскравий момент їхньої зустрічі передав держсекретар закордонних справ Л. Цегельський: «Коли згадані делегати Мармарошу явилися в половині січня 1919 року [насправді на початку січня 1919 р. – *О. Л.*] в Станіславові та зголосилися до президії Української Національної Ради, їх прийнято з одвертими раменами. На внесення президії, Українська Національна Рада рішила дозволити їм промовити на своїм засіданні з естради. Коли оба делегати Мармарошу появилися на салі, всі члени Української Національної Ради піднялися з місць: мармарошанам зготовлено бурхливу овацію. Їх проведено серединою салі до естради, а салья і галерії греміли оплесками та окликами... Коли делегати вийшли на естраду, овація досягла вершка. Це була знову маніфестація української єдності та соборності. Президент Петрушевич привітав делегатів кількома словами, висказуючи надію, що так як Галичина об'єднується з Придніпрянщиною, так і Закарпаття увійде в одну, соборну українську державу. Френетичні оплески й оклики покрили ці слова»³⁴.

«Коли я ішов на трибуну, мене зустріла буря оплесків та голосні сердечні привітання, які посипались зі всіх сторін. Я був так сильно зворушений, що не зміг зразу розпочати свою промову», – описував враження від побаченого С. Ключурак³⁵.

Як свідчив Л. Цегельський, під час виступу С. Ключурак від імені народних рад Східного Закарпаття виступив із пропозицією приєднання краю до України («Прийміть нас і візьміть нас, браття, до їдної родини») і відкрито попросив військової допомоги проти угорців³⁶. Цю частину його промови передав сотник

³¹ Ключурак С. До волі. Спомини. С. 120–127.

³² Держархів Закарпатської обл. Ф. 1555. Оп. 2. Спр. 47. Арк. 10.

³³ Ключурак С. До волі. Спомини. С. 127.

³⁴ Цегельський Л. Від легенди до правди. Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. С. 247.

³⁵ Ключурак С. До волі. Спомини. С. 128.

³⁶ Цегельський Л. Від легенди до правди. С. 247.

УГА М. Алиськевич, який також був присутній на засіданні: «Відносимося до вас, щоби ви уділили нам братньої військової помочі в боротьбі з мадярами, які нападають на наші села, реквізують нам худобу і б'ють селян. Ми бажаємо злуки з вашою областю і сподіваємося, що ви, браття галичане, не відмовите нам вашої помочі, а як діти одної неньки вставитеся за своїми братами»³⁷. Сам С. Клочурак згадував, що поставив запитання про військову допомогу під час особистої розмови з президентом Є. Петрушевичем після засідання УНРади. Останній ж відкрито заявив закарпатцям, що їм не варто розраховувати на допомогу з боку ЗУНР допоки триває війна з поляками³⁸.

Пропозицію угорських українців обговорювали на засіданні західноукраїнського уряду 3 січня 1919 р., де вона спровокувала бурхливу дискусію. Саме на ньому формально затверджено угоду з Угорщиною про закупівлю зброї та амуніції, за якою ЗУНР зобов'язалася не виступати збройно проти угорців. Зважаючи на необхідність збереження приязних відносин з Угорщиною, Державний секретаріат виявився поділений у питанні надання військової допомоги Закарпаттю. Про дискусію з цього приводу залишилися суперечливі відомості. Офіційного протоколу урядового засідання від 3 січня 1919 р. не збереглося. Тим часом, як згадував держсекретар закордонних справ ЗУНР Лонгин Цегельський, виправа українських військ на Закарпаття була справою рук держсекретаря військових справ Дмитра Вітовського. Останній, начебто, скликав на початку січня 1919 р. державних секретарів, щоб повідомити про перехід галицьких військ через Карпати та зайняття населених пунктів на Угорській Русі. Через це в уряді зчинилася нечувана буря: мовляв, полковник Вітовський розпочав на власну руку нову війну, не спитавши дозволу інших міністрів³⁹. Сотник УГА Микола Алиськевич навпаки стверджував, що полковник Вітовський «всіляко боронився перед висилкою військ на Закарпаття», вважаючи, що збройний виступ закінчиться невдачею. Вирішальне слово в цьому питанні взяв голова уряду С. Голубович, який наполіг на збройній допомозі угорським українцям, доручивши військовому секретарю спорядити за Карпати один курінь Галицької армії. Прем'єр виходив з позиції, що ЗУНР повинна максимально територіально розширитися напередодні злуки з УНР⁴⁰.

Відтак, 7–12 січня 1919 р. окружні військові команди в Коломиї, Стрию та Самборі одержали накази відправити бойові групи в напрямку Ужгорода, Мукачева та Ясіня із завданням взяти під контроль комунікації і допомогти місцевому населенню встановити українську владу. Генезу цих акцій та їх планування на сьогодні важко реконструювати. За даними урядовця військового секретаріату сотника УГА Володимира Бемка, експедиція на Угорську Русь була відправлена без відома Євгена Петрушевича⁴¹. Однак наступні події показали, що президент був у курсі всіх справ і, очевидно, підтримував закарпатські походи УГА всупереч своїм грудневим обіцянкам у Будапешті не втручатися у справи регіону. Ще під час засідання УНРади він вислав свого представника д-ра О. Дудикевича в Марморош-Сигіт,

³⁷ Алиськевич М. Переговори з мадярами в 1918 р. С. 12.

³⁸ Клочурак С. До волі. Спомини. С. 129–130.

³⁹ Цегельський Л. Від легенди до правди. С. 242–243.

⁴⁰ Алиськевич М. Переговори з мадярами в 1918 р. Спомини. С. 12–13.

⁴¹ Бемко В. Виправа на Закарпаття. *Українська Галицька Армія* / видав хор. УСС Дмитро Микитюк. Вінніпег, 1958. С. 428.

щоб дізнатися про місцеві настрої та провести переговори з головою місцевої ради д-ром М. Брашайком. Переконавшись, що населення твердо прагне приєднання Угорської Русі до України, О. Дудикевич повернувся до Станіслава і передав звіт Є. Петрушевичу. А вже наступного дня українські війська перейшли угорський кордон на Закарпатті⁴².

Усе виглядало, ніби місцеве населення власними силами організувало повстання проти угорців, щоб домогтися приєднання до України. Уряд ЗУНР не міг офіційно відправити угорським русинам військову допомогу, зважаючи на бажання зберегти нейтрально-приязні відносини з Угорщиною та забезпечити виконання укладеної угоди про постачання зброї і боєприпасів. Війна з поляками забиравала чимало ресурсів у молодій державі, відтак, конфлікт із країною, через яку проходили основні лінії зв'язку із західним світом, не був в інтересі західноукраїнського уряду. Саме тому ставку зроблено на «гібридну» допомогу для організації військових сил на Закарпатті через спрямування туди групи старшин і вояків УГА як добровольців. Дипломатичним прикриттям їхнього втручання мало стати намагання запобігти румунській та чехословацькій окупації краю і сприяти самовизначенню місцевого населення відповідно до 14 пунктів американського президента В. Вільсона.

Походи УГА на Закарпаття

За попередньо узгодженим планом під час проведення традиційного колядування на православне Різдво проти ночі 7 січня 1919 р. у с. Ясіня Степан Ключурак разом з однопумцями-братами Климпушами (Іваном, Василем і Дмитром), Дмитром Німчуком і Михайлом Сабадюком – таємно зібрали 86 колишніх членів роззброєної угорцями Гуцульської народної оборони, до яких наступної ночі долучилися 23 добровольці УГА (3 старшини, 6 підстаршин і 14 стрільців) під командуванням чотаря Степана Зибачинського, що прибули пасажирським поїздом із Коломийської окружної команди. Як свідчив С. Ключурак, кожен вояк УГА, висланий до Ясіня, йшов туди на власну відповідальність – без офіційної підтримки уряду ЗУНР⁴³.

Дорогою до Ясіня група добровольців УГА, до якої у Делятині приєдналися Д. Німчук і В. Климпуш, розробили план роззброєння угорських військ і захоплення влади, що за задумом нагадував нічний виступ українських військових у Львові 1 листопада 1918 р.

Проти ночі 8 січня 1919 р. озброєний загін із 109 осіб, який очолював С. Ключурак і галицько-буковинські старшини, скориставшись святковим настроєм, без жодних втрат роззброїв у Ясіні 620 солдатів угорського батальйону разом із полковником та 4 офіцерами⁴⁴, підрозділ прикордонної жандармерії, захопив залізничну станцію, пошту і сільський уряд та обірвав телефонне сполучення з Раховом. Оскільки не було можливості утримувати роззброєних угорців, їх невдовзі відпра-

⁴² Дудикевич О. Гуцули за Соборну Україну. *Нова Свобода*. 1 січня 1939. С. 4–5.

⁴³ Ключурак С. До волі. Спомини. С. 131.

⁴⁴ За даними С. Зибачинського, кількість роззброєних військ становила 187 осіб разом із 260 гвинтівками, 4 скорострілами та певною кількістю амуніції і ручних гранат. За спогадами В. Воробця, кількість гонведів була близько 400 осіб.

вили поїздом у Марморощ-Сигіт. У перестрілці отримали поранення 11 угорських і 8 українських вояків⁴⁵.

8 січня 1919 р. на загальних зборах мешканців Ясіні й навколишніх сіл відновлено Українську Народну Раду, яка проголосила незалежну Гуцульську Республіку й у спеціальному зверненні закликала населення Закарпаття до збройного опору угорському пануванню. Законодавчим органом новоствореної держави стала Українська Народна Рада у складі 42 осіб (парламент), а виконавчим – її спеціальні секції (уряд) із 12 членів, які щотижня звітували про виконану роботу. Зокрема, були створені такі: військова та зовнішніх зав'язків (Степан Клочурак), внутрішніх справ (Дмитро Іванюк, комендант поліції Іван Гундек), харчова (Юрій Кабалюк), господарська (Іван Тимчук), лісова (Степан Клочурак старший) й освітня та шкільна (Іван Марусяк-Кузьмич). Також налагоджена робота секції агітації і пропаганди на чолі з Д. Німчуком, яка мала філії у Станіславові та Лавочному, звідки забезпечувалося постачання української літератури, газет і різноманітних видань. У школах навчання велось українською мовою, було організовано хор, який виступав на вечорах. Постанови Ради мали силу закону, за дотриманням якого стежив місцевий суд. Також створено військовий суд. С. Клочурак очолив законодавчу та виконавчу гілки влади і був командувачем збройних сил, виконуючи, по суті, президентські функції. Проголошена республіка прийняла українські державні символи (мову, герб і гімн), запровадила в обіг українську гривню поряд з угорськими коронами та неформально вважалася складовою ЗУНР, приєднання до якої відкладалося на майбутнє з огляду на несприятливі міжнародні обставини⁴⁶. Проголошене державне утворення від початку розглядали як осередок української влади у краї, що з розгортанням загального національного повстання мав поширитися на всю територію Закарпаття і влитися до складу ЗУНР.

10 січня 1918 р. Гуцульська Народна Рада видала відозву до всіх русинів краю, розповсюджену на Мараморощині, Верховині, Свалявщині, із закликом до добровольців зголошуватися в ряди гуцульського війська зі своїм обмундируванням, зброєю та амуніцією. Під впливом подій у Ясіні населення багатьох сіл у північно-східній частині краю створило власні місцеві ради, позбавивши влади угорських ставлеників. До війська Гуцульської Республіки почали масово вступати добровольці, які складали їй присягу на вірність. Було заявлено про збільшення чисельності міліції до 300 чол. Новобранців обмундирували захопленою в угорців уніформою. Запаси зброї та амуніції вдалося поповнити за рахунок роззброєння угорського військового ешелону, що транзитом їхав через Ясіня⁴⁷.

Тим часом у столицю повсталого республіки продовжували прибувати загони з Коломийської окружної команди. Про певну поспішність і непродуманість в організації військової виправи УГА до Ясіня згадував поручник Віктор Воробець, що за завданням уряду ЗУНР повинен був очолити курінь для походу у Східне Закарпаття: «В умовлену годину на умовленому майдані на сам Йордан ми застали 68 бійців, замість обіцяного батальйону (600–1000 бійців). Це були «вишкрапки»

⁴⁵ Зибачинський С. Випад галицьких військ на Закарпатті. *Літопис Червоної Калини*. 1932. № 7–8. С. 2–3; Архів УСБ України в Закарпатській області. Ф. 7. Спр. 1509-С. Т. 1. Арк. 205; Клочурак С. До волі. Спомини. С. 131–133.

⁴⁶ Клочурак С. До волі. Спомини. С. 133–136.

⁴⁷ Клочурак С. До волі. Спомини. С. 136–139; Штефан А. Українське військо на Закарпатті. С. 13.

з різних установ Коломиї: ордонанси, канцеляристи-помічники і інші. Обіцяний «батальйон» самовільно роз'їхався по селах докінчувати кутю. Наші бійці побачили вперше нас, а ми їх. Коли я, збентежений тим усім, поставив перед Окружною Комендатурою питання, чи не було б доцільніше відкласти на пару днів цілу «імпрезу», зібрати більшу силу та трохи її підготувати, мені рішуче наказали вирушати з тим, що є, бо справа невідкладна. І ще наказали, щоб весь «похід» тримати в якнайбільшій таємниці, бо від того буде залежати наш успіх»⁴⁸.

Військовий секретаріат на чолі з Д. Вітовським допомагав озброїти частини Народної оборони Гуцульської Республіки і надіслав досвідчених старшин для вишколу добровольців. Зусиллями поручника УГА Герасима проведена реорганізація місцевих добровольчих відділів, з яких утворено 2 курені чисельністю 800 осіб. 10 січня 1919 р. до Ясіня прибула сотня стрільців (150 чол.) із Косова з 2 скорострілами під командуванням сотника Миколи Саєвича, чота з Коломиї на чолі з хорунжим Білецьким, а пізніше і 2 гармати під орудою чотаря Ярослава Гафтанока. Тактичне командування цілою групою, що одержала назву «Сигот», перебрав поручник Віктор Воробець. Політичне ж керівництво об'єднаними силами здійснювала УН Рада в Ясіні⁴⁹.

Ще 9 січня 1919 р. поручник В. Воробець у супроводі місцевих представників М. Біланюка, В. Климпуша та М. Кабальюка виїхав до Сигота для ведення переговорів з угорським окружним комісаром Зомборієм, який гарантував безпеку делегації. Під час зустрічі комісар висловив протест проти вторгнення українських військ на територію Угорщини. У відповідь В. Воробець наголосив, що акція не мала офіційного схвалення з боку уряду ЗУНР і не була спрямована проти Угорської держави, а насамперед превентивно спрямована проти планованої окупації Марамороського комітату румунськими військами. Завданням військ, за його словами, було сприяння русинам у військовій організації, створення місцевих можливостей для відбиття румунського або чеського нападу. При цьому висловлено сподівання, що після відбиття румунського наступу український та угорський уряди зможуть мирним способом поладити справу «Руської Країни»⁵⁰. З тактичних міркувань українська сторона пішла на визнання угорських планів запровадження територіальної автономії на Закарпатті, а під прикриттям цих декларацій насправді готувалася до взяття краю під свій контроль.

11 січня 1919 р. на нараді старшин у Ясіні ухвалено рішення про початок наступу українських військ на Сигіт, щоб завадити планованій окупації Румунією Мараморощини. 13 січня 1919 р. три укомплектовані гуцульські сотні з шістьма скорострілами та дві повні сотні галицького війська з двома гарматами під командуванням поручників С. Глушка та В. Воробця вирушили в напрямку Марамороша для підтримки тамтешньої ради⁵¹, що проголосила злуку з Україною і скликала

⁴⁸ Спогад Віктора Воробця про бойовий похід на Закарпаття у 1919 році. URL: <http://www.ucrainarma.org/doc/spohady-vorobcia-pro-poxid-na-zakarpattia-1919.html>

⁴⁹ Зибачинський С. Випад галицьких військ на Закарпаття. С. 3; Спогад Віктора Воробця про бойовий похід на Закарпаття у 1919 році. URL: <http://www.ucrainarma.org/doc/spohady-vorobcia-pro-poxid-na-zakarpattia-1919.html>

⁵⁰ Спогад Віктора Воробця... URL: <http://www.ucrainarma.org/doc/spohady-vorobcia-pro-poxid-na-zakarpattia-1919.html>; Штефан А. Українське військо на Закарпатті. С. 13.

⁵¹ Клочурак С. До волі. Спомини. С. 142.

конгрес народних рад у Хусті. Це місто мало головне значення для легітимізації планів ЗУНР щодо Закарпаття напередодні проголошення Акта Злуки з Наддніпрянською Україною та початку роботи Паризької мирної конференції.

Просування українських військ відбувалося вздовж залізничної лінії на імпровізованому панцернику, озброєному двома гарматами. Порівняно легко група «Сигот» захопила Кваси, Білин, Усті Ріки, Рахів і Берлибаш (зараз Костилівка), роззброївши в цих населених пунктах угорські війська та жандармерію. 15 січня взято Требушани (нині Ділове), Вишів, Великий Бичків і Луг. Русинське населення цих сіл радо вітало війська Гуцульської Республіки, поповнюючи їхні лави добровольцями. Деякі селяни, дізнавшись про похід українських військ, почали грабувати єврейські крамниці. Для забезпечення порядку на місцях українське командування залишало невеликі залоги на чолі зі старшинами.

16 січня 1919 р. передові групи українського війська захопили залізничну станцію Сигітська Комора, а згодом в'їхали на залізничний вокзал у Марморощ-Сиготі, полонивши там залого з 30 угорських вояків разом із 2 офіцерами. На вокзалі їх привітали місцеві студенти співом «Ми гайдамаки». Після цього українські вояки захопили казарми 85-го піхотного полку, де роззброїли 50 гонведів, виставили в місті сторожові стежі та створили міську комендатуру на чолі з С. Глушком. На урядових будівлях вивішено жовто-блакитний прапор. Решта угорських військ була змушена відступити з міста до Тячева. За наказом Коломийської окружної команди в Сиготі командування військовою групою, що сягнула 1 100 осіб, перебрав поручник Денис Маєр-Михальський. Останній розпорядився повністю роззброїти угорські сили порядку (жандармерії та поліції), захопити всі урядові установи та виставити охорону на всіх дорогах⁵².

Планувалося, що далі група вирушить на Хуст, щоб підтримати тамтешню народну раду й запобігти спробам угорської влади завадити проведенню з'їзду. Для цього у Великому Бичкові розпочалося формування додаткового куреня чисельністю до 300 чол. на чолі з хорунжим М. Сабадюком та десятником Д. Німчуком, які мали завдання зайняти Хуст до 21 січня 1919 р. Як свідчив чотар УГА С. Зибачинський, у перспективі східна група мала завдання об'єднатися з центральною, що за кілька днів вирушила в напрямку Мукачева⁵³.

Галицька газета «Нове життя» 17 січня 1919 р. із радістю повідомляла, що на запрошення Національної Ради угорської України війська ЗУНР увійшли на територію Закарпаття, щоб «задокументувати окончену злуку угорської України з соборною Українською Народною Републікою»⁵⁴.

Однак успішно розпочавши, війська Гуцульської Республіки несподівано зазнали нищівної поразки. Довідавшись про похід українських військ, румунське окружне командування в Бая Маре висунуло у Верхнє Потисся 18-ту піхотну бригаду під командою полковника Джорджеску чисельністю близько 2 000 осіб. Уранці 17 січня румунські сили, що переважали, почали оточувати Сигіт. Українське

⁵² Ключурак С. До волі. Спомини. С. 142–149; Бемко В. Виправа на Закарпаття... С. 426; Спогад Віктора Воробця... URL: <http://www.ucrainarma.org/doc/spohady-vorobcia-pro-roxid-na-zakarattia-1919.html>; Штефан А. Українське військо на Закарпатті. С. 14–15.

⁵³ Зибачинський С. Випад галицьких військ на Закарпаття. С. 2–3.

⁵⁴ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-ти т. / відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. Т. 4, кн. 1. С. 119–120.

командування на чолі з поручником Денисом Маєр-Михальським після неуспішних спроб ведення переговорів із румунським штабом наказало власним військам без бою відступати залізницею до Великого Бичкова. Всупереч задекларованій меті походу на Закарпаття – запобігти румунській окупації її східної частини – галицькі війська одержали від окружної команди в Коломиї сувору заборону вступати у сутички з румунськими військами⁵⁵. Частина добровольців із двома гарматами на чолі з хорунжим УГА Притикою встигла евакуюватися потягом до Рахова та Ясіня, тоді як друга група на чолі з Д. Маєр-Михальським, В. Воробцем і С. Глушком 17 січня 1919 р. потрапила в оточення румунських військ поблизу Сигітської Комори. Кілька сотень румунських військ із засідки шквально обстрілювали поїзд з українськими підрозділами, який зійшов із рейок. У результаті нерівного бою українські війська втратили, за різними даними, від 18 до 41 чол. вбитими, від 39 до 150 пораненими й близько 400 полоненими разом із 20 старшинами. Втрати з румунської сторони становили: 8 вбитих і 23 поранених. У полоні українським воякам довелося пережити від румун численні знущання, оскільки ті сприймали їх за більшовиків. У тюрмі в них відібрали все обмундирування та особисте майно, погано харчували, не надавали медичної допомоги. Після дев'ятимісячного інтернування у Германштадті на території Румунії зусиллями дипломатичної місії УНР у Бухаресті 320 стрільців і 19 старшин вдалося звільнити та перевести через Дністер до Кам'янка-Подільського. Під час перебування у полоні загинуло близько 80 осіб⁵⁶.

Після цієї поразки окружна команда ЗУНР у Коломиї, побоюючись виникнення збройного конфлікту з Румунією та Угорщиною, віддала наказ про відкликання своїх військ зі східної частини Закарпаття. Внаслідок заворушень угорського населення українські підрозділи були змушені залишити Великий Бичків і Рахів. На 21 січня 1919 р. межі Гуцульської Республіки зупинилися у районі Усті Ріки та Богдана перед Раховом⁵⁷.

Майже одночасно з групою «Сигот» на Закарпаття здійснила рейд стрийська група УГА – неповний стрілецький курінь під командуванням чотаря Якова Небиловця. Щодо датування початку виправи цієї групи у джерелах та історіографії існують розбіжності. За спогадами учасників походу, написаних за 35–45 років після цих подій, 18 січня 1919 р. курінь Я. Небиловця прибув на станцію Лавочне, де провів переговори з угорською делегацією на чолі з губернатором «Руської Країни» А. Штефаном, яка висловила протест проти вторгнення галицьких військ на Закарпаття⁵⁸. За даними угорської та німецької преси, яку цитує проф. А. Штефан, українське військо зайняло станцію Воловець ще 15 січня, а наступного дня увійшло у Сваляву та Мукачево, де вивісило жовто-блакитний прапор⁵⁹. Ця хронологія збігається з інформацією Л. Цегельського про відправку 14 січня 1919 р. емісара західноукраїнського уряду отамана Т. Рожанковського з нотою в Будапешт⁶⁰. За

⁵⁵ Український четар про бій за Мармороський Сигіт. *Свобода*. 1939. 3 січня. С. 2.

⁵⁶ Зибачинський С. Випад галицьких військ на Закарпаття. С. 3–4; Український четар про бій... С. 2; Штефан А. Українське військо на Закарпатті. С. 16.

⁵⁷ Зибачинський С. Випад галицьких військ на Закарпаття. С. 4.

⁵⁸ Яшан В. Група «Сигот». Похід з'єднань УГА на Закарпаття. *Українська Галицька Армія*. Вінніпег, 1966. Т. 3. С. 97.

⁵⁹ Штефан А. Українське військо на Закарпатті. С. 18.

⁶⁰ Цегельський Л. Від легенди до правди. С. 244.

спогадами учасників, він виїхав разом із групою українських військ і брав участь у переговорах із делегацією у Лавочному, на яких ознайомився з протестом губернатора і порадив продовжувати просування УГА вглиб краю⁶¹. Таке датування також має сенс у контексті хронології походу східної групи «Сигот», що, як відомо, мала об'єднатися з центральною. Вимарш стрийського куреня, очевидно, розпочався ще до поразки військ Гуцульської Республіки 17 січня 1919 р. під Сигітською Коморою.

За свідченнями учасників, у Сваляві місцеве населення з великим національним прапором і написами: «Хай живе Україна!»⁶² тепло зустріло галицькі підрозділи. Як відомо, місцева народна рада першій підтримала об'єднання з Україною. Прибувши до Мукачева, стрийський курінь розмістився у казармах 65-го піхотного полку, який перед цим покинув місто. Було організовано патрулювання вулиць, комендантом міста призначений чотар Осип Бережницький. Просуваючись далі залізничною лінією, панцерний потяг УГА під команду чотаря І. Садлича 21 січня зайняв вузлову станцію Чоп, однак потім відступив до місця постійної дислокації – Мукачева⁶³. На шляху просування на обсаджених залізничних станціях українські війська залишали невеликі залоги.

У Мукачеві українська команда провела переговори з угорським владним комісаром Куткафалвієм. За даними угорської преси, галицькі військові заявили, що прийшли на Закарпаття за наказом УНРади у Станіславові, щоб обсадити руські території, гарантувати реалізацію права місцевого населення на самовизначення, запобігти чеській і румунській окупації краю та зберегти стратегічний зв'язок з Угорщиною й західним світом. Владний комісар запротестував, щоб залізнична лінія аж до Чопа перейшла під українське управління і начебто підписав з українськими представниками умову, за якою військові установи, залізниця, шкільництво, правосуддя та адміністрація повинні були залишитися в руках угорців⁶⁴. Так, на деякий час у центральній частині краю встановилося українсько-угорське двовладдя.

Блискавичний похід галицьких військ застав зненацька угорські сили, які не чинили жодного спротиву. Оговтавшись, останні скористалися розтягнутістю українських військ на великій території і проти ночі 21 січня роззброїли залоги у Сваляві та Мукачеві. За деякими даними, приводом до цієї контракції стала спроба українських підрозділів провести реквізицію зброї, амуніції та продовольства у військових складах у Мукачеві, що загостило відносини з місцевими угорцями. Внаслідок цього галицькі війська були змушені повернутися залізницею до Стрия, куди угорці передали відібрану зброю. Після цього начальна команда УГА офіційно відкликала курінь Я. Небиловця та панцерник І. Садлича із Закарпаття⁶⁵.

18 січня 1919 р. із Самбора на Ужгород залізницею вирушила третя самбірська група УГА у складі підрозділу сотника І. Молеція, яка одержала наказ від окружного командира сотника М. Мельника зайняти Ужанську долину й оголосити Ужгородський комітат територією ЗУНР. З огляду на загрозу окупації цієї частини

⁶¹ Яшан В. Група «Сигот»... С. 97; Донцов Д. Рік 1918 / уряд. К. Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. С. 127.

⁶² Яшан В. Група «Сигот»... С. 97.

⁶³ Садлич І. Жовто-блакитні прапори в Ужгороді і Мукачеві. *Українська Галицька Армія*. Вінніпег, 1966. Т. 3. С. 102–103.

⁶⁴ Штефан А. Українське військо на Закарпатті. С. 18.

⁶⁵ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 249.

регіону Чехословаччиною, 17 січня 1919 р. президент Є. Петрушевич повідомив Прагу, що його військо займе ці території. Виданий командиріві групи мандат давав доволі широкі повноваження: «Сотника Івана Молеція назначаю командантом усіх військових справ політичного комітату Ужгород (Унгвар). Йому підлягають усі військові й цивільні власті цього комітату, без огляду на свій військовий чи цивільний ступінь. Тамошні власті уділять цьому представникові всякої помочі, потрібної до влаштування військових, політичних і адміністративних справ комітату»⁶⁶. Після зайняття території командир групи мав оголосити Тимчасовий основний закон ЗУНР від 13 листопада 1918 р. і постанову УНРади від 3 січня 1919 р. про об'єднання всіх українських земель в одну соборну Українську Народну Республіку.

Для виконання цього амбітного плану сотникові однак виділили занадто малі сили (всього 70 стрільців з одним скорострілом) й обмежену кількість боєприпасів. «Стрільці лихо одіті, зле узброєні, перемучені світовою війною, не зовсім надавалися до так важкого діла як окупаційна акція, – згадував І. Молецій. – Певна, що про якусь збройну акцію з такою силою не було тут і мови. Я докладно здавав собі справу з висліді такої акції на випадок збройного опору»⁶⁷.

19 січня 1919 р. військовий залізничний транспорт, прикрашений національним жовто-блакитним прапором, вирушив із Самбора через Турку–Ужок до Волосянки, де відразу натрапив на передовий підрозділ чехословацького війська. Українська сторона була змушена вступити в переговори, у ході яких з'ясовано, що ще 12 січня 1919 р. чехословацькі війська одержали дозвіл Антанти на окупацію залізничної лінії Ужгород–Ужок разом із р. Уж та її лівим берегом; як і те, що з 17 січня 1919 р. в Ужгороді делегація ЗУНР на чолі з Т. Рожанковським вела переговори з чехословацьким командантом полковником Чаффі щодо демаркаційної лінії, кордону, господарських відносин і транзиту. Для пришивидшення вирішення цих питань місія Рожанковського відбула до Праги⁶⁸. Відтак, під загрозою роззброєння та інтернування українські війська були змушені 20 січня 1919 р. покинути територію Закарпаття.

Військові виправи Галицької армії на Закарпаття в першій половині січня 1919 р. насамперед загрожували погіршенням відносин ЗУНР із Будапештом, як і з Прагою та Бухарестом, які висували територіальні претензії на край. Державний секретаріат двічі (12 і 17 січня 1919 р.) обговорював на своїх засіданнях ситуацію в Угорській Русі. На жаль, розлогих стенограм засідання уряду не збереглося. Як можна судити з коротких нотаток, державний секретар військових справ Д. Вітовський підняв на урядовому засіданні 12 січня питання про відправку термінової ноти в Угорщину у зв'язку з введенням галицьких військ на Угорську Русь. Прем'єр-міністр С. Голубович заявив, що цим ЗУНР реалізовувала право на самовизначення. Радник дипломатичної місії ЗУНР на мирній конференції у Парижі С. Томашівський доповів про грудневі переговори президента Є. Петрушевича з угорським прем'єром М. Карої і запропонував продовжити українську окупацію краю до часу проведення мирного конгресу. Держсекретар закордонних справ Л. Цегельський запропонував вислати ноту в Угорщину телеграфом і водночас відправити делегацію для переговорів до Будапешта. Первісно планувалося, що її

⁶⁶ Молецій І. Моя виправка на Закарпаття. *Літопис Червоної Калини*. 1937. Ч. 4. С. 3.

⁶⁷ Там само. С. 4.

⁶⁸ Там само. С. 4–5.

очолить радник Державного секретаріату закордонних справ Ярослав Олесницький. Однак останній увійшов до складу делегації, що поїхала до Києва для участі в церемонії підписання Акта Злуки, а замість нього для «гасіння дипломатичної пожежі» до Будапешта 14 січня 1919 р. відправилася місія на чолі з отаманом Т. Рожанковським. На засіданні 12 січня 1919 р. ухвалено головний зміст ноти: «...виконуючи право самовизначення, висилаємо війська в цілі обсаджень, не визнаємо се за крок ворожий і порішення лишаємо мировому Конгресу»⁶⁹.

Повний текст опублікувала угорська преса: «Влада Західно-Української Народної Республіки приятельським способом повідомляє владу Мадярської Народної Республіки, що для практичного переведення права на самовизначення народів, вона обсадить своїм військом ті частини Мадярщини, де більше як 50 % населення є української національності, або де населення виразно просить обсадження. Ми обсадимо ці території і тому, щоб випередити окупацію цих територій іншими народами. Остаточна приналежність цих територій буде вирішена за взаємним порозумінням. Українська влада сподівається, що добрі взаємини між двома республіками і далі будуть незаторкнені. Станиславів, 14 січня 1919»⁷⁰.

Як згадував Л. Цегельський, він і державний секретар внутрішніх справ І. Макух на засіданні уряду рішуче виступали проти військової акції на Закарпатті, стверджуючи, що вона може послужити приводом до початку ще однієї війни, яку ЗУНР не могла собі дозволити. Для владнання відносин з Угорщиною вирішено звільнити всіх полонених українськими військами угорців, повернувши їм зброю, а в подальшому уникати будь-яких збройних сутичок. Поряд із цим уряд не зупинив подальшого наступу українських військ углиб Закарпаття⁷¹.

17 січня 1919 р. уряд ЗУНР знову розглядав «справу обсадження Угорської України». Стенографічний протокол засідання зафіксував обговорення цього питання: «...справоздане с[таршин] Рожанковського і Маєра. Д-р Голубович: адміністрацію впровадити нашу і делегацію вислати до Будапешту»⁷².

18 січня 1919 р. представник ЗУНР у Будапешті сотник Ярослав Біберович передав ноту угорському уряду, а 24 січня вручив М. Карої особистий лист від Є. Петрушевича датований 22 січня 1919 р.⁷³. У супровідній записці до дипломатичного представника ЗУНР у Будапешті президент писав, що «зрідкитися нам угорської території української – трудно»⁷⁴.

Питання Закарпаття знову постало на порядку денному українсько-угорських відносин після переформатування дипломатичної місії ЗУНР у Будапешті та влиття її до складу об'єднаної Надзвичайної дипломатичної місії УНР. Тоді угорський демократичний уряд спробував домогтися формального визнання статусу краю у складі Угорщини взамін на підтримку незалежності УНР. Зокрема, під час аудієнції новоприбулого посла М. Галагана у президента Угорської Народної Республіки

⁶⁹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-ти т. / відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. Т. 2. С. 57–58.

⁷⁰ Цит. за: Штефан А. Українське військо на Закарпатті. С. 19.

⁷¹ Цегельський Л. Від легенди до правди. С. 243–244.

⁷² Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. С. 61.

⁷³ Павлюк О. ЗУНР і політика Угорщини... С. 35.

⁷⁴ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-ти т. / відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. Т. 5, кн. 1. С. 53.

М. Карої 22 лютого 1919 р. останній відкрито намагався домогтися від уряду УНР офіційної відмови від території Закарпаття та визнання її невід'ємною складовою Угорської Республіки. Український представник чітко сформулював позицію українського уряду щодо необхідності дотримання принципу самовизначення закарпатських українців через безперешкодне волевиявлення на основі 14 пунктів В. Вільсона. Водночас М. Галаган спростував угорські історичні претензії на Закарпаття і зазначив, що «правительство УНР не вважало б, очевидно, себе в праві відмовитись від своїх братів і не прийняти їх до складу соборної України»⁷⁵. Як і інші держави Європи, угорський уряд побоювся взяти на себе ініціативу у визнанні де-юре Української Народної Республіки й обмежився лише визнанням де-факто. Перебуваючи в Будапешті, М. Галаган намагався у складних умовах революційних подій в Угорщині, пов'язаних із приходом до влади в березні 1919 р. комуністів на чолі з Белоу Куном і подальшою зміною урядів, відстоювати інтереси України й захищати українське населення Закарпаття перед угорськими керівними.

Подібно до ситуації з Угорщиною, західноукраїнський уряд не хотів через питання із Закарпаттям йти на загострення відносин із Чехословащиною, в якій вбачав потенційного союзника у протистоянні польським територіальним зазіханням у регіоні. Хоча офіційно Прага займала нейтральну позицію в українсько-польській суперечці, за угодою з урядом Чехословацької Республіки (ЧСР) у лавах армії ЗУНР служило чимало чехословацьких офіцерів. У Станіславові та Самборі розгорнули роботу військові репатріаційні комісії. Було налагоджено обмін кур'єрами й залізничне сполучення зі Станіславовим. Активно працювали чехословацький консул Д. Поллак і посол ЗУНР у Празі С. Смаль-Стоцький (з 18 грудня 1918 р.). Зближенню чехів та українців сприяли й економічні інтереси⁷⁶.

12 січня 1919 р. на засіданні Державного секретаріату ухвалено пропозицію повідомити нотами ЧСР і Румунію, що Галицька армія своїми діями на Закарпатті не хоче «переступати границі етнографічні»⁷⁷. Оскільки наступ українських військ виявився невдалим, обидва уряди прагнули не згадувати про неприємний інцидент і продовжували розвивати відносини із ЗУНР, ніби нічого і не сталося. Зважаючи на те, що чехословацькі легіонери за згодою Антанти 12 січня 1919 р. зайняли західні райони Закарпаття, серед яких і долина р. Уж, і м. Ужгород, провід ЗУНР вирішив не проводити надалі воєнних дій у цьому регіоні й сісти за стіл переговорів із чехословацьким урядом⁷⁸.

Підсумовуючи закарпатські рейди УГА, можна зазначити: з одного боку, галицькі війська одержали наказ створити «доконані факти» на місці та встановити військово-політичний контроль над краєм напередодні укладення Акта Злуки та Паризької мирної конференції, а з другого – не отримали чітких вказівок щодо дій

⁷⁵ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920-ті р.). Документально-художнє видання / передм.: Т. Осташко, В. Соловійова. Київ: Темпора, 2005. С. 426.

⁷⁶ Кірсенко М. ЗУНР і політика Чехословащини. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Київ, 2006. Т. 52. С. 53–57.

⁷⁷ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-ти т. / відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. Т. 2. С. 58.

⁷⁸ Литвин М. Геополітичний простір ЗУНР та її зовнішньополітичні орієнтири. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття. С. 108.

стосовно румунських, угорських і чехословацьких військ у краї. Внаслідок поспішності, слабкої організованості та непродуманості вся військова акція ЗУНР на Закарпатті, що мала, очевидно, на меті повторити успіх галицько-волинських князів в опануванні краєм (1280–1320), зазнала фіаско. Дії галицьких військ часто нагадували імпровізацію, а не добре сплановану військову операцію. Для виконання амбітних політичних завдань командувачам рейдових груп виділяли доволі обмежені ресурси. Війська не володіли інформацією про ситуацію у краї, а деякі з груп (західна та центральна) практично не мали зв'язку з місцевими проукраїнськими силами. Всі три акції яскраво показали серйозні розбіжності та неузгодженості між урядом ЗУНР і командуванням УГА щодо шляхів приєднання краю до складу Західноукраїнської держави. Така неугоджена політика, зрештою, призвела до зриву постачання зброї та боєприпасів з Угорщини для потреб УГА. Нерішучість галицьких військ зумовлювали загальна невизначеність міжнародного становища ЗУНР і пошук союзників серед сусідніх країн, які самі висували територіальні претензії на Закарпаття.

Хустський конгрес

21 січня 1919 р., коли всі три експедиції галицького війська закінчилися невдачею і більшість українських підрозділів уже покинули територію краю, у Хусті зібрався з'їзд за участю 420 обраних делегатів від 175 (із 400) населених пунктів Угорської Русі, повноваження яких підтверджували легітимаційні документи. Поштовхом для його скликання стало звернення Мараморош-Сигітської Руської Ради до населення краю «зійтися на великі збори до Хуста у вівторок 21 січня 1919 року». Попередні переговори щодо скликання зборів відбулися під час з'їзду закарпатських представників 10 грудня 1918 р. у Будапешті. З'їзд мав стати певною відповіддю на намагання владних кіл Угорщини утримати контроль над краєм у формі автономної «Руської Країни».

Вибір делегатів відбувався з розрахунку представник від тисячі осіб із кожного села. Якщо село мало менше людей, то все одно надсилало посла, а з більшою кількістю жителів було упривілейоване делегувати двох. Обрані представники мали привезти посвідчення і зареєструватися 20 січня у Хусті⁷⁹.

Піднесену атмосферу у краї напередодні Хустського з'їзду могли спостерігати окремі візитери. Так, Дмитро Донцов, який прямував залізницею до Відня, 20 січня 1919 р. занотував у щоденнику: «По дорозі через Закарпаття до нашого потягу, що йшов з Києва, і яким їхали різні дипломатичні місії, на станціях виходили депутації закарпатських земляків з жовтоблакитними прапорами і промовами»⁸⁰. Подібну картину побачив у Хусті Юрко Гарасимів, який очолював галицьких пластунів-воjakів, котрі за дорученням окружної команди у Стрию вели серед населення Угорської Русі агітацію за приєднання до України: «Дня 20 січня вийшли ми на місто, а тут такий рух неначе би який відпуст. Цілий ринок загачений селянськими фірами. Селяни, одягнені по святочному, проходжуються з повагою питомою нашому господареві, коли він відчуває вагу якогось великого діла. Все це делегати від громад, а з ними й інші селяни та жіноцтво. Більша частина учасників вже поприходила з дому зі синьо-жовтими стрічками, а деякі гурти з синьо-жовтими

⁷⁹ Брацайко Ю. «Що я видів на Закарпаттю...». С. 18.

⁸⁰ Донцов Д. Рік 1918. С. 127.

хоругвами, навіть коні й вози повбирані цими биндами. Коли було глянути на те все, що мимоволі з радости й зворушення проходила дроз по тілі. Але дарма нема способу, щоб бодай в часті описати це захоплення, цей настрій»⁸¹.

Незважаючи на труднощі, пов'язані з потрійною окупацією краю з боку Чехословаччини, Угорщини та Румунії, у багатьох населених пунктах відбулися віча, зібрання, засідання рад, на яких обирали делегатів. Щоб завадити останнім потрапити на Хустський конгрес, угорський уряд призупинив залізничний рух на лінії Королево–Хуст, а на дорогах виставив жандармські застави. Внаслідок цього окремим делегатам, як наприклад проф. А. Штефану і майбутньому відомому закарпатському художникові проф. Йосипу Бокшаю, довелося добиратися до Хуста пішки в морозну ніч⁸².

Попри перешкоди, створені угорською владою, разом із гостями з навколишніх сіл у місті над Тисою 21 січня зібралось близько 1 500 осіб. Різні регіони Закарпаття були не однаково представлені. Наприклад, від Марамороського комітату прибули представники від 80 населених пунктів, від Березького – 57, від Угочанського – 29, від Ужанського – 9⁸³. Так, зібрання в Хусті було форумом переважно центральної та східної частини краю, а понад 250 населених пунктів залишилися без представництва⁸⁴. Тим не менше, Хустський з'їзд – найбільш репрезентативне зібрання Угорської Русі на той час, який представляв інтереси більшості населення (близько 420 тис. жителів). Його рішення мали більшу легітимність, ніж інші подібні, на яких вирішувалася доля повоєнного Закарпаття, зокрема Скрентонський «плебісцит» серед карпаторусинської еміграції у США в листопаді–грудні 1918 р., який висловився на користь об'єднання з Чехословаччиною, чи Будапештський з'їзд закарпатських представників 10 грудня 1918 р., що підтримав перебування краю у складі Угорщини.

Вранці 21 січня 1919 р. делегати й частина гостей зібралися біля греко-католицької церкви на богослужіння, під час якого було посвячено синьо-жовтий прапор. Після молитви всі направилися до будівлі народної школи для проведення з'їзду. Його роботу у спортивному залі школи на правах господаря відкрив голова Хустської Народної Ради Ю. Брашайко. Головою зборів обрали М. Брашайка, секретарями – дяка з Верхньої Апші М. Тиводара і жителя Великого Березного В. Йохимчука. Після обміну думками висунуто пропозицію возз'єднання Закарпаття з Великою Україною, яку присутні відразу підтримали вигуками «Нехай жива Україна!». При цьому делегати відзначили, що уряд України враховуватиме «окремішнє» становище Закарпаття.

У підсумку Хустський з'їзд ухвалив резолюцію про прилучення українців-русинів північно-східних комітатів Угорщини (Мараморош, Угоча, Берез, Унг, Земплин, Шариш, Спіш і Абауй-Торна) до складу Української соборної держави та просив надіслати українські війська, щоб зайняти територію краю. При цьому вимагали, щоб Українська держава під час реалізації злуки врахувала особливе («окремішнє») становище краю. У відповідь на спроби проугорських політиків зірвати роботу з'їзду

⁸¹ Гарасимів Ю. Десять днів на Підкарпатті (Спомин з 1919 р.). *Історичний календар-альманах Червоної Каліни на 1930 рік*. Львів, 1929. С. 25.

⁸² Лист А. Штефана до проф. Петра Андрусіва. 5 січня 1972 р. *Ukrainian Research Institute Archives*. Augustin Stefan Collection. Stefan Papers. Correspondence: A.

⁸³ Співак Б., Троян М. 40 незабутніх днів. Ужгород, 1967. С. 47.

⁸⁴ Нариси історії Закарпаття. Ужгород, 1995. Т. 2: 1918–1945. С. 65.

його учасники засудили закон № 10 від 21 грудня 1918 р. про створення «Руської Крайни» – автономії угорських русинів у складі Угорщини як такої, що «повстав без його волі і без заступництва народу». У зв'язку з цим було вирішено не надсилати послів в угорський парламент і закликано угорський демократичний уряд не вдаватися до насильницьких дій для перешкодження реалізації права угорських русинів на самовизначення. З'їзд привітав визволення народів Австро-Угорської монархії (чехів і словаків, південних слов'ян, румунів, поляків і німців) та звернувся до країн Антанти з проханням допомогти реалізувати його ухвали. За результатами Хустського з'їзду створено Руську Центральну Народну Раду (РЦНР) як об'єднаний орган усіх рад Закарпаття у складі 100 членів, уповноважених представляти інтереси угорських русинів. Головою РЦНР обраний М. Брацайко, а його заступниками стали о. О. Невицький, сотник Євген Пуза й Іван Волошук⁸⁵.

З'їзд вибрав чотирьох послів, щоб повідомити сусідні столиці про своє рішення⁸⁶. Зокрема, у Будапешт для інформування французької місії Антанти відправився Юліан Брацайко. Він зумів налагодити контакт із керівником місії полковником Фердинандом Віксом, який пообіцяв передати інформацію на Паризьку мирну конференцію⁸⁷.

Після з'їзду офіційна делегація РЦНР на чолі з М. Брацайком виїхала до Станіславова, щоб передати оригінал протоколу Хустських зборів Державному секретаріату ЗУНР. Не відомо, чи делегати прибули вчасно, адже вже 22 січня 1919 р. на Софійській площі в Києві було урочисто проголошено Акт Злуки УНР та ЗУНР. В Універсалі Директорії УНР зазначалося: «Віднині зливаються в одно віками відділені одна від одної частини України – Галичина, Буковина, Закарпаття і Придніпрянська Україна в Одну Велику Україну»⁸⁸. Степан Ключурак та Юліан Брацайко були обрані до складу Трудового конгресу, що засідав в оперному театрі у Києві 23–28 січня 1919 р. Зокрема, інструкція до виборів Трудового конгресу передбачала також участь в останньому представників від Угорської Русі⁸⁹. Однак з огляду на динамічний розвиток ситуації у краї жоден із закарпатських представників не зміг взяти участь у цьому форумі.

Після проведення спільних нарад у справі Угорської України у Станіславові, в яких брали участь також представники Директорії УНР, потреба виїзду делегації закарпатських українців до Києва зникла, про що президент ЗУНР Є. Петрушевич офіційно повідомив у листі від 3 лютого 1919 р. РЦНР у Хусті. Щодо перспектив реалізації рішення про об'єднання він, зокрема, писав: «Правительство України щиро витає українців з Підкарпаття і постарается, чтобы бажання своїх братів сповнилося та повстала єдина ні від кого незалежна і нероздільна Україна, яка пригорне до себе всіх своїх вірних синів»⁹⁰.

⁸⁵ Держархів Закарпатської обл. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 11–13.

⁸⁶ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-ти т. / відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. Т. 3, кн. 2. С. 19.

⁸⁷ Брацайко Ю. «Що я видів на Закарпаттю...». С. 19–20.

⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 5.

⁸⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: у 2-х т., 3-х част. / упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. С. 412.

⁹⁰ Держархів Закарпатської обл. Ф. 1555. Оп. 2. Спр. 47. Арк. 3.

Однак наявних військових засобів для реалізації цієї мети уряд соборної Української Народної Республіки на той час не мав. До кінця квітня 1919 р. східну частину Закарпаття до Берегового окупували румунські війська, центральна з Мукачевим перебувала під контролем угорців, а західну разом з Ужанською долиною зайняли чехословацькі.

Останні місяці Гуцульської Республіки

Єдиним українським острівцем у північно-східному куточку Закарпаття залишалася Гуцульська Республіка. Після трагічних подій у Сиготі гуцульські добровольчі підрозділи відступили на околиці Ясіня й продовжували контролювати навколишні території з населенням у 20 тис. осіб до початку червня 1919 р. 21 січня до Ясіня за дорученням ДСВС ЗУНР прибула сотня поручника УГА Нестора Рогужинського (близько 200 осіб). Її зусиллями була сформувала військова залога та проведена реорганізація місцевої гуцульської самооборони. Підрозділи групи утримувати лінію до ст. Кваси, а її стежі інколи наближалися до самого Рахова, продовжуючи контролювати невеликий клаптик краю. Тільки після приходу до влади в Угорщині комуністів на чолі з Белою Куном наприкінці березня 1919 р. групу «Сигот» було передислоковано на Яблунецький перевал, а 23 травня 1919 р. через наступ армії Галлера в Галичину й окупацію Румунією Покуття – цілком відкликано до Станіслава, де розформовано⁹¹.

На початку квітня 1919 р. Степан Ключурак домігся від державного секретаря Західної області Української Народної Республіки (ЗО УНР) Сидора Голубовича надання економічної допомоги Гуцульщині. Обіймаючи посаду представника Закарпаття при уряді ЗУНР у Станіславі, Ключурак забезпечив постачання з Галичини продовольства (хліба, кукурудзи та цукру) і нафти в обмін на деревину, створивши тим самим можливість для реалізації соціальних і продовольчих програм для населення. Відповідні поставки оформлювалися у вигляді угод між представником уряду ЗУНР поручником Н. Рогужинським та ясінською громадою. Влада проводила розподіл продовольства між населенням Ясіня, Квасів, Білина та Богдана. Крім цього, досягнуто домовленості з урядом УНР про поставку муки для Ясіня, декілька вагонів якої прибуло в білих мішках із надписом «Україна». Було налагоджене щоденне залізничне сполучення з Раховом, Коломиєю та Станіславом, реконструйовано зруйновані війною сільські будівлі, відновлено навчальний процес у школах. Водночас через Ясіня був налагоджений постійний зв'язок між РЦНР у Хусті й урядом ЗУНР. Через представництво у Станіславі кур'єри доставляли на Закарпаття пресу та літературу, проводили пропагандивні акції⁹².

Останньою спробою заявити про проукраїнський вибір угорських русинів став з'їзд за участю 162 делегатів від 62 громад Закарпаття, який відбувся у Станіславі 29 квітня – 1 травня 1919 р. під головуванням Михайла Брацкайка та Костя Кисілевського. У резолюції з'їзд підтвердив намір домогтися об'єднання всіх українських земель у складі Української Народної Республіки відповідно до рішення Хустських зборів від 21 січня 1919 р. і висловив рішучий протест проти окупації території Закарпаття іноземними військами. Закарпатські представники закликали лідерів УНР

⁹¹ Яшан В. Група «Сигот»... С. 97–99.

⁹² Ключурак С. До волі. Спомини. С. 151–158.

та українців з іншого боку Карпат надати допомогу у визволенні й приєднанні краю до складу соборної України. Збори також домагалися допуску на Паризьку мирну конференцію двох представників від закарпатських українців для представлення інтересів краю. Окреме прохання стосувалося невідкладної організації продовольчої допомоги населенню, що голодувало, сприяння з боку Дніпросоюзу в організації кооперативів, наданні підтримки від Міністерства народної освіти уряду УНР у розвитку системи народної освіти через створення відповідного фонду, постачання навчальної літератури і часописів, установа стипендій для учнів⁹³. Делегація від Угорської Русі передала резолюцію з'їзду президентові Є. Петрушевичу, який пообіцяв поставити питання Закарпаття на Паризькій мирній конференції⁹⁴.

Оскільки ЗО УНР була поглинута боротьбою проти польських військ, то Станіславів не мав можливості надати будь-яку допомогу закарпатським українцям. З огляду на ілюзорність українського вибору, 8 травня 1919 р. на засіданні Пряшівської, Ужгородської та Хустської Народних Рад в Ужгороді, які сформувавши Центральну Руську Народну Раду, було ухвалено рішення про входження Закарпаття до складу новоутвореної Чехословацької Республіки на правах автономії. Вибір на користь останньої розцінювався багатьма учасниками з'їзду як тимчасовий до моменту вирішення питання долі України. Прийняте 8 травня в Ужгороді рішення сточленна делегація на чолі з А. Волошином передала президентові Чехословащини Т. Масарику⁹⁵.

Долю Закарпаття саме в той час обговорювали на Паризькій мирній конференції. 9 травня 1919 р. делегація уряду УНР у Парижі висловила офіційний протест проти планів приєднання краю до складу Чехословащини як порушення прав народів на самовизначення. В українській ноті, зокрема, зазначалося: «Ані мирова конференція, ані чехословацький уряд не зробили досі спроби погодитися з урядом української республіки або з населенням, яке вже категорично висловило своє бажання жити разом зі своїми співгромадянами Галичини». Цього ж дня державний секретар закордонних справ ЗУНР В. Панейко надіслав окрему ноту, в якій просив конференцію вплинути, щоб чехословацький уряд евакуював свої сили із Закарпаття, надіслати спеціальну нейтральну місію на Угорську Русь, щоб дізнатися про бажання місцевого населення, а також ініціювати переговори про формування словацько-українського кордону. Делегація Директорії насамперед виходила із засад Тимчасового основного закону УНР від 13 листопада, за яким Угорська Русь вважалася частиною ЗУНР. У давнішій ноті з цього приводу, яку українська сторона направила голові конференції 5 березня 1919 р., українські претензії на край ґрунтувалися на трьох пунктах: 1) переважання українців в етнічному складі населення; 2) короткий період перебування краю у складі Галицько-Волинського королівства; 3) рішення Хустського конгресу від 21 січня 1919 р. і зайняття українськими військами частини території краю згідно з волею місцевої людності⁹⁶. Однак мирна конференція не взяла до уваги протести української делегації, недопущеної до засідань комісії, на яких розглядали долю українських земель.

⁹³ Тернистий шлях до України: зб. архівних док. і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.» / упоряд.: О. Д. Довганич, О. М. Корсун. Ужгород: Закарпаття, 2007. С. 104–105.

⁹⁴ Ключурак С. До волі. Спомини. С. 165.

⁹⁵ Národní archiv v Praze, ZTA, karton 563, inv. č. 348.

⁹⁶ Боршак І. Карпатська Україна у міжнародній грі. Львів, 1938. С. 27–31.

Останній анклав української політичної присутності у краї – Гуцульська Республіка – припинив існування 11 червня 1919 р., коли румунські війська за мандатом Антант зайняли Ясіня, заарештувавши членів УНРади. Румунський наступ у східній частині Закарпаття був частиною ширшого просування румунських військ на Покутті, який закінчився зайняттям Ворохти, Косова, Коломиї, Делятина і мав на меті сполучити залізницею Сигіт та Чернівці. Напередодні румунської окупації Гуцульська Рада встигла ухвалити меморандум про приєднання східної частини Закарпаття до складу Чехословацької Республіки⁹⁷. 10 вересня 1919 р. Сен-Жерменський мирний договір, укладений на Версальській мирній конференції з Австрією, зафіксував входження Підкарпатської Русі до складу Чехословаччини. Східні райони краю залишалися під контролем румунської адміністрації до 30 червня 1920 р.

Підсумовуючи спроби реалізації українського проекту на території Угорської Русі в 1918–1919 рр., можна стверджувати, що, всупереч твердженням деяких зарубіжних істориків, український національний рух не був імпортований сюди ззовні, а постав цілком на власному ґрунті під впливом колапсу Австро-Угорської імперії та подій у Львові й Києві. У різних куточках регіону місцеве русинське населення відкрито й чітко заявляло прагнення увійти до складу соборної Української держави. Поряд із національними, політичними та релігійними аргументами помітну роль у кристалізації української орієнтації відігравали також високі соціально-економічні очікування місцевого населення від приєднання до України. Хоча в той час проукраїнський вибір був лише одним із можливих варіантів на повоєнному геополітичному роздоріжжі регіону, він виявився найбільш легітимним і популярним, закріпленим на найрепрезентативнішому на той час Всекарпатському з'їзді народних рад у Хусті 21 січня 1919 р. Однак у турбулентний час територіальних змін у Центрально-Східній Європі українське рішення виявилось нежиттєздатним та ілюзорним, незважаючи на кілька нерішучих і погано спланованих спроб уряду ЗУНР поширити свій контроль на північно-східні комітати Угорщини. Табори ЗУНР та УНР були поглинуті власними війнами із зовнішніми ворогами і, відтак, могли запропонувати своїм побратимам за Карпатами тільки символічну підтримку. Прочехословацька альтернатива з'явилася на порядку денному регіону як результат невдачі українських визвольних зусиль і змінної геополітичної ситуації у Європі. Вона розглядалася як тимчасове рішення до моменту визначення долі України.

REFERENCES

1. Alyskevych, M. (1931). Pehovory z madiaramy v 1918 r. Spomyn. *Litopys Chervonoi Kalyny*, pt. 7–8 [in Ukrainian].
2. Andrusiak, M. (1931). Homin ukraïnskoi derzhavnosti y sobornosti na Zakarpatti. *Litopys Chervonoi Kalyny*, pt. 7–8 [in Ukrainian].
3. Borshchak, I. (1938). *Karpatska Ukraina u mizhnarodnii hri*. Lviv [in Ukrainian].
4. Brashchaiko, Yu. (2009). «*Shcho ya vydiv na Zakarpattii...*». Uzhhorod [in Ukrainian].
5. Dilo (1918, Zhovten 22) [in Ukrainian].

⁹⁷ Ключурак С. До волі. Спомини. С. 167.

6. Dovhanych, O. D. (Ed.). (2007). *Ternystyi shliakh do Ukrainy: Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv i materialiv «Zakarpattia v yevropeiskii politytsi 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 rr.»*. (2007). Uzhhorod: Zakarpattia [in Ukrainian].
7. Dudykevych, O. (1939, Sichen 1). Hutsuly za Sobornu Ukrainu. *Nova Svoboda* [in Ukrainian].
8. Halahan, M. (2005). *Z moikh spomyniv (1880-ti–1920-ti rr.)*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
9. Halushko, K. (Ed.). (2002). Dontsov D. Rik 1918. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
10. Harasymiv, Yu. (1929). Desiat dnev na Pidkarpattiu (Spomyn z 1919 r.). *Istorychnyi kalendar-almanakh Chervonoii Kalyny na 1930 rik*. Lviv [in Ukrainian].
11. Karpenko, O. (Ed.). (2001). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy u 5-ty tomakh*. (Vol. 2). Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].
12. Karpenko, O. (Ed.). (2001). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Istoriia*. Ivano-Frankivsk: Siversiia [in Ukrainian].
13. Karpenko, O. (Ed.). (2005). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy u 5-ty tomakh*. (Vol. 3). Ivano-Frankivsk: Misto NV [in Ukrainian].
14. Karpenko, O. (Ed.). (2008). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy u 5-ty tomakh*. (Vol. 4). Ivano-Frankivsk: Misto NV [in Ukrainian].
15. Karpenko, O. (Ed.). (2009). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy u 5-ty tomakh*. (Vol. 5). Ivano-Frankivsk: Misto NV [in Ukrainian].
16. Kirsenko, M. (2006). ZUNR i polityka Chekhoslovachchyny. *Naukovi zapysky. Istorychni nauky. Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia»*, Vol. 52 [in Ukrainian].
17. Klochurak, S. (1978). „*Do voli*» (Spomyny). New York: Karpatskyi Soiuz [in Ukrainian].
18. Lozynskyi, M. (1922). *Halychyna v rr. 1918–1920*. Vienna: Ukrainyskyi sotsiolohichnyi instytut [in Ukrainian].
19. Lytvyn, M. (1998). *Ukrainsko-polska viina 1918–1919 rr.* Lviv [in Ukrainian].
20. Lytvyn, M. (2008). Heopolitychnyi prostir ZUNR ta yii zovnishnopolitychni oriientyry. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 17 [in Ukrainian].
21. Magocsi, P. R. (1978). *The Shaping of a National Identity Subcarpathian Rus 1848–1948*. Harvard–London [in English].
22. Magocsi, P. R. (1983). *The Rusyn-Ukrainians of Czechoslovakia: an historical survey*. Vienna [in English].
23. Matiash, I. B., & Mushka, Yu. Iu. (2006). Diialnist Nadzvychainoi dyplomatychnoi misii UNR v Uhorschchyni (1919–1924). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1 [in Ukrainian].
24. Molieshchii, I. (1937). Moia vyprava na Zakarpattia. *Litopys Chervonoii Kalyny*, pt. 4 [in Ukrainian].
25. Mykytiuk, D. *Ukrainska Halytska Armiia*. (1958). Winnipeg [in Ukrainian].

26. *Narysy z istorii Zakarpattia*. (1995). (Vol. 2 1918–1945.). Uzhhorod [in Ukrainian].
27. Pap, S. (2003). *Istoriia Zakarpattia*. (Vol. 3). Ivano-Frankivsk: Nova Zoria, 2003 [in Ukrainian].
28. Pavliuk, O. (1995). ZUNR i polityka Uhorshchyny. *Ukraina v mynulomu*, VII. Kyiv–Lviv [in Ukrainian].
29. Pavlyshyn, O. (2005). Sobornytskyi kontekst natsionalno-vyzvolnoi borotby ukrainsiv Zakarpattia (1918–1920). *Visnyk Lvivskoi komertsiiinoi akademii. Seriia – humanitarni nauky*, 13. Lviv [in Ukrainian].
30. Pushkash, A. (2006). *Tsyvlyzatsyia yly varvarstvo. Zakarpattia 1918–1945*. Moscow: «Evropa» [in Russian].
31. *Shliakhom Zhovtnia: Zbirnyk dokumentiv*. (1957). (Vol. 1). Uzhhorod [in Ukrainian].
32. Shtefan, A. (1969). *Ukrainske viisko na Zakarpatti*. Toronto–New York: Visti Kombatanta [in Ukrainian].
33. Spivak, B., & Troian, M. (1967). *40 nezabutnykh dnyv*. Uzhhorod [in Ukrainian].
34. *Spohad Viktora Vorobtsia pro boiovyi pokhid na Zakarpattia u 1919 rotsi*. Retrieved from <http://www.ucrainarma.org/doc/spohady-vorobcia-pro-poxid-na-zakarpattia-1919.html> [in Ukrainian].
35. Tvorydlo, M. (1938). Pershi revoliutsiini problysky na Karpatskii Ukraini u 1918 r. *Litopys Chervonoii Kalyny*. pt. 12 [in Ukrainian].
36. *Ukrainska Halytska Armiia*. (1966). (Vol. 3). Winnipeg [in Ukrainian].
37. Ukrainskyi chetar pro bii za Marmoroskyi Syhit. (1939, Sichen 3). *Svoboda* [in Ukrainian].
38. Verstiuk, V. (Comp.). (2006). *Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.:* Dokumenty i materialy. (Vol. 2). Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihiy [in Ukrainian].
39. Zybachynskyi, S. (1932). Vypad halytskykh viisk na Zakarpattia. *Litopys Chervonoii Kalyny*, pt. 7–8 [in Ukrainian].

Oleksandr PAHIRIA

ZUNR AND NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN ZAKARPATTIA, 1918–1919

Based on the memories of the participants and archival documents, the article investigates the origins of the Ukrainian national liberation movement in Zakarpattia after the Austro-Hungarian Empire collapsed. The author highlights attempts of the Government of the Western Ukrainian People's Republic (ZUNR) to establish military and political control over the region within the conciliatory program framework on the eve of the Paris Peace Conference. The influence of foreign policy factors (relations with Hungary, Czechoslovakia, and Romania) on the policy of the ZUNR government in the Zakarpattia issue is analyzed. The activities of the Hutsul Republic (January – June 1919), the holding of the Khust Congress (January 21, 1919) and the Congress in Stanislavov (April 29 – May 1, 1919) were considered as major episodes of the Ukrainian national liberation movement and state formation in the region. Factors that supported the crystallization of the pro-Ukrainian orientation among the local population of Hungarian Ruthenia are highlighted. As well as the reasons for the defeat in the ZUNR attempts to achieve a real and not a declaratory involvement of Zakarpattia.

Keywords: ZUNR, UHA, Zakarpattia, Hutsul Republic, Khust Congress.

Андрій ТКАЧУК

аташе

*Посольства України в Республіці Австрія
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5594-2044>
e-mail: zbruch1919@gmail.com*

ПОЛІТИКА БЕЗПЕКИ В КОАЛІЦІЙНІЙ УГОДІ ДЕПУТАТСЬКИХ ФРАКЦІЙ У ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ У СКЛИКАННЯ

Розглянуто проблеми державної безпеки України в Коаліційній угоді, підписаній депутатськими фракціями Верховної Ради V скликання у 2006 р. Висвітлено питання безпекової стратегії України у внутрішній та зовнішній політиці. Показано, що в зовнішній політиці коаліція парламентських партій орієнтувалася на євроінтеграцію, намагаючись зберегти повноцінні партнерські відносини з Росією, водночас декларуючи наміри будівництва армії, яка відповідає геополітичним і воєнним викликам часу, є професійною та здатною реагувати на новітні загрози.

Ключові слова: безпека, НАТО, євроінтеграція, політичні партії.

Після внесення змін до Конституції у 2004 р.¹ в Україні змінилася форма правління з президентсько-парламентської республіки на парламентсько-президентську. Це спричинило появу нового суб'єкта конституційно-правових відносин, зокрема коаліції депутатських фракцій, що охоплювала більшість політичних сил, представлених у Верховній Раді. Практика укладення коаліційних угод парламентськими партіями в Україні існувала з 2002 р., зокрема з 2002 по 2007 р. організовано три відповідні кампанії. Можна говорити про певну стабільність електоральних уподобань українців, оскільки впродовж цього періоду чотири основні політичні сили постійно були представлені в парламенті: Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), Народний союз «Наша Україна», Партія регіонів, Комуністична партія України (КПУ). Жодна зі створених коаліцій не мала конституційної більшості голосів². Однак саме процес формування парламентської коаліції після виборів 2006 р. затягнувся на чотири місяці й увійшов в історію під назвою «коаліціада», під час якої попри перемогу «помаранчевої коаліції» на виборах політичні суперечки та відсутність консенсусу щодо кадрових питань призвели до розколу в демократичному таборі. Конкуренція між політичними силами – БЮТом,

¹ Про внесення змін до Конституції України: Закон України від 08.12.2004 № 2222-IV. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15>

² Гончарова Т. Особливості процесу формування парламентських коаліцій. *Віче* (Київ). 2009. № 3. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/1296/>

«Нашою Україною» та СПУ (Соціалістичною партією України) – призвела до появи т. зв. «Антикризової коаліції»³ у складі Партії регіонів, СПУ, КПУ та й, зрештою, прем'єрства В. Януковича. Однак уже за кілька місяців після цього виникла глибока парламентська криза, яку вирішили дострокові парламентські вибори 2007 р.

Попри те, що Коаліційна угода 2006 р. була радше нормативним документом, який визначав кадрові призначення від членів коаліції, вона чимало уваги приділяла майбутній політиці держави в різних сферах суспільного життя: економічній, зовнішньополітичній, безпековій. У світлі виборів 2019 р. до парламенту увагу привертає саме безпековий аспект Коаліційної угоди депутатських фракцій у Верховній Раді України V скликання. Це пов'язано з тим, що він відобразив наявні на той час проблеми зовнішньополітичного вибору держави, показав тенденції у суспільстві, що позначені на будівництві національної безпеки й армії.

Зазначену проблему не досліджували професійні історики. Здебільша вона була об'єктом уваги правників, що розглядали формування парламентської коаліції, зосереджуючи увагу переважно на юридичних аспектах, пропускаючи тим самим інші складові угоди. Саме тому мета статті – дослідити місце державної політики безпеки в Коаліційній угоді депутатських фракцій у Верховній Раді України V скликання.

Передусім треба зазначити, що під «коаліційною угодою» потрібно розуміти домовленість між двома чи більше партіями в багатопартійній парламентській системі, що фіксує їхні спільні політичні позиції з метою формування коаліційного уряду і довготермінової співпраці у Верховній Раді. Така угода не має конституційно-правової чинності, а розрахована лише на тимчасову політичну апробацію. Коаліційна угода – всього лише декларація намірів, де партнери погоджуються діяти спільно в законотворчій діяльності та підтримувати уряд. Процес формування коаліції складний не лише через відсутність у політичних сил необхідного досвіду, але й тому, що будь-який склад майбутньої коаліції об'єднуватиме політичні сили, які мають різні, іноді взаємозаперечувані, ідеологічні засади, різну візію на шляхи та мету суспільно-економічного розвитку України, її зовнішньополітичні пріоритети.

Чимало уваги в Коаліційній угоді депутатських фракцій у Верховній Раді України V скликання⁴ приділено питанням національної безпеки та зовнішньої політики. Очевидно, це було спричинене тим, що після Помаранчевої революції 2004 р. у суспільстві зберігався певний кредит довіри до «помаранчевих лідерів» щодо задекларованого під час подій Майдану 2003–2004 рр. курсу на європейську інтеграцію України та зміцнення її геополітичного становища. Крім цього, відповідно до геополітичних складових, імперативом для України був орієнтаційний аспект як визначальна домінанта подальшого розвитку⁵.

Необхідно визнати, що добитися рішучого повороту від напрацьованих за попередні роки принципів багатовекторної політики Україна не змогла⁶. Тим не

³ Про створення Антикризової коаліції у Верховній Раді України п'ятого скликання. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005001-06>

⁴ Про створення у Верховній Раді України п'ятого скликання Коаліції демократичних сил. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002001-06>

⁵ Кудряченко А. І. Політична історія України ХХ століття. Київ: МАУП, 2006. С. 558.

⁶ Віднянський С. Взаємовідносини України і Європейського Союзу після Помаранчевої революції: потенціал і нереалізовані можливості. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2018. № 1(20). С. 9–24.

менш, Коаліційна угода визначила такі пріоритети зовнішньої політики та політики безпеки:

- 1) удосконалення інституційно-правового, інформаційного забезпечення зовнішньополітичної діяльності;
- 2) сприяння активізації і поглибленню процесів європейської та євроатлантичної інтеграції України;
- 3) подолання проблем і конфліктів із Російською Федерацією (РФ), формування рівноправного, взаємовигідного, прагматичного українсько-російського партнерства;
- 4) створення умов для розбудови реального стратегічного партнерства зі США;
- 5) зовнішньополітичні питання безпеки;
- 6) забезпечення системності в реформуванні сектора безпеки України;
- 7) створення невеликих за чисельністю сучасних Збройних сил, укомплектованих професіоналами, всебічно забезпечених, оснащених новітніми зразками озброєнь і військової техніки, готових до застосування, зокрема до спільних дій у складі міжнародних багатонаціональних сил⁷.

Першим пріоритетом у Коаліційній угоді визначено вдосконалення інституційно-правового й інформаційного забезпечення зовнішньополітичної діяльності. Його реалізація передбачалася через забезпечення координації дій гілок влади на зовнішньому напрямі. Пропонувалося сформуванню ефективну модель співпраці на рівні президент–уряд–парламент для надання законодавчої підтримки зовнішньополітичному курсу влади. У документі визначалися конкретні заходи, реалізація яких забезпечила б успіх вирішення цього питання:

- формування ефективних каналів співпраці в межах Головної служби зовнішньої політики Секретаріату президента, урядового комітету з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, профільних комітетів Верховної Ради України, постійних делегацій Верховної Ради України, спільних міжпарламентських комісій;
- розробка на рівні уряд–парламент спільного плану законодавчого забезпечення пріоритетних напрямів зовнішньої діяльності: європейська та євроатлантична інтеграція, вступ до СОТ (Світової організації торгівлі), розвиток відносин із РФ і США.

Наступним кроком запропоновано удосконалення роботи інституційних структур, які забезпечують реалізацію зовнішньої політики. З цією метою передбачалося гарантування виконання указів президента України щодо вдосконалення координації діяльності органів виконавчої влади у сфері зовнішніх відносин. Також було запропоновано припинити практику нескоординованих заяв керівників виконавчих структур щодо зовнішніх питань, закінчити відповідні кадрові призначення, визначити механізм координації діяльності дипломатичних радників. Ще одним важливим кроком у вдосконаленні інституційно-правового, інформаційного забезпечення зовнішньополітичної діяльності вважалося налагодження ефективної діяльності дипломатичної служби України. Тут звернено увагу на такі аспекти:

⁷ Про створення у Верховній Раді України п'ятого скликання Коаліції демократичних сил. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002001-06>

- створення умов для переходу Міністерства закордонних справ (МЗС) до системи використання електронного документообігу, формування внутрішньої мережі (разом із диппредставництвами) електронного обігу документів та інформації;
- запровадження прозорої системи середньотермінового (півроку–рік) планування закордонних відряджень працівників МЗС;
- реорганізація закордонних дипломатичних закладів України. Структурно-кадрова інвентаризація закордонних дипломатичних установ (посольств, генконсульств, представництв при міжнародних організаціях) із метою оптимізації їх чисельності, вдосконалення діяльності;
- формування мережі регіональних відділень Центру допомоги громадянам України за кордоном на базі українських посольств за кордоном, представництв МЗС у регіонах країни;
- закінчення реорганізації торговельно-економічних місій України за кордоном. Зокрема, Міністерству закордонних справ і Міністерству економіки запропоновано запровадити нову модель економічної дипломатії, роль якої: а) забезпечення ефективної координації діяльності нових структур із відповідними підрозділами посольств, представництвами українських підприємств за кордоном; б) покращення інформаційного забезпечення про інвестиційні потреби й експортні можливості, комерційні пропозиції українських господарських суб'єктів⁸.

З огляду на те, що зовнішня політика неможлива без правового забезпечення, проект Закону «Про основні напрямки зовнішньої політики та зовнішньополітичної діяльності України» пропонувалося внести як нагальний на розгляд Верховної Ради. Також – сформулювати національні інтереси України з урахуванням сучасних світових реалій та потреб внутрішнього розвитку і визначити засади зовнішньої політики на новому етапі; означити систему функцій і механізмів здійснення зовнішньої політики⁹.

Для розпрацювання прозорої стратегії дій на головних зовнішніх напрямках європейської та євроатлантичної інтеграції, відносин із РФ і США, виникла необхідність ухвалити нову редакцію «Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» з урахуванням сучасного стану співпраці з ЄС (Європейським Союзом), результатів реалізації Плану дій Україна–ЄС, внутрішніх інституційно-структурних змін; сформувати план дій із реалізації спільної заяви президентів України і США від 4 квітня 2005 р.; розробити стратегію співпраці з РФ на новому етапі; забезпечити імплементацію Спільного плану дій Україна–Росія на 2005–2006 рр. Тут потрібно розуміти, що тема «європейського вибору» неодноразово звучала в риторичі різних політичних сил, їхніх лідерів, голів урядів та президентів. Із різним ступенем акцентуації поряд із цивілізаційним відокремленням від Росії/СРСР містилося наголошення на «окремішності» українців та росіян. Проте, незважаючи на проєвропейську ідеологію української влади та підтримку в суспільстві,

⁸ Про створення у Верховній Раді України п'ятого скликання Коаліції демократичних сил. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002001-06>

⁹ Пропозиції до Коаліційної угоди депутатських фракцій у Верховній Раді України. *Національна безпека і оборона*. 2006. № 4(76). С. 33–34.

вона не мала жодного корелята в реальних економічних і політичних практиках, залишаючись на рівні ідеї¹⁰.

Пріоритетом зовнішньої політики та політики безпеки в документі визначено сприяння активізації і поглибленню процесів європейської та євроатлантичної інтеграції України. У цьому напрямі передбачалося насамперед забезпечення імплементації Плану дій Україна–ЄС. Пропонувалося ухвалити комплекс урядових заходів із виконання Плану дій Україна–ЄС на 2006 р. із урахуванням змістовних і структурних недоліків попередніх заходів (надмірна чисельність, неконкретність), забезпечивши контроль за реалізацією відповідних заходів та їх фінансування. Також вважалося доцільним щоквартально розміщувати результати виконання Плану дій Україна–ЄС на урядовому порталі та регулярно проводити громадські слухання щодо перебігу його реалізації. Заторкувалася дуже важлива тема – зосередження зусиль на реалізації галузевих угод і програм з ЄС. У цьому напрямі найперше передбачалося закінчити процедуру вступу України до СОТ, переглянути спільне дослідження економічних передумов ухвалення Угоди про зону вільної торгівлі з ЄС (ЗВТ) та ініціювати переговорний процес зі створення ЗВТ з ЄС¹¹.

Не менш важливим було положення про формування сприятливих умов для реалізації євроінтеграційного курсу, у якому сконцентрована низка важливих і цікавих пропозицій. Одна з них – активізація співпраці в межах Інтенсифікованого діалогу з НАТО з питань набуття членства і забезпечення умов для одержання у 2006 р. запрошення від НАТО стосовно приєднання України до Плану дій щодо членства в Альянсі. Зауважу, що пропонувалося використати вже наявний досвід¹², водночас врахувати такий інших держав. Відповідно було запропоновано доопрацювати і вивести на розгляд Міжвідомчої комісії з питань підготовки України до вступу в НАТО та започаткувати в 2006 р. реалізацію розробленого українською стороною Плану дій з набуття членства в НАТО. Наступна пропозиція – повномасштабна реалізація Цільового плану Україна–НАТО на 2006 р.¹³ У Коаліційній угоді зазначалося, що реалізація євроатлантичного курсу країни повинна здійснюватися на законодавчому рівні: ухвалення законопроекту «Про затвердження рішення Президента України “Про допуск підрозділів Збройних сил інших держав на територію України у 2006 р. для участі в багатонаціональних військових навчаннях”». Пропонувалося в контексті реалізації балто-скандинавської ініціативи запровадити проект підготовки за євроатлантичними стандартами цивільного персоналу для роботи в Міністерстві оборони (сектор стратегічного планування, управління фінансами й персоналом, тилове забезпечення) і поширення цієї моделі на підготовку кадрів для Міністерства внутрішніх справ (МВС), Міністерства надзвичайних ситуацій (МНС), Служби безпеки України (СБУ), Державної прикордонної служби. І ще, одна з умов формування сприятливої атмосфери для реалізації євроінтеграційного курсу – зосередження в

¹⁰ Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь. Київ, 2016. С. 260.

¹¹ Про створення у Верховній Раді України п'ятого скликання Коаліції демократичних сил. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002001-06>

¹² План дій щодо членства в НАТО (ПДЧ). *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_009

¹³ Про Цільовий план Україна – НАТО на 2006 рік у рамках Плану дій Україна – НАТО. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/295/2006?lang=en>

межах Національної системи координації співпраці України з НАТО зусиль профільних міністерств і відомств (Ради національної безпеки та оборони України (РНБО), урядового комітету з питань євроатлантичної та європейської інтеграції України, національних координаторів) на організації ефективного організаційного, нормативно-правового, інформаційного забезпечення інтеграції України до Альянсу.

Окремими пріоритетами в Коаліційній угоді були названі повноправні між-державні політичні й економічні відносини України з РФ і США¹⁴. У випадку з РФ виникало питання врегулювання проблем і конфліктів у відносинах, формування рівноправного, взаємовигідного, прагматичного українсько-російського партнерства. Що стосується США, то в угоді сказано, «що одним з головних завдань влади на американському напрямі є розширення та активізація політико-дипломатичного діалогу, винесення на новий рівень співробітництва в торговельно-економічній сфері, перехід до якісно нового рівня партнерства»¹⁵.

Зовнішньополітичні питання безпеки – один із пріоритетів політики Української держави. Курс на євроінтеграцію розглядався як процес поширення на її територію зони стабільності та безпеки в Європі, стимул для пришвидшеного розвитку з орієнтацією на європейські стандарти, адже, як влучно зауважувала українська дослідниця Л. Чекаленко: «Українська держава використовує досвід країн-сусідів новообраних учасників НАТО і Європейського Союзу для торування свого власного шляху до європейської інтеграції»¹⁶. Перший крок на шляху до безпеки – інтенсифікація політики євроатлантичної інтеграції з опорою на внутрішню підтримку. У межах цього питання запропоновано створити спільну програму Міністерства закордонних справ, Міністерства оборони та Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України, з інформуванням населення по цьому питанню, з широким залученням до роботи громадських регіональних організацій. Оскільки гарант безпеки – сильна боєздатна армія, то з метою зміцнення обороноздатності Збройних сил України на рівні європейських стандартів вважалася доцільною їхня участь у спільних багатонаціональних навчаннях, зокрема на території України. А також необхідним забезпечити адаптацію методів і нормативів діяльності Державної прикордонної служби України до європейських стандартів та поступове перетворення прикордонних військ на прикордонну поліцію. Ставилося питання ефективного використання спільних проектів і технічної допомоги для здійснення модернізації матеріальної бази митних та прикордонних органів (служб) із метою наближення їх до європейських стандартів, вимог міжнародних ініціатив у сферах боротьби з тероризмом і нерозповсюдження засобів масового ураження (ЗМУ). Далі планували ратифікувати Меморандум про взаєморозуміння між Кабінетом міністрів України та Верховним головнокомандуванням Об'єднаних збройних сил НАТО на Атлантиці та Верховним головнокомандуванням Об'єднаних збройних сил НАТО в Європі про використання стратегічної транспортної авіації України в операціях під егідою НАТО.

¹⁴ Пропозиції до Коаліційної угоди депутатських фракцій у Верховній Раді України. *Національна безпека і оборона*. 2006. № 4(76). С. 33–34.

¹⁵ Про створення у Верховній Раді України п'ятого скликання Коаліції демократичних сил. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002001-06>

¹⁶ Чекаленко Л. *Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів)*. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. С. 251.

Другий крок у вирішенні зовнішньополітичних питань безпеки – пошук шляхів поглиблення співпраці Україна–НАТО, адже активна участь у спільних (Україна–Росія–ЄС–НАТО) проєктах дозволяла підтримувати глобальну та регіональну безпеку, зокрема антитероризм, міграцію, контроль над озброєннями та їх нерозповсюдження. Було наголошено на важливості поточних спільних із НАТО та ЄС проєктів з утилізації стрілецької зброї, легких озброєнь, мін, ракет і боєприпасів та забезпечення їх високої результативності. Планувалося провести в межах участі в Конференції національних керівників із питань озброєнь НАТО комплексний огляд оборонно-промислового комплексу України й підготувати пропозиції щодо залучення українських підприємств та організацій до спільних (зокрема у форматі Україна–Росія–ЄС–НАТО) науково-технічних проєктів.

Ще один крок на шляху вирішення питань зовнішньополітичної безпеки – активізація участі в міжнародних організаціях. Виокремлено найперше доцільність брати активну участь у регіональних організаціях (Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), Організації за демократію та демократичний розвиток (ГУАМ)). І в межах цього ж питання виступити з ініціативою розробки Кодексу поведінки, який охоплював би діяльність усіх режимів експортного контролю.

Одне з найважливіших питань зовнішньополітичної безпеки – миротворча діяльність, адже Україна часто виступала значним контриб'ютором військового і цивільного персоналу до операцій ООН із підтримки миру, а українські представництва були розкидані по усьому світу¹⁷. У Коаліційній угоді звернено увагу на те, що потрібно усвідомлювати «існуючі та перспективні геополітичні тенденції розподілу сил на світовій арені», тому необхідно «унікати участі в міжнародних військових операціях втручання та концентрувати зусилля на участі в операціях з підтримки миру та програмах допомоги розвитку». Проводячи миротворчу політику, Україна повинна була врегулювати конфлікт на території Співдружності незалежних держав (СНД: Придністров'я, Грузія, Азербайджан); брати участь у миротворчих операціях і програмах допомоги розвитку під егідою ООН, ОБСЄ, ЄС; надавати військово-технічну допомогу країнам-членам НАТО у проведенні миротворчих операцій¹⁸.

Дуже важливе положення про пріоритетність забезпечення системності у реформуванні сектору безпеки України. На цьому напрямі планувалося провести його комплексний огляд і сформулювати модель сектору безпеки – 2011, адекватну викликам, ризикам та загрозам; визначити шляхи й відповідне ресурсне забезпечення планових перетворень. Вказувалося на доцільності забезпечення чіткості реформування правоохоронної системи з іншими органами сектору безпеки, передусім визначивши єдиний центр вироблення політики реформування. Пропонувалося вдосконалити систему стратегічного планування і прогнозування, а також інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності вищих органів державної влади, перш за все за умов виникнення кризових ситуацій. Зокрема, через запровадження дієвих механізмів координації діяльності розвідувальних і контррозвідувальних органів,

¹⁷ Поляков Л., Сунгуровський М. Європейська безпека: нові загрози – старі відповіді. *Національна безпека і оборона*. 2001. № 9. С. 18–26.

¹⁸ Про створення у Верховній Раді України п'ятого скликання Коаліції демократичних сил. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002001-06>

постановки питань Служби безпеки, Службі зовнішньої розвідки, розвідувальним органам Міністерства оборони та Державної прикордонної служби, підвищення ефективності їхньої діяльності.

Наступний крок у проведенні реформи – створення Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, мета якої – посилення захисту інформаційних ресурсів України. Продовжити розвиток Національної системи конфіденційного зв'язку.

Реформа сектору безпеки не могла оминати Державну прикордонну службу. Планувалося продовжити її реформування за моделлю правоохоронного органу спеціального призначення. При цьому треба було передбачити необхідні ресурси для розбудови інфраструктури забезпечення режиму державного кордону України, насамперед облаштування ділянок із Російською Федерацією, Республікою Білорусь і Молдовою відповідно до стандартів ЄС.

Зрозумілим виглядає пріоритет «створення невеликих за чисельністю, сучасних Збройних Сил, укомплектованих професіоналами, всебічно забезпечених, оснащених новітніми зразками озброєнь і військової техніки, готових до застосування, в т. ч. до спільних дій у складі міжнародних багатонаціональних сил». В основному увага зосереджена на таких питаннях Збройних сил: 1) адаптація структури та функцій до сучасних геополітичних і воєнних викликів; 2) професіоналізація, переведення їх на контрактний спосіб комплектування; 3) технічна модернізація, виведення їх якісних параметрів на рівень сучасних вимог; 4) реструктуризація господарчого комплексу і підвищення його ефективності.

Досягнути успіху у вирішенні першого питання можна було за рахунок перегляду та конкретизації вірогідних конфліктних ситуацій, визначення потрібних сил і засобів; надання пріоритету розвитку Об'єднаних сил швидкого реагування; поступового виводу решти складових Збройних сил на потрібні кількісні та якісні параметри; переходу з 2006 р. на триступеневу систему оперативного управління (Генеральний штаб – Об'єднане оперативне командування – міжнародне угруповання): переводу до 2008 р. органів управління військами на нову організаційно-штатну структуру. Щодо другого питання, то планувалося підвищити ефективність бойової підготовки військ, максимально наблизивши її до реальних умов бойової ситуації; скоротити систему вишколу військових кадрів, підвищивши її ефективність; поступово скоротити призовний контингент та до 2010 р. перевести Збройні сили на контрактні засади; створити необхідні умови продовження служби контрактниками¹⁹.

Щоби Збройні сили могли забезпечити гідний захист від воєнних загроз, вони повинні бути оснащені найновішими досягненнями науки й техніки. У напрямі їх технічної модернізації, виведення якісних параметрів на рівень сучасних умов передбачалося збільшити в оборонному бюджеті витрати на модернізацію та придбання нових озброєнь і військової техніки; покращити наукову їх підготовку; відмовитися від масштабних проектів розвитку озброєнь та військової техніки, визначити чіткі пріоритети і концентрувати на них сили й увагу. Крім цього, передбачалося використання офсетних схем закупівлі озброєнь в іноземних постачальників на умовах, що задовольняють потреби Збройних сил і розвиток вітчизняної бази оборонної промисловості. Планувалося підвищення ефективності системи

¹⁹ Про створення у Верховній Раді України п'ятого скликання Коаліції демократичних сил. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002001-06>

технічного забезпечення з метою подовження термінів придатності наявних озброєнь і пришвидшення темпів реалізації та утилізації надлишкових озброєнь, техніки, ракет і боєприпасів, підвищення економічної ефективності цих процесів.

З метою реструктуризації господарчого комплексу Збройних сил і підвищення його ефективності ставилося питання про збільшення бюджетних надходжень від реалізації надлишкових військових об'єктів та майна, зменшення витрат на утримання інфраструктури; забезпечення рентабельності створених у Міністерстві оборони профільних виробничих корпорацій; перехід на організацію системи логістики Збройних сил за територіальним принципом; проведення спеціалізації (за номенклатурою матеріальних засобів) та укрупнення постачальних органів забезпечення. Наголошувалося на важливості переведення на комерційну основу придбання ресурсів і надання послуг для Збройних сил із передачею окремих функцій матеріально-технічного забезпечення невійськовим структурам.

Отже, наведені факти свідчать про те, що в Коаліційній угоді депутатських фракцій у Верховній Раді України V скликання значна увага була приділена комплексу питань, що стосувалися зовнішньої політики держави та її діяльності в оборонній сфері. Зовнішньополітична діяльність ґрунтувалася на принципах поваги до міжнародного права та паритету в міждержавних відносинах. Підписанти Коаліційної угоди декларували намір євроінтеграції України зі збереженням тісних партнерських стосунків із Росією. Натомість у безпековому вимірі існував консенсус щодо необхідності створення в Україні невеликих за чисельністю сучасних Збройних сил, які би відповідали сучасним геополітичним і воєнним викликам, були професійними та формувалися на контрактній основі. Водночас національну безпеку України політикум розглядав у тісному взаємозв'язку із процесами євроінтеграції країни та поглиблення її відносин із державами ЄС і НАТО.

REFERENCES

1. Chekalenko, L. (2010). *Zovnishnia polityka Ukrainy (vid davnikh chasiv do nashykh dniv)*. Kyiv: DP «Vyd. dim «Personal» [in Ukrainian].
2. Honcharova, T. (2009). Osoblyvosti protsesu formuvannia parlamentskykh koalitsii. *Viche*, 3. Retrieved from: <http://veche.kiev.ua/journal/1296/> [in Ukrainian].
3. Kudriachenko, A. I. (2006). *Politychna istoriia Ukrainy XX stolittia* [Political History of Ukraine of the Twentieth Century]. Kyiv: MAUP. [in Ukrainian].
4. Plan dii shchodo chlenstva v NATO (PDCh) vid 24.04.1999 r. № 950_009. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_009 [in Ukrainian].
5. Poliakov, L., & Sunhurovskyi, M. (2001). Yevropeiska bezpeka: novi zahrozy – stari vidpovidi. *Natsionalna bezpeka i oborona*, 9, 18–26. [in Ukrainian].
6. Pro stvorennia Antykryzovoi koalitsii u Verkhovnii Radi Ukrainy piatoho sklykannia vid 07.07.2006 r. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005001-06> [in Ukrainian].
7. Pro stvorennia u Verkhovnii Radi Ukrainy piatoho sklykannia Koalitsii demokratychnykh syl vid 22.06.2006 r. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002001-06> [in Ukrainian].

8. Pro Tsilovyi plan Ukraina – NATO na 2006 rik u ramkakh Planu dii Ukraina – NATO vid 07.04.2006 r. № 295/2006. Retrieved from: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/295/2006?lang=en> [in Ukrainian].
9. Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy vid 08.12.2004 r. № 2222-IV/. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15> [in Ukrainian].
10. Propozytzii do Koalitsiinoi uhody deputatskykh fraktsii u Verkhovnii Radi Ukrainy. (2006). *Natsionalna bezpeka i oborona*, 4(76), 33–34 [in Ukrainian].
11. Tsyvilizatsiinyi vybir Ukrainy: paradyhma osmyslennia i stratehiia dii: natsionalna dopovid. (2016). *Institut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Kyiv: NAN Ukrainy [in Ukrainian].
12. Vidnianskyi, S. (2018). Vzaiemvidnosyny Ukrainy i Yevropeiskoho Soiuzu pislia Pomaranchevoi revoliutsii: potentsial i nerealizovani mozhlyvosti. *Heopolityka Ukrainy: istoriia i suchasnist*, 1(20), 9–24 [in Ukrainian].

Andrii TKACHUK

SECURITY POLICY IN THE COALITION AGREEMENT OF DEPUTIES' FACTIONS IN THE 5TH VERKHOVNA RADA OF UKRAINE

The study addresses the problems of Ukraine state security in the Coalition Agreement, which was signed by the parliamentary factions of the 5th Verkhovna Rada. The Coalition of Deputies' factions, as the subject of constitutional and legal relations, plays an important role in the social and political life of Ukraine from the mid-2000s, also in shaping the security strategy in domestic and foreign policy. The Ukrainian deputies devoted considerable attention to the issues of national security and foreign policy in the Coalition Agreement, taking into account the specifics of the external and internal political situation. Based on normative legal documents, the author shows that in the foreign policy the Coalition of Parliamentary Parties of the Verkhovna Rada of Ukraine was oriented towards European integration and determined its goal to implement the EU-Ukraine Action Plan and expand cooperation with NATO. At the same time, the intentions to maintain and develop a full partnership with Russia were declared. The attention was paid to the priority directions of the Coalition in the Agreement, in particular, improvement of the institutional, legal and informational support of the state's foreign policy. Separate consideration and legal support of the initiatives of Ukrainian parliamentarians. Of particular interest is that the deputies declared the intention of building an army that meets the geopolitical and military challenges of time, is professional and capable of responding to the latest challenges and threats. The author concludes that the Ukrainian politicians considered ensuring the national security of Ukraine in the Coalition Agreement in close connection with the processes of European integration of Ukraine and deepening its relations with the EU and NATO.

Keywords: security, NATO, eurointegration, political parties.

УДК [94(477:4):06.051НАТО:061.1(477)]"2001/2004"

DOI: 10.33402/ukr.2018-31-137-144

Сергій ПОПКО*генерал-полковник**Міністерства оборони України**командувач сухопутних військ Збройних сил України**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3050-2517>**e-mail: spopko@ukr.net*

ДЕРЖАВНА ПРОГРАМА СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З НАТО НА 2001–2004 РОКИ: ПРІОРИТЕТИ ТА ЗАВДАННЯ У КОНТЕКСТІ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Проаналізовано Державну програму співробітництва України з НАТО на 2001–2004 рр., визначено її пріоритети й особливості в контексті розвитку двосторонніх відносин. З'ясовано, що програма за змістовим наповненням стала логічним продовженням попередньої, та у найближчій перспективі мала б забезпечити максимально повну/якісну реалізацію умов Хартії про особливе партнерство (1997). Показано, що загальне керівництво реалізацією програми здійснював президент України, а також Рада національної безпеки й оборони України (РНБОУ) та за її дорученням – Державна міжвідомча комісія з питань співробітництва України з НАТО (ДМК). Відзначено, що її ухвалення відбувалося на фоні активізації Українською державною своєю зовнішньополітичної діяльності, спрямованої на поглиблення конструктивної співпраці з Європейським Союзом (ЄС), Радою євроатлантичного партнерства (РЄАП), Організацією з питань безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) та Радою Європи (РЄ). Зазначено, що вона відіграла важливу роль на шляху до задекларованого вступу держави до Північноатлантичного альянсу, що у вказаний період стало одним з основних напрямів державної політики з питань національної безпеки в контексті формування нової архітектури європейської безпеки XXI ст. Констатовано, що в політичній площині програма була покликана забезпечити реалізацію державної політики, спрямованої на європейську та євроатлантичну інтеграцію, підвищити рівень гарантій незалежності, територіальної цілісності й непорушності кордонів України, її національної безпеки, а також сприяти поширенню принципів демократії, додержання прав і свобод людини та громадянина, верховенства права в Україні.

Ключові слова: Україна, НАТО, євроатлантична інтеграція, національна безпека, Збройні сили України (ЗСУ).

Починаючи з 1990-х років Українська держава співпрацює з НАТО з метою забезпечення своєї незалежності, демократичного розвитку й територіальної

цілісності, зміцнення національної безпеки, запобігання виникнення нових загроз стабільності та безпеці на європейському континенті й використання досвіду і допомоги держав-членів альянсу в реформуванні оборонної та інших пов'язаних із нею сфер¹. Із цього часу наша держава стала одним із найбільш значущих партнерств НАТО. Відносини набули подальшого розвитку внаслідок підписання у 1997 р. Хартії про особливе партнерство, на основі якої започатковано Комісію Україна–НАТО (КУН), що мала опікуватися розвитком співпраці².

Мета статті – визначити основні завдання Програми співробітництва України з НАТО на 2001–2004 рр., відповідальних осіб, охарактеризувати засоби її реалізації у воєнній, політичній, інформаційній та інших сферах. Перспективний напрям подальших досліджень – аналіз ефективності інформування громадськості в питанні євроатлантичної інтеграції України.

Ухвалення і реалізація Державної програми співробітництва України з НАТО на період до 2001 р. створили внутрішні умови для виконання основних завдань, визначених хартією, та дали суттєвий імпульс співпраці з альянсом у політичній й оборонній сферах, економічній, науковій, екологічній та інших невійськових галузях. Водночас у 2000 р. президент України затвердив оновлену Державну програму реформування та розвитку Збройних сил України на період до 2005 р., головна мета якої – створення в державі сучасних збройних сил із характерними ознаками євроатлантичної моделі. Названі чинники зумовили необхідність прийняття нового документа, який би налагодив співпрацю України з альянсом відповідно до реалій сьогодення³.

27 січня 2001 р. Указом президента України затверджено Державну програму співробітництва України з НАТО на 2001–2004 рр. (далі – програма)⁴, а 22 листопада 2002 р. на засіданні КУН у Празі схвалено План дій Україна–НАТО, в межах якого реалізуються щорічні Цільові плани Україна–НАТО⁵. «Сучасні підходи України до вироблення політики в галузі безпеки базуються на незмінності стратегічної мети держави, якою є повномасштабна інтеграція до європейських та євроатлантичних структур та повноправна участь у системі загальноєвропейської безпеки. Реалізуючи національну політику у сфері безпеки, Україна активізує свою діяльність, спрямовану на поглиблення конструктивного співробітництва з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО), Європейським Союзом (ЄС), Західноєвропейським Союзом (ЗЄС), Радою Євроатлантичного Партнерства (РЄАП), Організацією з питань безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) та

¹ Співробітництво з НАТО: правові аспекти. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_951 (дата звернення: 05.02.2019).

² Відносини з Україною. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_37750.htm (дата звернення: 07.02.2019).

³ Указ Президента України N 190/2002 (190/2002) від 26.02.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/190/2002> (дата звернення: 15.02.2019).

⁴ Указ Президента України «Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на 2001–2004 роки». URL: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/58/2001> (дата звернення: 05.02.2019).

⁵ Відносини Україна–НАТО в цифрах і фатах. URL: http://www.sdfm.gov.ua/articles.php?cat_id=273&art_id=1674&lang=uk (дата звернення: 24.02.2019).

Радою Європи (РЄ), на основі яких формується нова архітектура європейської безпеки XXI століття», – зазначено в указі⁶.

Програма, розрахована на 2001–2004 рр., стала логічним продовженням попередньої і мала забезпечити максимально повне та якісне виконання хартії. Вона розроблена на основі відповідних положень Конституції України, Основних напрямів зовнішньої політики України, Концепції (основ державної політики) національної безпеки України, Воєнної доктрини України й інших нормативно-правових актів. Її мета – визначити пріоритетні напрями співпраці з НАТО на період до 2004 р.; поглибити співробітництво України з НАТО в межах хартії, РСАП та Програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ), щоби вивести його на якісно новий рівень відносин особливого партнерства; розширити двосторонню співпрацю України з державами-членами НАТО та державами-партнерами; удосконалити механізми співпраці з НАТО, а також координації та контролю за його здійсненням; стати основою для формування щорічного Робочого плану імплементації хартії й Індивідуальної програми партнерства (ІПП) та інструментом, що забезпечує їх виконання; досягти цілей партнерства, визначених Україною у Процесі планування й оцінки сил (ІППОС) у межах ПЗМ; забезпечити поглиблення зв'язків центральних органів виконавчої влади України, що беруть участь у реалізації хартії, з відповідними структурами НАТО; сприяти ефективному використанню центральними органами виконавчої влади й установами України результатів співробітництва з НАТО; створити дійовий механізм інформаційного забезпечення співробітництва з НАТО, сприяти поширенню в українському суспільстві об'єктивної інформації про її діяльність; досягти до кінця 2004 р. виконання повною мірою завдань, визначених програмою⁷.

Керував реалізацією програми президент України. Загальну координацію та контроль за діяльністю органів виконавчої влади з реалізації програми, формування і виконання Робочого плану імплементації хартії та ІПП, досягнення цілей партнерства за ІППОС і реалізації інших заходів співпраці з НАТО здійснювала Рада національної безпеки й оборони України та за її дорученням Державна міжвідомча комісія з питань співробітництва України з НАТО (ДМК)⁸.

На фоні розгортання акції «Україна без Кучми» (2000–2001)⁹, масштабних заворушень у столиці України¹⁰, важливе місце у програмі відведено співпраці в політичній сфері, яке мало на меті: забезпечити реалізацію державної політики, спрямованої на європейську та євроатлантичну інтеграцію; підвищити рівень гарантій незалежності, територіальної цілісності й непорушності кордонів України, її національної безпеки; сприяти поширенню принципів демократії, додержання прав і свобод людини та громадянина, верховенства права в Україні; зміцнення стабільності й безпеки в регіоні Центральної і Східної Європи та на євроатлан-

⁶ Указ Президента України N 190/2002 (190/2002) від 26.02.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/190/2002> (дата звернення: 11.02.2019).

⁷ Галузевий державний архів Міністерства оборони України (далі – ГДА МОУ). Ф. 3697. Спр. 2055. Арк. 139.

⁸ Там само. Арк. 140.

⁹ Україна без Кучми. URL: <http://www.maidanmuseum.org/uk/storinka/ukrayina-bez-kuchmy> (дата звернення: 05.02.2019).

¹⁰ Акція «Україна без Кучми». URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2001/02/25/2981973/> (дата звернення: 05.02.2019).

тичному просторі в цілому; забезпечити повноправну участь України у процесі розбудови загальноєвропейської структури безпеки.

Для забезпечення діяльності передбачалося узгоджувати з НАТО річні графіки взаємних візитів делегацій і посадових осіб різних рівнів, сприяти організації інформаційно-ознайомчих візитів українських делегацій до штаб-квартири альянсу, сформувати графіки проведення та визначення тематики спільних засідань, семінарів й інших заходів у межах НАТО з їх подальшим долученням до щорічних Робочих планів імплементації хартії¹¹.

З політичного погляду треба розглядати також співпрацю України з НАТО у сфері регіональної безпеки¹². «Україна надає великого значення співробітництву з НАТО, її державами-членами та державами-партнерами з питань регіональної безпеки, – сказано в документі. – Співробітництво в цій сфері має на меті забезпечення участі України у вирішенні актуальних питань регіональної безпеки, передусім, на європейському просторі, а також у регіональних механізмах і програмах співробітництва, створюваних під егідою НАТО, шляхом проведення політичних консультацій у різних форматах, організації навчань, семінарів, зустрічей експертів тощо»¹³.

Загалом співпраця нашої держави з НАТО у сфері безпеки мала декілька вимірів, одним із найважливіших з яких став цивільно-військовий¹⁴. Взаємний діалог передбачав: ознайомлення з практикою участі законодавчих, судових, урядових і неурядових установ, ЗМІ держав-членів НАТО та держав-партнерів у створенні та підтримці належних цивільно-військових відносин; використання досвіду держав-членів НАТО для розроблення Стратегії впровадження демократичного цивільного контролю в оборонній сфері України; удосконалення національного законодавства з питань правового регулювання цивільно-військових відносин із залученням експертів із держав-членів НАТО та держав-партнерів; використання допомоги держав-членів НАТО і держав-партнерів при створенні структур цивільного керівництва та контролю за ЗСУ; розробка за сприяння експертів НАТО механізму забезпечення демократичного цивільного контролю за діяльністю правоохоронних органів і сил внутрішньої безпеки; наближення процесів формування та контролю за виконанням оборонного бюджету до загальновизначених механізмів і процедур держав-членів НАТО¹⁵.

Відповідальність за планування заходів військового співробітництва, а також координацію та контроль за їх виконанням покладається на Генеральний штаб ЗСУ. Співпраця в цій сфері мала на меті: використання досвіду й допомоги держав-членів НАТО та держав-партнерів для реформування і розвитку ЗСУ, разом із вдосконаленням механізмів соціального захисту військовослужбовців, нормативно-правової бази військового співробітництва та миротворчої діяльності, створення умов для впровадження засад цивільного керівництва і контролю за діяльністю у військовій сфері; підвищення взаємосумісності органів управління, підрозділів і частин ЗСУ, насамперед виділених Україною для участі у Програмі ПЗМ, з Об'єднаними

¹¹ ГДА МОУ. Ф. 3697. Спр. 2055. Арк. 140–141.

¹² Яворська Г. Європейська безпека і НАТО. URL: <https://tyzhden.ua/Columns/50/1197> (дата звернення: 15.02.2019).

¹³ ГДА МОУ. Ф. 3697. Спр. 2055. Арк. 141.

¹⁴ Там само. Арк. 151.

¹⁵ Там само.

збройними силами (ОЗС) НАТО; підготовку військових контингентів ЗСУ та відповідної інфраструктури для взаємодії з ОЗС НАТО під час проведення миротворчих, антитерористичних, пошукових, рятувально-відновлювальних та інших місій і завдань; досягнення національних цілей воєнної реформи для виконання завдань Державної програми реформування та розвитку ЗСУ на період до 2005 р.; пошук форм і механізмів співпраці ЗСУ з військовими формуваннями держав-членів НАТО для реагування на нові види загроз національній безпеці, зокрема з боку терористичних організацій із застосуванням зброї масового знищення (ЗМЗ)¹⁶.

Значні надії НАТО покладало на участь Української держави в Багатонаціональних загальновійськових оперативно-тактичних силах (БЗОТС)¹⁷. У цьому контексті програма передбачала підвищення ефективності використання Яворівського навчального центру через:

- проведення багатонаціональних польових, командно-штабних і комп'ютерно-штабних навчань;
- навчань командирів і штабів із питань планування застосування військ (сил), управління ними та забезпечення їх взаємодії під час проведення:
 - а) операцій із підтримання миру;
 - б) робіт із ліквідації наслідків стихійного лиха;
 - в) операцій із надання гуманітарної допомоги;
 - г) пошуково-рятувальних операцій;
 - д) антитерористичних операцій¹⁸.

Спільні навчання закладали підґрунтя для участі нашої держави в миротворчих контингентах під егідою ООН та НАТО. Співпраця у цій сфері розгорталася з метою підготовки й участі миротворчого контингенту та персоналу ЗСУ в операціях із підтримання миру або примусу до миру, забезпечення участі підрозділів і представників ЗСУ у складі Багатонаціональних загальновійськових оперативно-тактичних сил та об'єднаних багатонаціональних штабів, а також удосконалення системи підготовки особового складу ЗСУ для виконання миротворчих завдань і розвитку відповідної матеріально-технічної бази¹⁹.

Серед основних напрямів у цій сфері необхідно виокремити: участь у миротворчих операціях під проводом НАТО, зокрема в операції «КФОР»; поглиблення співпраці в межах українсько-польського миротворчого батальйону, українсько-румунсько-угорсько-словацького інженерного батальйону, спільного військово-морського з'єднання «за викликом» на Чорному морі; розширення співпраці з НАТО та її державами-членами з питань підготовки та забезпечення українських підрозділів, що залучатимуться до складу багатонаціональних миротворчих формувань; удосконалення законодавчої бази з питань миротворчої діяльності з урахуванням досвіду держав-членів НАТО та держав-партнерів; підвищення взаємосумісності миротворчих підрозділів ЗСУ з ОЗС НАТО; створення за участю вищих військових

¹⁶ ГДА МОУ. Ф. 3697. Спр. 2055. Арк. 149–150.

¹⁷ Там само. Арк. 146.

¹⁸ Указ Президента України N 190/2002 (190/2002) від 26.02.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/190/2002> (дата звернення: 06.02.2019).

¹⁹ ГДА МОУ. Ф. 3697. Спр. 2055. Арк. 147.

навчальних закладів та інфраструктури полігонів ЗСУ національної системи підготовки контингентів (персоналу) для виконання миротворчих завдань²⁰.

Ще один важливий і перспективний напрям співпраці, передбачений програмою, – підготовка військових кадрів. Із метою забезпечення якісної підготовки військових кадрів для співробітництва з НАТО передбачалося: адаптувати систему військової підготовки та навчання до наявних у державах-членах НАТО стандартів; долучити до системи командирської та професійної підготовки питання співпраці в межах Програми ПЗМ та миротворчої діяльності; оптимальне використання наявних можливостей мовної підготовки військовослужбовців у межах Програми ПЗМ та двостороннього співробітництва з державами-членами НАТО; забезпечити кафедри іноземних мов вищих військових навчальних закладів Міністерства оборони України лінгфонними кабінетами, відео- й аудіотехнікою і сучасною навчально-методичною літературою; розширити практику підвищення кваліфікації викладачів іноземних мов вищих військових навчальних закладів за кордоном; запрошувати в Україну інструкторів-викладачів іноземних мов із держав-членів НАТО та держав-партнерів; створити експертний Центр мовного тестування з використанням тесту НАТО «STANAG-6001»; здійснити спеціалізовану підготовку військовослужбовців для роботи у складі багатонаціональних штабів, зокрема на курсах підготовки офіцерів багатонаціональних штабів при Національній академії оборони України²¹.

Програма заклала підґрунтя співпраці у сфері озброєнь. Основна мета такого заходу – досягнення рівня взаємосумісності в озброєннях і військовій техніці (ОВТ), достатнього для належної взаємодії між ЗСУ та збройними силами держав-членів НАТО і держав-партнерів під час виконання спільних завдань, налагодження кооперації з державами-членами НАТО з питань розроблення та виробництва ОВТ; упровадження досвіду держав-членів НАТО у плануванні розвитку ОВТ, їх закупівлі та підтримання у боєздатному стані; здійснення гармонізації національних стандартів у сфері озброєнь із відповідними стандартами НАТО²². Відзначу, що основні напрями співпраці визначав документ «Стан та основні напрями розвитку співробітництва Україна–НАТО в галузі озброєнь». Для його реалізації була створена Спільна робоча група Україна–НАТО з питань співпраці в галузі озброєнь, яка підлягала щорічному оновленню²³.

Крім того, питання озброєнь мали розглядати:

- на зустрічах у межах Конференції національних директорів із питань озброєнь у форматі «19+1»;
- на рівні представників України і НАТО у групах озброєнь НАТО для сухопутних військ, військово-морських сил та військово-повітряних сил, у

²⁰ Указ Президента України N 190/2002 (190/2002) від 26.02.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/190/2002> (дата звернення: 19.02.2019).

²¹ Там само. Арк. 146–147.

²² Указ Президента України N 190/2002 (190/2002) від 26.02.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/190/2002> (дата звернення: 05.02.2019)

²³ Комісія Україна-НАТО. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ua/ukraine-nato/commission> (дата звернення: 18.02.2019).

відкритих для держав-партнерів групах Конференції національних директорів із питань озброєнь, а також у Дорадчій групі НАТО з питань промисловості²⁴.

Крім політичної та військової сфери, програма передбачала продовження співпраці у невійськових галузях. «Україна розвиває співробітництво з НАТО у невійськових галузях, виходячи з необхідності підтримки розвитку вітчизняної промисловості і науки, використання міжнародного досвіду та допомоги у процесі їх реформування, спільної протидії сучасним викликам безпеці, таким як природні і техногенні катастрофи, міжнародний тероризм, організована злочинність, нелегальне переміщення зброї, наркотичних і радіоактивних речовин тощо», – зазначено в документі²⁵.

Співпраця з альянсом у цій сфері охоплювала цивільні надзвичайні ситуації, наукові дослідження і захист довкілля, економічні аспекти оборонної діяльності, організацію повітряного руху, використання космічної техніки та технологій, а також боротьбу з міжнародною злочинністю і тероризмом, наркобізнесом, нелегальною міграцією та нелегальним переміщенням зброї, технологій подвійного призначення і радіоактивних речовин²⁶.

Необхідною умовою продовження співпраці з НАТО стало вдосконалення правової бази, що планували здійснювати через продовження формалізації відносин міністерств, інших центральних органів виконавчої влади України з відповідними структурами НАТО через укладення двосторонніх угод в окремих сферах співробітництва у форматі меморандумів про взаєморозуміння, угод, обмін листами тощо, які відповідали б духу особливого партнерства України з альянсом²⁷.

Водночас відповідальність за інформаційне забезпечення співпраці України з НАТО покладалася на Державний комітет інформаційної політики, телебачення й радіомовлення України. Національний координатор співробітництва з НАТО в інформаційній сфері мав координувати відповідну діяльність міністерств, інших центральних органів виконавчої влади й установ України, залучених до виконання цієї програми, надавати їх прес-службам методичну допомогу в реалізації інформаційних проектів, які здійснюються в Україні або за її участю в державах-членах НАТО та державах-партнерах²⁸.

Отже, 27 січня 2001 р. Указом президента України затверджено Державну програму співробітництва України з НАТО на 2001–2004 рр., яка визначила основні напрями співпраці нашої держави з Північноатлантичним альянсом. До пріоритетних сфер віднесено діалог у політичній, військовій, безпековій, інформаційній, нормативно-правовій галузях. Надалі затверджено щорічні Програми співробітництва України з НАТО, які коригували напрями взаємодії відповідно до військово-політичних викликів XXI ст.

²⁴ Указ Президента N 190/2002 (190/2002) від 26.02.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/190/2002> (дата звернення: 05.02.2019).

²⁵ Там само.

²⁶ ГДА МОУ. Ф. 3697. Спр. 2055. Арк. 151.

²⁷ Указ Президента України N 190/2002 (190/2002) від 26.02.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/190/2002> (дата звернення: 05.02.2019).

²⁸ ГДА МОУ. Ф. 3697. Спр. 2055. Арк. 148.

REFERENCES

1. Aktsiia «Ukraina bez Kuchmy». Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2001/02/25/2981973/> [in Ukrainian].
2. Vidnosyny z Ukrainoiu. Retrieved from https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_37750.htm [in Ukrainian].
3. Vidnosyny Ukraina-NATO v tsyfrakh i faktakh. Retrieved from http://www.sdfm.gov.ua/articles.php?cat_id=273&art_id=1674&lang=uk [in Ukrainian].
4. Komisiia Ukraina-NATO. Retrieved from <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ua/ukraine-nato/commission> [in Ukrainian].
5. Spivrobitnytstvo z NATO: pravovi aspekty. Retrieved from https://minjust.gov.ua/m/str_951 [in Ukrainian].
6. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26.02.2002 r. № 190/2002 (190/2002). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/190/2002> [in Ukrainian].
7. Pro Derzhavnu prohramu spivrobitnytstva Ukrainy z Orhanizatsiieiu Pivnichnoatlantynchoho Dohovoru (NATO) na 2001–2004 roky: Ukaz Prezydenta Ukrainy 09.07.2003 r. № 586/2003. Retrieved from <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/58/2001> [in Ukrainian].
8. Ukraina bez Kuchmy. Retrieved from <http://www.maidanmuseum.org/uk/storinka/ukrayina-bez-kuchmy> [in Ukrainian].
9. Yavorska, H. (2008). Yevropeiska bezpeka i NATO. Retrieved from <https://tyzhden.ua/Columns/50/1197> [in Ukrainian].

Serhii POPKO

STATE PROGRAM FOR NATO-UKRAINE COOPERATION 2001–2004: PRIORITIES AND TASKS IN THE CONTEXT OF EURO-ATLANTIC INTEGRATION

The State Program for NATO – Ukraine Cooperation 2001–2004 is analyzed, its priorities and features in the context of the development of bilateral relations are determined. It has been established that the content of the program has become a logical continuation of the previous one and should, in the short term, ensure the fullest / best possible implementation of terms of the Charter on a Distinctive Partnership (1997). It is shown that the President of Ukraine, as well as the National Security and Defense Council of Ukraine (NSDC) and on its behalf, the State Inter-agency Commission for NATO – Ukraine Cooperation, have overseen the implementation of the program. The author notes that its adoption took place during the intensification of Ukraine's foreign policy activities aimed at deepening constructive cooperation with the European Union (EU), the Euro-Atlantic Partnership Council (EAPC), the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) and the Council of Europe. The program played an important role in the path to the state's declared accession to the North Atlantic Alliance. During this period, it became one of the main directions of the state policy on national security in the context of the formation of the new architectonics of European security of the 21st century. It is claimed that in the political area the program was meant to ensure the implementation of national policy on European and Euro-Atlantic integration, to increase the level of independence guarantees, territorial integrity and inviolability of Ukrainian borders, its national security, as well as to promote the principles of democracy, respect for the rights and freedoms of man and citizen, the rule of law in Ukraine.

Keywords: Ukraine, NATO, Euro-Atlantic Integration, national security, Armed Forces of Ukraine (ZSU).

Постаті

УДК [061.091 Шевченко(477.83-25):929 І. Боберський)]”1914”
DOI: 10.33402/ukr.2018-31-145-155

Андрій СОВА

*кандидат історичних наук
доцент кафедри олімпійської освіти
Львівського державного університету
фізичної культури імені Івана Боберського
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>
e-mail: andrijsova@yahoo.com*

ВНЕСОК ІВАНА БОБЕРСЬКОГО В ПІДГОТОВКУ ТА ПРОВЕДЕННЯ ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО ЗДВИГУ 1914 РОКУ У ЛЬВОВІ

Розглянуто Шевченківський здвиг (інші назви – II Краєвий здвиг, Великий пропам’ятний Шевченківський здвиг, Шевченковий ювілейний здвиг та ін.), який відбувся у Львові 27–29 червня 1914 р. із нагоди 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Досліджено особливості його організації та проведення, внесок у цю справу голови українського гімнастичного товариства «Сокіл-Батько» Івана Боберського, адже до 1914 р. український «Сокіл» та інші товариства Галичини не проводили таких масштабних заходів. З’ясовано значення здвигу в розвитку українського гімнастичного та спортивного руху, що став виявом високого рівня національної свідомості й гідності українців, символом національного єднання і демонстрації політичної згуртованості та сили українського народу. І. Боберський робив усе можливе не лише для розвитку українського сокілства на українських етнічних землях та в діаспорі, об’єднання зі січовими осередками Галичини, а також для консолідації української нації.

В історії Галичини та й загалом історії України Шевченківський здвиг 1914 р. у Львові є одним із найвеличніших культурних, спортивних та громадсько-політичних заходів українців Галичини у ХХ ст. Після успішного його проведення І. Боберський у 1919 р. планував провести у Львові III Краєвий здвиг. Однак події Першої світової війни та Української національної революції 1917–1923 рр. завадили цьому.

Ключові слова: Іван Боберський, Галичина, Львів, Шевченківський здвиг, консолідація українців.

На початку ХХ ст. у Галичині важливим чинником розвитку українських товариств «Сокіл» і «Січ», свідченням їх виходу на новий, якісно вищий, рівень організаційної роботи стали Краєві здвиги. Передували цьому краєві Січові свята (проводилися з 1902 р., зокрема I – 1902 р. у Коломиї; II – 1903 р. у Коломиї; III – 1904 р. у Станіславові (тепер м. Івано-Франківськ); IV – 1909 р. у Коломиї; V – 1911 р. у Станіславові; VI – 1912 р. у Снятині) та Сокільські свята (в багатьох

містах Галичини, зокрема Тернополі, Стрию, Дрогобичі й ін.). Ідею проведення таких заходів із досить насиченою програмою започаткували чеські соколи, зокрема проведенням Всесокольських злетів у Празі. Останні – з нагоди 20-річчя заснування чеського сокольського руху (відбувалися у Празі: I (1882); II (1891); III (1895); IV (1901); V (1907); VI (1912), Всесокольські злети та їх національні форми в низці європейських країн стали символами національного єднання і демонстрації політичної згуртованості й сили народу. Іван Боберський сприяв поширенню українського соколіства за кордоном, підтримував контакти зі сокольськими організаціями інших слов'янських народів. Найбільшим досягненням у цьому напрямі стало те, що в 1912 р. він виступив організатором та очільником участі делегації українських соколів у VI Всесокольському злеті у Празі¹.

До Першої світової війни українським соколам під керівництвом І. Боберського вдалося організувати у Львові два наймасштабніші заходи: I та II Краєві здвиги (9–10 вересня 1911 р., 27–29 червня 1914 р.). Другий, з огляду на 100-річчя від дня народження Т. Шевченка, одержав назву Великий пропам'ятний Шевченківський здвиг, або Шевченковий ювілейний здвиг, і був організований спільно з іншими руханковими, спортовими та парамілітарними організаціями українців: «Січ», «Пласт», спортовим товариством (СТ) «Україна», товариством «Українські січові стрільці».

Мета статті – з огляду на те, що в українській історіографії лише побіжно та принагідно мовиться про Шевченківський здвиг і внесок І. Боберського в його підготовку й проведення, розглянути детальніше це питання.

Перспективи подальших студій полягають у тому, щоб дослідити перебіг і результати III Краєвого здвигу, який відбувся 1934 р. у Львові, й участь українських організацій у Всесокольських злетах у Празі міжвоєнної доби.

Дослідження стало можливим завдяки опрацюванню низки джерел: документів Центрального державного історичного архіву України у Львові (фонд 312 (Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько», м. Львів), фонд 366 (Боберський Іван (1873–1947), педагог, організатор українського спортивного руху в Галичині та за кордоном, голова товариства «Сокіл-Батько» у Львові, професор), фонд 381 (Весоловський Ярослав (1881–1917), письменник, журналіст, публіцист, громадський і культурний діяч); періодичного видання українського товариства «Сокіл» «Вісти з Запорожжя» та додатку «Пластовий табір»; львівської періодики «Свобода», «Товариш»; приватного архіву Степана Гайдучка (м. Львів); спогадів Івана Боберського, Кирила Трильовського, Степана Гайдучка й інших організаторів та учасників.

Ідея проведення здвигів назріла тоді, коли «Сокіл» очолив І. Боберський (1908)². Він одразу намагався організаційно скріпити товариство, покращити комунікацію між центральним осередком у Львові та сокольськими «гніздами» (осередками) в Галичині. З цією метою 1909 р. активізує діяльність «централія» (центрального осередку у Львові у зв'язку з цим відтоді називається «Сокіл-Батько»), а для піднесення духу виникає потреба за чеським зразком і прикладом січових

¹ Сова А. Участь українських соколів у VI Всесокольському злеті у Празі 1912 року. *Новітня доба* / відп. ред. І. Соляр. Львів, 2015–2016. Вип. 3–4. С. 5–13.

² Центральный державный исторический архив Украины, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 366. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 81.

організацій проведення масштабних всезагальних національно-культурних і руханкових сокільських заходів – «здвигів».

Попри безумовний успіх і позитивний резонанс після проведення I Краєвого здвигу під час його організації не вдалося залучити до участі в ньому всіх українських руханкових, освітянських та громадських товариств й досягнути повної консолідації українського громадянства. Зокрема, потужне пожежно-руханкове товариство «Січ» через внутрішньополітичні розбіжності в поглядах провідників і старшини, серед них і К. Трильовського, за винятком окремих осередків, практично не було представлене³.

У середовищі української еліти Галичини витала думка про об'єднання сокільської та січової організацій для зміцнення політичного становища українців у краї. Такий погляд обстоював голова «Сокола-Батька» І. Боберський, однак не сприймав голова Українського січового союзу д-р К. Трильовський.

II Краєвий здвиг, який спеціально планували до 100-річчя від дня народження Т. Шевченка, у зв'язку з цією особливою датою і постаттю створював надзвичайно сприятливе підґрунтя для зближення та співдії українських громадсько-політичних організацій. Про труднощі та перепони у створенні організаційного комітету свідчить чимало листів І. Боберського до громадських, культурно-просвітніх і політичних діячів Галичини. Так, у листі до Яреми Весоловського від 14 серпня 1913 р. дізнаємося, що Іван Боберський просив «полагодити справу участі у здвизі “Українського Січового Союзу”», а також підготувати січовиків до виступу з топірцями на руханковому показі⁴.

Після багатьох зустрічей і консультацій для організації здвигу врешті-решт був створений спільний організаційний комітет (як V здвигова секція товариства «Просвіти»)⁵, у який увійшли представники від товариств «Сокіл», «Січ», Змагального союзу, СТ «Україна», «Пласт». Декілька засідань відбулося в народній гостиниці по вул. Костюшка. Головну роль у ньому відігравали керівники «Сокола» і «Січі» – І. Боберський та К. Трильовський, які по черзі вели засідання. Однак, незважаючи на добре становище львівської повітової «Січі», яку очолював Роман Дашкевич, основний організаційний і фінансовий тягар із підготовки все-таки ліг на «Сокола-Батька» та його керівника І. Боберського. Один із членів оргкомітету з підготовки здвигу Степан Гайдучок згадував: «Іван Боберський не покидав плану щоб здвиг в 1914 [р.] був спільним усіх тіловиховних установ в Галичині і Буковині. Запросив від “С[окола]-Б[атька]” на нараду Укр[аїнський] Січовий Союз. Нарада відбулася на нейтральнім терені себто в салі “Народної Гостинниці” при вул[иці] Костюшка. Я був від “С[окола]-Б[атька]” також на цій нараді. Ціль була довести до спільного здвигу Січей і Соколів в 1914 р. Реферував [Іван] Боберський. Вислід: [Кирило] Трильовський погодився. І тепер почалися труднощі. [Кирило] Трильовський зажадав, щоб якийсь спеціальний комітет кермував здвигом ні “Сокіл-Батько” ні Укр[аїнський] Січовий Союз. [Іван] Боберський пішов на це і так повстала при матірнім товаристві Просвіта т[ак] зв[ана] V секція здвигова при тов[аристві] Просвіта. Засіданням проводили напереміну [Іван] Боберський

³ І. Краєвий здвиг. *Вісти з Запорожжя* (Львів). 1911. 30 грудня. Ч. 62–64. С. 2–3.

⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 381. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 34.

⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 227зв.

і [Кирило] Трильовський. Секретарем був я себто Гайдучок Ст[епан]. Засідання відбувалися в льокалі Просвіти, яку очевидно ціла секція не інтересувала»⁶.

Додатковим свідченням того, що І. Боберський приділяв велику увагу заходу стала і спеціальна атрибутика, розробкою якої займався він особисто. Так, його стараннями в ході підготовки до заходу було опрацьовано і виготовлено спеціальний плакат-афішу, листівку та відзнаку для учасників. Ці атрибути мали привернути увагу, підсилити процес мобілізації та залучення громадськості до заходу, а також подальший суспільний розголос від події як на українських етнічних землях, так і в діаспорі.

Для створення плаката («здвигового афіша») і поштової листівки («видівки») використано мотиви культурно-історичної традиції. Так, основним елементом зображення був козак на коні зі сурмою в руці, який закликав до походу. Автором малюнка став відомий український художник Микола Івасюк, який упродовж 1911–1915 рр. мешкав і працював у Львові⁷. Плакат видано коштом товариства «Сокіл-Батько» й Українського січового союзу, а листівку – особистим І. Боберського. Остання набула такої популярності, що її двічі перевидавали⁸. Необхідно зауважити, що в першій половині ХХ ст. поштові листівки в найрізноманітнішому художньому виконанні разом із газетами, журналами, книгами, плакатами та календарями були універсальним засобом комунікації.

Особливим атрибутом заходу стала спеціальна відзнака для учасників, виготовлена «за помислом Івана Боберського»⁹ у формі трикутника, при сторонах якого містилися півкола – розробка інженера Романа Грицяя. У півколах розмістили абрєвіатури назв товариств-організаторів: «С. Б.», «У. С. С.», «С. Т. У.» – «Сокіл-Батько», Український січовий союз і СТ «Україна». У середині трикутника був напис: «Шевченковий здвиг 1914, 28. VI». Трикутна форма давала змогу кожному чіпляти її до одягу так, щоб назва його товариства була зверху. Відзнаку випущено у Відні коштом «Сокола-Батька» та Українського січового союзу. Тираж, як на той час, досить великий – 10 тис. із білого металу і 100 штук із міді.

Також у процесі підготовки видавнича секція «Сокола-Батька» у Львові видала збірку гумору «І міх сьміху», яку упорядкував І. Боберський. Під час заходу і згодом її поширювали серед учасників. У праці подано 281 дотеп та 8 «веселих рисунків» (карикатур). Наклад – 10 тис. примірників¹⁰. Про це видання в липні 1914 р. у сокільському часописі «Вісти з Запорожа» вміщена замітка: «Кождий мусить сьміяти ся. Самі дібрані сьміховинки, чабарашки і придибашки. Дохід на “Український Город”. Хто замовляє 20 примірників дістає пошту оплачену а всі будуть веселі що найменше два місяці»¹¹. На 14 липня 1914 р. всього продано 130 примірників, ще 150 на реалізацію взяла книгарня Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ)¹².

⁶ Гайдучок С. Спомини. Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

⁷ Гайдучок С. Пів століття сокільських видань. Львів, 1937. С. 43.

⁸ Там само. С. 46.

⁹ Там само. С. 50.

¹⁰ ЦДАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 228зв., 229.

¹¹ Весела книжка І міх сьміху. *Вісти з Запорожа*. 1914. 26 червня. Ч. 94. С. 6; Купуйте Міх сьміху. *Пластовий Табор* (Львів). 1914. 30 липня. Ч. 6–7. С. 1–3. *Вісти з Запорожа. Руханка, Змаг, Пожарництво, Мандрівництво, Пласт, Стрілецтво*. 1914. 30 липня. Ч. 95–96. С. 3.

¹² ЦДАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 228зв., 229.

У здвизі брало участь понад 12 тис. українців, представників гімнастичних і спортових товариств: соколів, січовиків, пластунів та спортовців СТ «Україна», українських січових стрільців (УСС), які попри заборону і протидію поляків з'їхалися з різних куточків українських земель (Покуття, Лемківщини, Бойківщини, Гуцульщини, Буковини, Наддніпрянської України), Європи (Австро-Угорщини, Англії, Німеччини) й Америки (США тощо)¹³.

Дійство тривало три дні (27–29 червня) і, за задумом організаторів, спеціально було поєднане з українськими національними спортивними змаганнями – II Запорозькими ігрищами (перші відбулися у Львові 15–16 жовтня 1911 р.¹⁴), що розпочалися швидше, але до окремих видів змагань учасники заходу могли долучитися в останній день – 29 червня.

Напередодні здвигу було поширено від V секції Шевченкового ювілею товариства «Просвіта» відозву до українців за підписами голови «Сокола-Батька» Івана Боберського, генерального отамана Українського січового союзу Кирила Трильовського, голови СТ «Україна» Лева Дорожинського й отамана повітової «Січі» у Львові Романа Дашкевича. У ній зазначалося: «Дорогі Братя! Говорять вороги наші, що нас нема. Пишуть, що не живемо. Грозять противники наші, що не вільно нам жити своїм житем, не вільно нам думати, не вільно говорити своєю мовою. Однак ми живемо! Наша гадка пририта віковою неволею будить ся. Наш дух кріпить ся. Ми організуємо не лиш наші духові але і наші фізичні сили! І ось серед сеї нашої праці наспів ювілей 100-літних роковин уродин Тараса Шевченка і ми постановили обходити його величавим здвигом українських руховиків, пожарників, стрільців і пластунів в столиці наших князів у Львові 28. і 29. червня 1914. Всі ті наші організації стануть в тих днях карно до вправ і до величного походу, який перейде улицями столиці. І тому звизаємо і просимо цілу нашу суспільність: Прибудьте всі, хто жие і може на сей Ювілейний Шевченковий здвиг, щоби се сьвято випало величаво і покріпило наші серця до дальшої праці і боротьби. Очи Славянщини, а навіть цілого культурного сьвіта спочинуть в сей день на нас! Покажіть – що цілий народ з нами і за нами!»¹⁵. 17 червня 1914 р. старшина станіславівського «Сокола» видала відозву для активізації сокільського руху у краї¹⁶.

У переддень святкувань, ввечері 27 червня, відбулася урочиста академія та концерт уцент переповненій Спортовій палаті на вул. Зелений, 59 (понад 10 тис. осіб)¹⁷. З урочистими промовама виступили: Кирило Трильовський (від Українського січового союзу), Іван Боберський («Сокола-Батька»), Теодор Галіп (Січового союзу Буковини), Франц Машек (Союзу чеських соколів), о. Мирон Данилович (Руського народного союзу Америки). В академії взяли участь хори товариств «Львівський боян» і «Бандурист», поет Богдан Лепкий, оперний співак світової слави Модест Менцінський (приїхав із Німеччини) й ін. На урочистостях був присутній намісник Вітольд Коритовський, українські послы. Після концерту відбувся

¹³ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 228.

¹⁴ Зелений А. «Україна». *Вісти з Запорожжя*. 1912. 30 січня. Ч. 65. С. 4.

¹⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 10зв., 11 зв., 12, 13.

¹⁶ Там само. Арк. 14.

¹⁷ Там само. Арк. 10.

«привітний вечір» для почесних гостей, зокрема українців із Наддніпрянської України та Буковини, чехів та англійців¹⁸.

Упродовж 27–28 червня до Львова з різних куточків Галичини прибували представники українських товариств «Сокіл», «Січ», селянство й міщанство. Одні приїжджали звичайними поїздами, інші – надзвичайними¹⁹. Останніх було аж 24. Українська преса відзначала, що ще не було в історії урочистостей Львова, проведених українцями, такої рекордної кількості надзвичайних поїздів. Чимало людей їхали на возах та йшли пішки. З цього приводу часопис «Свобода» повідомляв: «Цілий край мусів в той день довідати ся про великий український здвиг у Львові. Бо хочби хто не знав сього з газет і оповідань, то не міг не запримітити, як з кожної місцевости лавами спішили люди до найближшої стації залізничої і там всідали до умаєних, синьо-жовтими хоругвами прикрашених поїздів. Серед сьпіву патріотичних українських пісень мчали ся поїзди в сторону Львова, лишаючи тугу в серцях тих, що не могли їхати, і привозили тисячі і тисячі народа. Цілу ніч з суботи на неділю на всіх трох залізничних двірцях, на головнім двірці, на Підзамчі і на Личакові панував рух, який не дасть ся описати. Се львівські впорядчики уставляли маси людей в ряди і висилали їх або на нічліг або таки прямо на велику площу “Українського Городу” коло стрийської рогачки. А помилив би ся той, хто би думав, що між приїзжими була сама молодіж. Ні, були там сотки а може й тисячі стареньких дідусів і бабусь, а деякі з них і не зовсім простенькі. Одначе не на вправи і не до походу приїхали вони. Вони приїхали надивити ся і нарадіти ся видом своїх, молодих синів і доньок, чи то коли будуть вправляти на площі, чи то коли будуть іти походом»²⁰.

Здвиг розпочався в неділю, 28 червня. Від 6 ранку до 10 відбувалася генеральна проба українських руханкових і спортових товариств. Близько 11 рушив похід із площі «Сокола-Батька» «Українського города» (був розташований на ділянці між сучасними вул. Стрийською, Козельницькою та І. Франка)²¹. У маніфестації в народних й одностроях крокували представники організацій «Сокіл» (9 581 осіб)²², «Січ», СТ «Україна», «Пласт», УСС й ін. До участі було задіяно 19 оркестрів і 136 прапорів різних товариств. Обабіч руху за учасниками походу спостерігали десятки тисяч глядачів. Будинки, в яких проживали українці, прикрашали синьо-жовті хоругви та зображення Тараса Шевченка. З балконів українці кидали квіти.

Духовне піднесення від переживання цієї події відображене на шпальтах львівського часопису «Свобода»: «Серце розсаджувало груди на вид, як всі діти українські ідуть разом одною кріпкою лавою. Інтелігент і простий мужик, селянин і міщанин, робітник і пан – усі ішли разом рамя об рамя, злучені одною могутю любовію рідної Вкраїни. І хотіло ся, щоби той похід тревав довго, довго – без кінця, доки не наспіє день, коли на сивому кони підійметь старий гетьман і кликне: “Панове, Товариство! Днесь великий день настав для нас. Днесь день Воскресеня Самостійної України!”»²³.

¹⁸ Ювілейний Здвиг українських Соколів і Січовиків. *Свобода* (Львів) 1914. 2 липня. Ч. 26. С. 6.

¹⁹ ЦДАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 14.

²⁰ Ювілейний Здвиг українських Соколів і Січовиків. С. 6.

²¹ ЦДАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 10.

²² Там само. Спр. 12. Арк. 1зв.

²³ Ювілейний Здвиг українських Соколів і Січовиків. С. 7.

Близько 16 год. цього ж дня на руханковій площі «Сокола-Батька» розпочалися показові гімнастичні виступи, до яких готувалися заздалегідь²⁴. Їх подивитися зібралося понад 30 тис. людей²⁵. Посередині площі на високій кількаметровій вежі перебував керівник здвигу та грав військовий оркестр. До показової програми ввійшли масові вправи з топірцями соколів і січовиків, вправи вільноруч міських руховиків, будова трійкових веж, вправи з булавами січовиків, з хустинками сільських сокілок, із крісами січових стрільців тощо.

Саме під час виконання гімнастичних вправ надійшла вістка про вбивство спадкоємця австро-угорського престолу Франца Фердинанда в м. Сараєво. Подальшу програму було дещо скорочено та скориговано. Після виголошення патріотичних промов у Спортовій палаті ввечері цього ж дня деякі учасники поверталися додому. Частина залишилася для участі у «спортових змагках», які відбулися 29 червня в межах, як уже було зазначено, українських національних спортивних змагань – II Запорозьких ігрищ²⁶.

Футбольні змагання (стрічі в «союзняку») розпочалися за декілька тижнів перед здвигом. Так, 29 травня СТ «Поділля» (Тернопіль) зіграло з Українським спортовим кружком (УСК) з Академічної гімназії (Львів). Рахунок зустрічі 1:1. 30 травня матч «Поділля» зі СТ «Сянова чайка» (Перемишль) закінчився 1:0 на користь «Поділля». В інших зустрічах результат був такий: 1 червня УСК – «Сянова чайка» – 3:2; 7 червня «Україна» (Львів) – «Поділля» – 4:1; 14 червня «Україна» – «Сянова чайка» – 4:0; 17 червня УСК – «Україна» – 4:0. Суддями змагань були: Василь Паліїв, Василь Остапчук, Роман Носковський. У результаті проведених матчів перше місце здобув УСК – 5 очок, друге – СТ «Україна» – 4.

Ситківкові змагання (з великого тенісу) також відбулися напередодні. Вони розпочалися 24 і тривали до 28 червня. До них зголосилося 16 учасників від українських львівських спортових товариств УСК, «України» і Змагового союзу. Суддею був В. Остапчук. За свідченнями С. Гайдучка, йому допомагали спортсмени, які не брали участі у змаганнях.

У грі одинцем (змагання в одиночному розряді) переможцями стали: В. Залозецький («Україна») – перше місце; Т. Франко (Змаговий союз) – друге; І. Олинець («Україна») – третє. У грі двійками (парний розряд) чоловіків: О. Кульчицький і В. Залозецький («Україна») – перше; П. і Т. Франки (Змаговий союз) – друге; А. Зелений та І. Олинень («Україна») – третє. У мішаній грі парами (змагання пар, що складаються з представників обох статей) першими стали А. Гайдерівна й О. Кульчицький; другими – Г. Федаківна і П. Франко.

До п'ятизмагу (п'ятиборства) і легкоатлетичних зголосилося 43 учасники, які представляли спортові та руханкові товариства: «Сянова чайка», СТ «Україна», УСК, «Сокіл-Батько», Змаговий союз, «Хортиця» (Відень). Участь взяло 9 учасників. Переможцем став І. Остап'як («Хортиця»), здобувши 70 точок; друге місце – М. Талпаш («Сянова чайка») – 53 точки; третє – К. Мацюрак («Україна») – 49 точок.

У легкоатлетичних змаганнях результати були такі:

²⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 212зв., 214зв.

²⁵ Ювілейний Здвиг українських Соколів і Січовиків. С. 7.

²⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 10; Вислід із здвигових змагань. *Вісти з Запорозжя*. 1914. 30 липня. Ч. 95–96. С. 9–10.

- 1) біг на 100 м, 11 учасників: перше місце – К. Мацюрак («Україна») – 12,3 сек; друге – В. Паліїв («Україна») – 12,5 сек; третє – В. Щупаківський («Україна») – 12,7 сек;
- 2) біг на 400 м, 5 учасників: перше місце – В. Щупаківський («Україна») – 60,2 сек; друге – Березяк («Україна») – 63 сек;
- 3) метання ратищем (метання списа), 9 учасників: перше місце – М. Талпаш («Сянова чайка») – 44,30 м; друге – К. Мацюрак («Україна») – 38,50 м; третє – З. Дума («Україна») – 38,40 м;
- 4) метання кулею (штовхання ядра) 7,25 кг, 7 учасників: перше місце – Р. Купчинський («Україна») – 9,98 м; друге – М. Талпаш («Сянова чайка») – 9,49 м;
- 5) метання диска, 8 учасників: перше місце – Р. Купчинський («Україна») – 31,80 м; друге – М. Талпаш («Сянова чайка») – 29,60 м; третє – В. Долинський («Сянова чайка») – 26,43 м;
- 6) скок у даль (стрибок у довжину), 11 учасників: перше місце – В. Щупаківський («Україна») – 5,7 м; друге – О. Березяк («Україна») – 5,4 м; третє – В. Паліїв («Україна») – 5,03 м;
- 7) скок у височінь (стрибок у висоту), 7 учасників: перше місце – В. Щупаківський («Україна») – 1,52 м; друге – І. Струтинський (УСК) – 1,5 м; третє – І. Федів («Сокіл-Батько») – 1,48 м;
- 8) скок жердкою (стрибок із жердиною), 5 учасників: перше місце – І. Венгринович («Сянова чайка») – 2,45 м; друге – В. Паліїв («Україна») – 2,4 м.

Проводили легкоатлетичні змагання і здійснювали суддівство А. Зелений, Л. Дорожинський, Ф. Черник, Р. Носковський і С. Гайдучок²⁷.

У програмі II Запорозьких ігрищ були передбачені біг на 1 609 м та 5 км. До них зголосилося, за словами С. Гайдучка, «прямо сьмішне число». Змагання з плавання через те, що були внесені до програми дуже пізно, на жаль, не відбулися. Також не відбулися змагання з кульової стрільби²⁸.

Про перебіг Шевченківського здвигу один із його співорганізаторів К. Трильовський зазначав: «У навечеря цього величавого Здвигу “Січей” і “Соколів”, в суботу, 27. червня 1914 р., відбувся у Спортовій Палаті святочний концерт. Тоді я виголосив промову, в якій вказав на наш святий обов’язок визволити Кобзареву могилу і весь наш народ зпід царського кнута! Між іншим сказав я: “Може вже й недалеко хвиля, коли ми зможемо нашими шоломами зачерпнути води з Дніпра-Славутиці, води, змішаної з кров’ю наших ворогів!.. Може вже й недалеко та хвиля, коли прийдеться нам погострити багнети крісів наших до каміння на Тарасовій могилі!..” Другого дня, в неділю перед полуднем, вулицями Львова машерували не тільки руханкові товариства “Січі” і “Соколи”, але й новітнє українське військо – Українські Січові Стрільці!... Коли “Січовики” йшли тоді походом з топірцями в руках, то Українські Січові Стрільці несли на раменах кріси!.. На вид машеруючих лав українського війська публику опанував нечуваний ентузіазм! “Слава українським крісам!”... – лунало з тисячних грудей Українців, зібраних обабіч вулиць, куди порушався святочний похід. Ще більше хвилювання й оклики

²⁷ Вислід з здвигових змагань. *Вісти з Запорожжя*. 1914. 30 липня. Ч. 95–96. С. 9–10.

²⁸ Гайдучок С. Здвигові змагання. (Критична оцінка). *Вісти з Запорожжя*. 1914. 30 липня. Ч. 95–96. С. 9.

“Слава! Слава!...” можна було завважити і чути тоді, коли на майдані розвинулася розстрільна новітніх Запорожців!...»²⁹.

Упродовж проведення Шевченківського здвигу було зроблено близько 80 фотографій³⁰. Велика заслуга в цьому саме І. Боберського. Частина з них опублікована у пресі³¹, більша й досі не опрацьована й не введена до наукового обігу.

За декілька днів після проведення здвигу, 4 липня 1914 р., старшина «Сокола-Батька» звернулася до українського народу з відозвою: «Дорогі Товариші і Товаришки! Від “Сокола-Батька” дістали Ви приказ прибути з цілого краю на майдан “Українського Городу” до Львова дня 28. червня 1914. на 6-ту годину рано, перейти опісля о 11-й годині походом столицю Львів, перевести о 4 й годині пополудни прилюдні вправи а вечером відіхати домів. Сей приказ виконали Ви з повним зрозумінням. Висказуємо призане округам, що передали всі прикази до товариств і задали собі труду, щоби рядовики в приписанім одязі ставили ся точно на означене місце мимо “тяжкого часу”. Висказуємо повне призане за спокійну уставку до походу, за рівне критє, і бистрий хід. Вправи на приладах і трійкові вежі виказали справність руховиків. Вправи топірцями і вправи вільноруч вийшли бистро і рівно. Вправи булавами і хустинками товаришок чарували докладностию і старанностию. Всюди в поході і підчас вправ заховали Товариші і Товаришки спокій, порядок і послух начальникам і впорядникам. Тим здвигом спомянули Ви Т[араса] Шевченка, що співав безсмертні пісні про запорожську відвагу і січове завзяте, про козаків, що “добували славу і волю” України. З його словами в серци ступайте вперед! Постійною роботою здобуйте віру в себе, надію в будучність. Щирою напругою зривайте з себе кайдани байдужности. Працуйте щиро в своїх товариствах, вишколюйте в собі руханкою, руховими грами впорядом, стрільцтвом, мандрівництвом, пластом, змагом, пожарництвом, тілесні і духові прикмети: здоровле, звинність, витревалість, карність, підприємчивість, лучність, народну честь. Працуйте, а станемо гідно поруч других народів в Европі. Слідуючий краєвий здвиг відбудеся у Львові в році 1919. на спомин Ярослава І. Мудрого, який 1019. вступив був на київський престол, зединив українські землі, оголосив закони “Правду руську” і підніс найбільше славу і силу української держави»³².

Івану Боберському вдалося домовитися з керівниками українських руханково-спортових товариств про організацію та проведення в 1919 р. III Краєвого здвигу, який, окрім Ярослава Мудрого, мав бути приурочений ще й 25-літтю українського сокільства³³.

А ось як про Шевченківський здвиг писав один із його організаторів І. Боберський: «В Українськім Городі переводили вправи українські пластуни і стрільці, відбували дружинні гри і народні вправи змаговики. Другий Краєвий Здвиг 1914 р. злучив у поході 12 тисяч людей, руховиків і руховичок. А це вісім тисяч соколів, три

²⁹ Трильовський К. З мого життя... (Уривок зі спогадів). *Гей, там на горі «Січ» іде! Пропам'ятна книга «Січей»* / упоряд. П. К. Трильовський. Едмонтон, 1965. С. 50–51.

³⁰ ЦДАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 228.

³¹ *Вісти з Запорожжа*. 1914. 30 липня. Ч. 95–96. 16 с.; *Зі здвигу. Товариш* (Львів). 1914. 18 липня. Ч. 20–21. С. 1; ЦДАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 1.

³² До наших полків в Галичині / І. Боберський та ін. *Вісти з Запорожжа*. 1914. 30 липня. Ч. 95–96. С. 1.

³³ ЦДАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 228зв.

тисячі січовиків, тисячу стрільців, пластунів і змаговиків. Столиця князя Льва дудніла від кроку сокільської армії. Дзвеніли труби, повівали барвисті прапори, а на шпильях прапорів блестів у лучах сонця сокіл з розпростертими крилами. Між здвиговими вправами звертали найбільшу увагу вправи стрільців крісами в розстрільній лінії. При кінці стрілецьких вправ на Здвизи наспіла вістка, що десь там у Боснії залунали стріли і полялася кров. Пишний соняшний день кінчився прочуванням, що попливе ще більше крові. Стрільці, що виступали лише з вправами крісом для розривки видців, пішли на дійсний кривавий бій: того самого року розпочалась світова війна»³⁴.

Отже, Шевченківський здвиг (II Краєвий здвиг, Великий пропам'ятний Шевченківський здвиг, Шевченковий ювілейний здвиг та ін.) 1914 р. у Львові з нагоди 100-річчя від дня народження Т. Шевченка став виявом національного і громадянського поступу кількох поколінь українців Галичини, починаючи зі середини XIX ст., кульмінацією боротьби за національне самовизначення, провісником початку виходу на новий щабель культурної і громадсько-політичної організації та ролі з-посеред народів Австро-Угорщини, поштовхом, що вивив себе вже невдовзі у створенні української військової формації УСС, переможних боях українського війська у час Першої світової війни і найголовніше – Листопадовому чині та проголошенні Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). В історії Галичини та й загалом історії України цей здвиг залишається одним із найвеличніших культурних, громадсько-політичних і спортивних заходів українців Галичини у XX ст., аж до подій початку 1990-х років. Значна заслуга в його ініціюванні й успішному проведенні належить І. Боберському (до нього український «Сокіл» не проводив таких масштабних заходів), який, перебуваючи на посаді голови «Сокола-Батька», робив усе можливе не лише для розвитку українського сокілства та об'єднання зі січовими осередками Галичини, а й для консолідації через гімнастичний і спортивний, сокільський та січовий рухи українців Галичини й на інших українських землях загалом. Шевченківський здвиг став виявом високого рівня національної свідомості українців, гідності та згуртованості. Після успішного його проведення І. Боберський у 1919 р. запланував у Львові III Краєвий здвиг. Однак події Першої світової війни й Української національної революції 1917–1923 рр. завадили цьому. Як було зазначено, перспективи подальших досліджень полягають у тому, щоб дослідити перебіг і результати III Краєвого здвигу 1934 р. та участь українських організацій у Весоکیلських злетах у Празі міжвоєнної доби.

REFERENCES

1. Boberskyi, I. (1939). *Ukrainske sokilstvo 1894–1939*. Lviv: Vydavets Sokil-Batko [in Ukrainian].
2. Boberskyi, I. et al. (1914, Lypen 30). Do nashykh polkiv v Halychyni. *Visty z Zaporozha*, (95–96), 1 [in Ukrainian].
3. Haiduchok, S. (1914, Lypen 30). *Zdvyhovi zmahania. (Krytychna otsinka)*. *Visty z Zaporozha*, (95–96), 9 [in Ukrainian].
4. Haiduchok, S. (1937). *Piv stolittia sokilskykh vydan*. Lviv [in Ukrainian].

³⁴ Боберський І. Українське сокілство 1894–1939. Львів: Видавець Сокіл-Батько, 1939. С. 13. («Сокільська бібліотека», ч. 7).

5. Kraieviy zdvyh. (1911, Hruden 30). *Visty z Zaporozha*, (62–64), 2–3 [in Ukrainian].
6. Kupuite Mikh smikhu. Plastovyi Tabor (Lviv). (1914. Lypen 30). *Visty z Zaporozha. Rukhanka, Zmah, Pozharnytstvo, Mandrivnytstvo, Plast, Striletstvo*. 6–7, 1–3; 95–96, 3 [in Ukrainian].
7. Sova, A. (2015-2016). Uchast ukrainskykh sokoliv u VI Vsesokilskomu zleti u Prazi 1912 roku. *Novitnia doba* (I. Soliar, Ed.). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakovycha NAN Ukrainy, (3–4), 5–13 [in Ukrainian].
8. Trylovskiy, K. (1965). Z moho zhyttia... In P. K. Trylovskiy (Ed.), *Hei, tam na hori «Sich» ide! Propamiatna knyha «Sichei»* (pp. 13-77). Edmonton [in Ukrainian].
9. Vesela knyzhka i mikh smikhu. (1914, Cherven 26). *Visty z Zaporozha*, (94), 6 [in Ukrainian].
10. *Visty z Zaporozha*. (1914, Lypen 30). (95–96), 16 [in Ukrainian].
11. Vyslid iz zdvyhovyykh zmahan. (1914, Lypen 30). *Visty z Zaporozha*, (95–96), 9–10 [in Ukrainian].
12. Yuvileinyi Zdvyh ukrainskykh Sokoliv i Sichovykiv. (1914, Lypen 2). *Svoboda*, 26, 6–7 [in Ukrainian].
13. Zelenyi, A. (1912, Sichen 30). «Ukraina». *Visty z Zaporozha*, (65), 4 [in Ukrainian].
14. Zi zdvyhu. (1914, Lypen 18). *Tovarysh*, (20–21), 1 [in Ukrainian].

Andrii SOVA

IVAN BOBERSKYI'S CONTRIBUTION TO THE PREPARATION AND REALIZATION OF THE SHEVCHENKO CONGRESS, 1914 IN LVIV

The article deals with the Shevchenkivskiy congress (other names – II Region congress, Great Memorable Shevchenkivskiy congress, Shevchenko's Jubilee congress, etc.), which took place in Lviv during June 27–29, 1914, on the occasion of the 100th birthday of Taras Shevchenko. The features of the organization and implementation of the congress, the contribution of the head of the Ukrainian gymnastic society «Sokol-Father» Ivan Boberskyi to this task were explored. The author draws attention to the fact that until 1914, Ukrainian «Sokol» and other Galicia companies did not carry out such large-scale events.

It was cleared up the value of the congress in the development of national gymnastics and sports, which became the demonstration of a high-level national consciousness and dignity of the Ukrainians, a symbolic national association and a demonstration of political activity. Ivan Boberskyi did everything possible not only for the development of the Ukrainian community «Sokol» on the Ukrainian ethnic lands but also in the diaspora, the association with the Sich centers of Galicia, as well as for the consolidation of the Ukrainian nation. In the history of Galicia and in general the history of Ukraine, the Shevchenkivskiy congress, 1914 in Lviv remains one of the greatest cultural, social, political and sports events of the Galician Ukrainians in the XX century.

After its successful conduction, Ivan Boberskyi in 1919 planned to hold the III Region Congress in Lviv. However, the events of World War I and the Ukrainian National Revolution of 1917–1923 prevented this. The prospects for further studies are to examine the course and results of the III Region congress, 1934, and the participation of the Ukrainian organizations in the All-Sokol congress in Prague during the interwar period.

Keywords: Ivan Boberskyi, Galicia, Lviv, Shevchenkivskiy congress, consolidation of Ukrainians.

УДК [94(477.8/.86):929Чикаленко]”1919/1920”

DOI: 10.33402/ukr.2018-31-156-169

Іван ПАТЕР

доктор історичних наук

професор, головний науковий співробітник

Інституту українознавства імені І. Крип'якевича

НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4340-7735>,

e-mail: I.Pater@nas.gov.ua

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ГАЛИЧИНІ 1919–1920 РОКУ В ОЦІНЦІ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ЩОДЕННИКА»)

Представлено погляди Є. Чикаленка на суспільно-політичні процеси в Галичині у драматичний для українців час. Наголошено на його зв'язках із галицькою суспільністю на початку ХХ ст., на допомозі наддніпрянським політемігрантам у Львові, обуренні діяльністю російської окупаційної влади у Галичині в роки Великої війни. Закцентовано на його сприйнятті Української революції, відмові від участі в тодішніх політичних процесах, негативному ставленні до більшовицької влади, вимушеній еміграції.

Висвітлено ставлення Є. Чикаленка до діяльності Української Національної Ради (УНРади), її президента Є. Петрушевича, його порівняння галицького громадсько-політичного життя з наддніпрянським у загальноукраїнському вимірі. Розкрито ставлення до українсько-польської війни, рішень Паризької мирної конференції щодо Східної Галичини, роздуми про галицький політикум, його неоднорідність і різноплановість, боротьбу галичан за державну незалежність.

Ключові слова: Євген Чикаленко, «Щоденник», Галичина, Наддніпрянщина.

Перша світова війна стала каталізатором національно-визвольного руху поневолених народів Австро-Угорської монархії та Російської імперії, а їх розпад призвів до утворення національних самостійних держав. Творення української державності на Наддніпрянщині відіграло важливу роль в активізації визвольних змагань на західноукраїнських землях. Галицькі українські політичні сили у краю та Віденському парламенті все гучніше заявляли про права українців на самовизначення і возз'єднання в єдиній самостійній соборній Українській державі.

Утворення ЗУНР, її роль у всеукраїнських державотворчих процесах, військово-дипломатична, національно-культурна діяльність та інші проблемні аспекти висвітлено в численних монографіях, документальних збірниках, мемуарах, пресових публікаціях тощо. Доповнять ці видання, напевно, і спогади-роздуми видатного українця, видавця, благодійника, публіциста Євгена Чикаленка (1861–1929).

Наголошу, що його опублікована мемуарна спадщина охоплює «Спогади» за 1861–1907 рр. і «Щоденники» за 1900–1917 та 1918–1919 рр.

«Спогади» вперше надруковані в 1925–1926 рр. у Львові (видавнича спілка «Діло»), ще швидше, у 1924 р., тільки в іншому тлумаченні – у «Свободі» (США), а також того ж року окремі фрагменти – в «Літературно-науковому віснику». У Львові побачив світ у 1931 р. і «Щоденник» за 1907–1917 рр. та «Уривки з моїх споминів за 1917 р.». У 1955 р. Українська вільна академія перевидала «Спогади» з численними правками автора, внесеними в першодрук. В Україні ці видання вперше опубліковані в 2003–2004 рр. у видавництві «Темпора»¹. «Щоденник. 1919–1920» – у 2005 р. за редакцією Владислава Верстюка й Марка Антоновича. Відразу ж зазначу, і це цілком зрозуміло, що в «Щоденнику» Є. Чикаленка переважно висвітлені суспільно-політичні процеси Наддніпрянщини, а події у Галичині періоду ЗУНР розглянуті в загальноукраїнському вимірі.

Вважаю за необхідне фрагментарно висвітлити зв'язки Є. Чикаленка з галицькою суспільністю на початку ХХ ст., у роки Великої війни та добу Української революції аж до його виїзду на еміграцію. Так, він підтримав ініціативу Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) і пожертвував 25 тис. крб, величезну на той час суму, на будівництво Академічного дому у Львові (1912) для наддніпрянських студентів та політемігрантів². У 1905 р. профінансував проведення у Львові курсів українознавства, т. зв. літній університет, які організувало Товариство прихильників української науки, літератури і мистецтва на чолі з М. Грушевським для студентів-наддніпрянців³.

У роки війни припинення українського національно-культурного життя у Наддніпрянщині та страшний його погром російською окупаційною владою в Галичині вразили Є. Чикаленка до глибини душі. У ті часи він змушений був переховуватись від жандармів у Москві, Петербурзі, Фінляндії, іноді потай навідуючись до Києва. Тут зустрів у родині Матушевських Новий 1916 рік у товаристві галицьких закладників. «Ніколи в житті своєму не стрічав я сумніше Нового року», – записав згодом Є. Чикаленко в «Щоденнику»⁴.

Революція 1917 р. застала Є. Чикаленка в Києві. Д. Дорошенко, описуючи його душевний стан під час відвідин губернiального з'їзду кооператорів Київщини, де став свідком надзвичайного піднесення національного духу й ентузіазму, який охопив величезне зібрання, що складалося головню з селян, наголосив: «... і коли вся зала заспівала “Ще не вмерла Україна”, і всі з зворушення і радощів цілувалися й плакали, Чикаленко також не зміг здержати голосного ридання; це ж був і його тріумф, і його свято! Він благословляв долю, що дала йому дожити до такого щасливого дня, радів, що “з молодих своїх років узяв вірний напрямок і йшов, чи добре, чи погано, а вірною дорогою”. Тепер, – наголошував Д. Дорошенко, – він бачив, що не марно працював ціле життя і нарешті прийшло національне відродження, яке охоплює широкі народні маси»⁵.

¹ Старовойтенко І. Доба революційних потрясінь у долі та спадщині Євгена Чикаленка. *Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920)*. Київ, 2011. С. 25–26.

² Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 50.

³ Там само. С. 47.

⁴ Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність. Прага, 1934. С. 77.

⁵ Там само. С. 78.

Однак, незважаючи на таке душевне піднесення Є. Чикаленка, він не поринув у вир української політики і державотворення, а повністю відійшов від цих важливих процесів. Із квітня по жовтень 1917 р. перебував у родинному маєтку в Перешорах на Херсонщині, де займався господарськими справами. У жовтні 1917 р. переїхав до Києва і жив тут до 26 січня 1919 р. Не висвітлюючи всіх його життєвих і політичних перепитів в цей період, зазначу, що справді відмовився від високих посад, які йому пропонували в Центральній Раді та уряді гетьмана П. Скоропадського, пережив одну більшовицьку навалу і, зрозумівши її суть, не хотів більше з нею стикатися, бо вважав антагоністичною для всього цивілізованого людства й українства зокрема, і в кінці січня 1919 р. виїхав до Галичини⁶.

Уже в перших днях січня 1919 р. стало зрозуміло, як зазначав Є. Чикаленко, що «наше військо не встоїть проти большевиків, бо галицьких стрільців мало, наші ж козаки явно не хочуть битися з большевиками і тікають по домах, або навіть передаються до большевиків так само як це робилося за Центральної Ради» (9.ІІ.1919)⁷. Тому вирішує виїхати з Києва. Адже йому, хворому, наражати себе на будь-яку небезпеку не було сенсу. Тоді зі столиці виїжджали останні дипломатичні місії Української Народної Республіки (УНР), зокрема корпус дипломатів до Туреччини, у складі якого перебував його середній син Петро, а очолював відомий політик і громадський діяч Олександр Лотоцький. Власне, разом із персоналом цієї місії виїхав за кордон через Галичину і Є. Чикаленко. Однак, прибувши 30 січня 1919 р. до Станіслава та порадившись зі знайомими галичанами, зокрема Антоном Крушельницьким, вирішив не їхати з посольством до Царгорода, а «пересидітидесь в Галичині, поки не в'ясниться справа з Києвом». Саме тоді розійшлася чутка, ніби українське військо відігнало большевиків за Чернігів і Полтаву, хоч, насправді, Директорія та міністерства переїхали до Вінниці, а Петлюра зі штабом – до Фастова, в Києві залишилося тільки військове командування (9.ІІ.1919)⁸. Є. Чикаленко залишився у Станіславі, який в той час був тимчасовою столицею ЗУНР. Тут перебував Державний секретаріат, Національна Рада й інші державні інституції.

У Станіславі було дуже багато наддніпрянців, місто стало головним при-тулком для евакуйованих інституцій УНР і, взагалі, для втікачів від большевиків. Особливо багато перебувало військових, які своєю «цяцькованою зброєю та театральним убранням» робили прикре враження на фоні скромної форми Галицького війська, яке билосся і клало голови за рідний край. Були у Станіславі й біженці з Буковини, яку окупували румуни, зі Львова. Однак вони відрізнялися від наддніпрянців тим, що останні мали зі собою значні кошти. Уряд УНР перед евакуацією з Києва, а потім із Вінниці, роздавав великі гроші. «Величезні суми, – зазначав Д. Дорошенко, – сипались на формування загонів, на партії, на пропаганду, на пресу, на видавництва і так хто його зна на що, аби, мовляв не дісталося большевикам!». Опинившись у Станіславі, наддніпрянці задовольнялися розкішним життям, не

⁶ Детальніше див.: Верстюк В. Революція в оцінках Євгена Чикаленка. *Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920*. Київ; Нью-Йорк: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. С. 17–32; Старовойтенко І. Доба революційних потрясінь у долі та спадщині Євгена Чикаленка. *Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920)*. Київ, 2011. С. 9–18; Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність. С. 78–84.

⁷ Чикаленко Є. *Щоденник, 1919–1920*. С. 34. У дужках вказана дата написання документа.

⁸ Там само. С. 35.

рахувалися з місцевим укладом буття, що спричинило підвищення цін на всі продукти, а дорожнеча дуже дошкуляла місцевим мешканцям, які мали скромні засоби і звикли до незначних витрат. «Галичани, – наголошував Д. Дорошенко, – зкрива поглядали на це “нашествіє” наддніпрянців, а особливо на їх безжурний вигляд і байдкування в такий тяжкий для краю час»⁹.

Перебування наддніпрянців у Станіславові Є. Чикаленко в «Щоденнику» описав так: «... на українців всі дивляться тут косо та й не без підстав, бо всі або майже були міністри чи товариші міністрів попривозили з собою масу грошей і розкидають їх по Станіславу без рахунку і тим підносять на все дорожнечу. Як ідеш по вулиці і побачиш, що вдивляється в тебе якийсь незнайомий, то так і здається, що на тебе дивляться як на злодія, який накрив в Україні гроші і втік у Галичину. Про багатьох українців голосно говорять, що вони мільйони попривозили з України, а уряд тутешній вже навіть звернув увагу на ці чутки і, кажуть, наважився декого й арештувати, але ще не порозумівся з наддніпрянським урядом» (6.ІІІ.1919)¹⁰.

Виокремлю один факт, який демонстрував особисті стосунки між членами Директорії та урядом ЗУНР. Зокрема, йдеться про ставлення В. Винниченка до керівництва ЗУНР. Дізнавшись про його переїзд через Станіславів до Відня у лютому 1919 р., Є. Петрушевич із головою секретаріату С. Голубовичем зайшли вранці до його вагона на вокзалі і, побачивши, що той ще відпочиває, виїхали в місто, віддавши розпорядження вислати за ним автомобіль і відвезти до готелю. Згодом, зустрівши Олександра Севрюка, громадсько-політичного діяча й дипломата, керівники ЗУНР попросили його довідатись про зустріч із Винниченком, а можливо, «він хоче проїхати через Галичину інкогніто, як приватна особа».

6 березня 1919 р. Є. Чикаленко занотував у «Щоденнику»: «Але Винниченко, пробувши три дні в Станіславові, не виявив ніякого бажання, щоб йому голова галицького уряду зробив візит, та й сам йому візит не зробив. Тим часом через кілька днів довідались вони, що Винниченко по телеграфу з Лавочного скаржився до Директорії, що галицький уряд не схотів його привітати. А Микита Шаповал розказував, що Винниченко страшенно обурений на галичан як тутешніх, так і тих, що працювали з ним у Києві, і обіцявся колись “описати” цих “реакціонерів”, а разом з ними і Петлюру, якого назвав просто “подлецом”...»¹¹.

Напевно, таке, за словами Чикаленка, «неприємне непорозуміння» між галичанами і Винниченком було через його великі амбіції. Є. Чикаленко наголошував: «Так, як за Ц[ентральної] Ради Винниченко не міг перенести популярності Грушевського, а через те вжив всіх заходів, щоб не допустити того до влади і за часів Директорії, так само він не міг перенести того, що ім'я Петлюри під час [анти]гетьманського повстання затьмарило його ім'я: часописи російські і українські, всі писали про петлюринські банди, про (петлюрівців), про “повстання Петлюри”, а про Винниченка й ніхто не згадував. Очевидно, це повинно було страшенно іритувати (розгнівати) його, бо він надзвичайно честолюбива людина. Він скрізь, навіть у дрібницях, повинен бути завжди і скрізь першим, понад усіх... раз у раз хоче бути вище за всіх...»¹².

⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). Мюнхен: Українське видавництво, 1969. С. 443–445.

¹⁰ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 46.

¹¹ Там само. С. 43.

¹² Там само. С. 44.

Зрозуміло, що всі процеси громадсько-політичного життя Є. Чикаленко порівнював із Наддніпряниною і розглядав їх не відокремлено, а в загальноукраїнському вимірі, щоденно цікавився подіями на Великій Україні. Перебуваючи у Станіславові, щодня ходив на засідання УНРади. Він із приємністю прислухався до того, як її послі обговорювали аграрне питання, радів із того, що всі депутати одногослосно й рішуче висловлювалися за індивідуальну власність і гостро засуджували принцип соціалізації, на основі якого Директорія хотіла вирішити земельне питання. Всі послі обстоювали викуп землі в землевласників, вважаючи, що дешевше буде для держави заплатити за землю грошима, ніж кров'ю свого народу та ще й із ризиком втратити саму державу. Адже, коли земля конфіскована безкоштовно від власників, то всі вони стануть ворогами держави і вживатимуть різних заходів, щоб її розвалити і зберегти у своїх руках землю (9.ІІ.1919)¹³.

Особливо Є. Чикаленко звернув увагу на те, що на засіданнях УНРади селяни-послі найбільше наполягали на тому, щоб за землю було заплачено колишнім власникам і передано її теж селянам за гроші, бо тоді ніхто тої землі не квапився б відібрати. Таких думок, зауважував Є. Чикаленко, дотримувалися й заможніші селяни в Наддніпрянській Україні, але Центральна Рада до їх голосу не прислухалася й словами Грушевського казала, що «український народ покаже світові зразок соціалістичного рішення аграрного питання», тобто думала «привабити до себе голоту» обіцянкою землі задарма, яка «все-таки хилиться до московських більшовиків, бо більше їм вірить» (9.ІІ.1919)¹⁴. «Хоч московські більшовики не принесли з собою сподіваного земного раю, – зазначав Чикаленко, – та вже є каяття та нема вороття». У цьому він звинувачував наддніпрянську соціалістичну інтелігенцію, яка не хотіла прислухатися до голосу наддніпрянських і галицьких селян-власників, сподівалася на всеєвропейську соціальну революцію, «грала на інстинктах голоти, думаючи на цьому фундаменті побудувати державу. Але вона гірко помилилась...» (9.ІІ.1919)¹⁵.

Згадував Є. Чикаленко в «Щоденнику» і про з'їзд опозиційного до уряду ЗУНР Селянсько-робітничого союзу (СРС), утвореного у грудні 1918 р. Він відбувся у Станіславові 30–31 березня 1919 р. за участі понад 1 200 делегатів від робітників і селян 33-х повітів краю. Ініціативу перехопили соціал-демократи й комуністи. Більшість делегатів гостро критикувала політику Державного секретаріату й УНРади, вимагала їх повалення, створення єдиного соціалістичного уряду, об'єднання Галичини з підрадянською Україною, а також кооптації до УНРади 61 делегата від СРС або ж «війна Національній Раді». Зрозуміло, на такі вимоги СРС УНРада не могла погодитися. Вона стверджувала, що «така війна була би не війною проти Національної Ради, тільки війною проти української державності»¹⁶. У підсумку вимоги СРС УНРада відкинула, а на більш рішучі кроки його керівництво не наважувалося. З цього приводу голова Радикальної партії Лев Бачинський, виступаючи на сесії УНРади, заявив: «Радикальна партія не буде робити революції проти власної держави, вона робила революцію проти чужих, ворожих народови правительств»¹⁷.

¹³ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 35.

¹⁴ Там само. С. 36.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / кер. автор. кол. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. С. 242.

¹⁷ Там само.

Є. Чикаленко занотував у «Щоденнику» (30.III.1919), що «тепер Галичина заворушилася». Адже під час засідання Національної Ради відбувалися такі з'їзди: 28–29 березня 1919 р. – Соціал-демократичної партії, яка перебувала в опозиції до уряду ЗУНР і висловила за соціалістичні перетворення та союз із підрадянською Україною; 22–23 березня 1919 р. – Радикальної партії, яка підтримала республіканську форму правління, широку автономію областей УНР, забезпечення громадянських і політичних свобод, соціалізації великої промисловості, торгівлі та банків; 28–29 березня – Націонал-демократичної партії, яка виступила за демократичний шлях розвитку УНР, «будівництво народної республіки на основі демократизму». Побожовання Є. Чикаленка, щоби «крайні ліві партії не заходились коло захоплення в свої руки влади в Галичині, що сталось оце допіру в Венгрії», не справилися¹⁸.

Не оминув увагою Є. Чикаленко українсько-польської війни, яка почалася ще в листопаді 1918 р. Він добре знав про переговори в лютому 1919 р. уряду ЗУНР із місією Дж. Бартелемі й ультимативний проект перемир'я, який та запропонувала й відповідно до якого Львів та Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн і близько 40 % території Східної Галичини мали перейти під контроль Польщі. З цього приводу Є. Чикаленко зазначав, що поляки, навіть наймиролюбивіші, не хочуть покинути Львова, а особливо Борислава, бо їм необхідна нафта. Як і більшовикам «потрібний наш хліб, цукор, вугіль і бориславська нафта» (15.IV.1919)¹⁹.

Зазначу, що у зв'язку із загостренням боротьби українців проти поляків, уряд ЗУНР 25 травня 1919 р. залишив свою столицю Станіславів і перебрався до Кам'янець-Подільського. За таких обставин командування Української Галицької армії (УГА) в листі до польського командування від 19 червня 1919 р. повідомляло, що «ми завжди готові покінчити з війною з Польщею, підкоритися справедливому третейському судові Антанти і виступити зі всіма нашими силами проти спільного ворога – більшовиків». Маючи в той час успіхи на фронті, командування УГА відкинуло умови перемир'я, розраховуючи на справедливі рішення Антанти²⁰.

Тим часом, 25 червня 1919 р. Найвища Рада Мирної конференції в Парижі прийняла постанову, якою дозволила Польщі використовувати всі військові сили, зокрема й армію Галлера, для окупації Східної Галичини по р. Збруч. Того ж дня польська армія, повністю забезпечена Антантою, перейшла в наступ по всьому фронті, а УГА, перевтомлена боями, не маючи достатньо зброї й амуніції, не могла втриматись, змушена була відступити й у середині липня відійшла за Збруч²¹.

Треба наголосити, що 21 листопада 1919 р. «Рада десяти» Паризької мирної конференції під тиском поляків уклала «Договір між союзними державами і Польщею про Східну Галичину», за яким Галичина оголошувалася підмандатною територією Ліги Націй і передавалася Польщі під управління на 25 років за умови збереження автономії.

Є. Чикаленко також сподівався, що Антанта дотримуватиметься принципів В. Вільсона про самовизначення народів, виробить статут автономії для Східної Галичини, яка тимчасово відійшла до Польщі, і дасть автономію Наддніпрянській

¹⁸ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 53.

¹⁹ Там само. С. 59.

²⁰ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія. С. 449–450.

²¹ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 252.

Україні. Але тут же застеріг, наголошуючи, що ця автономія як у Галичині, так і в Україні буде тільки на папері. Адже поляки та росіяни, виправдовуючись більшовизмом українців, триматимуть народ у військовому стані та намагатимуться винищити дощенту й український національний рух.

Зі сумом Є. Чикаленко констатував: «Настає час, коли український народ повинен буде спокутувати гріхи своєї соціалістичної інтелігенції, яка, думаючи показати світові зразок соціалістичного устрою, довела його до розгрому матеріального та державного і надовго відтягнула його національне відродження». Проте вірив, що український народ після пережитого в роки революції вже ніякі сили не знищать. Навіть при всьому його скептицизмі та песимізмі він був впевнений, що Україна досягне самостійності. «Ми помремо, – зазначав великий Українець, – може, не діждавшись просвітку, а наші діти, внуки уже, напевне, будуть громадянами об'єднаної вільної України, бо кров і муки ліпших синів народу не можуть пропасти безслідно» (3.IX.1919)²².

Надзвичайно сильно стривожила Є. Чикаленка звістка про те, що «зрадника ген[ерала] Тарнавського арештовано у Вінниці за те, що він заключив з представником Денікіна Бредовим договір, після котрого ціла галицька армія переходить під наказ Денікіна» (19.XI.1919)²³. Він не хотів цьому вірити, адже саме в той час більшовики вигнали Денікіна з Києва. «Невже в такий момент галичани могли перейти на сторону Денікіна?», – запитував сам себе Є. Чикаленко. І тут же розмірковував: «А тим часом все можливо. Можливо, що Петлюра зрікся Східної Галичини на користь Польщі, а це так обурило галичан, що вони вирішили перейти до Денікіна, бо всі галичани вважають, що їм ліпше потонути в московськiм морі, ніж втопитись у польському болоті». Він зазначав, що не обов'язкове ні те, ні друге, а потрібно твердо триматися ідеї «єдиної соборної України» і не погоджуватися ні на добровільне прилучення до «єдиної Росії», ні на розподіл України між нею і Польщею, тоді «ми не потонемо хоч забере нас Денікін силою»²⁴.

Насправді обставини, про які Є. Чикаленко не міг тоді знати, були зовсім іншими. Восени 1919 р. українське військо опинилося у т. зв. «чотирикутнику смерті» – між більшовиками, що наступали, Добровольчою армією, поляками та румунами. Особовий склад УГА був знесилений масовою епідемією тифу, не мав ні амуніції, ні теплого одягу. Несприятлива воєнна ситуація і такі трагічні обставини змусили військо на чолі з Мироном Тарнавським розпочати переговори з Добровольчою армією. Для збереження особового складу від остаточної загибелі, делегація Начальної команди уклала 6 листопада 1919 р. на станції Зятківці (не далеко від Гайсина на Вінниччині) тимчасове перемир'я з денікінцями²⁵.

Є. Петрушевич не заперечував проти переговорів, але обурився, що письмову угоду уклали без погодження з ним. М. Тарнавський був відданий під суд військового трибуналу та понижений у посаді. У підписанні перемир'я з білогвардійцями звинувачували не тільки генерала, а й Петрушевича і, зрештою, всіх галичан.

²² Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 110.

²³ Там само. С. 157.

²⁴ Там само. С. 158.

²⁵ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940): Ілюстрований біографічний нарис. Львів: Манускрипт-Львів, 2013. С. 231.

На міжпартійній нараді 12 листопада 1919 р. у Кам'янці-Подільському у присутності представників галицьких партій та організацій, крім соціал-демократів, члена Директорії Андрія Макаренка і військового міністра УНР Володимира Сальського, Євген Петрушевич заявив, що створення самостійної України нереальне і повідомив учасникам зібрання, що депутати УНРади у Відні схильні до федерації з «денікінською» Росією. Директорія власними силами не в змозі досягти самостійності Наддніпрянщини, а галичани мусять «водитися» або з Польщею, або з Денікіним. Оскільки з Польщею неможливо, бо вона віроломна, то краще почекати на федерацію з Росією Денікіна.

Не дійшовши згоди з наддніпрянцями, Є. Петрушевич відправив Начальній команді депешу продовжити переговори в інтересах Галицької армії – по суті дозволив перейти їй на бік денікінської армії для спільної боротьби з більшовиками, надавши організаційну й адміністративну автономію, а політичне порозуміння обговорити пізніше. Він також наголосив, що проти всіх галичан тапер ведеться «беззглядна боротьба»²⁶.

Варто зазначити, що командування УГА згодилося на цей крок, бо стреміло за будь-яку ціну зберегти армію для подальшої боротьби з польською окупацією Галичини, хоча й не плекало великих надій на союз із Денікіним. Якби не цей крок, то Галицька армія припинила б існування вже в листопаді–грудні 1919 р. або ж була б інтегрована в Червону армію, що могло мати на той час ще гірші наслідки, ніж пізніший союз у лютому 1920 р.

Перебуваючи в той час у Перемишлі, Євген Чикаленко довідався від Дмитра Греголинського*, що львів'яни цілком виправдовують вчинок Галицького війська щодо переходу на бік Денікіна і не вважають це зрадою, бо не було йому іншого виходу, оскільки Петлюра уклав якісь пакти з Польщею**. Він відзначив, що зрозумів би галичанин, коли б Петлюра уклав мир із Польщею ціною Галичини. «Цей його вчинок, – наголошував Чикаленко, – я теж вважав би за зраду ідеї соборної України, але зрозумів би тільки, а не виправдовував би, бо за зраду зовсім не треба платити зрадою». Він вважав, що «хоч галицькі вояки всі голі, босі, хворі на тиф, тоді вони повинні були здатися в полон Денікіну, в не переходити на його бік і не заключати умов, застерігаючись тільки, щоб їх не посилали проти Петлюри, а тільки обороняти тил денікінської армії від різних отаманських загонів» (22.XI.1919)²⁷.

Надзвичайно сильно дратували Є. Чикаленка місцеві перемишльські інтелігенти, коли заходила розмова про перехід Галицького війська до Денікіна. Його це так гнівило, що всіх тутешніх інтелігентів (за винятком лікарів М. Коса

²⁶ Там само. С. 232–234.

* Греголинський Дмитро – український громадсько-політичний діяч, журналіст, директор Українського дівочого інституту (гімназії), прихильник гетьманського руху, видавець і редактор тижневика «Український голос» у Перемишлі (1919–1929).

**Йшлося про підписання 1 вересня 1919 р. військовою делегацією УНР на чолі з полковником П. Ліпком договору про перемир'я з Польщею терміном на місяць, який потім мав подовжуватися за бажанням сторін. Польські війська припинили бойові дії, встановивши між р. Жванчик і р. Збруч нейтральну зону. Договір був суто військовим, політичних умов не містив, але відкривав можливість для співпраці. Після підписання перемир'я до Варшави виїхала українська делегація на чолі з міністром закордонних справ А. Левицьким, яка розпочала українсько-польські переговори (Щоденник. С. 566).

²⁷ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 164.

і С. Дмоховського) і майже весь галицький народ назвав дудикевичевцями, тобто москвофілами. «Просто соромно перед чужинцями, що належиш до такої нікчемної нації!», – з обуренням писав Є. Чикаленко (25.XI.1919)²⁸.

Зрозуміло, підписання умови з денікінцями спричинило численні закиди з боку уряду УНР у змові галичан із ворогом і саботажі спільних бойових дій. С. Петлюра підготував відозву, в якій гостро засуджував дії Галицької армії, а Є. Петрушевича назвав зрадником. Коли це стало відомо Січовим стрільцям, їхні представники звернулися до головного отамана з проханням більш зважено й об'єктивно оцінити ці дії Галицької армії.

Очевидно, що про це знав і Чикаленко. Оскільки в «Щоденнику» відзначав, що «Петлюра в своїй прокламації мусів одмежувати український народ від цих запроданців, оголосивши, що зрадили тільки москвофіли – “галицкие русские”, а не українці, дійсно, як тепер це виявляється, зрадили не Січові Стрільці, а військо набране по набору та мобілізації, а січовики пішли з Петлюрою вести партизанську війну» (25.XI.1919)²⁹.

Є. Чикаленко ніяк не міг заспокоїтися і його боліло, що «оця зрада галицького війська витворила таку прірву між наддніпрянцями і наддністрянцями, яка довго, довго не засипеться, і буде болючою раною на українському організмі» (25.XI.1919)³⁰.

У зв'язку з діями Галицької армії Є. Чикаленко все більше розмірковував про москвофілство галицької інтелігенції. Він наголошував, що вона не має ніякого уявлення про московський народ, московську інтелігенцію, бо ніколи там не бувала і майже не знайома з російською літературою. А під час війни бачила тільки російських солдатів у Галичині, та й то здалека, бо вся немосквофільська українська інтелігенція із приходом росіян до краю виїхала у глибину Австрії. Вона тільки чула від галицьких селян про добродушне ставлення до них російських солдатів, серед яких переважали українці, що ділилися з місцевим населенням хлібом та цукром і, взагалі, не вважали його своїм ворогом. Тому інтелігенція думала, що москалі – народ толерантний, сердечний та добродушний і його не можна порівнювати з мадярським військом, яке знущалося з галицького населення.

Однак, коли галицьким інтелігентам нагадували, що під час російської окупації всі українські інституції в Галичині були закриті, а польські вільно функціонували, то вони все звалювали на російський уряд, вигороджуючи інтелігенцію і народ. Проте не знали й не хотіли вірити, що російська інтелігенція і народ ще нетерпиміше ставлять до українців та білорусів, ніж уряд. Даючи відповідну характеристику московитам, Є. Чикаленко наголошував, що російський уряд душив усі народи, вважаючи, що для збереження цілості імперії необхідно їх повністю зрусифікувати. А московський народ вважав себе «хазяином земли русской» і з презирством ставився до всіх народів Росії, не вважав їх навіть за людей, а чимось нижчим. Навіть народи європейських держав він трактував нижчими за себе, гадав, що дужчий і розумніший за всіх на світі. Слідом за ним і російська інтелігенція думала, що вона витворила найкращу у світі літературу, музику, мистецтво і що

²⁸ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 166.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. С. 167.

народ «русский – богоносец», якому судилося обновити не тільки «гнилой запад», а й увесь світ (30.XI.1919)³¹.

Є. Чикаленко акцентував на тому, що японська та світова війни «трохи збили пиху росіян, але маніяк Ленін, а за ним і всі ідейні большевики, які виростили на західноєвропейському комунізмі, думають, що його видумав “русский” народ, який по духу своєму весь соціалістичний, забуваючи, що в усіх первісних народів був такий самий соціалістичний первісний земельний устрій, який тепер лишився в кацапів, сербів та в монгольських кочевників – киргизів, калмиків, башкирів та інших»³².

На думку Є. Чикаленка, пихатість, самовпевненість і нахабність московського народу та його інтелігенції відвертали від нього всі народи колишньої Росії, які воліли з ким-небудь увійти в союзи, федерації, аби не з ним, «цим виплодом слов’яно-монголо-фінським, який вважає себе неосяжно вищим за всіх»³³.

Для автора «Щоденника» цілком очевидною стала зневага галичан у «петлюринській Україні», на яку вони спочатку поклали всі надії у боротьбі з поляками і до небес возносили «цього геніального вождя», а побачивши його відступництво – «другий Тетеря, тільки ще меншого калібру», всі сподівання поклали на Денікіна, щоби врятуватись від поляків, а це означало «кинутись з вогню та в полум’я». Проте, будучи твердим самостійником і соборником, закликав українців «не йти ні за ким, ні на які умови, а нехай нас підгортають сили, а ми все повинні твердити, що ми стоїмо за соборну, самостійну Україну» (30.XI.1919)³⁴.

Несподіванкою для Є. Чикаленка стала звістка, що С. Петлюра віддав полякам Галичину і Західну Україну по р. Горинь*, а зате Польща допоможе вигнати більшовиків за Дніпро і визнає незалежну Україну під своїм протекторатом із вільним транзитом до Одеси. Так, українська територія розділялася на п’ять частин: Закарпаття відійшло до Чехословаччини, Буковина і Бессарабія – до Румунії, Галичина, Поділля і частина Волині належала Польщі, а від Збруча і Горині по Дніпро – самостійна Україна, Лівобережжя – під Росією. «Але самостійна Україна, – з гіркотою відзначав Є. Чикаленко, – буде тільки в теорії, а на ділі її захоплять росіяни або поляки, чи поділять між собою і цю частину» (13.IV.1920)³⁵.

Однак усі сумніви розвіялися, коли він на початку травня 1920 р. зустрівся з С. Петлюрою у Варшаві, який хотів дізнатися його думку про таємний Варшавський договір від 21 квітня 1920 р., що підписав голова дипломатичної місії УНР А. Левицький із польським урядом. За ним УНР визнавалася незалежною державою, але водночас Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя і Західне Полісся, заселені автохтонним українським населенням, відходили до Польщі. С. Петлюра наголошував, що іншого виходу немає і це остання спроба організації Української держави.

Є. Чикаленко не вірив в успіх цього договору й дуже скептично до нього поставився. На його думку, він не принесе українцям ніякої користі й закінчиться нічим, як і договір І. Виговського. Адже є «третьій контрагент – Москва, яка всіма силами буде стремитися захопити Україну, і, певне, справа української державності

³¹ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 169–170.

³² Там само. С. 170.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

* Тут йдеться про Волинь, Холмщину, Підляшшя і Полісся.

³⁵ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 295.

закінчиться так само, як у 17 ст., миром Москви з Польщею за наш кошт, тобто поділом України по якомусь новітньому Андрусівському договору» (12.V.1920)³⁶.

Є. Чикаленко ще раз наголошував, що не потрібно було піднімати повстання проти П. Скоропадського і цим розвалювати державу. Він сподівався, що за допомогою чужоземної (німецької) сили зорганізується Українська держава, особливо в догетьманський період, але виявилося, що ні українська інтелігенція, ні український народ не зуміли нею скористатися, бо ще не дозріли до того, щоб державні інтереси поставити вище своїх партикулярних. Однак це минулося і тепер про це не може бути й мови. «Коли Ви, – зазначив Чикаленко Петлюрі, – хочете поспробувати, то пробуйте на свій страх і ризик. Ім'я Виговського через таку пробу перейшло в історію з почесною репутацією, хоч та проба і не вдалася» (12.V.1920)³⁷.

Щоправда, Є. Чикаленко наводив приклади, коли зі своїх маленьких етнографічних територій відбудовувалися держави – Болгарія, Сербія, Греція. Проте таку політику для України вважав хибною. Він знову повернувся до своїх припущень, зазначаючи, що на початку 1919 р. приїхав до Станіславова і в Києві ще була Директорія, а галичани покладали на неї всі надії.

Тоді Чикаленко доказував Петрушевичу, що всі ці сподівання марні, бо більшовики її випруть разом «зі зменькою війська з України і поділять з поляками». Він наполягав, щоб галичани в будь-який спосіб помирилися з поляками і за допомогою свого дисциплінованого війська потрохи відвойовували від більшовиків Україну, як це свого часу робили галицькі князі Данило й Роман, відбираючи по кавалках від татар. Проте, скаржився Чикаленко, його порад, оскільки він був «мужем совета», ніхто не слухав, а потім шкодували. Галичани не послушали його, бо були певні, що той хотів дискредитувати Директорію через те, що вона відібрала панські, зокрема і його, маєтки, і не повірили в нездатність Директорії організувати державу.

На думку Є. Чикаленка, галичани, покладаючи всі сподівання на Директорію, не згодилися на мирну «лінію Бартелемі» і не захотіли помиритися з поляками, тому втратили всю Галичину, а Директорія – всю Україну. Він дуже песимістично оцінював можливість організувати хоч малесеньку Українську державу між двома могутніми сусідами, які прагнули її поділити між собою з метою привласнення багатства. Можна тільки дивуватися точністю чикаленківського прогнозу, коли згідно з Ризьким договором українські землі поділили між більшовиками і поляками (15.X.1920)³⁸.

«Тепер, – резюмував Є. Чикаленко, – поляки будуть утихомирювати і ополячувати свою частину України, а росіяни будуть намагатися обрусити свою. І такий стан, така глуха внутрішня боротьба з пануючими націями тягтиметься аж до нової всеєвропейської катастрофи». Він не вірив у реальність державотворення С. Петлюри хоч «на малесенькій території». Однак наголошував, що цей процес боротьби популяризував як серед українського народу, так і за кордоном ідею української державності (15.X.1920)³⁹.

Іще один пласт його відданості Україні й українству. «Я все тверджу, – зазначав Є. Чикаленко, – що українську державність згубила соціалістична аграрна

³⁶ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 296.

³⁷ Там само. С. 297.

³⁸ Там само. С. 466–467.

³⁹ Там само. С. 467.

реформа». «Якби не ото земельний закон, – бідкався він, – яким так хваляться наші соціалісти, то Україна і тепер могла би стати суверенною державою» (24.V.1919)⁴⁰. Він вважав, що цей закон зробив ворогом Української держави будь-кого, хто мав хоч невеликий клапчик землі. Бо хто хотів обороняти ту державу, яка забрала в нього задарма його власність і зробила її державною?!

Щодо великих землевласників, то вони стали непримиримими ворогами Української держави, переконали Антанту, що український уряд такий же більшовицький, як московський чи угорський. Тому антантські країни підтримали домагання румунів в Угорщині, а чехів і поляків – в Україні, і не признають суверенності України. Є. Чикаленко вкотре наголошував на низькій свідомості українців, яка не дозволяє поставити державні та національні інтереси вище за особисті, тому вони не хочуть обороняти свою державу, не усвідомлюючи її значення.

Наддніпрянщині він протиставляв Галичину, де склалася трохи інша ситуація. Адже тут є все: своя інтелігенція, і народ свідоміший, і земля не соціалізована. Однак, зауважував Є. Чикаленко, Галичина замала, щоби втриматися серед своїх хижих сусідів, що під виглядом боротьби з більшовизмом змовилися роздери її на частини (24.V.1919)⁴¹.

Потрібно, хоч фрагментарно, зупинитись на побуті Є. Чикаленка у Галицькому краї. Приїхавши до Станіслава і пробувши тут кілька тижнів, він, за порадою свого приятеля, перемишльського адвоката Теофіла Кормоша, виїхав до с. Славського на Львівщині. Село розташовувалося недалеко від залізниці, яка вела на Угорщину і якою частенько переїздили за кордон різні українські місії та урядовці. Від них він довідувався про все, що діялося в Україні. Тут він зустрівся зі своїм сином Петрусем. У «Щоденнику» описав навколишню природу саме Славського, побут людей, зазначивши, що «люди тут майже всі грамотні і свідомі того, що вони українці, знають і радіють, що вони з'єдналися з російською Україною...» (26.II.1919)⁴².

Не хотілося Є. Чикаленкові довго сидіти у глушині – в половині березня 1919 р. він навідався до Станіслава. Галичани, починаючи від голови УНРади Є. Петрушевича, ставилися до нього з великим співчуттям, намагалися допомогти і полегшити становище. Є. Петрушевич запевняв, що галицький уряд, зважаючи на його великі заслуги перед Україною, охоче йому допоможе в усьому. Але Є. Чикаленко не хотів просити ніякої допомоги. «Во сто крат легше давати гроші, ніж їх брати від когось», – записав він у «Щоденнику» (6.III.1919)⁴³.

Познайомившись у Станіславі з членом УНРади, молодим інтелігентним гуцулом Петром Шекіриком, Чикаленко скористався з його запрошення і в половині березня виїхав із ним на Гуцульщину – до с. Жаб'яго Косівського повіту. Для подорожі голова Державного секретаріату С. Голубович видав йому документ, в якому зазначалося, що Чикаленко – видатний український діяч і меценат і що всі власті ЗУНР мають надавати йому всіляку допомогу. У Жаб'юму оселився у завідувача народної школи Гапановича, милувався місцевими краєвидами і побутом гуцулів. Прожив у краю до кінця серпня 1919 р. – аж до зайняття його польськими

⁴⁰ Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. С. 79.

⁴¹ Там само. С. 79.

⁴² Там само. С. 41.

⁴³ Там само. С. 45.

легіонерами. 27 серпня Є. Чикаленка вивезли під військовою вартою до Коломиї і за декілька днів відправили до Мостиськ, де він був інтернований, живучи в родині місцевого священика Куціля.

Його хвилювали звістки з України, де українське військо билосся на два фронти: проти більшовиків і денікінців. Надзвичайно стривожила інформація про захоплення денікінцями Києва, погром усіх українських установ, арешти українських діячів.

У кінці жовтня 1919 р. після багатьох клопотань йому вдалося переїхати до Перемишля, де зміг знайти кращу лікарську допомогу у хворобі, що все більше загострювалася. Тут оселився у директора Українського дівочого інституту (гімназії) Д. Гроголинського, зустрічався з місцевими українськими діячами.

У травня 1920 р. Є. Чикаленкові вдалося виїхати до Варшави, де зустрівся з С. Петлюрою і той допоміг йому виїхати за кордон – до Чехословаччини.

Тепер для нього почалося вже справжнє емігрантське життя, сповнене терпіння від важкої недуги і миттєвих радостей від зустрічі з рідними та друзями. У Празі, де проживав останні роки Євгено Чикаленко, ним заопікувався його земляк із Херсонщини Іполит Бочковський – відомий український соціолог, націолог і політичний діяч. Він залишив спогади «Останні тижні життя і смерть Є. Х. Чикаленка»⁴⁴.

26 січня 1919 р., тобто в день виїзду Є. Чикаленка з Києва, розпочався для нього останній і найважчий період у житті – період еміграції з її моральними і матеріальними злиднями, період великого смутку та глибоких розчарувань, знецілювальних хвороб і постійної невпевненості в завтрашньому дні. «Але якраз у цю тяжку добу бідування на чужині, коли стільки людей під вагою свого особистого лиха зломилось духовно, зневірилося і стало байдужими до громадської справи, а то й ще гірше – скапітулювало перед ворогом, – наголошував Д. Дорошенко, – в Чикаленка в повнім блиску виявилася здавна властива йому сила духа і залізна воля та непохитна віра у будучність рідного краю. Пригнічений хворобами і бідую, він, забуваючи про власну недолу, жив і вмер з думкою про рідний край та про його майбутню долю, являючи собою високий зразок людини й громадянина, вірного своєму обов'язку від початку до кінця»⁴⁵.

Отже, у «Щоденнику» Є. Чикаленко відтворив драматичні події 1919–1920 рр. у Галичині та Наддніпрянщині, роздумував над ними й осмислював їх, вибудовуючи в такий спосіб одну сюжетну лінію в історії українського народу в такий складний для нього період.

REFERENCES

1. Bochkovskiy, I. (1929). *Ostanni tyzhni zhyttia i smerti Ye. Kh. Chykalenka*. Paris: Tryzub. 1929 [in Ukrainian].
2. Chykalenko, Ye. (2005). *Shchodennyk, 1919–1920*. Kyiv; New York: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].
3. Doroshenko, D. (1934). *Yevhen Chykalenko: yoho zhyttia i hromadska diialnist*. Prague [in Ukrainian].

⁴⁴ Бочковський І. Останні тижні життя і смерті Є. Х. Чикаленка. *Триzub* (Париж). 1929. Ч. 29–30. С. 32–39.

⁴⁵ Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність... С. 84.

4. Doroshenko, D. (1969). *Moi spomyny pro nedavnie-mynule (1914–1920)*. Munich: Ukrainske vydavnytstvo [in Ukrainian].
5. Karpenko, O. (Ed.). (2001). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriiia*. Ivano-Frankivsk: Siversiia [in Ukrainian].
6. Pater, I. (2000). *Soiuz vyzvolennia Ukrainy: problemy derzhavnosti i sobornosti*. Lviv [in Ukrainian].
7. Pavlyshyn, O. (2003). *Yevhen Petrushevyh (1863–1940): Iliustrovanyi biohrafichnyi narys*. Lviv: Manuskrypt-Lviv [in Ukrainian].
8. Starovoitenko, I. (2011). *Doba revoliutsiinykh potriasin u doli ta spadshchyni Yevhena Chykalenka. Chykalenko Ye. Shchodennyk (1919–1920)*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Verstiuk, V. (2005). *Revoliutsiia v otsinkakh Yevhena Chykalenka. Chykalenko Ye.Kh. Shchodennyk, 1919–1920*. Kyiv; New York: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].

Ivan PATER

SOCIAL AND POLITICAL PROCESSES IN GALICIA DURING 1919–1920 IN THE EVHEN CHYKALENKO'S ASSESSMENT (BASED ON «THE DIARY»)

This paper reports on views of E. Chykalenko on social and political processes in Galicia at a dramatic time for the Ukrainians. Much attention is given to his contacts with the Galician community in the early XX century, help to Dnieper political immigrants in Lviv, anger at the Russian occupation authorities in Galicia during the Great War. It focuses on his perception of the Ukrainian Revolution, refusal to participate in political processes at that time, negative attitude towards the Bolshevik authorities, forced emigration.

The author also highlights E. Chykalenko's position to the activities of the Ukrainian National Council (UNR), its president E. Petrushevyh, his comparison of Galician and Dnieper social and political life in the Ukrainian dimension. The attitude to the Ukrainian-Polish war, the decisions of the Paris Peace Conference concerning Eastern Galicia, the reflections on the Galician politicians, the struggle of the Galician for state independence are revealed.

Keywords: Evhen Chykalenko, «The Diary», Galicia, Dnieper Ukraine.

УДК [94(477):929Д.Левицький]”1914/1923”

DOI: 10.33402/ukr.2018-31-170-180

Ігор СОЛЯР

*доктор історичних наук, директор
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0439-6957>
e-mail: isoliar@ukr.net*

ДМИТРО ЛЕВИЦЬКИЙ У ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ УКРАЇНЦІВ У 1914–1923 РОКАХ

Проаналізовано громадсько-політичну та дипломатичну діяльність Дмитра Левицького в 1914–1923 рр.: участь у революційних подіях на Наддніпрянщині в 1917–1918 рр.; напрями дипломатичної діяльності в Данії в 1919–1920 рр.; пріоритети еміграційної громадської праці у Відні в 1921–1922 рр. Зазначено, що в роки національно-визвольних змагань він поряд з іншими чільними діячами Української Народної Республіки (УНР) доклав чимало зусиль для утвердження державності та соборності українських земель, проте численні прорахунки у внутрішній і зовнішній політиці керівників молодой держави не дали змоги реалізувати споконвічні прагнення українського народу. Представлено його політичні погляди та діяльність: він вітав утворення Центральної Ради, проголошення незалежності УНР, підписання Брестського мирного договору; як член Галицько-Буковинської Ради увійшов до складу Українського національного союзу, який виступав за повалення гетьманської влади; зважаючи на постійне перебування у столиці УНР, не взяв дієвої участі у Листопадовому зриві 1918 р. і формуванні державних інституцій Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Однак відзначено, що його особисті знайомства з чільними діячами УНР керівництво ЗУНР використало для налагодження двосторонніх відносин із Директорією УНР із подальшою перспективою об'єднання двох українських держав.

Ключові слова: Дмитро Левицький, Українська революція, Злука УНР і ЗУНР, дипломатична діяльність.

Упродовж останніх десятиліть громадськість усе більше зацікавиться суспільно-політичною діяльністю відомих діячів, які брали активну участь у процесах українського національного відродження, національно-визвольних змаганнях першої половини ХХ ст. Серед них – постать Дмитра Левицького, який перебував в епіцентрі українського політичного життя Польської держави в міжвоєнний період ХХ ст., очолював національно-демократичні сили краю, захищав національні й соціально-економічні права українців у польському парламенті в 1928–1935 рр., обстоював ідеї державності й соборності України.

Мета дослідження – проаналізувати громадсько-політичну та дипломатичну діяльність Д. Левицького в 1914–1923 рр. Відповідно завдання – охарактеризувати його участь у революційних подіях на Наддніпрянщині; з'ясувати напрями дипломатичної діяльності в Данії; визначити пріоритети еміграційної громадської праці у Відні.

Дослідження громадсько-політичної діяльності Д. Левицького становить значний науковий, пізнавальний і суспільно-політичний інтерес. Він зумовлений передусім важливою роллю, яку той відіграв у суспільно-політичному житті Західної України в 1920–1930-х роках. Однак, незважаючи на цей факт, історіографія цього питання практично відсутня.

Постать Д. Левицького згадана в монографії Р. Ковалюка «Український студентський рух на західних землях XIX–XX»¹, присвяченій боротьбі молодіжних студентських організацій за створення Українського університету у Львові. Масовий рух західноукраїнської громадськості за порятунк голодуючих в УСРР (Д. Левицький був співзасновником громадських організацій, що надавали допомогу) висвітлив М. Кугутяк у книзі «Голодомор 1933-го і Західна Україна»².

У дослідженні історії ЗУНР М. Литвин і К. Науменко³ схарактеризували дипломатичні місії Д. Левицького до Наддніпрянщини. Постать Д. Левицького детально представлена в низці статей відомого львівського дослідника М. Швагуляка⁴, присвячених проблемі політичної консолідації національного руху Галичини в 1919–1939 рр.

Так, в історичній науці відсутні праці, предметом дослідження яких була громадсько-політична діяльність Д. Левицького в 1914–1923 рр. У більшості, де розглянута політична історія Західної України першої половини XX ст., виділено окремі фрагменти його життєвого шляху: перебування на чолі Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), парламентську діяльність.

Дмитро Левицький народився в 1877 р. у с. Добрачин Сокальського р-ну Львівської обл. у сім'ї Павла й Анни Левицьких. Здобувши початкову освіту, закінчив гімназію у Львові і продовжив навчання на правничому факультеті Віденського університету. Там же здобув ступінь доктора права. Водночас був членом українського студентського товариства «Січ», одним із провідників української студентської молоді.

У 1912 р. Дмитро Левицький одружився з Іванною Шехович, дочкою судового радника Лева Шаховича. Того ж року відкрив першу адвокатську канцелярію у м. Рава Руська (у 1914 р. – переніс її до Бережан). Після початку Першої світової війни адвокат як резервний старшина австрійської армії призваний до військової

¹ Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX. Львів, 2001. 420 с.: іл.

² Кугутяк М. Голодомор 1933-го і Західна Україна. Івано-Франківськ, 1994. 74 с.

³ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. 368 с.

⁴ Швагуляк М. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ, 1993. С. 229–240; Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (3 історії Контактного Комітету. 1937–1939 роки). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1994. Т. ССХХVІІІ: Праці історично-філософської секції. С. 207–248; Швагуляк М. Національно-політична діяльність Д. Паліва у міжвоєнний період. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2000. Вип. 7: Збірник на пошану професора Юрія Сливки. С. 404–428; Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939). *Сучасність* (Київ). 1995. № 2. С. 77–82.

служби. Воєнна кампанія застала його в Перемишлі, де він потрапив у російський полон і був вивезений до Ташкента (Центральна Азія). Революційні події 1917 р. у Росії й Україні сприяли поверненню Д. Левицького до Києва, де він одразу ж активно долучився до суспільно-політичного життя: став співорганізатором, а згодом одним із лідерів Галицько-Буковинського комітету, що став осередком формування Січових стрільців у столиці УНР. Організація утворена влітку 1917 р. для допомоги українцям Галичини й Буковини, що потрапили в полон у роки Першої світової війни або ж депортовані російською владою. Серед керівників комітету були: Є. Коновалець, Р. Дашкевич, І. Чмола, Ф. Черник, І. Лизанівський, Г. Лисенко, М. Низкоклон та ін.⁵

У липні 1918 р. Д. Левицького як голову Галицько-Буковинської Ради в Києві делеговано до Українського національного союзу (УНС). «Це була доба, – згадував Д. Левицький, – в якій на Україні ставав щораз більше помітним моральний упадок німецької та австрійської армій. Вищі військові сфери займалися великим промислом на власну руку та спекуляцією, низчі дрібною торгівлею, а в великій часті наймалися просто у дідичів, щоби відбирати у мужиків землю та стягати величезні контрибуції за шкоди заподіяні дідичам мужиками підчас революції і першого більшовицького походу на Україну. До Національного союзу напливали кожного дня скарги про страшні надужиття та катування, якого допускались карні. У багатьох місцевостях мужики брались до самооборони, вбивали німецьких та чорносотенних російських жовнірів, яких тоді набралось багато на Україні. А це викликало ще більшу реакцію»⁶.

Д. Левицький констатував, що міністр внутрішніх справ УНР І. Кістяківський намагався «залізною рукою завести лад на Україні». Карні експедиції спричиняли невдоволення населення внутрішньою політикою гетьманського уряду, через що від УНС сподівалися «порятунку та спасення від дідичів та їх посіпак»⁷. Оскільки гетьман не провів реорганізації та українізації Кабінету міністрів, було вирішено перейняти владу силовими методами. На переконання Д. Левицького, ідея В. Винниченка й М. Шаповала (ініціаторів збройного виступу) видавалася «просто божевільною, якщо зважати пропорцію сил двох ворожих таборів. Силою, на яку мало опертися ціле повстання було 1300 Січових Стрільців, які стояли тоді у Білій Церкві, біля 600 жовнірів-останків дивізії “синньо-жупанників” та приблизно 1200 людей з дивізії Болбочана, які стояли тоді в околицях Харкова. Проти них стояла менш-більш тристатисячна німецько-австрійська і до 10 000 офіцерів-добровольців, які були на послугах Москви та гетьманського уряду на випадок якогонебудь повстання»⁸. Організатори повстання поклали значні надії на нейтралітет німецької сторони. Ядром повстанської армії мали стати Українські січові стрільці (УСС), що під проводом Є. Коновальця дислокувалися в Білій Церкві. За словами Д. Левицького, «були це все галичане, здебільшого студенти, всі хлопці ідейні, загартовані вже в боях, – військова частина, яка, – як справедливо сказав В. Винниченко, – трапляється раз на сто літ»⁹.

⁵ Історія січових стрільців 1917–1919: Воєнно-історичний нарис. Львів, 1937. С. 34.

⁶ Левицький Д. З дипломатичних споминів. *Історичний календар-альманах «Червоної Калини»* (Львів). 1938. С. 73.

⁷ Левицький Д. Січові стрільці і оборона Львова. *Діло* (Львів). 1924. 27 квітня.

⁸ Левицький Д. Із дипломатичних споминів: 1920 рік. *Діло*. 1924. 6 січня.

⁹ Левицький Д. Січові стрільці і оборона Львова. *Діло*. 1924. 27 квітня.

Повідомлення про перебрання влади в Галичині 1 листопада 1918 р. українцями, на переконання Д. Левицького, «прийняв Київ з надзвичайним захопленням»¹⁰. П. Скоропадський запевнив, що надасть «як на тодішні часи щедрю допомогу в харчах, збруї та грошах». Із неменшим захопленням сприйняли цю звістку українські збройні формування, зокрема «козаки почали цілими стосами зголошуватися добровільно, щоби їхати до Галичини, а деякі, під проводом полк[овника] Долуда негайно вибрались в дорогу»¹¹. Проте, як згадував Д. Левицький, «серце тягнуло Січових стрільців до свого Львова на велике свято Воскресення, та холодний розум, почуття важного обов'язку, казало їм залишитися на місці, не йти на свято, а йти в завзяття, на кривавий бій. Вони бідні вірили, що галичани дадуть собі самі раду, гадали, що в Києві положення важче й що велика Батьківщина домагається великих жертв»¹².

4 листопада 1918 р. до Києва прибули О. Назарук і В. Шухевич, які повідомили П. Скоропадському про надзвичайно складну військово-політичну ситуацію у столиці ЗУНР. Є. Коновалець разом із Д. Левицьким звернувся до гетьмана з проханням надати допомогу галичанам. Після тривалої дискусії, гетьман погодився – до Львова мали бути направлені окремі курені УСС. Однак проти такого рішення виступив В. Винниченко, який запевнив: «... без вільного Києва не може бути вільного Львова»¹³.

Українсько-польська війна, захоплення поляками Львова змусили Д. Левицького повернутися до столиці ЗУНР. Роздумуючи над причинами такого рішення, Л. Цегельський виділив дві найважливіші: 1) «не вірив в успіх Директорії та розійшовся з нею»; 2) «вийхав в Галичину із якоюсь місією»¹⁴. Проте згодом зауважив, «що місії він ніякої не мав, а щось попсувалося між ним і Директорією». Водночас висловив припущення, що можливою причиною повернення Д. Левицького в Галичину став приїзд до Києва О. Назарука, який «зайняв його місце в Директорії», оскільки «д-р Левицький ані темпераментом, ані енергією, ні вимовою, ані пером не дорівнював д-рові Назарукові. Д-р Д. Левицький мав чимало здорового глузду та був людиною товариської вдачі, а такі прикмети під час революції звичайно не поплачують, тим більше в українців...»¹⁵.

21 листопада 1918 р. Рада державних секретарів ухвалила рішення не залишати Львова, натомість створити «поза ним експозитуру, яка повинна взяти на себе фактичне керування краєм та zorganizувати у ньому військову допомогу для Львова». Переговори щодо неї доручено провести трьом членам уряду ЗУНР: С. Голубовичу, В. Панейкові та Л. Цегельському. Перебуваючи у Красному, чільні діячі уряду ЗУНР зустрілися із Д. Левицьким, який повертався із Києва. Останній, за словами Л. Цегельського, під час тривалої дискусії, що виникла з приводу можливих векторів зовнішньополітичної орієнтації ЗУНР, зауважив, що для Української держави «найкраще було б, якби гетьман [П. Скоропадський – І. С.] вдержався», проте додав: «Але гетьман не вдержиться, бо його змете революція,

¹⁰ Левицький Д. Січові стрільці і оборона Львова. *Діло*. 1924. 27 квітня.

¹¹ Там само.

¹² Левицький Д. З дипломатичних споминів. С. 72.

¹³ Левицький Д. Січові стрільці і оборона Львова. *Діло*. 1924. 27 квітня.

¹⁴ Цегельський В. Від легенд до правди. Нью-Йорк, 1960. С. 151.

¹⁵ Там само. С. 152.

як лиш Німеччина й Австрія захитаються»¹⁶. Тоді ж Д. Левицький приєднався до урядовців ЗУНР, відмовившись від подальшої поїздки до Львова.

22 листопада 1918 р. урядовці ЗУНР прибули до Золочева, де зустрілися з іншими членами Державного секретаріату на чолі з К. Левицьким, які після захоплення поляками столиці змушені були покинути Львів. На нараді Державного секретаріату 23 листопада 1918 р. прийнято ухвалу про перенесення столиці ЗУНР із Золочева до Тернополя. Проте найважливішим рішенням стала ухвала про «визнання місії на Велику Україну, щоб дістати від неї допомогу – головно штабовиків, кошти на ведення війни, тяжку артилерію, амуніцію та одяг для війська, що мусило тепер, узимку, вести позиційну війну»¹⁷. Головою місії обрано Л. Цегельського, а заступником – Д. Левицького.

Наприкінці листопада 1918 р. Д. Левицький разом із Л. Цегельським виїхали до Києва, де тривали бої за столицю УНР між військами гетьмана та Директорії. Голова місії зауважував: «Ми не знали, з ким нам – з гетьманом чи з Директорією доведеться говорити. У переговорах з Директорією д-р Дмитро Левицький міг дуже придатися. Нам надали повноваження звернутися до “Української держави”, бо – як зазначалось – ми не відали, що це буде за влада, що її ми застанемо над Дніпром – Гетьман, чи Директорія. Ми були уповноважені укладати всякі угоди між “Українською державою” і “Західноукраїнською державою”»¹⁸.

Найважливішим результатом переговорів стало підписання 1 грудня 1918 р. «Передвступного договору, заключеного у м. Фастові між Українською Народою Республікою і Західно-Українською Народною Республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю». Це був т. зв. прелімінарний договір – перший офіційний документ щодо Злуки. Повноважні представники Ради державних секретарів ЗУНР Л. Цегельський і Д. Левицький наголосили: «1) Західно-Українська Народна республіка заявляє сим непохитний намір злитися в найкоротшій часі в одну велику державу з Українською Народною Республікою, значить, заявляє свій намір переслати існувати як окрема держава, а натомість увійти з усею своєю територією й населенням, як складова частина державної цілості, в Українську Народну Республіку; 2) Західно-Українська Народна Республіка з огляду на витворені історичними обставинами, окремими правовими інституціями та культурними й соціальними ріжницями окремішності життя на своїй території й її населене, як будуча частина неподільної Української Народної Республіки, дістає територіальну автономію, якої межі означить у хвилі реалізації злуки обох Республік в одну державну цілість окрема спільна комісія за ратифікацією її рішень компетентними законодавчими і правительственими державними органами обох республік. Тоді також установлені будуть детальні умовини злуки обох держав»¹⁹. Водночас члени Директорії (В. Винниченко, П. Андрієвський, Ф. Швець, С. Петлюра) та повноважні представники уряду ЗУНР (Л. Цегельський і Д. Левицький) вважали, що «цю державну можливо в найкоротшій часі перевести в діло, так, щоби можливо в найкоротшій часі обі держави утворили справді одну неподільну

¹⁶ Цегельський В. Від легенд до правди. Нью-Йорк, 1960. С. 159.

¹⁷ Там само. С. 163.

¹⁸ Там само. С. 164.

¹⁹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. Т. 1. С. 93.

державну одиницю»²⁰. Варто наголосити, що Д. Левицького «для охорони та для полегоджування різних справ» під час перебування на Наддніпрянщині супроводжували усуси. Тривалі переговори, які започаткував Д. Левицький, закінчилися проголошенням 22 січня 1919 р. Акта Злуки УНР і ЗУНР в одну державу.

В умовах російсько(більшовицько)-української та польсько-української війн значні надії урядовці УНР поклали на зовнішньополітичну діяльність, прихильність європейських держав у вирішенні українського питання. Починаючи з січня–лютого 1919 р., інтенсивно формувалася українська дипломатична служба. Хоча жодна країна не визнавала УНР де-юре, Директорії вдалося значно розширити мережу своїх дипломатичних установ за кордоном. Передусім залишено закордонні представництва, які заснував П. Скоропадський. Нові місії направлено до багатьох сусідніх країн і держав Антанти: Угорщини (М. Галаган), Італії (Д. Антонович, згодом – В. Мазуренко), Чехословаччини (М. Славинський), Великобританії (М. Стаховський, згодом – А. Марголін, Я. Олесницький), Франції (Г. Сидоренко, згодом – М. Тишкевич), Бельгії та Голландії (А. Яковлів), Греції (Ф. Матушевський), Ватикану (М. Тишкевич, згодом – Ф. Бонн), Естонії (Й. Голіцинський), Латвії й Литви (Ф. Кедровський), Польщі (А. Лівичий), США (Ю. Бачинський), Грузії й Азербайджану (І. Красковський) тощо²¹. Д. Левицького направлено до столиці Данії – Копенгагена.

Серед української громадськості не було однозначної думки щодо доцільності такого рішення. Брак кваліфікованих кадрів, мовний бар'єр, відсутність коштів на утримання дипломатичного корпусу за кордоном зводили до мінімуму надії українців на власну державу. З другого боку, «багато було сміху і багато злобних наклепів, головню серед галичан, на ті “місії і комісії” що у другій половині січня 1919 р. виїхали через Галичину у Західну Європу, – писав Д. Левицький. – Галицькі українці мали все високе, може навіть дещо за високе поняття про Західну Європу. Несмак, сміх і навіть сором викликав у них вид тих дипломатичних місій, тих посольств, що їхали до культурних держав Європи в шинелях “гімнастюрках”, з мішками хліба і сала...»²². Скептичний настрої, який панував у суспільстві, пояснювався не стільки зазначеними чинниками, скільки поспішним набором дипломатичних кадрів, серед яких, за словами Д. Левицького, «були люди не тільки невисокої політичної вартости, але й невисокої вартости особисто-моральної...»²³.

Обмеженими залишалися організаційні можливості українських дипломатів за кордоном, оскільки вони не відчували підтримки уряду УНР. «Коли ми їхали за кордон для пропаганди, – згадував Д. Левицький, – мали ми всього одну єдину книгу проф. Ст. Рудницького “Україна” і то тільки в німецькій мові. За 1919 рік сам Лукашевич у Берні видав більш 15 брошур...»²⁴. Незважаючи на критичні зауваження щодо роботи українських дипломатів, незаперечно позитивним залишався факт поширення правдивих відомостей про суспільно-політичне становище в Західній Україні, оскільки «за 1919 рік поширено в Європі знання і тим самими вагу української справи більше... як за цілі століття перед тим»²⁵.

²⁰ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923...

²¹ Нариси з історії дипломатії України. Київ, 2001. С. 346.

²² Левицький Д. З дипломатичних споминів. С. 73.

²³ Там само. С. 74.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. С. 75.

Одразу ж після приїзду й акредитації Д. Левицький «як міг і вмів» розпочав кропітку роботу зі згуртування проукраїнських сил у державних інституціях Данії. Він провів переговори з віце-міністром закордонних справ цієї країни, під час яких наголосив на важливості двосторонніх відносин. Свої думки Д. Левицький аргументував, виходячи не з політичних чинників, а економічних, що було доцільнішим, зважаючи на незначне зацікавлення датчан у розбудові незалежної Української держави. Водночас представник дипломатичного корпусу Данії наголосив на значних боргах українських фермерів перед цією країною – 8 млн крон, на що Д. Левицький відповів: «Цілком природно, що коли устabilізуються цілком відносини на Україні, і покажеться, що уряд України має такі зобов'язання супроти Данії, то нема сумніву, що він ці свої зобов'язання виконає». Український дипломат усвідомлював, що для уряду цієї країни добробут громадян має значно більше значення, ніж «забава малого народу у велику міжнародну політику». Вже з перших днів перебування у Данії, Д. Левицький зі сумом констатував: «Мене брала за серце непереможна зависть за думку на те, що дала дійсна цивілізація, та що ми на яку сотню літ віддалені від того, щоб і на нашій Україні дійти до такого добробуту, ладу та організації як у Данії»²⁶.

Український дипломат, перебуваючи в Данії, перебував в «інформаційному вакуумі», оскільки за незначним винятком не одержував жодних повідомлень про політичне становище як у Наддніпрянській Україні, так і Галичині. Єдиним джерелом інформації стали телеграми інформаційного бюро у Відні. Проте вони були «неясні і неточні», через що неможливо в'яснити «де були наші війська, де був наш уряд?...». Такий стан справ значно ускладнював дипломатичну роботу Д. Левицького.

Особливо очевидно неорганізованість зовнішньополітичного відомства УНР стала під час його зустрічі у травні 1919 р. із головою англійської лейбористської партії Ленгсбері, що перебував з офіційним візитом у Копенгагені. Розповідаючи про військову кампанію на українській території, дипломат УНР констатував, що «війна на Україні – то така позиційна війна, як під час світової війни, що по обох сторонах діють невеликі армії, що в даному випадку це більше рейди поодиноких відділів, що дуже велика частина відділів оперує в запіллі обох армій, тому в таких випадках годі означити точно лінію фронту»²⁷. Відповісти на запитання про умови перемир'я, які висуває український уряд, Д. Левицький не зміг, зважаючи на відсутність достовірної інформації. Варто наголосити, що політичні сили Великобританії усвідомлювали неминучість українсько-більшовицького конфлікту, особливо за Кримський півострів, оскільки геополітичні інтереси Російської імперії вимагали торгівлі із західноєвропейськими й балканськими державами²⁸.

Крім політичних питань, перебуваючи у Данії, Д. Левицький намагався вирішити проблему фінансового забезпечення державних інституцій УНР. Єдино правильним рішенням на цьому шляху, на його переконання, мала стати купівля одного з найбільших банків Данії. Проте міністр фінансів УНР Барановський не погодився, пояснюючи невідповідністю вартості данських крон і українських гривень.

²⁶ Там само. С. 73.

²⁷ Левицький Д. Із дипломатичних споминів: 1920 рік. *Діло*. 1924. 6 січня.

²⁸ Там само.

Упродовж 1919 р. уперше в дипломатичній історії України ХХ ст. проведено дві наради послів і голів дипломатичних місій УНР. Перша відбулася у Відні 18–22 червня. У її роботі взяли участь міністр закордонних справ УНР В. Темницький, а також послі: В. Липинський, М. Василько, М. Порш, Д. Левицький, В. Сінгалевич, радник-посланник М. Левитський, радник делегації УНР у Парижі С. Томашівський, радник президента ЗУНР М. Здерковський і радник В. Темницького А. Жук. Нарада розглянула основні засади зовнішньої політики УНР у контексті особливостей тогочасної міжнародної ситуації. На ній наголошено, що попри тимчасові невдачі «провідна ідея української міжнародної політики залишається незмінною: державна незалежність усіх українських земель»²⁹. У цьому напрямі ї повинні були працювати всі українські дипломатичні представництва.

Друга нарада послів і голів дипломатичних місій УНР організована в Карлсбаді (Карлових Варах, ЧСР) 6–14 серпня за участю В. Темницького, голів і радників 10 уенерівських дипломатичних місій у країнах Європи (А. Жука, М. Порша, М. Славинського, А. Яковліва, Д. Левицького, К. Лоського, М. Залізняка, Я. Олесницького, В. Полетики, С. Мазуренка, О. Бурачинського, В. Панейка, В. Сінгалевича, В. Біберовича). Обговорено поточні питання, пов'язані з роботою українських дипломатичних представництв, організацією і координацією їхньої роботи, ставленням різних держав до української справи, інтересами УНР в окремих країнах тощо. Беручи до уваги безрезультатність курсу на визнання збоку країн Антанти, дипломатична нарада оголосила необхідність зміни акцентів в українській зовнішній політиці й приділення уваги відносинам із найближчими сусідами (Польщею, Румунією, Чехословаччиною), Італією та новими незалежними державами, що виникли внаслідок розпаду Російської імперії (Естонією, Литвою, Латвією, Грузією)³⁰.

Безперспективність переговорів із дипломатичним відомством Данії змушувало Д. Левицького повернутися до Відня, де перебував екзильний уряд ЗУНР. У столиці Австрії, що стала тогочасним центром української політичної еміграції, влітку 1921 р. відомий український дипломат взяв участь в організаційному оформленні громадсько-політичної організації «Молода Галичина», яка вбачала основну мету своєї діяльності в консолідації розрізненого українського еміграційного суспільства. Головою обрано Д. Левицького, заступником – Є. Коновальця, секретарем – І. Кедрина-Рудницького. Діяльність її не набула широкого розголосу, однак ухвалені програмні принципи, у яких простежувалася чітка державницька ідея, відіграли неабияку роль в утворенні політично-партійних інституцій українців у міжвоєнній Польщі. Серед найважливіших завдань «Молодої Галичини» варто виокремити: 1) боротьбу зі сепаратизмом і збереження єдиного національного фронту задля здобуття незалежної соборної України; 2) на основі національних гасел проведення у Східній Галичині боротьби з угодовими і прорадянськими настроями; 3) підвищення рівня національної свідомості населення Східної Галичини (польська окупація може тривати довго, тому необхідно приготуватися до багаторічної боротьби); 4) звернення уваги на молодь, найбільш податливу на впливи, відгородження її від небажаних для націоналізму впливів і пошук для неї поля діяльності; 5) залучення жіночого руху до національної справи; 6) тримання в полі зору

²⁹ Нариси з історії дипломатії України. Київ, 2001. С. 348–349.

³⁰ Там само. С. 349.

робітників та селян, здатних до націоналістичної діяльності. Опрацьована «Молодою Галичиною» програма була орієнтована передусім на українців Галичини і в наступних роках мала стати складовою орієнтації на власні сили³¹.

Водночас у 1922 р. Д. Левицький став одним із засновників комітету «Голодним Україною». До організації увійшла низка відомих українських громадсько-політичних діячів «ріжних партій і напрямків, від найлівіших до правих», які «відложили всякі ріжницї в політичних чи соціальних поглядах...»³² задля допомоги голодуючому населенню східних губерній України. До комітету увійшли представники Українського жіночого союзу, Допомогового комітету робітників, Українського соціологічного інституту, студентського товариства «Січ», товариства «Соціалістичної молоді імені Драгоманова», Жіночої ліги миру і свободи, Союзу українських журналістів і письменників та ін. Серед активних діячів варто виділити: М. Грушевського, О. Олеся, Я. Окуневського, Д. Левицького, що представляв у новоствореному комітеті Український Червоний Хрест.

Представники комітету зверталися до галицьких українців із проханням допомогти подолати наслідки неврожаю: «Громадяни України! Ви живете в таких умовах, що можете щодня обідати, ходите одітими і обутими, не забувайте тих мільйонів, що вже цілий рік не бачили шматка справжнього хліба печеного, не їдять зовсім вареного, ходять голі і босі. Прийдіть як найскоріше з допомогою, подайте руку тим, що вже конають. Поможіть їм побороти страшну голодну смерть...»³³.

Стараннями членів комітету, зокрема Д. Левицького, що координував фінансовий напрям діяльності, упродовж 1922 р. у східні губернії надіслано «посилки з одежею, обувю, ліками, приладами до писання та ін.». Окремою сферою діяльності стало перенаправлення за кордон «для відживи і спочинку найбільше виснажених культурних робітників»³⁴.

Після ухвали Ради послів держав Антанти 15 березня 1923 р. Д. Левицький повернувся до Львова й одразу ж поринув у вир громадсько-політичного життя Західної України. Досвід політичної, дипломатичної роботи, здобутий в роки Української революції, був використаний для розбудови національно-демократичних сил краю. І. Кедрин-Рудницький, який тривалий період працював у львівському щоденнику «Діло», згадував, що в жовтні 1923 р. відомий дипломат став номінальним головним редактором «Діла» і на цій посаді «виявив великий організаційний хист». Він від різних українських установ та поодиноких осіб зібрав чималу суму і приступив до повної реорганізації видавничої спілки «Діло» й самої газети (збільшив обсяг та розбудував друкарню спілки). Д. Левицький намагався впровадити у практику три важливі принципи: «різномірність» публікацій у щоденнику, «своєчасність інформації» й «актуальність матеріалу»³⁵. Упродовж наступних двох років (1923–1925) він став незмінним редактором друкованого органу Української народно-трудової партії (УНТП). Проте вважав «Діло» не стільки партійним органом, скільки здобутком національно-демократичних сил й

³¹ Tomczyk R. *Українське Зjednoczenie Narodowo-Demokratyczne. 1925–1939*. Szczecin, 2006. S. 42.

³² До українського громадянства. *Український прапор* (Відень). 1922. Ч. 23.

³³ Там само.

³⁴ Там само

³⁵ Кедрин І. *Життя–події–люди: спомини і коментарі*. Нью-Йорк: Видавничка кооператива «Червона Калина», 1976. С. 134.

української громадськості. Група «Діла» на чолі з Д. Левицьким рішуче виступила за консолідацію національних сил Західної України.

Отже, у роки національно-визвольних змагань Д. Левицький поряд з іншими чільними діячами УНР доклав чимало зусиль для утвердження державності та соборності українських земель. Проте численні прорахунки у внутрішній і зовнішній політиці керівників молодого держави не дали змоги реалізувати споконвічні прагнення народу. Д. Левицький вітав утворення Центральної Ради, проголошення незалежності УНР, підписання Брестського мирного договору. Як член Галицько-Буковинської Ради увійшов до складу Українського національного союзу, який виступав за повалення гетьманської влади. Зважаючи на постійне перебування у столиці УНР, не взяв дієвої участі у Листопадовому зриві 1918 р. та формуванні державних інституцій ЗУНР. Однак його особисті знайомства з чільними діячами УНР керівництвом ЗУНР використало для налагодження двосторонніх стосунків із подальшою перспективою об'єднання двох українських держав. Дипломатична діяльність Д. Левицького в 1919–1920 рр. у Данії була спрямована на досягнення основної мети уряду УНР – визнання міжнародною спільнотою новоутвореної держави. Безперспективність подальшої дипломатичної праці змусила Д. Левицького повернутися до Відня, де перебував екзильний уряд ЗУНР. Осередками його громадської праці стали товариство «Молода Україна», громадський комітет «Голодним України».

REFERENCES

1. Do ukraïnskoho hromadianstva. (1922). *Ukrainskyi prapor*, 23, 1 [in Ukrainian].
2. Istoriiia sichovykh striltsiv 1917–1919: Voïenno-istorychnyi narys. (1937). Lviv [in Ukrainian].
3. Karpenko, O. (Comp.). (2001). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy*. (Vol. 1). Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].
4. Kedryn, I. (1976). *Zhyttia–podii–liudy: spomyny i komentari*. New-York: Vydavnycha kooperatyva «Chervona Kalyna» [in Ukrainian].
5. Kovaliuk, R. (2001). *Ukrainskyi studentskyi rukh na zakhidnykh zemliakh XIX–XX*. Lviv [in Ukrainian].
6. Kuhutiak, M. (1994). *Holodomor 1933-ho i Zakhidna Ukraina*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
7. Kuhutiak, M. (2004). *Ukrainska natsional-demokratiia (1918–1939)*. (Vol. 2). Kyiv; Ivano-Frankivsk: Nova Zoria [in Ukrainian].
8. Levytskyi, D. (1924, Kviten 27). Sichovi striltsi i oborona Lvova. *Dilo* [in Ukrainian].
9. Levytskyi, D. (1924, Sichen 6). Iz dyplomatychnykh spomyniv: 1920 rik. *Dilo* [in Ukrainian].
10. Levytskyi, D. (1938). Z dyplomatychnykh spomyniv. *Kalendar «Chervonoï Kalyny»*, 70–78. [in Ukrainian].
11. Lytvyn, M., & Naumenko, K. (1995). *Istoriiia ZUNR*. Lviv [in Ukrainian].
12. Shvahuliak, M. (1993). Z istorii ukrainsko-polskykh vzaiemyn naperedodni ta pid chas nimetsko-polskoï viiny 1939. *Ukraina – Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svïdomist*, 229–240 [in Ukrainian].

13. Shvahuliak, M. (1994). Malovidoma storinka politychnoho zhyttia Zakhidnoi Ukrainy peredodnia Druhoi svitovoi viiny (Z istorii Kontaktnoho Komitetu. 1937–1939 roky). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CCXXVIII, 207–248 [in Ukrainian].
14. Shvahuliak, M. (1995). Partiini podily i zahalnonatsionalni interesy. Problema politychnoi konsolidatsii ukrainskoho natsionalnoho rukhu Halychyny (1919–1939). *Suchasnist*, 2, 77–82 [in Ukrainian].
15. Shvahuliak, M. (2000). Natsionalno-politychna diialnist D. Paliiva u mizhvoiennyi period. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. 7, 404–428 [in Ukrainian].
16. Smolii, V. (Ed.). (2001). *Narysy z istorii dyplomatii Ukrainy*. Kyiv: Alternatyvy [in Ukrainian].
17. Tomczyk, R. (2006). *Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne. 1925–1939*. Szczecin [in Polish].
18. Tschelskyi, V. (1960). *Vid lehend do pravdy*. New-York [in Ukrainian].

Ihor SOLIAR

DMYTRO LEVYTSKYI IN THE UKRAINIANS' LIBERATION STRUGGLE IN 1914–1923

The article provides an analysis of the socio-political and diplomatic activities of Dmytro Levytskyi in 1914–1923, such as participation in revolutionary events in the Dnieper region in 1917–1918; directions of his diplomatic activity in Denmark in 1919–1920; priorities of emigration community work in Vienna in 1921–1922. It was noted that during the national liberation struggle, he, along with other leading figures of the Ukrainian People's Republic (UNR), did his best to establish the statehood and unification of Ukrainian lands. However, numerous miscalculations of leaders of the young state in the domestic and foreign policies made it impossible to realize the primordial aspirations of Ukrainians. The author presents a review of Dmytro Levytskyi's political views and activities: he welcomed the formation of the Central Council of Ukraine, the proclamation of the independence of the UNR, the signing of the Treaty of Brest-Litovsk; as a member of the Galicia-Bukovyna Council he joined the Ukrainian National Union, which advocated the overthrow of the Hetman's power; due to his permanent stay in the capital of the UNR, he did not take an active part in the November disruption, 1918, and the formation of state institutions of the West Ukrainian People's Republic (ZUNR). However, the ZUNR leadership used his acquaintance with prominent figures of the UNR for establishing bilateral relations with the UNR Directory with the further prospect of unification of two Ukrainian states.

Keywords: Dmytro Levytskyi, Ukrainian Revolution, Unification of the UNR and ZUNR, diplomatic activity.

УДК [94(477.83/.86):438]:329.7УНДО:929В.Целевич]”1931/1939”
DOI: 10.33402/ukr.2018-31-181-189

Марія СЕРЕДЮК

*здобувач відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4539-5782>
e-mail: seredm@ukr.net*

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ЦЕЛЕВИЧА В РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1918–1923)

Проаналізовано особливості формування світогляду та громадсько-політичну діяльність відомого галицького політика Володимира Целевича в перші два десятиліття ХХ ст. крізь призму суспільно-політичних процесів у Галичині. Відзначено, що після закінчення сільської школи та гімназії він вступив на юридичний факультет Львівського університету ім. Яна Казимира, де зі студентських років поринув у вир суспільно-громадського та культурного життя. Показано, що в лавах Українського студентського союзу (УСС) майбутній лідер націонал-демократів боровся за український університет у Львові, брав активну участь у роботі націонал-демократичної секції цієї студентської організації, де гуртувалися студенти-прихильники Української національно-демократичної партії (УНДП). Акцентовано увагу на особливостях роботи В. Целевича в Українському горожанському комітеті (УГК), Українській військовій організації (УВО), його праці, спрямованій на захист національно-культурних, соціально-політичних прав українців, які зазнали переслідування від польської влади після польсько-української війни 1918–1919 рр. Виокремлено коло однодумців молодого політика, серед яких майбутні лідери національно-державницьких партій Галичини, національно-культурних організацій краю. Доведено, що В. Целевич був серед тих, хто 22 січня 1922 р. підписав заяву Міжпартійної ради, у якій йшлося про цілковиту довіру до уряду Є. Петрушевича, був ознайомлений з особливостями проведення замаху С. Федака на маршала Й. Пілсудського, а також угодовця С. Твердохліба. Показано, що в 1923–1924 р. він перебував у США та Канаді, де збирав кошти на культурно-освітні та соціально-економічні потреби українства.

Ключові слова: Володимир Целевич, ЗУНР, Український горожанський комітет, Українська військова організація, польсько-українська війна, репресії.

Національно-визвольні змагання українців 1918–1923 рр. стали знаковою, «відправною точкою» у біографіях багатьох відомих галицьких політичних діячів першої половини ХХ ст. Не виняток – Володимир Целевич, який ще зі студентських

років став прихильником Української національно-демократичної партії (УНДП), у лавах Українського студентського союзу боровся за український університет у Львові, а перебуваючи в Українському горожанському комітеті та Українській військовій організації відстоював національні ідеали українців, проводив «підригну» антипольську діяльність у перші роки українсько-польської війни 1918–1919 рр., за що зазнав переслідування та арештів.

Володимир Целевич, як видається, – на сьогодні одна з найбільш малодосліджених постатей серед галицького політикуму першої половини ХХ ст. в українській та польській історіографії. Доробок сучасних істориків створює важливе підґрунтя, проте не знімає з порядку денного потреби підготовки спеціального дослідження, присвяченого В. Целевичу, яке би віддзеркалювало в його біографії складне переплетіння соціальних і національних аспектів українського національно-визвольного руху 1918–1923 рр.

Біографічний відомостей про дитячі та юнацькі роки В. Целевича надзвичайно мало. Він народився у 1890 р. (або ж 1891) у с. Русатичі Бобрецького повіту Львівського воєводства в родині сільського учителя Михайла Целевича¹. Після закінчення сільської школи та гімназії вступив на юридичний факультет Львівського університету ім. Яна Казимира. Відразу ж, «як начитаний і свідомий українець, він зі студентських років поринув у вир суспільно-громадського та культурного життя»². Спогади його сучасників свідчать, що майбутній лідер УНДО «майже постійно» був членом виділу ІV секції Українського студентського союзу³.

У цей же період В. Целевич бере активну участь у роботі націонал-демократичної секції цієї студентської організації, де гуртувалися студенти-прихильники Української національно-демократичної партії (у цей період членами виділу також були Євген Коновалець та Михайло Струтинський)⁴. Тоді ж він налагодив перші контакти з відомими громадсько-політичними діячами, що заклало основу його державницького світогляду.

Майбутній генеральний секретар УНДО був серед студентів-членів УСС, які підписали відозву «За український університет». Передумови цієї політичної акції доволі добре описав Осип Зінкевич: «Захопившись візією існування українського університету у Львові, як святині української науки і культури, Є. Коновалець ініціює підписання спільної декларації представниками всіх студентських організацій і секцій – “За український університет”»⁵. У ній, зокрема, з обуренням відзначено: «... До цілої української суспільності звертається молодь з зазивом, щоби вона і на будуче берегла з усією рішучістю університетські справи як нашого начального культурного домагання і щоби за здійснення його була готова кожної хвили стати одною лавою. Бо лише дорогою спільної, плянкової акції молоді

¹ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2-х т. Москва, 2005. Т. 2. 1944–1945. Биографические справки. С. 1085.

² Качкан В. Україноцентризм Володимира Целевича. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія «Літературознавство»*. Тернопіль, 2009. № 27. С. 162.

³ Навроцький О. Початки УВО в Галичині-II. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації. Торонто: Срібна сурма, 1963. Ч. 2. С. 53.

⁴ Там само.

⁵ Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974. С. 104.

з цілим народом дійдемо до справдішнього заснування самостійного українського університету у Львові»⁶.

Перша світова війна «перервала» громадську діяльність В. Целевича. Його товариш Осип Навроцький із впевненістю відзначав, що вже в цей період «Володимир Целевич був добрим правником і мав політичний нерв та вже деякий досвід у громадському житті»⁷. Ймовірно, тоді ж він розпочав роботу на посаді судді м. Львова. У період Листопадового зриву та польсько-української війни 1918–1919 рр. долучається до громадсько-політичної діяльності, основне вістря якої спрямовувалося на захист соціально-політичних прав українців, котрі зазнали переслідування від польської влади. Реалізувати задумане допомагає УГК, засновником якого він виступив наприкінці 1918 р.

УГК уконституювався 5 грудня 1918 р. у Львові зусиллями Степана Федака та Лева Ганкевича⁸. Особливості створення організації яскраво ілюструють сподади Зиновія Книша, який констатував: «На початку 1919 року д-р Лев Ганкевич і д-р Степан Федак вистаралися в ген. Розвадовського, коменданта Львова, про дозвіл заложити Український Горожанський Комітет. Цей Комітет мав різні Секції, як правну, опіки над інтернованими і полоненими, допомоги політичним в'язням і т. д. Особливо повні руки роботи мала Секція Правних Порад у часі, коли поляки, ідучи вслід за українською армією в відступі, арештували українців, що працювали в урядах за своєї влади, позбавляли їх праці і платні та інтернували. В Українському Горожанському Комітеті працювали, крім д-ра Лева Ганкевича і д-ра Степана Федака, проф. Маріян Панчишин, його брат-правник, Ольга Кривокульська (пізніша дружина проф. Маріяна Панчишина), суддя Володимир Целевич, Білобравівна (пізніша дружина молодшого д-ра Панчишина), а потім ще Ярослав Чиж, Осип Навроцький та інші. Деякі з тих осіб зайняли пізніше високі керівні пости в Українській Військовій Організації»⁹.

Комітет наголошував, що розпочинає діяльність «у найбільш трагічні хвилини нашого національного і державного життя... , серед нерозумного засліплення і ненависті, серед оргій помсти ображеної величі, серед цілковитого розвалу усіх основ громадського життя...»¹⁰. Відповідно до Статуту найвищим органом УГК проголошено загальні збори. Також утворено малу (займалася поточними справами) та велику ради у складі почесних, звичайних членів і добродіїв, яка вирішувала всі «складні» питання його діяльності. Секретарем організації обрано В. Целевича (1919–1921). При ній діяла низка комітетів і секцій, які надавали матеріальну допомогу полоненим, інтернованим, арештованим та немічним; самаритянську допомогу, займалися посередництвом у питаннях працевлаштування, давали правові поради, допомагали гірським повітам¹¹. Отже, можемо зробити висновок, що, по-перше, В. Целевич в умовах воєнних дій отримував необхідні для жит-

⁶ Діло. 1913. 4 лютого.

⁷ Навроцький О. Початки УВО в Галичині-II. Ч. 2. С. 55.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 462. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

⁹ Книш З. Підґрунтя УВО. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації. Торонто: Срібна сурма, 1963. Ч. 2. С. 23.

¹⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 462. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 24.

¹¹ Там само. Арк. 13в.

тя фінансові та матеріальні засоби. По-друге, працюючи секретарем УГК, зумів налагодити контакти з українською еміграцією, що дозволило йому на початку 1920-х років емігрувати до США та продовжити збір коштів на потреби українського національно-визвольного руху у краї.

Додам, що В. Целевич був одним з ідейних засновників УВО. Саме він запросив до комітету Осипа Навроцького й познайомив його спочатку зі Степаном Федяком, а згодом з Ярославом Чижом, який запропонував тому створити «осередок-команду [УВО – М. С.] та намітити до неї ще двох членів, з таким застереженням, щоб нічого [поки що – М. С.] не говорити про УВО»¹². «Над пропозицією Ярослава Чиж я довго не надумувався, – відзначав Осип Навроцький, – і по короткій розмові погодився на неї... Після розмови з Ярославом Чижем вернувся я до канцелярії УГК і, коли побачив Володимира Целевича, з місця рішився запропонувати його на члена Команди, хоч він не був військовиком»¹³.

Навроцький пригадував, що згодом «швидко рішився запропонувати Юрка Полянського на третього члена Команди». Ярослав Чиж і Михайло Матчак погодилися на його пропозицію, після чого «він негайно ... розмовився з Володимиром Целевичем і Юрком Полянським». Останні «погодилися, без ніяких застережень»¹⁴. Так УГК відіграв надзвичайно важливу роль у процесі формування УВО. «Внедовзі ми зійшлися всі п'ять [О. Навроцький, В. Целевич, Я. Чиж, М. Матчак, Ю. Полянський – М. С.] таки в бюрі УГК, і устійнили, що ця нова станиця буде називатися “Начальна Колегія Української Військової Організації”»¹⁵. Координаційна робота УВО проходила в межах УГК. «Офіційних нарад чи засідань ми не відбували, – відзначали члени Комітету. – Ми [О. Навроцький – М. С.] обидва з Володимиром Целевичем працювали в одній кімнаті, Ярослав Чиж був близько, а Михайло Матчак і Юрко Полянський заходили до УГК часто. І не думали ми про якийсь регулямін, чи протоколи. Спочатку йшлося про те, щоб вишукувати старшин і стрільців та розбудовувати організацію»¹⁶.

4 грудня 1919 р. підпоручник поліції Піхлер заарештував Целевича та помістив до в'язниці разом із рецидивістами. Тільки 9 грудня його й інших затриманих допитали та відпустили, зважаючи на відсутність складу злочину. Ув'язнення провідних членів УГУ й УВО спричинило обурення громадськості. Зокрема, після наради великої ради УГК надіслала листа до міністра внутрішніх справ Польщі Войціхівського, у якому вимагала звільнення ув'язнених і справедливого розслідування справи¹⁷.

Однак навіть після арештів члени УВО не припинили діяльності. У жовтні 1920 р. вони, зокрема, виготовили «проклямацію з протестом проти рішення польського уряду [поділу краю на воєводства – М. С.] та розліпили її по місті»¹⁸. «Обов'язок виконати цей задум упав на членів Начальної Колегії, – відзначали учасники акції. – Кожен з нас дістав від Матчака згорток проклямацій, запасся

¹² ЦДІАЛ України. Ф. 462. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 24.

¹³ Там само. С. 73.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 462. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 64.

¹⁸ Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 357. Арк. 15.

в коробку з клеєм і квачем та ніччю вийшов на місто. Трохи було моторошно від незвичної роботи і все-таки небезпечного підприємства, бо ж могло статися таке, що при першій, на загал дрібній акції, ледве створена Начальна Колегія УВО падається в польські руки. Та все пройшло щасливо...»¹⁹.

Згодом провід в УВО перейняли Євген Коновалець, Дмитро Паліїв, Богдан Гнатевич, Василь Кучабський, Сепан Федак та інші військові, які «почували себе ще зв'язаними військовою дисципліною, а передусім братерством зброї, а дійсність під польським режимом ставала щораз більш болюча для тих, що ще так недавно були вояками вільної української держави і наявно бачили різницю між свободою у власній державі і поневоленням»²⁰. Поступово роль В. Целевича в УВО звелася до суто організаційної роботи. Цей чинник все більше схиляв його до політичної діяльності, «культурно-освітньої й економічної праці для української людности своїх повітів». Щобільше, О. Навроцький відзначає, що УВО на зламі 1921–1922 рр. делегувало В. Целевича і його особисто «активізувати політичні партії»: перший – національно-демократичну, другий – радикальну. «Не беруся твердити, що саме ми обидва зрушили їх, – продовжував він, – бо в одній і в другій партіях були в провіді визначні громадяни й політики, що відчували свою відповідальність і не потребували захопоти збоку, але все ж таки ми немало причинилися до того, що вони почали активніше виступати та що прийшло до створення Міжпартійної Ради з націонал-демократів, радикалів і християнських суспільників»²¹.

На початку 1920-х років В. Целевич зближується із провідними членами УНДП, які, відзначаю, заради справедливості, доволі насторожено сприймають його перебування у підпільній радикальній організації. Проте більшість «цивільних» із-поміж «членів Міжпартійної Ради і Партійних провідів... багато чого здогадувалися, та не прозраджувалися з тим і не плескали язиками»²². Щоб уникнути зайвих конфліктів, О. Навроцький та В. Целевич «брали участь у засіданнях і нарадах Міжпартійної Ради не як представники Української Військової Організації, тільки як умандатовані члени представництва політичних партій, що до них кожен... належав. Всі годилися з фактом існування УВО і відносилися до згодних членів Начальної Команди УВО з довір'ям і з прихильністю»²³.

25 вересня 1921 р., після замаху С. Федака на маршала Й. Пілсудського, В. Целевича заарештовують удруге – секретар УГК був втаємничений у деталі проведення операції. 19 жовтня того ж року влада взагалі заборонила діяльність комітету. Українська преса назвала цей день (16 жовтня) «чорною неділею». Уже о 8 ранку поліція провела обшук у приміщенні УГК, а також у будинках В. Целевича й О. Навроцького. Останніх згодом «спроваджено до Комітету, щоб вони були присутні при ревізіях, а відтак їх доведено до арешту»²⁴. «Чорна неділя зробила велике вражіння на львівську людність, – відзначали кореспонденти “Свободи”. – Цілий день люде стояли громадками на вулицях і дивилися, як транспорти арештованих під сильними ескортами відпроваджувалися до поліції. Не в одного

¹⁹ Навроцький О. Початки УВО в Галичині-II. Ч. 2. С. 74.

²⁰ Там само. С. 75–76.

²¹ Навроцький О. Початки УВО в Галичині-II. Ч. 2. С. 77.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Чорна неділя у Львові. *Свобода*. 1921. 5 листопада.

українця стискались п'ястки і виривались з уст глухі прокльони – та не сила було щось зробити...»²⁵.

Також Володимир Целевич був добре ознайомлений з особливостями проведення іншого, не менш резонансного, атентату – замаху на угодовця Степана Твердохліба. О. Навроцький відзначав, що на другий день після атентату на С. Твердохліба, Є. Коновалець «зумисне зайшов, щоб поінформувати, що організатор атентату Дзіковський заломився, стратив нерви, готовий “засипати” всіх і вся. Сказав, що ввечері виїздить на село, до батьків, що Володимир Целевич уже перенісся до мешкання д-ра Степана Біляка і радив також подумати про те, щоб скритися на якийсь час». Однак, не послухавши Коновальця, Навроцький потрапив у поліцейний відділок, де «інсп. Лукомський та підкомісар Чеховський і навипередки один поперед другого питалися, чи знаю я полк. Євгена Коновальця та Володимира Целевича і де вони. З того я виміркував, що вони обидва не дали себе схопити. Стало мені легше на душі, і я спокійно відповів їм, що обидвох тих панів знаю, але невідомо мені, де вони тепер»²⁶.

В. Целевич і надалі підтримував тісні контакти з Є. Коновальцем та провідними членами УВО. Він був утаємничений у переговори начальної колегії УВО з еміграційним урядом Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Одна з таких зустрічей відбулася восени 1922 р. О. Навроцький у спогадах відтворив деталі цієї події: «Зустріч з членами Делегатури [ЗУНР – М. С.] відбулася в будинку “Сільського Господаря” при вул. Зіморовича ч. 20, в кімнаті на першому поверсі. Не пригадую точно, хто з членів Делегатури, крім проф. Галушинського, був на цій зустрічі. Здається мені, що д-р Іван Куровець, д-р Володимир Охримович, інж. Юліян Павликовський і ще дехто. Нас було трьох – полк. Євген Коновалець, Володимир Целевич і я, правдоподібно також проф. Юрко Полянський. Зустріч тривала коротко. Проф. Галушинський з'ясував ситуацію і запитався Полковника, чи і як Українська Військова Організація задумує реагувати. Полковник заявив, що Начальна Команда УВО дасть наказ припинити саботажну акцію і заподав причини. На цьому зустріч закінчено і всі розійшлися»²⁷.

Щодо політичних поглядів В. Целевича, потрібно відзначити, що він підписав заяву міжпартійної ради від 22 січня 1922 р., у якій йшлося про цілковиту довіру до уряду Є. Петрушевича. «Д-р Євген Петрушевич і його уряд являються єдиним правним заступництвом українського населення Східної Галичини, отже величезної більшості населення нашого краю взагалі, перед державами й народами світу», – зазначено в документі²⁸. Цікаво, що серед 15 осіб прізвище В. Целевича в заяві стоїть на другому місці після голови УНТП. Часопис «Свобода» риторично запитував: «Який українець не знає цих імен наших давніх і випробуваних борців за народне право?»²⁹. Так, можемо зробити висновок, що на початку 1920-х років майбутній лідер УНДО зумів здобути непересічний авторитет серед української партійної еліти Галичини.

Рішення Ради послів держав Антанти (1923) поглибило розкол між екзильним урядом ЗО УНР (Західної області Української Народної Республіки) і провідними

²⁵ Чорна неділя у Львові. *Свобода*. 1921. 5 листопада.

²⁶ Навроцький О. Початки УВО в Галичині-II. Ч. 2. С. 79.

²⁷ Там само.

²⁸ Свобода. 1922. 22 березня.

²⁹ Там само.

колами УНТП. Усе більшої популярності набували автономістські настрої. Яблуком розбрату стали питання ролі й місця закордонного представництва; ставлення до Польщі та підрадянської України; політична тактика в умовах польського владного режиму тощо. Однак, не чекаючи з'їзду УНТП, який повинен був би вирішити зазначені проблеми, В. Целевич емігрував за кордон.

У 1923–1924 рр. він перебував у США та Канаді, де збирав кошти на культурно-освітні й соціально-економічні потреби українства. Василь Качкан справедливо відзначав, що «про його діяльність тут, на жаль, скупі дані»³⁰. Проте у спогадах Петра Задорецького знаходимо відомості, які свідчать про його активну громадсько-політичну й освіднювальну працю на американському континенті: «Пригадую, як сьогодні, що це була субота, коли дістав я листа, читав і очам своїм не вірив, що “якийсь визначний гість з Європи конче хоче зі мною бачитись”. З великою цікавістю телефоную до п. Галичина і питаю, хто саме є той визначний гість? Довго цієї ночі з суботи на неділю не міг я заснути. Перейшов у своїх думках усіх відомих мені в краю наших визначних людей і спинився на особі добре відомого мені особисто нашого судді Володимира Целевича, який після Першої світової війни бував у мене в хаті в Нью-Йорку, тож здавалось мені, що суддя Целевич висланий з краю в Америку з якоюсь важною справою. Він знав мене з часів січового руху в Америці, коли він, як суддя, переводив серед нью-йоркських січовиків “присягу на вірність і поміч українському народові в його визвольній боротьбі” та промовляв на січовім святі для відзначення “Листопадового Чину” (святкування дало почин до відзначення “Першого Листопада” по всіх українських громадах в Америці)»³¹. Після повернення з американського континенту та виходу з УВО В. Целевич став одним із лідерів новоутвореного УНДО, що започаткувало новий етап у його політичній біографії.

Отже, із впевненістю можна сказати, що в роки національно-визвольних змагань, польсько-української війни 1918–1919 рр. В. Целевич доклав чимало зусиль до боротьби з польським владним режимом, обіймаючи посаду секретаря УГК і виступаючи одним із засновників УВО. У доленосний період він опікувався національно-культурним та соціально-економічним життям українців Східної Галичини. Після хвилі терактів В. Целевич був підданий арештам та ув'язненню, що, однак, не похитнуло основ його світогляду.

Архітектоніка світогляду В. Целевича має чимало особливостей, зумовлених як специфікою суспільно-політичної ситуації у краї, так і його особистими якостями та рисами характеру. На формування світогляду В. Целевича вплинула низка чинників, серед яких основними стали: родинне оточення; навчання в україномовній сільській школі та гімназії; активна участь у студентському русі; знайомство з низкою національно-свідомих українських громадсько-політичних діячів, серед яких Л. Ганкевич, Є. Коновалець, Д. Паліїв, В. Кучабський, О. Навроцький, М. Матчак, С. Федак та ін. На рівні мікро-історії біографія В. Целевича юнацьких років показує багато цікавих деталей, що передають аспекти українсько-польського протистояння в Галичині, суперечливість національно-культурної політики Австро-Угорської імперії, масштаби терору російської окупаційної влади в роки Першої світової війни тощо.

³⁰ Качкан В. Україноцентризм Володимира Целевича. № 27. С. 159.

³¹ Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974. С. 826.

З другого боку, підґрунтя виразної національно-патріотичної свідомості В. Целевича заклали просвітні й наукові установи Галичини, які вели активну просвітницьку роботу серед українського населення регіону. Саме завдяки їм ще зі студентських років В. Целевич став прихильником УНДП, у лавах УСС боровся за український університет у Львові, перебуваючи в УГК та УВО, відстоював національні ідеали українців, проводив «підривну» антипольську діяльність у перші роки українсько-польської війни 1918–1919 рр., за що зазнав переслідування та арештів.

На жаль, не вдалося зняти ореол таємничості над низкою фактів біографії майбутнього генерального секретаря УНДО. Серед них актуальним на сьогодні для української та зарубіжної історіографії залишаються питання участі/не участі В. Целевича в бойових діях у роки Першої світової війни, причин його появи в УВО, контакти з українською еміграцією в першій половині 1920-х років. Ці «малозначущі» на перший погляд події викликають значний науковий інтерес, адже допомагають краще зрозуміти мотиви дій одного з лідерів УНДО в період становлення партії, пріоритети його парламентської праці, дозволяють простежити причинно-наслідкові зв'язки й відносини з радикальним рухом у міжвоєнний період ХХ ст.

REFERENCES

1. Chorna nedilia u Lvovi. (1921, 5 Lystopad). *Svoboda* [in Ukrainian].
2. Dilo. (1913, 4 Liutyi) [in Ukrainian].
3. Kachkan, V. (2009). Ukrainotsentryzm Volodymyra Tselevycha. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka. Seriiia «Literaturoznavstvo»*, 27, 162 [in Ukrainian].
4. Knysh, Z. (1963). Pidhruntia UVO. *Statti i materialy do diiannia Ukrainskoi Viiskovoi Orhanizatsii*, (2), 23 [in Ukrainian].
5. Navrotskyi, O. (1963). Pochatky UVO v Halychyni-II. *Statti y materialy do diiannia Ukrainskoi Viiskovoi Orhanizatsii*, (2), 53 [in Ukrainian].
6. Svoboda. (1922, 22 Berezen) [in Ukrainian].
7. Ukrainskye natsyonalystycheskye orhanyzatsyi v gody Vtoroi myrovoi voyny. *Dokumenty: v 2-kh* (2005). (Vol. 2). Moscow [in Russian].
8. Yevhen Konovalets ta yoho doba. (1974). Munich [in Ukrainian].

Mariia SEREDIUK

SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITIES OF VOLODYMYR TSELEVYCH DURING NATIONAL LIBERATION STRUGGLE, 1918–1923

The article analyzes the features of the formation of the outlook and social and political activities of the well-known Galician politician Volodymyr Tselevych in the first third of the 20th century within the context of socio-political processes in the region. It is noted that after graduation from the rural and high school, he entered the Law Faculty of the Yan Kazimierz University of Lviv, where, since his student years, he was an activist of social and cultural life.

As a member of the Ukrainian Student Union (UCS), the future leader of the National Democrats fought for the Ukrainian University in Lviv, took an active part in the work of the national democratic section of this student organization, where supporters of the Ukrainian National Democratic Party (UNDP) rallied.

Attention is drawn to politician's work in the Ukrainian Civic Committee (UGC), the Ukrainian Military Organization (UVO), his work on the protection of national-cultural, socio-political rights of Ukrainians who were persecuted by the Polish authorities after the Polish-Ukrainian War of 1918–1919. The circle of his associates, among them - the future leaders of Galician national parties, national-cultural organizations of land was singled out.

The author has demonstrated that V. Tselevych was among those who signed a statement of the Inter-Party Council on complete trust in the government of Ye. Petrushevych on January 22, 1922. He also knew about specifics of S. Fedak's attempt to J. Pilsudski, as well as to S. Tverdohlib. It is shown that in 1923–1924 he was in the United States and Canada, where he raised funds for the cultural, educational and socio-economic needs of Ukraine.

Keywords: Volodymyr Tselevych, ZUNR, Ukrainian Civic Committee (UGC), Ukrainian Military Organization (UVO), Polish-Ukrainian war, repression.

УДК [355.217-057.36–054.72(=161.2):929В.Сальський]”1921/1940”

DOI: 10.33402/ukr.2018-31-190-202

Денис КАМЕНЦЕВ

здобувач кафедри гуманітарних наук

Національної академії сухопутних військ

імені гетьмана Петра Сагайдачного

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2115-6197>

e-mail: deniskamentsev@yahoo.com

«МЕНЕ ЗАВЖДИ ТІШИЛО Й ПОЧАСТИ ДИВУВАЛА ТА ВЕЛИКА НАПРУЖЕНА ПРАЦЯ, ЯКУ ПЕРЕВОДЯТЬ НАШІ ВОЯКИ...»: РОЛЬ ВОЛОДИМИРА САЛЬСЬКОГО В ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ (1921–1940)

Розглянуто важливу і складну в сучасній історіографії проблему збереження традиції української державності в еміграції. Зазначено, що попри значний інтерес наукових кіл до інституційного рівня емігрантського життя – діяльності українських політичних, громадських і культурних організацій та товариств – вклад окремих особистостей у справу організації емігрантського життя, збереження національної культури й ідентичності залишається маловивченим. На особистісному рівні, на прикладі генерал-хорунжого Володимира Сальського, досліджено внесок у справу організації життя українських військових емігрантів. Проаналізовано основні напрями діяльності В. Сальського щодо збереження цілісності, структури й боєздатності Армії Української Народної Республіки (УНР), покращення матеріально-побутового становища колишніх військових, підвищення їх освітнього рівня, професійної майстерності (через організацію різноманітних курсів з військового вишколу і підготовки офіцерів колишньої Армії УНР), ідейної загартованості, підтримки в них патріотичного духу. Представлено стратегію й практичні кроки В. Сальського як міністра військових справ в екзилі щодо забезпечення діяльності емігрантських політичних і громадських структур у різних закордонних осередках – Польщі, Чехословаччині, Франції, Болгарії тощо. Зокрема, акцентовано увагу на кадровій політиці, створенні агентурної мережі, що не лише здійснювала розвідувальну діяльність на місцях, а й намагалася консолідувати українців, організувати їх національно-культурне життя на нових місцях.

Ключові слова: українська військова еміграція, Володимир Сальський, Державний центр УНР (ДЦ УНР), Міністерство військових справ УНР.

Проблема діяльності українських політичних і державних структур, організацій, окремих особистостей в еміграції доволі складна й контрверсійна. У силу історично-політичних обставин її практично не досліджували в УРСР. А якщо й

висвітлювали, то вкрай епізодично, шаблонно, необ'єктивно, тавруючи українців в еміграції як «буржуазних націоналістів», що прагнуть підірвати основи соціалістичного устрою СРСР. Насправді ж діяльність українських організацій, товариств та окремих діячів за кордоном сприяла збереженню української державної традиції, національної культури й ідентичності.

В останні десятиліття помітне значне зростання інтересу до історії українських державних структур, громадських об'єднань та особистостей в еміграції. Не стала винятком і доля військових, які після поразки в радянсько-польській війні під загрозою фізичного винищення змушені були емігрувати. На чужині перед ними постала дилема: асимілюватись у нових умовах і перейти до мирного життя чи підтримувати боєздатність на випадок військового конфлікту з радянською Росією. Чимало сучасних досліджень присвячено долі інтернованих вояків Армії УНР, проблемам, з якими вони стикалися після переходу радянсько-польського кордону. З-поміж них необхідно назвати роботи Олександра Колянчука¹, Михайла Швагуляка², Тетяни Плазової³, Ігоря Срібняка⁴, Лілії Скорич⁵, Володимира Заболотнюка⁶ тощо. Однак роль окремих історичних постатей в організації життя й діяльності українських військових емігрантів залишається недослідженою.

Мета статті – проаналізувати роль міністра військових справ УНР в екзилі генерал-хорунжого Володимира Сальського в організації української військової еміграції; охарактеризувати основні напрями й особливості діяльності щодо вирішення головних проблем, консолідації військових емігрантів у різних країнах (Польщі, Чехословаччини, Румунії, Франції, Болгарії тощо), творення нових осередків емігрантського життя (Туреччині, Ірані).

У листопаді 1920 р. після поразки в радянсько-польській війні залишки Армії УНР змушені були перейти р. Збруч, опинившись на еміграції. Це спричинило у військових низку проблем, вирішення яких було нагальним для збереження цілісності військових структур держави. Уряд УНР у міру своїх можливостей намагався бодай якось вирішити головні проблеми: відсутність необхідних приміщень для розквартирування військових й урядових структур, їх фінансове забезпечення. Більшість українських вояків опинилися на території суміжних з

¹ Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). Львів: [б. в.], 2000. 278 с.

² Швагуляк М. Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст. *Українська еміграція. Історія і сучасність: матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади*. Львів: Каменяр, 1992. С. 316–334.

³ Плазова Т. Українська політична еміграція у першій половині 20-х років ХХ ст. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Львів, 2008. Вип. 20. С. 118–121.

⁴ Срібняк І. Початки української військової еміграції на Балканах (1921–1923 рр.). *Військово-історичний альманах*. Київ, 2006. Ч. 2. С. 45–55; Срібняк І. В. Особливості соціалізації вояків-українців армії УНР після їх переходу на цивільний стан (середина 1920-х рр.). *Science Rise*. 2018. № 10. С. 10–13; Срібняк І. «Не гнійте в бараках, творіть життя тут, на цьому маленькому місті, огороженому дратами...» (Повсякдення інтернованих вояків-українців у Александрові (Польща) у висвітленні таборової періодики, 1921 р.). *Європейські історичні студії*. 2018. № 10. С. 217–252; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). Київ: Філядельфія, 1997. 187 с.

⁵ Скорич Л. В. Українська військова еміграція у Польщі (1921–1924 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2013. № 752: Держава та армія. С. 136–139.

⁶ Заболотнюк В. Становлення української військової еміграції в Німеччині (1918–1939). *Схід (Маріуполь)*. 2016. № 6(146). С. 60–64.

Україною держав: Польщі, Чехословаччини, Румунії. Перебуваючи в таборах для інтернованих, вони сприймали нові труднощі як тимчасові, сподіваючись невдовзі повернутися додому. Основна частина цих таборів розташовувалася в Польщі: у містах Каліш, Александрув-Куявський, Вадовіци, Ланцут, Пйонтрук, Домб'є, селах Стшалків, Пікуличі, Щипйорно тощо⁷. Поодинокі військові підрозділи опинилися на території інших держав – Чехословаччини, Румунії, Болгарії. Друга Річ Посполита не випадково стала основним місцем консолідації військових емігрантів. Вирішальну роль у виборі С. Петлюри тактичного союзника в подальшій боротьбі проти радянської влади в Україні відіграла відверто антибільшовицька позиція тодішнього державного керівництва Польщі. Воно ж вважало інтерновані на своїй території українські військові частини додатковим «політичним козирем у боротьбі проти більшовицької Москви»⁸.

Упродовж тривалого часу дислоковані в Польщі залишки Армії УНР зберігали свою організаційну структуру: поділ на дивізії, бригади, полки⁹. Разом із тим вони зіткнулися із значними матеріальними й моральними проблемами. Нестача харчів, одягу, холоду у приміщеннях, поширення хворіб значно ускладнювали перебування інтернованих у таборах. Та ще гіршим був морально-психологічний стан, що супроводжувався невизначеністю та загальною деморалізацією військових після поразки¹⁰. Завдяки ентузіазму окремих старшин і вищих військових рангів, які намагалися бодай якось покращити становище вояків, у таборах дуже швидко активізувалося культурно-освітнє життя. Для інтернованих почали функціонувати різні гуртки, читальні, бібліотеки, хори, виходили часописи. Старшина також дбала про підвищення освітнього рівня військових, засновуючи школи грамоти (початкові) для зниження рівня неписьменних, а також середні. Подекуди організовували й різні лекційні курси для тих, хто мав середню освіту. Наприклад, у таборі в м. Александруві-Куявському діяли курси іноземних мов, де можна було вивчити німецьку, французьку чи англійську. Там же значну увагу приділяли фаховій підготовці військових – функціонували старшинські курси для гарматників і техніків, а також читали лекції на різні теми військової науки: топографії, фортифікації, тактики, артилерії тощо¹¹.

Такі ініціативи старшин на місцях всіляко підтримував й активно сприяв їх втіленню генерал-хорунжий, а згодом міністр військових справ ДЦ УНР в екзилі Володимир Петрович Сальський (1883–1940). Офіцер царської армії з початком Української національної революції як прихильник ідеї побудови незалежної України брав активну участь в українізації військових частин Північного флоту. За часів УНР, Гетьманату і Директорії у боях із більшовиками обстоював самостійність України. В. Сальський завдяки професіоналізму, хоробрості, незмінності поглядів та переконань здобув повагу й авторитет серед солдатів та офіцерів.

⁷ Скорич Л. В. Українська військова еміграція у Польщі... С. 137.

⁸ Там само. С. 138.

⁹ Лівницький М. А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен; Філядельфія, 1984. С. 11–12.

¹⁰ Скорич Л. В. Українська військова еміграція у Польщі... С. 137.

¹¹ Срібняк І. «Не гнійте в бараках...»... С. 223–224.

У листопаді 1920 р. генерал-хорунжий змушений був разом із керівництвом УНР перейти на територію Польщі. Перебував у таборі для інтернованих у Каліші¹². Спершу дещо дистанціювався від політичного життя¹³. Однак і надалі щиро цікавився долею військових.

Після припинення діяльності Тарнівського осередку*, ліквідації усіх (окрім Каліша) таборів для інтернованих, а також виїзду значної частини українських військових за межі Польщі – у Францію, Болгарію, Чехословаччину – уряд УНР на чолі з А. Лівіцьким на початку 1924 р. переїхав до Варшави, а С. Петлюра оселився в Парижі¹⁴.

У цей час одним із головних завдань Ради міністрів стало питання подальшої долі українських військовослужбовців в еміграції. Відповідно на посаду керівника Міністерства військових справ потрібно було призначити людину, яка б в умовах перебування на території інших держав, внутріпартійних чвар, неузгодженості подальшої стратегії серед командування колишньої Армії УНР зуміла вирішити це питання. Вибір випав на щирого патріота, прихильника ідеї самостійності та соборності України В. Сальського.

Очоливши Міністерство військових справ, В. Сальський сконцентрував діяльність підпорядкованого йому відомства й особисту в напрямі збереження кадрового потенціалу Армії УНР. Він усвідомлював, що головне завдання уряду УНР – відновлення незалежної України – багатьом може видатись ефемерним і нереальним. Та вважав, що попри всі песимістичні прогнози Рада міністрів повинна неухильно слідувати цьому курсу. Про це міністр ще раз наголосив на конференції уряду 10 березня 1927 р.: «Нехай нас вважають фантастами, але ж свою ідею, ідею нашої державності ми мусимо все далі поширювати, весь час гостро підносити думку про необхідність дальшої боротьби всякими засобами – ми повинні пам'ятати, що в цей момент ми є революціонерами»¹⁵. В. Сальський розумів, у яких обставинах опинилися військові після втрати української державності – без належного фінансового забезпечення, розпорошені територіями різних держав, деморалізовані, без перспектив. Попри весь свій оптимізм, він усвідомлював, що реальних можливостей зберегти регулярну армію нема: «... має кардинальне значіння питання, чи ми будемо з себе уявляти збройну силу, чи кадри. Очевидно, що кадри»¹⁶. Єдине, на

¹² Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет Українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. Львів, 1995. С. 232.

¹³ Валійський А. Генерал Володимир Сальський. *Вісник комбатанта*. 2009. 3 лютого. URL: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2009/02/blog-post_03.html (дата звернення: 15.05.2019).

* Тарнів – місто в малопольському воєводстві, яке з 1920 р. стало осередком діяльності уряду УНР в екзилі. За сприяння польської влади міністерства й урядові відомства були розквартировані в готелях міста. Головним осередком діяльності уряду УНР в екзилі став готель «Брістоль». Там же замешкали й члени уряду. З 1922 р. польська влада виділила для українських установ будинок у міському парку Тарнова, де вони розташовувались до 1923 р.

¹⁴ Лівіцький М. А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен; Філядельфія, 1984. С. 16–18.

¹⁵ Józef Piłsudski Institute of America (далі – JPIA). Archival Collections Online. Fonds «Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce». Folder 701/7/4. P 22. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nonav=0&nrrar=701&nrrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6009> (дата звернення: 28.05.2019).

¹⁶ Ibid. P. 18.

що здатні були Міністерство військових справ та Генеральний штаб,* – докласти максимум зусиль, щоби зберегти найбільш кваліфікованих офіцерів і солдатів, скерувати їх фахові знання й підготовку для служіння національній ідеї.

Зважаючи на розпорошеність колишніх вояків Армії УНР Європою, В. Сальський розпочав активну роботу щодо створення по місцях дислокації українських військових емігрантів центрів, які мали консолідувати їх, підтримувати патріотичний дух. А на випадок війни з більшовицькою Росією – швидко перетворити на менш-більш боєздатну силу. З цього приводу в листі до свого представника у Болгарії Володимира Филиновича міністр зауважив: «... добре було б через Ваших відпоручників установити можливості до закладення в районах еміграції там хоч би малих, але цілком певних з боку національно-державного осередків, які б в майбутньому змогли б розгорнути наші сили»¹⁷.

Та в цьому напрямі роботи В. Сальський і його представники зіткнулися з низкою проблем. Значною перешкодою у належній організації українських громад в еміграції були, по-перше, зовнішньополітичні обставини (про- чи антирадянська орієнтація урядів держав, розвідувальна й вербувальна діяльність більшовицьких спецслужб), а по-друге, внутрішні чинники (протистояння і боротьба за вплив різних політичних угруповань у середовищі емігрантів). Наприклад, у вересні 1929 р. В. Филинович повідомив В. Сальському про певні невдачі роботи серед емігрантів у Югославії внаслідок зміни уряду, запровадження його прорадянської політики та «поширеної травлі москалів»¹⁸. Іноді й самі українські військові долучалися до творення негативного образу емігранта. А це сприяло активній протидії урядів країн щодо організації національно-культурного життя українців за кордоном. Зокрема, в листі до В. Сальського сотник Гарячий [ім'я не встановлене – Д. К.] змальовував таку ситуацію у Братиславі. Це місто було центром української і російської еміграції. Та відмінність між представниками обох національностей полягала в тому, що росіяни, в основному інтелігенція, обіймали головні посади у місті. Натомість для української еліти Братислава на початку 1920-х років була своєрідним перевалочним пунктом на шляху до навчання у вищих школах Чехословаччини. У місті ж на постійно залишалися переважно рядові або старшина нижчих рангів, т. зв. «анархічно-розбещений елемент». Тому «сварки, бійки, пиятика і навіть крадіжки були звичайним явищем в історії української колонії в перших роках існування її ... більша частина ворохобні виходила од старшин, як раз од тих, що мають служити прикладом для мас козацьких»¹⁹.

Та ці перешкоди не спинили В. Сальського в його намірі організувати національно-культурне життя військових емігрантів. Для вибору менш-більш вдалої стратегії він розгорнув діяльність агентурної сітки у країнах Європи й деяких

* Генеральний штаб – вищий орган управління збройними силами УНР в екзилі. Створений 1 лютого 1927 р. при Міністерстві військових справ УНР. Його почергово очолювали генерали В. Куц, П. Шандрук та А. Валійський. Складався з трьох відділів (секцій): організаційно-мобілізаційного (займався питаннями реєстрації, вишколу й підготовки українських вояків до майбутніх бойових дій), інформаційного (питаннями розвідки і контррозвідки), ідеологічно-пропагандивного.

¹⁷ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. Київ: Парламентське вид-во, 2008. С. 351.

¹⁸ Там само. С. 366.

¹⁹ Там само. С. 376.

державих Азійського континенту, де проживала українська діаспора. За цю сферу компетенцій безпосередньо відповідав підпорядкований міністрові ІІ відділ Генерального штабу. В. Сальський розіслав із чіткими інструкціями своїх представників на місця для вивчення ситуації, виявлення сприятливих сторін і недоліків щодо консолідації колишніх вояків. Він аналізував повідомлення агентів про стан справ та політичні настрої серед керівництва європейських держав, на території яких проживали українські емігранти, а також інформацію про вплив зовнішньо- і внутрішньополітичних чинників на настрої всередині української громади²⁰. Здебільша міністр особисто листувався з агентами, надавав здобуту розвідкою інформацію та інструкції щодо подальшої діяльності²¹. Активно консультувався з ними щодо якнайкращого поладження справ, давав вказівки й поради, фінансово підтримував своїх агентів. Ті ж постійно звітували про виконану роботу, про перешкоди в діяльності, а також надсилали оглядові й детальні плани роботи²². В. Сальський навіть сам їздив за кордон для ознайомлення із ситуацією на місцях. Відомо про такі візити міністра військових справ на Балкани, у Францію й Чехословаччину²³.

Одним із головних завдань В. Сальський уважав підбір надійних кадрів для організації життя українських військових емігрантів. Для цього, на його думку, потрібні були люди, що мають необхідні фахові знання, а найголовніше – щирі патріоти України, безкорисно готові покласти життя на вівтар служіння ідеї її незалежності. Пошук саме таких кадрів В. Сальський вважав пріоритетом. У листі до В. Филиновича від 28 лютого 1928 р. міністр виклав чітке бачення основних етапів роботи на місцях: «Керування справою з віддалення вимагає, мені здається, мати на місцях, себто в Болгарії та Сербії, – відповідних відпоручників, які в безпосередньому контакті з масою будучи, потрібну роботу переводили б. Якраз таких людей, доводиться констатувати зі справоздання, Вам і бракне. Чи не доцільним би було, пане полковнику, всю увагу і енергію свою скерувати передовсім на розшукування на місцях відповідних людей, налагодженне зв'язку з ними та пізнання їх. Погодивши, так би мовити, інструкторів, можна було б ступнево пролазити і в маси. Постачанне літературою, хоч як важливим воно не є, може досягнути ціли лише тоді, коли література попаде на відповідний ґрунт, коли на місцях використана буде стосовно до загально-культурного рівню та національно-політичної свідомості даної маси. Останнє можливим є лише при умові, коли на місцях будуть хоч більш-менш свідомі наші люде»²⁴.

Із значними труднощами та зусиллями В. Сальському на початок 1930-х років вдалося створити мережу своїх представників, які легально/нелегально працювали на місцях. Вони підшукували відповідних людей, однодумців, для роботи на місцях. Працювали навіть там, де українська громада була нечисленною (кілька десятків емігрантів). Вивчали настрої населення, урядів держав, де жили українці, влади на місцях, а також аналізували, а подекуди й активно протидіяли пропагандивній роботі представників інших політичних сил (націоналістів, монархістів,

²⁰ Лівичський М. А. ДЦ УНР в екзилі... С. 27.

²¹ Українська політична еміграція... С. 320–321, 326–328, 331–332, 340, 351–352, 360–361, 362–363, 366–368, 533, 541, 559, 569.

²² Там само. С. 308.

²³ Лівичський М. А. ДЦ УНР в екзилі... С. 36.

²⁴ Українська політична еміграція... С. 320.

«білих» тощо). Якщо не вдавалося розгорнути легальну діяльність, представники В. Сальського намагалися бодай заснувати якийсь приватний заклад (кав'ярню чи ресторан), які з часом перетворювали на осередок українського культурного життя. Саме так вчинили колишні військові Армії УНР у Болгарії, де завдяки поширенню прорадянських тенденцій політичний істеблішмент негативно сприймав будь-які громадські ініціативи українців. Попри протидію влади щодо заснування товариств у Софії вони відкрили кав'ярню «Чорне море» (бо «пити каву ніхто не може заборонити»), а при ній – нелегальну читальню, яка стала центром українського життя в болгарській столиці²⁵.

Зазвичай агентам В. Сальського доводилося працювати в доволі складних обставинах, в оточенні радянських спецслужб, які не тільки намагалися звести нанівець усі зусилля щодо консолідації емігрантів, завербувати колишніх військових Армії УНР або й узагалі їх ліквідувати. З такою небезпекою 1927 р. зіткнувся підполковник В. Филинович, про що його попереджав особисто міністр військових справ²⁶.

Прагнення організувати життя українських військових емігрантів часто змушувало В. Сальського шукати різних способів «задобрювання» урядів європейських держав, механізмів впливу на них, йти на певні поступки. Зокрема, у червні 1929 р. він висунув ідею, щоби для унормування стосунків із болгарським урядом організувати урочисту академію, приурочену річниці утворення Болгарської держави. Міністр наголошував на необхідності серйозного підходу в підготовці до святкування. Пропонував укласти «відповідний програм: чіткий, смаковитий», навіть виголосити реферат про історичні зв'язки України з Болгарією²⁷.

В. Сальський намагався консолідувати емігрантів навіть у найвіддаленіших куточках світу. Тому дуже цікавився можливістю творення осередків для українських військових у країнах Сходу. Особливо його цікавили терени Туреччини й Ірану²⁸. Міністерство військових справ активно працювало в напрямі налагодження стосунків з українськими організаціями і на Далекому Сході, особливо в Харбіні. Олександр Алмазов, за дорученням та сприянням Володимира Сальського, надсилав місцевій організації «Просвіти» літературу, зокрема часопис «Тризуб»²⁹.

Також міністр усвідомлював важливість для організації українського життя за кордоном консолідації зусиль військових емігрантів з іншими громадськими організаціями, зокрема «Просвітою», об'єднаннями інвалідів війни, молодіжними товариствами, «Соколом». Відтак активно працював у цьому напрямі³⁰.

В. Сальський мав задум створити громадську організацію, яка б об'єднувала й координувала діяльність колишніх військових на еміграції. Ідея зародилася ще після переходу Армії УНР через р. Збруч. Ця організація повинна була охопити всі осередки проживання українських військових емігрантів, координувати їхню діяльність через філії на місцях. Однак втілити задум саме в цьому форматі так і не вдалося. Натомість внаслідок вдало продуманої та налагодженої роботи В. Сальського і його представників наприкінці 1920-х років почали функціонувати декілька організацій,

²⁵ Українська політична еміграція... С. 340.

²⁶ Там само. С. 308.

²⁷ Там само. С. 363.

²⁸ Там само. С. 340.

²⁹ Там само. С. 388.

³⁰ Там само. С. 360.

що об'єднували у своїх лавах українську старшину й рядових солдатів: Товариство вояків Армії УНР у Польщі з осередком у м. Каліш, Союз українських старшин і Товариство колишніх вояків Армії УНР у Чехословаччині, Товариство українських вояків у Румунії, Товариство вояків Армії УНР у Франції (м. Париж) тощо³¹.

Та громадський вимір цих об'єднань обмежував можливості їхньої діяльності. В. Сальський усвідомлював необхідність для втілення ідеї відновлення української державності власних збройних сил. Обмежені ресурси Міністерства військових справ та перебування на території інших держав не давали змоги повною мірою розгорнути діяльність у цьому напрямі. Та поодинокі спроби, не завжди успішні, були. Наприклад, полковник Гнат Порохівський, що був агентом Сальського на території Румунії й очолював Комітет допомоги українським емігрантам ім. С. Петлюри у Бухаресті, за доволі невеликий відтинок часу зумів згуртувати навколо себе колишніх вояків Армії УНР. Розподіливши між ними функціональні обов'язки, він нелегально укомплектував дивізію, яка з початком бойових дій і належним забезпеченням зброєю змогла би виступити як самостійна бойова одиниця³².

Робота серед військових емігрантів охоплювала різні напрями: від покращення побутових умов до вирішення проблем культурного життя. Чи не найпріоритетнішим для В. Сальського було освітнє питання. Він усвідомлював значення належного рівня освіти й освіченості для становлення особистості та формування її ідентичності, зокрема й національної. А в умовах перебування в еміграції це питання набувало особливого значення. Для військового міністерства нагальним був вишкіл і кадрова підготовка офіцерів колишньої Армії УНР. Та В. Сальський це розумів по-іншому. Він усвідомлював, що для забезпечення життєздатності українських політичних та громадських структур в екзилі потрібна національна еліта, яка на практиці послідовно втілюватиме ідею незалежної України. Творення цієї соціальної верстви було вкрай необхідним для української справи, адже значна частина колишніх військових не мала належної фахової підготовки – освітній рівень обмежувався початковою школою. Тому В. Сальський значну увагу приділяв розширенню освітніх можливостей в емігрантських колах. Попри всіляке сприяння колишнім військовим при вступі до українських вищих шкіл міністр військових справ підтримував заснування і функціонування середніх навчальних закладів. Він сприяв будь-яким просвітнім ініціативам: недільним школам, різним лекційним курсам для цільової аудиторії й загалу, самоосвітнім гурткам при військових товариствах тощо. Особливо схвалював розвиток фахової освіти для військових. Підтримав ініціативу В. Филиновича про заснування курсів для старшин та підстаршин у Болгарії. Проте цей задум так і не вдалося реалізувати через несприятливу для українців політичну кон'юнктуру в цій країні³³.

Необхідно зауважити, що В. Сальський, незважаючи на відсутність педагогічної освіти, усвідомлював необхідність дотримання дидактичного принципу систематичності й послідовності навчання: «Працю в тих шкільних групах, які розпочали свою чинність, треба побудувати так, щоб було додержано в системі

³¹ Українська політична еміграція... С. 316.

³² JPIA. Fonds «Ukrainiska Misja Wojskowa w Polsce». Folder 701/7/4. P 22. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nonav=0&nrrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6009> (дата звернення: 28.05.2019).

³³ Українська політична еміграція... С. 308.

викладів певної поступовості: від загальнішого й основного до докладного студіювання поодиноких дисциплін, до спеціалізації»³⁴. Він також опікувався матеріально-технічним забезпеченням освітніх курсів, намагався розширити можливості емігрантів навчатися рідною мовою. Для цього В. Сальський особисто вишукував і пересилав організаторам курсів необхідні підручники, художню й наукову літературу українською мовою³⁵.

Важливим завданням військового міністерства було питання збереження професійних навиків вояків, які все частіше призвичаювались до мирного життя, задля покращення власного добробуту опановували цивільні професії. В. Сальський розумів небезпеку такої ситуації, що зрештою може призвести до поступової втрати українського військового потенціалу. Також він усвідомлював неспроможність уряду УНР здійснити дієві кроки щодо вишколу національної армії. Єдиний можливий вихід із такої ситуації міністр убачав у залученні українців до регулярних армій союзників, особливо Польщі³⁶. Співпраця урядів Ю. Пілсудського й А. Лівичького в цьому напрямі тривала з 1926 р. і до початку Другої світової війни.

Важливість цього питання для В. Сальського засвідчує те, що він особисто підбирав відповідні кадри для навчання у польських школах для підхорунжих. Однак ідея генерала залучити якомога більше українських військових на контрактну службу у Військо польське невдовзі зазнала невдачі головно через низьку кваліфікацію претендентів³⁷.

Ще одне завдання з організації життя військових емігрантів, над реалізацією якого працював В. Сальський, – працевлаштування колишніх військовиків, особливо фахівцями в державних структурах країн, на території яких проживали українські емігранти. З цього приводу він систематично листувався зі своїми представниками й делегатами ДЦ УНР на місцях, консультував із приводу якнайкращого поладження справи³⁸. В. Сальський добре розумів, що проникнення українців у державні структури на місцях згодом може позитивно змінити ставлення влади до українців загалом. А це дасть їм можливість повною мірою реалізувати свої національні права на території інших країн.

Ще одним напрямом діяльності стало налагодження зв'язків і консолідація зусиль українських військових організацій в еміграції з кубанськими козаками, грузинами та представниками народів, солідарних з українцями в боротьбі з більшовицькою Росією. Про це неодноразово наголошував у листах своїм представникам у різних країнах³⁹. Міністр скрупульозно вивчав інформацію про потенційних союзників, постійно консультував щодо порядку ведення з ними переговорів про співпрацю, аналізував звіти про переговори. Наприклад, у квітні 1930 р. голова Союзу організацій колишніх вояків Армії УНР у Чехословаччині О. Алмазов повідомив В. Сальському про перебіг і результати переговорів із представниками незалежної козацької групи

³⁴ Українська політична еміграція... С. 362.

³⁵ Там само.

³⁶ Двірна К., Кунц С. Повоєнна доля армії УНР у 20–30-ті роки ХХ століття. *Історія в рідній школі*: науково-методичний журнал (Київ). 2016. № 6. С. 3.

³⁷ Комар В. Л. Еміграція УНР в політиці прометеїзму Польщі 30-х років ХХ ст. *Чорноморський літопис* (Миколаїв). 2011. Вип. 3. С. 19.

³⁸ Українська політична еміграція... С. 376–377.

³⁹ Там само. С. 412.

Союзу вільних козаків. Він наголосив на спільності поглядів щодо подальшої боротьби з радянським режимом, позитивному враженні від зустрічі загалом⁴⁰.

Невід'ємною складовою організації життя військових емігрантів була ідеологічна робота в їхньому середовищі, покращення їх морально-психологічного стану, культивування патріотичних почуттів, готовності до самовідданої боротьби й праці на благо майбутньої незалежної України. В умовах плюралізму політичних настроїв, розколу серед емігрантів у баченні шляхів подальшої боротьби, посилення впливу монархістів, а особливо націоналістичної ідеології В. Сальський приділяв цьому питанню особливу увагу. Одним із дієвих засобів ідеологічної роботи в емігрантських колах він вважав систематичну публікацію матеріалів з історії України, українського війська на сторінках українських часописів, зокрема «Гуртуємося», «За державність», «Табір» тощо та їх популяризацію в емігрантському середовищі. Про важливість для військових емігрантів власних друкованих органів міністр наголосив на конференції уряду 10 березня 1927 р.: «Для поширення наших ідей і підготовки маси до прийняття їх має бути відновлений журнал “Табір”*, який буде впрост витлумачувати розроблені Штабом [Генеральним штабом – Д. К.] питання провадження боротьби»⁴¹. Він також вважав, що ефективність пропагандивної роботи зростає, якщо журнал поширювати безкоштовно, а його наповнення зробити цікавим для читачів. Адже не кожна емігрантська організація мала достатньо коштів для передплати періодичних видань.

Міністр також був дописувачем до часопису «Табір», залучав до роботи в ньому якомога більше офіцерів. Зокрема в листі до підполковника Василя Проходи зауважив: «Мене завжди тішило й почасти дивувала та велика напружена праця, яку переводять наші вояки в стінах своєї Високої школи, уділяючи ще час на громадську працю й літературно-військове співробітництво в наших виданнях, зокрема в “Таборі”»⁴².

В. Сальський інформував емігрантів про всі, навіть найменші, здобутки українського уряду в екзилі. І використовував для цього різні засоби: від друкованих органів, радіопередач, телефонограм до особистих контактів. Яскрава ілюстрація такої ідеологічної роботи – безпрецедентний факт, що відбувся наприкінці 1929 р. 28 листопада цього року група сенаторів США, виступивши на підтримку самостійності України, внесла на розгляд верхньої палати парламенту відповідну пропозицію з вимогою уповноважити президента США призначити дипломатичного представника при уряді УНР, а також асигнувати для цього відповідні кошти. В. Сальський вважав піднесення українського питання на міжнародному рівні, увагу до нього з боку впливової держави важливим чинником підтримання

⁴⁰ Українська політична еміграція... С. 400–401.

* «Табір» – військово-науковий та літературний часопис, заснований Українським військово-історичним товариством у Польщі за ініціативи С. Петлюри. Виходив у 1923–1924 рр. у Каліші. Згодом припинив діяльність. Відновлений у 1928 р. Спершу (1928–1929) його редакція розташовувалась у Каліші, а 1930 р. її перенесено до Варшави. Журнал виходив до 1939 р. За увесь час вийшло 37 випусків. Дописувачем «Табору» був і В. Сальський.

⁴¹ JPIA. Fonds «Ukrainiska Misja Wojskowa w Polsce». Folder 701/7/4. P 22. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nonav=0&nrrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6009> (дата звернення: 28.05.2019).

⁴² Українська політична еміграція... С. 360.

патріотичних почуттів у середовищі емігрантів. Із цього приводу в листі до голови Союзу колишніх вояків Армії УНР у Чехословаччині О. Алмазова міністр наголосив: «Не потрібую витлумачення, яке значіння має тепер для нашої справи не тільки визнання незалежності нашої Вітчизни, але навіть факт поставлення такого внеску на засіданні Сенату й ухвала його передання до Комісії по справах заграничних»⁴³. Тому всіляко сприяв популяризації цієї події серед українців в еміграції. Звертаючись до представників організацій українських військових у різних державах, В. Сальський закликав їх у формі вітальних адресів чи телеграм подякувати сенаторам за підтримку та резонанс української справи на міжнародному рівні: «Така акція буде не тільки подякою, вона покаже дійсні настрої нашого громадянства, заманіфестує нашу незламну волю до дальшої боротьби»⁴⁴.

В. Сальський також надавав великого значення при формуванні позитивного морально-психологічного настрою колишніх вояків залученню їх до проведення й організації різних національно-патріотичних урочистостей, свят. Наприклад, Товариство колишніх вояків Армії УНР у Франції у 1930 р. за сприяння Міністерства військових справ і уряду УНР загалом виступило з ініціативою з нагоди 222-ліття битви під Полтавою здійснити покладання вінка на могилу шведського короля Карла XII. Керівництво організації у цій акції вбачало не лише патріотичну складову, а й вважало, що так українські вояки нагадають «відповідним політичним європейським чинникам про відрубність українського народу від московського, та про невпинне продовження боротьби нащадками гетьмана Мазепи за волю України...»⁴⁵. Воно також звернулося до військових емігрантів у Румунії і Чехословаччині із закликом підтримати цю акцію.

Отже, В. Сальський брав активну участь у налагодженні життя українських військових емігрантів міжвоєнного періоду. Завдяки його зусиллям як міністра військових справ УНР в екзилі вдалося заснувати громадські організації, що об'єднували у своїх лавах колишніх вояків. Вони ставили за мету захист їх прав та інтересів перед урядами держав, на території яких проживали емігранти, і працювали в цьому напрямі. Також вдалося налагодити агентурну мережу, яка працювала над організацією національно-культурного життя українців на місцях. В. Сальський працював над розширенням освітніх і кадрових можливостей вояків, зростанням їх національної самосвідомості, утвердженням у їхньому середовищі ідеї відновлення Української держави.

REFERENCES

1. Dvirna, K., & Kunts, S. (2016). Povoienna dolia armii UNR u 20–30-ti roky XX stolittia. *Istoriia v ridnii shkoli: naukovo-metodychnyi zhurnal (Kyiv)*, 6, 3 [in Ukrainian].
2. Józef Piłsudski Institute of America. Archival Collections Online. *Fonds «Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce»*, 701/7/4, 22. Retrieved from <http://archiwa.pilsudski>.

⁴³ Українська політична еміграція... С. 373.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. С. 387.

- org/dokument.php?nonav=0&nrrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6009 [in Ukrainian].
3. Kolianchuk, O. (2000). *Ukrainska viiskova emihratsiia u Polshchi (1920–1939)*. Lviv [in Ukrainian].
 4. Kolianchuk, O., Lytvyn, M., & Naumenko, K. (1995). *Heneralitet Ukrainskykh vyzvolnykh zmahan. Biohramy heneraliv ta admiraliv ukrainskykh viiskovykh formatsii pershoi polovyny XX stolittia*. Lviv [in Ukrainian].
 5. Komar, V. (2011). Emihratsiia UNR v politytsi prometeizmu Polshchi 30-kh rokiv XX st. *Chornomorskyi litopys*, 3, 19 [in Ukrainian].
 6. Livytskyi, M. A. (1984). *DTS UNR v ekzylu mizh 1920 i 1940 rokamy*. Munich; Philadelphia [in Ukrainian].
 7. Lozytskyi, V. S. (Ed.). (2008). *Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945: Dokumenty i materialy*. Kyiv: Parlamentske vyd-vo [in Ukrainian].
 8. Plazova, T. (2008). Ukrainska politychna emihratsiia u pershii polovyni 20-kh rokiv XX st. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku*, 20, 118–121 [in Ukrainian].
 9. Shvahuliak, M. (1992). Ukrainska politychna emihratsiia v Nimechchyni u 30-kh rokakh XX st. Proceedings of the International Scientific Conferences: *Ukrainska emihratsiia. Istoriiia i suchasnist*. (pp. 316–334). Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
 10. Skorych, L. V. (2013). Ukrainska viiskova emihratsiia u Polshchi (1921–1924 rr.). *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»*. *Derzhava ta armiia*, 752, 136–139 [in Ukrainian].
 11. Sribniak, I. (1997). *Obezzbroiena, ale neskorena: Internovana Armiia UNR u taborakh Polshchi y Rumunii (1921–1924 rr.)*. Kyiv; Philadelphia [in Ukrainian].
 12. Sribniak, I. (2006). Pochatky ukrainskoi viiskovoi emihratsii na Balkanakh (1921–1923 rr.). *Viiskovo-istorychnyi almanakh*, 2, 45–55 [in Ukrainian].
 13. Sribniak, I. (2018). «Ne hnyite v barakakh, tvorit zhyttia tut, na tsomu malenkomu misti, ohorodzhenomu drotamy...» (Povsiakdennia internovanykh voiakiv-ukraintsiv u Aleksandrovi (Polshcha) u vysvitleni taborovoi periodyky, 1921 r.). *Yevropeiski istorychni studii*, 10, 217–252 [in Ukrainian].
 14. Sribniak, I. (2018). Osoblyvosti sotsializatsii voiakiv-ukraintsiv armii UNR pislia yikh perekhodu na tsyvilnyi stan (seredyna 1920-kh rr.). *Science Rise*, 10, 10–13 [in Ukrainian].
 15. Valiiskyi, A. (2009). Heneral Volodymyr Salskyi. *Visti kombatanta*. Retrieved from http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2009/02/blog-post_03.html [in Ukrainian].
 16. Zabolotniuk, V. (2016). Stanovlennia ukrainskoi viiskovoi emihratsii v Nimechchyni (1918–1939). *Skhid (Mariupol)*, 6 (146), 60–64 [in Ukrainian].

Denys KAMENTSEV

THE ROLE OF VOLODYMYR SALSKEYI IN THE ORGANIZATION UKRAINIAN MILITARY EMIGRATION (1921–1940)

The study considers the issue of saving the tradition of Ukrainian statehood in emigration, which is essential and challenging in modern historiography. It is noted that the contribution of individuals to the organization of emigrant life, preservation of national culture and identity remains poorly investigated, despite the considerable interest of researchers in its institutional

level – the activities of Ukrainian political, public and cultural organizations and societies. At the personal level, on the example of Volodymyr Salskyi, the contribution to the cause of the organization of Ukrainian military emigrants' life was investigated. The basic directions of V. Salskyi's activity regarding preserving the wholeness, structure and combat capability of the UNR's Army, improving the material and living conditions of the former military, increasing their educational level, professional skills (through the organization of various military training courses and training of former UNR officers), as well as supporting the patriotic spirit were analyzed. The strategy and practical steps of V. Salskyi as the Minister of Military Affairs in exile for providing activities of emigrant political and public structures in various foreign centers such as Poland, Czechoslovakia, France, and Bulgaria are presented. In particular, the focus is on personnel policy, the creation of a human intelligence network that not only carried out intelligence assessment in the region but also tried to consolidate Ukrainians, organized their national and cultural life in new places.

Keywords: Ukrainian military emigration, Volodymyr Salskyi, UNR State Center, UNR Ministry of Military Affairs.

УДК 94:[929В.ПРОХОДА:355.257.7](439.5)''1914/1918''

DOI: 10.33402/ukr.2018-31-203-212

Наталія КРАВЕЦЬ

*методист кафедри гуманітарних наук
Національної академії сухопутних військ
ім. гетьмана П. Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7455-3236>
e-mail: kravets.natala@gmail.com*

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ ПРОХОДИ В ТАБОРАХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано національно-культурну діяльність Василя Прохода в таборах військовополонених Австро-Угорщини в роки Першої світової війни. Передусім з'ясовано етапи військової служби в російській армії напередодні та в роки Великої війни (1912 р. – початок служби в 51-му пішому Литовському полку в м. Сімферополі; 1913 р. – курси прапорщиків резерву; листопад 1914 р. – звання прапорщика; Австро-угорський фронт Першої світової війни; зима 1914–1915 рр. – участь у Карпатській операції російської армії, полон). Висвітлено перебування в таборах військовополонених (Йозефштадт (Йозефів), Ліберці, Брюкс (Мост), Терезієнштадт (Терезін) – етапи його національного самосвідомлення. Констатовано, що формуванню національної самосвідомості В. Прохода сприяли різні чинники: передусім, знайомство з К. Курилом, програмними документами Союзу визволення України (СВУ), створення українських бібліотек, хорів, драматичних гуртків у таборах, читання творів Т. Шевченка, М. Вовчка й ін.

Досліджено громадську діяльність В. Прохода в таборах військовополонених, його внесок в організацію українського життя в них. Значну увагу приділено висвітленню побутових умов проживання в таборах (за його спостереженнями). Схарактеризовано особливості міжнаціональних взаємин у тих, де перебував В. Прохода, у контексті революційних подій в Російській імперії 1917 р. З'ясовано сприйняття і ставлення національно свідомих українців (військовополонених), зокрема В. Прохода, до створення Української Центральної Ради, I та II Універсалів Центральної Ради, постанов перших військових з'їздів в Україні, більшовицького перевороту в Росії в жовтні 1917 р. тощо порівняно з оцінками цих подій росіянами (військовополоненими). З'ясовано обставини, що відкрили можливості формування з військовополонених українських дивізій та відправлення їх у розпорядження уряду Української Народної Республіки (УНР) у першій половині 1918 р. Представлено останні місяці перебування В. Прохода в таборах військовополонених за умов погіршення стану його здоров'я, обставини повернення в Україну після гетьманського перевороту П. Скоропадського.

Ключові слова: Василь Прохода, національно-культурна діяльність, табори військовополонених, Австро-Угорська монархія.

Після відновлення незалежності України предметом численних наукових досліджень в історичній науці стала військова, громадсько-політична діяльність цілої плеяди представників української еліти другої половини XIX–XX ст. До неї по праву належав Василь Прохода (1890–1971) – український військовий, громадсько-політичний діяч, підполковник Армії УНР, військовий історик. В українській історіографії відсутні праці, присвячені його громадсько-політичній і військовій діяльності.

Мета дослідження – проаналізувати військову та громадсько-політичну діяльність В. Проходи в роки Першої світової війни, зокрема в таборах військово-полонених Австро-Угорщини. Джерельна основа статті – матеріали архівно-кримінальної справи В. Проходи, що перебувають у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ)¹, його мемуарні праці².

30 вересня 1912 р. В. Прохода розпочав військову службу в 51-му пішому Литовському полку у м. Сімферополі – його призначено в 10-ту роту 4-го батальйону³. Весною 1913 р. закінчив курси прапорщиків резерву, відбув перший підстаршинський іспит. Після цього повернувся в роту для практичного проходження служби, щоби при звільненні з резерву скласти іспит на одержання звання прапорщика (хорунжого). Після військових маневрів улітку 1913 р. полк повернувся «на свою зимову стоянку» до казарм у Сімферополі, де В. Прохода виконував обов'язки чотового підстаршини: допомагав старшому підстаршині у проведенні занять зі стрільби, вивченні статутів, польових тактичних занять⁴.

Початок Першої світової війни В. Прохода зустрів у літньому полковому таборі в Севастополі. У зв'язку зі вступом Росії у війну скасовано військові маневри у Криму. Кількома ешелонами полк відбув на Австро-угорський фронт, проте В. Прохода, всупереч його бажанню, відряджено до військової школи в Тифліс (Тбілісі). Дізнавшись про запізнення на навчання у Тифліській школі, він повернувся до полку в Сімферополі, де його зараховано до складу 3-ї роти резервного батальйону і тут він проводив навчання з мобілізованими резервними вояками. У середині жовтня 1914 р. при штабі 64-ї резервної дивізії в Севастополі склав іспит на одержання звання прапорщика, а 15 листопада 1914 р. його присвоєно. «Особливої радості мені це підвищення не принесло і я ще пару днів ходив з наплечниками (“погонями”) вільноприділеного», – згадував В. Прохода⁵.

У жовтні–листопаді 1914 р. підготовлено для відправки на фронт дві маршові роти по 250 вояків. 17 листопада 1914 р. командир батальйону підполковник Богаєвський скликав нараду офіцерів, на яку запросив В. Проходу. На порядку денному було питання про відправку на фронт маршових рот і призначення для них командира з офіцерського складу. «Коли з доповідей командирів рот з'ясовано,

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 74412фп. Арк. 12–13.

² Прохода В. Думки про Правду. До історії постання української нації. Дрогобич, 2009. 569 с.; Прохода В. Записки до історії Сірих (Сірожупанників). *За Державність. Матеріали до історії Війська Українського*. Каліш, 1935. 36. 1. С. 75–128; Прохода В. Записки непокірливого. Історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця. Торонто, 1967. Ч. 1.

³ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ, 2007. Кн. 1. URL: <https://coollib.com/b/178327/read#t16>

⁴ Коваль Р. Важкий шлях кубанця Василя Проходи. *Думки про Правду. До історії постання української нації*. Дрогобич, 2009. С. 5–7.

⁵ Прохода В. Записки непокірливого... С. 168–169.

що все вже підготовлено для відправки на фронт, Богаєвський запитав, хто з панів офіцерів хотів би стати за командира маршових рот. Було на тому зібранні щось біля десятка покликаних з резерва та нових прапорщиків. Бажаючих добровільно їхати на фронт не зголосилось»⁶. Але В. Прохода погодився.

20 листопада 1914 р. виїхав з ешеленом двох маршових рот у кількості 500 вояків. На ст. Джанкой до ешелону приєднано ще 15 вагонів із написом: «“40 человек – 8 лошадей”», в яких були також дві маршових роти резервового батальйону з м. Феодосії»⁷.

Прибувши в розпорядження штабу 14-ї дивізії та озброївши вояків, роти В. Проходи виїхали зі Львова до Старого Самбора. «В штабі дивізії мої дві роти, в яких залишилось трохи більше трьохсот вояків, були послані на поповнення 53 пішого Волинського полку. В мирний час він мав свій осідок в Кишиневі на Бесарабщині, а тепер стояв в напівукраїнському селі, назви якого не пам'ятаю. Було воно десь на захід від Сянока»⁸, – згадував В. Прохода. Він залишився в 53-му Волинському полку, навіть не зробивши спроби перейти в свій старий 51-й Литовський, що був на позиції по сусідству. Волинський полк у боях восени 1914 р. зазнав великих втрат і перебував у резерві, отримуючи поповнення. Командир був ним задоволений. Він розподілив вояків В. Проходи між ротами 4-го батальйону, а його призначив командиром 14-ї роти»⁹.

Під час Карпатської операції під командуванням генерала Брусилова 14-та дивізія повела наступ на відтинку між Дуклянським і Лупківським перевалами. На початку 1915 р. В. Прохода потрапив у полон – його вивезли до столиці Австро-Угорської монархії. З Відня він прибув до колишньої фортеці Йозефштадт (Йозефів) у Чехії, де перебував невеликий табір для сотні полонених офіцерів у будинку колишнього військового управління. «Нас розмістили в кімнатах по 2–3 особи на двох поверхах з вільним рухом по всьому будинку та з виходом на подвір'я для прохідки. Лише на вулицю без конвою не можна було виходити. Також заборонялось розмовляти з вікон через вулицю з мешканцями сусідніх домів. Полоненим обер-офіцерам було визначено на утримання по 120 корон місячно, з яких 90 корон утримувалось на харчування, а 30 корон видавалось на руки на кишенькові видатки та підтримання в належному порядку одягу та білизни. Штаб-офіцери діставали на 30 корон більше. Видавали гроші кожної декади по 10 корон»¹⁰, – згадував В. Прохода. Пробув він у Йозефові 10 днів, а потім його і ще близько 20 офіцерів, переважно старших рангів, перевели до Ліберців у Північній Чехії.

У Ліберцях В. Прохода перебував півтора місяці, а потім його і ще близько 30 офіцерів, переважно прапорщиків, перевезли до Брюкса (Моста) в Північно-Західній Чехії, до побудованого за містом табору спеціально для полонених офіцерів, що складався з 10 бараків. Він перебував в одній кімнаті з прапорщиком Володимиром Вдовиченком, студентом Київської політехніки, та прапорщиком Рудольфом

⁶ Биковський Л. Пам'яті полковника Василя Проходи. *Свобода* (США). 1971. 24 листопада; Прохода В. Записки непокірливого... С. 169.

⁷ Прохода В. Записки непокірливого... С. 170.

⁸ Биковський Л. Пам'яті полковника Василя Проходи. *Свобода*. 1971. 24 листопада; Прохода В. Записки непокірливого... С. 169.

⁹ Прохода В. Записки непокірливого... С. 174–175.

¹⁰ Там само. С. 188–189.

Бендліним, українським німцем, який був за перекладача у відносинах із німецькою адміністрацією¹¹. Вони з цікавістю стежили, читаючи німецькі часописи, за перебігом воєнних подій. «Спочатку ми тішились чутками про можливість сепаратного миру між Росією та Австро-Угорщиною, але, коли під німецьким контрнаступом російської армії були примушені залишити Галичину, надії на скорий мир вже нас не радували. Кількість полонених офіцерів збільшилась так, що з 10 бараків 8 були заповнені»¹².

Під час однієї з прогулянок група полонених здійснила невдалу спробу втечі. «Втікачів посадили на місяць до в'язниці, а тих, що були на прогульці, а також, що мешкали в одних кімнатах з утікачами, послали до так званої "тюрми семісот" у фортеці Терезієнштадт (Терезін) в Чехах»¹³. У цьому таборі фактично перебувало у великих казематах близько 500 полонених офіцерів і 3 десятки полонених вояків, які виконували роль обслуги.

Василь Прохода познайомився в таборі з прапорщиком Костем Курилом, «скромним невеликого росту типовим українцем»¹⁴. Він відрізнявся від інших читанням книг. Кость Курило дав Проході Шевченкового «Кобзаря», зголом той із захопленням прочитав твори Марка Вовчка. «Спочатку фонетичний правопис справляв мені деякі труднощі в читанні, – згадував він, – але скоро я освоївся з ним. В моїй пам'яті воскресали забуті українські слова та вирази й легко засвоювались нові літературні. Національне освідомлення захопило мене цілком»¹⁵.

За кілька тижнів В. Прохода ініціював заснування гуртка читачів української літератури для спільного набуття нових книг. З 500 офіцерів Терезінського табору спочатку записалося 17. Підготовлений проект статуту мав затвердити старший із полонених офіцерів полковник Гавронський, який відповідав перед австрійською комендатурою за внутрішній порядок у житті табору, його контролю підлягала чинність усіх організацій. Від ініціативної групи українського гуртка уповноважили В. Проходу просити про затвердження¹⁶. Проте його так і не затвердили.

Кость Курило погоджувався з політичною платформою СВУ¹⁷, а тому на зборах висміював залякування полковника Гавронського. Обговоривши справу, вирішено заснувати Гурток членів української бібліотеки самочинно без затвердження постанови старшим табору. Серед сотень українців, що перебували в таборі, статут підписало лише 12 осіб, які обрали Кедринівського головою гуртка, В. Проходу – секретарем, а бібліотекарем став К. Курило. Членський внесок становив 3 кор. місячно. На ці гроші придбано нові книги, яких уже в 1917 р. було понад 500. Поступово впродовж півроку таборове громадянство почало вважати звичайним

¹¹ Коваль Р. Важкий шлях кубанця Василя Проходи... С. 12–13; Прохода В. Записки непокірливого... С. 189.

¹² Прохода В. Записки непокірливого... С. 190.

¹³ Срібняк І. Український гурток у таборі полонених офіцерів російської армії Терезієнштадт в Австро-Угорщині (1916 – червень 1917 рр.). *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ, 2011. Т. 12. С. 44; Прохода В. Записки непокірливого... С. 191.

¹⁴ Коваль Р. Важкий шлях кубанця Василя Проходи... С. 12. Прохода В. Записки непокірливого... С. 193.

¹⁵ Прохода В. Записки непокірливого... С. 193.

¹⁶ Коваль Р. Важкий шлях кубанця Василя Проходи... С. 13. Прохода В. Записки непокірливого... С. 194–195.

¹⁷ Патер І. Г. Союз визволення України і формування національних військових частин. *Галичина*. Івано-Франківськ, 2001. Вип. 5–6. С. 171; Прохода В. Думки про Правду... С. 120.

явищем, що поряд із російською бібліотекою почала існувати українська, а гуртування «малоросів» перестало бути підозрілим. Також свій гурток створили й поляки.

Завдяки ініціативі братів-співаків С. і В. Калитенків із Києва створено український хор, запросивши до нього аматорів українців, з яких переважно склався російський¹⁸. Колишній артист харківської драматичної трупи М. Костенко задумав організувати українську драматичну трупу. Першою поставлено комедію «Сватання на Гончарівці», що мала великий успіх. Великою популярністю користувалися історичні п'єси: «Степовий гість», «Невольник», а з побутових – «Мартин Боруля», «Суета». Також поставлено «Наталку Полтавку», «Запорожець за Дунаєм»¹⁹.

Успіхи хору та драматичного гуртка впливали на національне освідомлення українців за походженням, що переважали серед полонених офіцерів, хоча кількість тих, що відверто називали себе такими, не перевищувала півсотні. Навіть після Лютневої революції 1917 р. і створення Центральної Ради більшість не хотіла порвати зв'язку з російською демократією, яка негативно ставилася до національного відродження, вбачаючи в цьому «порушення єдиного революційного фронту». «Малороси виявляли певну обережність, а поза цим стало відомим, що наша бібліотека має зв'язок з Президією СВУ у Відні, від якої діставала “Вістник СВУ” та інші видання. Це багатьох насторожувало проти такого зв'язку з СВУ, бо, мовляв, в цьому є порушення вірності Росії, що є спільною батьківщиною для всіх народів», – згадував В. Прохода²⁰.

Після перших універсалів Центральної Ради та вимог національно-територіальної автономії, російські демократи заговорили з українцями в таборі по-іншому. На зборах офіцерів проти будь-яких нових порядків гостро виступали монархісти – прихильники полковника Гавронського й частина кадрових офіцерів, для яких сама думка про республіку в Росії була дивовижною. Але всі вони залишалися у значній меншості. Незважаючи на велику кількість нейтральних, більшість демократично налаштованих офіцерів ухвалила визнати Тимчасовий російський уряд законним Російської Республіки, а себе – звільненими від присяги імператорові Миколі II. Для управління внутрішнім життям у таборі, на місце полковника Гавронського, обрано комітет, до якого ввійшли представники таборових гуртків і кооперативного товариства. Від українців – Кедринівський, Костенко й Калитенко²¹.

Після такого перевороту громадське життя в таборі ожило. З ініціативи членів і прихильників соціал-демократичних партій відбувалися прилюдні доповіді про політичне становище, на яких виникали дискусії між прихильниками соціалістичних партій та кадетами. Останні захищали свої погляди про конституційну монархію. Але як праві, так і ліві стояли на позиціях неподільності Росії охопно з Фінляндією й Польщею. Коли ж почали говорити про національно-культурну, а пізніше – національно-територіальну автономію України, то це спричинило здивування, а пізніше, після I Універсалу Української Центральної Ради й наміру українізації військових частин, майже всі одноставно зі соціалістами були обурені вимогами

¹⁸ Прохода В. Записки непокірливого... С. 198.

¹⁹ Патер І. Г. Союз визволення України і формування національних військових частин. С. 170; Прохода В. Думки про Правду... С. 121.

²⁰ Прохода В. Думки про Правду... С. 120; Прохода В. Записки непокірливого... С. 200.

²¹ Прохода В. Записки непокірливого... С. 202–203

українців, «бо вбачали в цьому сепаратизм, невдячність до великоруського народу та непошану до російської культури»²².

Співжиття українців із росіянами все більше ускладнювалося і стало неможливим. Австрійська комендатура прислухалася до вимог українців і поляків та перевела їх до барачного відділу табору. В. Прохода з К. Курилом часто відвідували Український клуб, де переглядали часописи й журнали, дискутували щодо доповідей про події в Росії і на фронті. Зокрема, після реферату про республіканський устрій та обласну самоуправу виступив у дискусії В. Прохода, доводячи, що «обласна самоуправа не може бути однаковою для всіх губерній та областей Росії, бо мають бути узглядені національно-культурні, а також в залежності від кліматично-географічних чинників господарські й економічні потреби країв, до яких може належати по кілька областей, які мають бути об'єднані в автономні частини республіки»²³. Виступ спричинив дводенне гостре обговорення. На дискусіях у клубі українці все більше розходилися з росіянами в поглядах щодо майбутнього статусу України. Кость Курило підтримував поштовий зв'язок із членом президії СВУ Андрієм Жуком, який порадив українцям просити місцеву комендатуру Австрійської військової адміністрації дозволу українізації якогось офіцерського табору (за прикладом українізованого козацького у Фрайштадті (Австрія))²⁴.

Для українізації в Чехії найбільше надавався офіцерський відділ табору полонених у Йозефові, де був також український гурток. У ньому переважали штаб-офіцери – російські монархісти. Тоді українці звернулися до Президії СВУ з проханням про посередництво перед військовим міністерством про переведення їх до Фрайштадта для національно-культурної праці серед полонених козаків. Міністерство не дозволило перебувати офіцерам в одному таборі зі звичайними вояками та визначило для українізації офіцерський відділ у Йозефові. За цих умов полонених росіян почали звідти вивозити, незважаючи на протести штаб-офіцерів, а на їх місце прибували українці з інших таборів. На початку червня 1917 р., після I Українського військового з'їзду в Києві, В. Прохода прибув до Йозефова з Терезіна разом із 20 українцями. Тоді українізація Йозефського табору закінчилася – там зібралося близько 120 українців²⁵.

Українці підготували для організації внутрішнього життя статут Громади полонених старшин українців у Йозефові. Головою управи обрано сотника Петра Ганжу, родом із Чернігова, прихильника українських соціал-демократів. Утворилися гуртки, з яких найдіяльнішими були драматичний із режисером Костенком і співоочий із Калитенком. Проводили курс української мови й історії України. Видавали стінний часопис – тижневик «Наш Голос», до редакційної колегії якого входили: Я. Сич (учитель із Херсонщини), В. Прохода та М. Букшований²⁶. К. Курило завідував бібліотекою, що мала понад 1 000 книг охопно з творами класиків української

²² Патер І. Г. Союз визволення України. Проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 232; Прохода В. Записки непокірливого... С. 203.

²³ Прохода В. Записки непокірливого... С. 205.

²⁴ Патер І. Г. Фрайштадська республіка. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки»*. Львів, 2002. Вип. 4. С. 88.

²⁵ Прохода В. Вплив «Фрайштадтської республіки» і СВУ на українську чинність у старшинських таборах у Терезіні та Йозефові. *Союз визволення України. 1914–1918*. Нью-Йорк, 1979. С. 54–55.

²⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 74412фп. Арк. 46–47.

літератури, восьмитомною «Історією України-Русі» М. Грушевського, «Записками Наукового товариства ім. Шевченка», річниками «Літературно-наукового вістника», «Хати» й інших журналів. Щотижня відбувалися політичні віча, на яких обговорювали події в Україні та національний рух у військових частинах російської армії. Полонені українці в таборі вітали постанови I і II Українських військових з'їздів та I Універсал Української Центральної Ради про національно-територіальну автономію України. Проте не у всіх пунктах погоджувалися зі змістом II Універсалу²⁷.

Управа громади встановила зв'язок із Президією СВУ у Відні й управами громад полонених українських вояків у Фрайштадті, Раштадті, Зальцведелі, Вецлярі та старшинським табором у Ганновер-Мюндені²⁸. Від них отримували їхні друковані тижневики «Громадська Думка», «Розвага» і «Вільне Слово». Ці часописи інформували про національно-культурну діяльність в їхніх таборах. Національно свідомі українці все більше доходили до переконання про необхідність мати власне військо та потреби творення з полонених вояків військових частин для захисту незалежності Української держави.

В. Прохода вважав, що в «духово-культурній чинності основним було національне усвідомлення, бо на цьому український нарід був найбільше покривджений. Але в більшості ми не були байдужі до соціальних питань. В останньому ми орієнтувались на загальний настрій в козацьких таборах, а крім того, серед нас не було ані аристократів, ані буржуазного елемента в загальному небольшевицькому розумінні цього слова. Тому наші симпатії були на стороні соціалістичних політичних партій демократичного напрямку. Тон в національно-освідомлюючій праці в таборах давав СВУ, який мав в своєму складі соціалістів і пропагував переважно соціал-демократичні погляди. Монархістів та прихильників якоїсь диктатури серед нас не було»²⁹. Нерішучість і недоцільні дебати в Українській Центральній Раді з пошуком порозуміння із «російською демократією» та негативне ставлення соціалістичних партій до організації власного національного війська українськими полоненими в Йозефові не сприймали. Возвеличену більшовиками пізніше Велику жовтневу соціалістичну революцію вважали звичайним державним переворотом, що був «логічним вислідом ходу революційних подій в Росії в наслідок нерозумної політики Тимчасового правительства Керенського, а тому раді були його падінню, бо це звільняло УЦР від якихось зобов'язань перед ним. Той переворот був внутрішньою справою росіян, а тому нам не було чого до нього втручатись. Україна мала в ході революційних подій йти своїм шляхом»³⁰.

У листопаді 1917 р. стан здоров'я В. Проходи внаслідок постійного недоїдання настільки погіршав, що медична комісія визнала його напівінвалідом і у грудні відправила до пересильного табору в Мості, звідки проводився обмін полонених через нейтральну Швецію. Проте після більшовицького перевороту системна і послідовна діяльність Червоного Хреста порушилася. У зв'язку з цим сподівання В. Проходи на швидкий виїзд додому видавалися марними. У нього виявили ослаблену роботу серця із зупинками через виснаження організму від голодування. У пересильному таборі зв'язок із виявами життя в таборах полонених українців перервався. Лише

²⁷ Прохода В. Вплив «Фрайштадтської республіки» і СВУ... С. 55.

²⁸ Прохода В. Думки про Правду... С. 120.

²⁹ Прохода В. Записки непокірливого... С. 209.

³⁰ Там само. С. 210–211.

з німецьких часописів одержував скупі повідомлення про події в Україні, бо в них більше мовилося про більшовицький рух у Росії³¹.

На початку січня 1918 р. В. Прохода отримав листа від К. Курила з Йозефова, з якого дізнався про намір формування в Австрії та Німеччині дивізій із полонених українців, які будуть направлені в розпорядження Уряду УНР. Наприкінці лютого написав про виїзд до Фрайштадта сотника П. Ганжі з чотирма старшинами для початку формування полку з полонених вояків-українців, про підготовку до виїзду більшої групи старшин. Тому В. Прохода міг би просити комендатуру пересильного табору, щоб його й інших, охочих взяти участь у формуванні, повернули до Йозефова. Але в той час стан його здоров'я був настільки поганим, що потребував санаторного лікування. До того ж надія на виїзд в Україну стала реальною, тому він вирішив «сидіти й не рипатись»³².

Наприкінці квітня 1918 р. українським полоненим повідомлено про можливість повернутися в Україну, про угоду між відповідними установами обох країн. Зголосилися до виїзду в Київ близько 20 старшин. «Їхати ми могли вільно в пасажирських потягах лише в супроводі представника Червоного Хреста. З радісними надіями ми виїхали з Мосту, проїхали Прагу й лише Львовом зацікавились, пробувши в ньому пару годин. Мав він сліди війни, що залишила багато руїн не лише в ньому, але й перед ним та за ним. Не відчувалось в ньому бадьорого життя. Коли ми приїхали до Волочиська, було це 1 травня, наш радісний настрій був несподівано охолоджений вісткою, що в Києві стався переворот, що Центральної Ради вже немає, а є новий уряд генерала Скоропадського, який за підтримкою німців проголосив себе Гетьманом Української Держави, а УНР скасованою»³³, – згадував пізніше В. Прохода.

Отже, В. Прохода в роки Першої світової війни брав участь лише у Карпатській операції взимку 1914–1915 рр. Більшу частину війни (1915–1918) перебував у таборах військовополонених в Австро-Угорщині, де відбувалася еволюція його світогляду в напрямі національного самоусвідомлення себе українцем. Його національно-культурна праця в таборах спряла формуванню у військовополонених українців національної свідомості, розуміння процесів державного відродження в Україні 1917–1918 рр.

REFERENCES

1. Bykovskiy, L. (1971, Lystopad 24). Pamiati polkovnyka Vasyliya Prokhody. *Svoboda* (SShA) [in Ukrainian].
2. Koval, R. (2009). Vazhkyi shliakh kubantsia Vasyliya Prokhody. *Dumky pro Pravdu. Do istorii postannia ukrainskoi natsii*, 5–7 [in Ukrainian].
3. Pater, I. H. (2000). Soiuz vyzvolennia Ukrainy. *Problemy derzhavnosti i sobornosti*, 232 [in Ukrainian].

³¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 74412фп. Арк. 56–57; Прохода В. Записки непокірливого... С. 211.

³² Биковський Л. Пам'яті полковника Василя Проходи. *Свобода*. 1971. 24 листопада; Прохода В. Записки непокірливого... С. 213.

³³ Прохода В. Записки непокірливого... С. 214.

4. Pater, I. H. (2001). Soiuz vyzvolennia Ukrainy i formuvannia natsionalnykh viiskovykh chastyn. *Halychyna*, 5–6, 171 [in Ukrainian].
5. Pater, I. H. (2002). Fraishtadska respublika. *Visnyk Lvivskoi komertsii noi akademii. Seria "Humanitarni nauky"*, 4, 88 [in Ukrainian].
6. Prokhoda, V. (1935). Zapysky do istorii Sirykh (Sirozhupannykiv). *Za Derzhavnist. Materiialy do istorii Viiska Ukrainskoho*, 1, 75–128 [in Ukrainian].
7. Prokhoda, V. (1967). *Zapysky nepokirlyvoho. Istoriia natsionalnoho usvidomlennia, zhytтя i diialnosti zvychainoho ukrainsia* (Vol. 1). Toronto [in Ukrainian].
8. Prokhoda, V. (1979). Vplyv "Fraishtadtskoi respubliky" i SVU na ukrainsku chynnist u starshynskykh taborakh u Terezini ta Yozefovi. *Soiuz vyzvolennia Ukrainy 1914–1918*, 54–55 [in Ukrainian].
9. Prokhoda, V. (2009). *Dumky pro Pravdu. Do istorii postannia ukrainskoi natsii. Drohobych* [in Ukrainian].
10. Sribniak, I. (2011). Ukrainyky hurtok u tabori polonenykh ofitseriv rosiiskoi armii Terezienshtadt v Avstro-Uhorshchyni (1916 – cherven 1917 rr.). *Pamiatky: arkhеоhrafichnyi shchorichnyk*, 12, 44 [in Ukrainian].
11. Tynchenko, Ya. Yu. (2007). *Ofitseryskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1917–1921)* (Vol. 1). Kyiv. Retrieved from <https://coollib.com/b/178327/read#t16> [in Ukrainian].

Nataliia KRAVETS

NATIONAL AND CULTURAL ACTIVITIES OF VASYL PROKHODA IN POW CAMPS DURING THE FIRST WORLD WAR

The article deals with the national-cultural activities of Vasyl Prokhoda in the POW camps in Austria-Hungary during the First World War. First of all, the stages of military service in the Russian army on the eve and during the Great War have been clarified (1912 – beginning of service in the 51st Lithuanian Regiment in Simferopol; 1913 – courses of the reserve ensigns; November 1914 – the rank of ensign; the Austro-Hungarian front of the First World War; winter 1914–1915 – participation in the Carpathian Operation of the Russian Army, captivity). Special attention is paid to his staying in the POW camps (Josefstadt, Liberec, Brux (Most), Theresienstadt (Terezin), stages of his national identity evolution. It stated that the formation of V. Prokhoda's national identity was facilitated by various factors: first of all, acquaintance with K. Kuril, program documents of the Union for the Liberation of Ukraine, creation of Ukrainian libraries, choirs, drama clubs in the camps, reading of works by T. Shevchenko, M. Vovchka, etc. The author also investigates the public activities of V. Prokhoda in the POW camps, his contribution to the organization of Ukrainian life there, highlights living conditions in the camps (according to his observations), as well as specifics of inter-ethnic relations against the backdrop of events of the Russian Revolution 1917. The perception and attitude of nationally conscious Ukrainians (prisoners of war), in particular, V. Prokhoda, to the creation of the Ukrainian Central Rada, its I and II Universals, the resolutions of the first military congresses in Ukraine, the Bolshevik coup in Russia in October 1917, compared to the estimates of these events by Russians (prisoners of war). The circumstances that opened the possibility of forming Ukrainian divisions of prisoners of war and sending them to disposal of the Government of the Ukrainian People's Republic (UNR) in the first half of 1918 were clarified. The last months of V. Prokhoda's staying in the

POW camps under conditions of his health deterioration, the circumstances of his returning to Ukraine after the coup of P. Skoropadskyi are presented.

Keywords: Vasyl Prokhoda, national and cultural activity, POW camps, Austro-Hungarian Monarchy.

Юрій ОСІНЧУК

кандидат філологічних наук

науковий співробітник відділу української мови

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4045-1044>

e-mail: osinchuk@gmail.com

ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ БОЖИХ ОСІБ, СВЯТИХ І АНГЕЛІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ СЛОВНИКУ ЗА РЕДАКЦІЄЮ ЄВГЕНА ТИМЧЕНКА

На матеріалі різножанрових і різностильових українських писемних пам'яток, що увійшли до джерельної бази «Історичного словника українського язика» за редакцією Є. Тимченка, в діахронному аспекті досліджено релігійну лексику, зокрема лексико-семантичну групу слів, що виражають поняття «Божі Особи, святі, ангели».

Основну увагу звернено на етимологічний аналіз релігійних назв, який полягав насамперед у з'ясуванні їхнього семантичного етимона. Встановлено, що генетично слова досліджуваної лексико-семантичної групи не однорідні, оскільки до її складу входять різні за походженням лексеми, зокрема запозичення з грецької мови, церковнослов'янськими, полонізмами тощо. Окремі церковнослов'янські найменування виникали як семантичні кальки до грецьких слів.

Простежено вживання досліджуваної лексики у стійких і лексикалізованих словосполученнях. З'ясовано особливості функціонування релігійних найменувань у сучасній українській мові. Встановлено, що здебільш усі розглянуті слова збережено до сьогодні в українській літературній мові та церковно-богослужбовій практиці.

Ключові слова: історичний словник, писемна пам'ятка, семантика, словосполучення, церковнослов'янським.

Важливе значення для дослідження української лексики в діахронії мають історичні словники, які документують лексико-семантичне багатство мови, зокрема: «1) слова й значення, успадковані з мови, на ґрунті якої вона розвинулася; 2) слова та значення, що виникли внаслідок лексичної й семантичної деривації від успадкованих коренів та основ, семем; 3) прями лексичні запозичення й кальки»¹.

Уже понад півстоліття над укладанням історичних словників працюють мовознавці-лексикографи відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів). На жаль, з низки причин сьогодні

¹ Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови: монографія. Київ: Наукова думка, 1992. С 7.

маємо тільки один закінчений історичний лексикон – «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» за редакцією Лукії Гумецької [СУМ¹⁴⁻¹⁵]. Из 70-х років ХХ ст. у відділі активно працюють над укладанням «Словника української мови ХVІ – першої половини ХVІІ ст.», опубліковано якого 17 випусків (**А–МОАВИТАНКА**).

Зауважу, що концепцію історичного словника в Україні започаткув «Історичний словник українського язика» за редакцією Є. Тимченка, який з різних об'єктивних та суб'єктивних причин надруковано тільки до слова **ЖЯЛУВАТИ**. Крім цього, у відділі української мови зберігається важлива духовна й наукова спадщина українського народу – картотека «Історичного словника українського язика», яка «в до- і післявоєнні роки складалася в Інституті мовознавства АН УРСР» [ПЗСУМ¹⁴⁻¹⁵: 2]. Відзначу, що цьогоріч виповнюється 100 років від початку створення Постійної комісії історичного словника при Українській академії наук, яку очолив Є. Тимченко².

«Історичний словник українського язика» за редакцією Є. Тимченка фіксує різніманітні лексико-семантичні групи релігійної лексики. На сьогодні вже опрацьовано окремі фрагменти. Проте багато груп релігійної лексики в аспекті діахронії зовсім не досліджено. Питання функціонування релігійної лексики, що виражає поняття «Божі Особи, святі, ангели» також вважаємо таким, яке може бути вивчене на матеріалах «Історичного словника українського язика» за редакцією Є. Тимченка та його картотеки.

За роки української незалежності опрацьовано окремі лексико-семантичні групи релігійної лексики в діахронному та синхронному аспектах: назви церковних чинів та посад³, богослужбових предметів⁴, культових споруд⁵, богослужбово-обрядова лексика⁶, церковно-релігійні терміни-синоніми⁷, назви піснеспівів⁸ тощо. Назви, пов'язані з Божими Особами, святими, ангелами, спорадично розглянуто в дослідженнях Петра Мацькова⁹ й Олександра Мирончука¹⁰. Однак детального

² Кровицька О. В. Українська лексикографія: теорія і практика: монографія. Львів, 2005. С. 27.

³ Бібла С. В. Склад, структура й шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 1997. 215 с.

⁴ Пуряєва Н. В. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2001. 20 с.

⁵ Піддубна Н. В. Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2000. 202 с.

⁶ Осінчук Ю. В. Історія української богослужбово-обрядової лексики: монографія / відп. ред. В. В. Німчук. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. 176 с.

⁷ Ворона І. І. Функціонування церковно-релігійних термінів-синонімів в українських богослужбових текстах: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2014. 20 с.

⁸ Пишна Н. І. Назви піснеспівів в українській мові: синхронно-діахронний аспект: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2016. 18 с.

⁹ Мацьків П. Концептосфера Бог в українському мовному просторі: монографія / відп. ред. С. Я. Ярмоленко. Дрогобич: Коло, 2007. 332 с.

¹⁰ Мирончук О. Я. Назви чинів святості в історії релігійного стилю української мови: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2014. 250 с.

вивчення групи слів, що вказують на Божі Особи, святих та ангелів, на матеріалах «Історичного словника українського язика» за редакцією Є. Тимченка в сучасному мовознавстві немає.

Об'єкт дослідження – назви, пов'язані з Божими Особами, святими й ангелами. Мета – проаналізувати функціонування та вживання релігійних слів, що виражають поняття «Божі Особи, святи, ангели» в «Історичному словнику українського язика» за редакцією Є. Тимченка. Реалізація мети передбачає вирішення таких завдань: виявити назви, пов'язані з Божими Особами, святими й ангелами та похідних від них утворень у різножанрових пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.; встановити походження цих назв; зафіксувати лексичні словосполучення, до складу яких входять досліджувані слова; з'ясувати долю аналізованих лексем у сучасній українській літературній мові та церковній практиці. Основні методи – порівняльно-історичний та описовий.

Одержані результати можуть бути використані для написання синтетичних праць з історії церковної лексики, для укладання різних типів словників, зокрема термінологічного, церковно-релігійного, історичного словника української мови.

Цінність цього лексикону для мовознавчих робіт у тому, насамперед, що його джерельна база охоплює період від XIV до XVIII ст. зокрема. Різноманітні писемні пам'ятки, серед яких *акти* (Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда 1612–1699, Акты по історії землевладѣнія въ Малороссіи, Акты, относящіеся къ історіи Западной Россіи, Акты Нѣжинскаго магистрата 1657–1674 та ін.), *судові документи* (Книга декретовая суда консисторского митрополитского Кіевскаго 1693 г.), *заповіти, грамоти* (Грамоты великихъ князей литовскихъ съ 1390 по 1569 гг., Грамота Кіевскаго Митрополита Мисаила къ папѣ Сиксту IV 1476 г.), *літописи* (Лѣтопись Само-видца, Львовская лѣтопись, Хмельницкая лѣтопись), *твори конфесійної* (Тріодъ постная 1627 г., Тріодъ Цвѣтная 1631 р., Четія 1489 р.), *полемічної* (Антиризисъ или апологія противъ Христофора Филалета) та *художньої* (інтермедії, драми, панегірики, поезія) (Драма про Олексія чоловіка божого 1673–1674 pp., Інтермедія XVII–XVIII ст., Різдвяні вірші Памва Беринди, Вѣрши на Воскресеніе Христова 1719 р.) літератури, *епістолярна спадщина* (Листи Лебединського ігумена Філодея Контаровського 1765–1767 pp., Письма преосвященнаго Лазаря Барановича съ примѣчаніями) тощо, які увійшли до канону джерел цього словника, фіксують доволі повно різну релігійну лексику української мови XIV–XVIII ст., зокрема слова, пов'язані з Божими Особами, святими й ангелами.

Зауважу, що у статті проаналізовано релігійну лексику, не тільки ту, яка входить до реєстрової частини «Історичного словника українського язика», а й слова, засвідчені в його ілюстративному матеріалі, що дасть змогу не звужувати дослідження цієї лексики літерами А–Ж (до слова *жялувати*).

Матеріал, який демонструють різноманітні пам'ятки досліджуваного лексикону, дозволяє виділити різні тематичні групи релігійної лексики, назви: виконавців та учасників богослужіння (*архiepiscopъ* 35, *архiepрей* 35, *свѣщенникъ* 27, *попъ* 345, *презвитерь* 745); богослужбових предметів, їх різновидів і частин (*аиръ* 13, *антимись* 25, *псалтырь* 113, *стѣхарь* 647, *чаша* 101); богослужінь (*вечерня* 227, *обедня* 97, *навечерня* 415, *Служба Божая* 7, *утреня* 708); обрядів, священнодій, їх різновидів та частин (*бермоване* 85, *кажєня* 54, *причастє* 135, *розгрєшенє* 135,

рукоположеніє 335); храму та його частин (амбонъ 21, бабинець 45, костель 91, рызниця 35, храмъ 112) тощо.

Чисельно в досліджуваному словнику наведена група слів, що вказують на Божі Особи, святих та ангелів. Лексеми, які входять до неї, представлені грецизмами, спільнослов'янськими назвами, церковнослов'янізмами, полонізмами тощо.

На позначення Бога в різножанрових писемних пам'ятках, зокрема в актах, релігійній, полемічній, художній літературі, літописах, хроніках тощо, вживається спільнослов'янське слово *Богъ* і його фонетичний варіант *Буг* (< *bogъ; споріднене з дінд. bhágha «наділяючий, податель, пан, владика») [ЕСУМ I: 219]: А хто иметь тоє закладывать або от цркви бжъея отдаливать и мьстити ему бгъ. 1377 *Ак.ЗР.** 1, 21 [ІСУЯ: 3]; Ино коли бы его богъ не даи воите с того свѣта сшедь ано на его дѣти сулимовъ има сполна спасти. 1412 *ЮРГр.* № 44 [Ibid.: 24]; Отець естъ Богъ ведле порядку первая персона Бозства безначальный. XVI ст. *Katex.* 55 [Ibid.: 73]; Верещите голоснѣ, подобно ваш буг спить. XVII ст. *Єв.Реш.* 337-6 [Ibid.: 113]; 3 Богомъ не з хлопцемъ жартувати. XVIII ст. *Клим.Вірші.* 21 [Ibid.: 113].

Треба зауважити, що лексема *Богъ* часто виступає як стрижневий компонент різних словосполучень: *Богъ Отець* 'перша особа святої Трійці) Бог Отець' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 3]; наприклад: Правда, котораа себе очесемъ людскимъ арендуєть, от Бга Отца не может надѣатиса заплати. XVII ст. *Рад.Він.* 460 [ІСУЯ: 30]; *Господь Богъ* 'Господь Бог' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 3]: Написаль господь богъ тайность безмѣръную. 1489 *Чет.* 40-6 [ІСУЯ: 73]; Пани Борколабовая... побожне, богобойне, зъ великимъ набоженствомъ принявши святые тайны, душу свою Господу Богу предала. 1594 *Кул.Мат.* I, 63 [Ibid.: 110]; Видѣль Двѣ аггла стоячого з мечем... и ростказал Гсдь Бгъ агглови мечъ сховати. XVII ст. *Крон.Боб.* 107 б [Ibid.: 7]; Котры(и) члкь... бабъ ворожокъ требуєть: – То(и) писани(и) стыхъ ввес законъ пречнищуєть. Не велит бо Гсдь Бгъ бабамъ вѣровати. XVIII ст. *Клим.Вірші* 70 [Ibid.: 44]; *Пань Богъ* 'пан Бог' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 3]: Маю въ Пану Богу надею, ижъ каждый баченя побожного и мудрого прудъший будетъ до веры. XVI ст. *Берест.соб.* 230 [ІСУЯ: 62]; *Христось Богъ* 'Христос Бог' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 3]: Приступилисмо... до обѣрня... новаго старшого, который бы пасль стадо Христа Бога нашего, а намъ всѣмъ былъ, такъ въ церковной администрацыи, яко и въ монастырскомъ строєнію, предводителем. XVII ст. *Гол.П.М.* II, 495 (*Лист Вил.бр.* 1646) [ІСУЯ: 8]; *Предвѣчный Богъ*: Самъ Предвѣчный Бгъ Спитель нашъ Ис Хс апеллаціѣ до себѣ, ани до Бга Отца и Дха стога не оставилъ. XVII ст. *Тит.* 322 (П.Мог.) [ІСУЯ: 27] тощо. Названі номінаційні пари «загалом без змін закріпилися і в сучасному українському лексиконі»¹¹.

Слово *Богъ* фіксуємо у складі усталених висловів – звертань до Бога: *помагай (поможи) Богъ (Боже)* 'Боже помагай' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 4]; наприклад: Помагай Богъ, вшм... , албо вечер добрий. XVIII ст. *Укр.-Р.Арх.* IX, 47 [ІСУЯ: 20]; 3 тоєй присяги моей... бже помози... Амѣнь. XVIII ст. *Вел.Сказ.* 217 [Ibid.: 21]; *хвала Богу* 'хвала Богу' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 4]; Хвала ж Бгу! Впоралисмо сѣно въ годину. XVII ст. *Разг.Паст.* 69 [ІСУЯ: 322]. Лексема *Богъ* як вставне слово входить до сполучень: *дай Боже, не дай Боже*; наприклад: В дорозѣ... дай Бже не блудити. XVIII ст. *Клим.*

* Скорочення цитованих джерел див.: [ІСУЯ: IX–XXIII].

¹¹ Дидик-Меуш Г. Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть: теорія, практика, словник: монографія. Львів, 2018. С. 230.

Вірші 20 [ІСУЯ: 103]; Не дай Бже, абыхъ о тыхъ (апостолах) што злого мовѣль. XVII ст. *Каз.* № 32, 16 [Ibid.: 4]. Окремі з названих сполучень вживають до сьогодні в українській літературній мові [СУМ I: 207]. У пам'ятках української мови слово *Богъ* «найчастіше вживалося у складі конструкцій кількох типів – вставних словосполучень / речень, вигуківих конструкцій та усталених виразів-кліше»¹².

Українські писемні пам'ятки XVII–XVIII ст. лексему *богъ* фіксують ще з антонімічним значенням 'ідол, кумир': Погане в Рымѣ збудували божницю Янусовѣ богови своєму фальшивому. XVII ст. *Гал.Н.н.* 3 [ІСУЯ: 115]; Вторый богъ Волосъ быдлчый. XVII ст. *Жит.Св.* 530 [Ibid.: 161]; Капище древного балвохвалского бога. XVIII ст. *Діар.Хан.* 22 [Ibid.: 53].

Пам'ятки різних жанрів спорадично фіксують іменники-композити з препозитивним компонентом *бог-*:

- *богопріємць* (< *цсл.* богоприимць; гр. θεοδόχος) [Бончев I: 55] '(про Симеона, який першим узяв на руки Ісуса Христа на сороковий день після його народження) богоприємць' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II: 145]; Слово и пророцтво Семиона старушка Богопріємца. XVIII ст. *Пам.укр.м.* II, 135 [ІСУЯ: 112]. Див. у сучасній богослужбовій літературі: *Прав. Симеона Богопріємця й Анни пророчиці* [МПР: 257].
- *богословець* (< *цсл.* богословьць) [Бончев I: 56]. Писемні джерела української мови документують це слово як багатозначне: 1. '(проповідник християнського вчення) богослов, теолог' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II: 147]; Сталася свѣтлость напервѣй разоумнаа: бытность аглѣскаа, яко о томъ згодне всѣ богословци повѣдають. XVII ст. *Транкв.Зерц.* 1 [ІСУЯ: 113]; То видишь ижъ тая хула на отщедшихъ во пустыню, или въ горы, не Златоустого естъ истинного Богословца, але бабяка и домолѣжня. XVII ст. *Арх.ЮЗР.* I, VII, 41–42 [Ibid.: 45]; Стни и фѣлїозофе и теологове и богословци. XVIII ст. *Пам.укр.м.* IV, 308 [Ibid.: 113]; Пишуть богословьци, ижъ то от толь оустануть блискавицѣ великіе. XVIII ст. *Ал.Тим.* 91 [Ibid.]; 2. '(титул євангелиста Йоана) богослов' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II: 147]; На памать стго Ивана Богословьца. XV ст. *Ип.* 552 [ІСУЯ: 113].

Оказіонально в досліджуваному словнику зафіксовано суфіксальний зменшено-пестливий варіант *Богонько* 'Бог, Богонько': Вашъ (католицький) то, а не нашъ богонько слабій естъ, бо часто погрѣбае папежа, а нашъ толко єдинъ кратъ бѣ погребень. XVIII ст. *Іер.Мих.* 280 [ІСУЯ: 112].

Слово *Богонько* реєструє словник Б. Грінченка [Гр. I: 81]. У сучасній українській мові його вживають у деяких діалектах, зокрема закарпатському: «Видіння зрячої води, або ж Дурний Іван стріляє, а Богонько кулі направляє» [Кешеля].

Водночас у текстах XVI–XVII ст. натрапляємо на запозичені синонімічні кореляти, зокрема грецизм *Адонай* (< гр. ἄδωναι) 'Господь' – Жид... ляменьт зачинаєт: овей, Адонай, бозе зивий. XVII ст. *Инт.* XVII, 84 [ІСУЯ: 8–9] та гебраїзм *Єгова* '(ім'я Бога в Старому Завіті) Єгова': Тое имя Єгова Богу самому принадлежить, абовѣмъ значит бытность вѣчную, то ест значит Бытного, Который пред всѣми вѣки сам пред себе ест. XVI ст. *Катех.* 32 [Ibid.: 166]; О то дни проходят, мовит Єгова, и взбужу Давидови поколѣне справедливое. XVI ст. *Катех.* 8 [Ibid.: 232]. Сьогодні ці найменування входять до реєстру спеціальних лексиконів [СДР: 18; 144].

¹² Дидик-Меуш Г. Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть... С. 229.

Як синонім до слова Богъ досліджувані джерела репрезентують церковно-слов'янське запозичення *Господь* (*Господь*) (< *цсл.* *господь*) ‘(одне з імен Бога, введене у новий Заповіт Ісусом Христом) Господь’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII: 54]. У богослов'ї слово *Господь* має ширше тлумачення, зокрема «стало звичним іменем для означення божества Самого Бога Ізраїля. Новий завіт використовує це ім'я “Господь” у стислому значенні стосовно Отця, але також і стосовно Ісуса, що є новиною, визнаючи таким чином Його Самого Богом» [ККЦ: 113]. Див. у пам'ятках: Гди помози рабу своєму Юрью волковичю. 1350 *ЮРГр.* № 4 [ІСУЯ: 589]; О господь радуватися. 1599 *Ак.ЗР.* IV, 201 [Ibid.: 589]; А ижъ Господь нашъ безтѣлесный и сказъ неподлежный так тежъ з ненарушення тѣла нашого веселится и тѣшить. XVII ст. *Лѣств.* 24 [Ibid.: 70]; А за ваше здоровья Господа благаємо. XVIII ст. *Вірші Різdv.* 130 [Ibid.: 95].

Церковнослов'янізм *Господь* входить до складу усталеного звороту *Христосъ Господь*: Всѣ абовѣмъ, якъ єдними устами, мовлять, же на словахъ побожности и на камені визнання... збудовалъ церковь свою Христосъ Господь. XVII ст. *Копист.Пал.* 349 [ІСУЯ: 3]; Якубъ Мелштынський, войскій мѣста Брезини... имя и звѣрхность собѣ Христа Господа приписаль. XVII ст. *Крон.Полск.* 387 [Ibid.: 293].

Серед лексичних церковнослов'янізмів на означення Бога у староукраїнських пам'ятках, здебільша полемічних і науково-богословських творах, чисельна група лексем-комполітивів із першим компонентом *все-*, що є калькою грецької *παν-* [ЕСУМ I: 433].

- *Вседержитель* (*Въседержитель*, *Вседержител*) (< *цсл.* *всьедръжитель*) ‘(про Бога) Вседержитель’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 26]: Але велеславный вседержител истинный Бгъ, отворилъ двери млсрдія свого. XVI ст. *Отп.кл.Остр.И.П.* (стдр.) 17 [ІСУЯ: 206]; Пытане: Чему Ба зовемъ Въседержителем? Отповѣдь. Для двох причин. XVI ст. *Катех.* 13 [Ibid.: 726]; Хс вступилъ на нбса. сѣдит на правіци Ба Отца Вседержителя. XVII ст. *Кн. о Вѣрѣ* 52 [Ibid.: 343]. Церковно-обрядове значення слова *вседержитель* ‘Бог’ збережено до сьогодні [СУМ I: 763].
- *Всетворець* (< *цсл.* *всетворець*) ‘(той, хто створив світ і все, що в ньому) Творець’ [Бончев I: 117]: Цару всетворче, который ангелы... твои посылаеш. XVII ст. *Жив.Св.* 173-6 [ІСУЯ: 334]. Див. у спеціальних сучасних джерелах: *Для здійснення цих Таїнств потрібні: храм святий, або церква, що служить для Богослужбових зібрань вірних, вдячних Богові Всетворцеві, в Тройці Єдиному, для молитви, просвітлення й очищення від гріхів* [НВ].
- *Всевиदेць* (*Всевидец*) (< *цсл.* *всьвѣдѣць*) ‘(про Бога) (той, що все бачить) всевидець’ [Бончев I: 112]: Всевидцу Богу хвалу дали. 1620 *Льв.Ставр.* 71 [ІСУЯ: 331]; Идет яко всевидец от Назарета Галилейскаго крестити са на Иердан. XVIII ст. *Пам.укр.м.* II, 188 (*Тух.Рк.*) [Ibid.: 331]. Див. у сучасній богослужбовій літературі: *Бачив Всевидець Господь благу волю душі твоєї, блаженний Аганіте* [АПА].

Із препозитивним компонентом *все-* в українських різножанрових пам'ятках живається низка прикметників-епітетів, спрямованих на возвеличення, прославлення та шанування Бога як творця видимого і невидимого світу:

- *вседержачий* ‘(про Бога) всевладний, всемогутній’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 25]: Вѣрую во ба отца вседержачего. XVI ст. *Катех.а.вызн.в.* 130 [ІСУЯ: 332];

- *вседобротливый* ‘(про Бога) всеблагий’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 26]: За вседобротливого Бога промысломъ южь то щасливе скутокъ свій взяло. 1633 *Гол.П.М.* II, 21 [ІСУЯ: 332];
- *всемилостивый* (< *цсл.* вьсемилостивый) [Бончев I: 114] ‘(про Бога, Богородицю) всемилоствивый’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 29]: Всемлствая владычице Бце. XV. *Ип.* 532 [ІСУЯ: 333]; О всемилоствивый Ісусе, якъ же естес за такъ короткий час так великий стался, который ес недавно так малесенький былъ. XVII ст. *Лѣств.* 48 [Ibid.: 333];
- *всемогий* (*всемогий*) (< *цсл.* вьсемогы) [Бончев I: 114] ‘(про Бога, божу силу, ласку) всемогутній, всесильний’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 29]: Богъ всемогий. XVII ст. *Транкв.П.Мн.* 49 [ІСУЯ: 333]; Ты же всемогий (Боже). XVIII ст. *Клим.Вірші* 5 [Ibid.: 333];
- *всемогучий* ‘(про Бога, божу силу, ласку) всемогутній, всесильний’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 29]: Оць называється Всемогучий. XVII ст. *Гал.Гр.Розм.* 15–15-6 [ІСУЯ: 333]; Отходить всемогучий Гсдь для нечистого мужобойства Иродова научаючи нас не вдавати себе в небезпеченства доброволне. 1637 *Єв.Калл.* 425 [Ibid.: 196];
- *всемогущий* (< *цсл.* всемогущий) [Бончев I: 114] ‘(про Бога, божу силу, ласку) всемогутній, всесильний’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 29]: Богъ всемогущий, давца всего добра. 1594 *Ак.ЗР.* IV, 78 [ІСУЯ: 659]; (Бгъ) яко есть Всемогущий, має способи вспомагати насъ въ тихъ потребахъ нашихъ и ратувати. XVIII ст. *Науки парох.* 48 [Ibid.: 339];
- *всемудрый* (< *цсл.* всемоудрь) [Бончев I: 115] ‘(про Бога) дуже мудрий, всезнающий’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 30]: Неба и земли всемудрый Спорадитель. XVII ст. *Гол.П.М.* II, 58 (*П.Мог.* 1634) [ІСУЯ: 333];
- *всесильный* (< *цсл.* вьсесильнь) [Бончев I: 116] ‘(про Бога) (який має необмежену владу, силу, вплив) всесильний, всемогутній’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 32]: Хвалячи всесильного бога. 1599 *Арх.ЮЗР.* I, XI, 153 [ІСУЯ: 334]; Противъ всесильному и премудрому Богу воюете. 1600 *Ак.ЗР.* IV, 227 [Ibid.: 334]; Чести и хвалы всесильного Бога належачих. 1633 *Арх.ЮЗР.* I, XII, 75 [Ibid.: 334];
- *всещедрый* (< *цсл.* вьсештедръ) [Бончев I: 117] ‘(про Бога) найщедріший’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 33]: Удаймося ж до того всещедрого... лѣкара. XVII ст. *Єв.Реш.* 26 [Ibid.: 334].

Зауважмо, названі слова в українізованих формах здебільша вживають у сучасній богослужбово-обрядовій практиці: *Всемилостивий Боже мій* [МІР: 29]; *Боже... нас порятує від усякого лиха, бо Ти один Всесильний і Чоловіколюбець* [Ibid.: 341]; *Почуй нас, Милосердний і Всемогутній Боже* [Ibid.: 348]; *Всещедрий Боже, що Манасію визволив* [Ibid.: 351].

Деякі прикметники-епітети з компонентом *все-* входили до складу двокомпонентних стійких словосполучень, наприклад: *всевидимое око* ‘всевидюче (всевидюче) око’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 24]: Камо хочете оубъжати или сокрытиса от всевидимаго ока моего. XVIII ст. *Пам.укр.м.* IV, 60 (*Біл.Рк.*) [ІСУЯ: 332]; *всевидачес око* ‘всевидюче (всевидюче) око’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 24]: Але всевидачєе Бозское Око... брьдкіи преступника на насъ вымыслы роспорошілъ. XVII ст. *Тр.постн.* 273 [ІСУЯ: 332]. Словник української мови словосполучення *всевидюче (всевидюче) око* фіксує з

ремаркою *поет.* – ‘про очі того, хто все бачить і знає’ [СУМ I: 763]. Порівняйте у спеціальних джерелах: *всевидюче око* – у християнстві – символ Бога Отця [СДР: 87–88].

У полемічній літературі спорадично натрапляємо на складний ад’єктив із першим компонентом *веле-* (< *vele-*, пов’язане з *вель-* (-*ь*) ‘великий’, спорідненим із *великий, вельми*), що вживається для підкреслення збільшеної ознаки [ЕСУМ I: 345], наприклад: *велеславный* ‘(про Бога) преславний, славетний’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 210]: Але велеславный вседержител истинный Бгъ, отворилъ двери млсрдя своего. XVI ст. *Отп.кл.Остр.И.П.* (стдр.) 17 [СУЯ: 206].

Семантична калька з грецької *δεσλότης* [Бончев I: 78] – церковнослов’янізм *Владыка* (< *цсл.* *владыка*) ‘(про Бога, що має безмежну владу над світом) володар, повелитель’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 91]: Ннѣ влдоко ги иже обитаѣши въ вѣкы, которого очи въздвигнуты превышше аера. XVI ст. *Отп.кл.Остр.И.П.* 432 [СУЯ: 9]. Порівняйте ще підзначення: ‘(про Ісуса Христа) владыка’: Царіє зъ востока... дары принесосша: злато, ливанъ и смирну купно милость безмѣрну владычѣ. XVIII ст. *Укр.-Р.Арх.* X, 323 [СУЯ: 73].

Відзначу, що лексема *Владыка* була багатозначною. Крім вказаної семантики, функціонувала ще зі значенням ‘(титул духовних осіб високого чину) владыка’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 91]: На то послуши влдка Ларивунъ и кри(лошаны) перемышльскый. 1366 *ЮРГр.* № 6; Илья владыка Перемышлескый и Самборскый. 1422 *Ак.ЗР.* I, 45; А было при посвященю владычъ 4: 1. Авраамій владыка Смоленській. XVII ст. *Лит.Льв.* 247 [СУЯ: 266].

Семантику ‘володар, повелитель, Бог’ слово *владыка* зберегло тільки у спеціальній літературі: *Владыко Христе Боже, Ти, що страстями Своїми пристрасті мої зцілив і ранами Своїми мої рани вилікував!* [МПР: 42]; див. ще: [СУМ I: 701].

В історичному словнику зі семантикою ‘(про Бога) чоловіколюбець’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VIII: 241] раз фігурує складне слово *Душелюбець* (< *цсл.* *доушелюбець*) [Бончев I: 156]: Молитву крпку душелюбцу Богу о прощеніи греховъ Трояна цара сотвори. XVI ст. *Сп.прот.Лют.* 127 [СУЯ: 846].

У значенні ‘Бог; Той, що створив світ’ пам’ятки фіксують суфіксальне іменування *Творець* (< *цсл.* *творець*, що відповідає гр. *κτίστης*) [Бончев II: 222]: Нам тяжко и по доброй воли... послужити Творцу. XVII ст. *Єв.Реш.* 23 [СУЯ: 305]; Терніємь укоронованій у слупа тяжко бычованій за весь міръ Творецъ скараній. XVIII ст. *Укр.-Р.Арх.* X, 267 [Ibid.: 166]; Молѣте за мя грѣшнаго Творца неба моего, аби ми грѣха отпустил, вѣчного царства домѣстил. XVIII ст. *Укр.-Р.Арх.* X, 243 [Ibid.: 783].

Поняття ‘Творець; Бог’ репрезентують також лексико-словотвірні церковнослов’янізми з префіксом *со-*, що є синонімами до слова *Творець*. Наприклад: *Создатель* (< *цсл.* *сзъдатель*, що теж відповідає гр. *κτίστης*) [Бончев II: 180]: Богъ Создатель, рекше будовникъ. XVI ст. *О ед. вѣрѣ* 685 [СУЯ: 150]; *Сотворитель* (< *цсл.* *сътворитель*, що відповідає гр. *ὁ κτίσας*) [Бончев II: 188]: На тоє вси люде плакали, Богу сотворителю молилися, абы таковыхъ своеволниковъ вечно выгладити рачиль. 1603 *Кул.Мат.* I, 81 [СУЯ: 381]; Почнет еще блюзнити языком своимъ мерзким на самого Сотворителя нбсного. XVIII ст. *Пам.укр.м.* IV, 294 (*Рк.Тесл.*) [Ibid.: 105]. Див. ще: *Створитель* – Створитель всего створена и Пань, который з нѣчого все штоколвекъ естъ, створилъ и в бытность привель. 1637

Св.Калл. 487 [ІСУЯ: 165]; Нѣмое и безрозумное створѣня честь и поклон своему створителю и Бгу отдавало. XVIII ст. *Пам.укр.м.* II, 155 (*Сок.Рк.*) [Ibid.: 78].

Окрему групу становлять синонімічні іменування *Спаситель* і *Збавитель*, які втілюють семантику ‘(той, хто приносить рятунок від вічних мук) спаситель’. Назва *Спаситель* «об’єктивує Бога, який рятує свій народ чи окрему людину, а також світ і тіло Христа (Його церкву)»¹³.

Спаситель (< *цсл.* съспаситель, що відповідає гр. σωτήρ) [Бончев II: 192]: Самъ Предвѣчный Бгъ Спситель нашъ Ис Хс апеллаціѣ до себѣ, ани до Бга Отца и Дха стого не оставилъ. XVII ст. *Тит.* 322 (П.Мог.) [ІСУЯ: 27]; Спасител... розказав своим учеником привести двое быдлятк барзо pracowитых. XVII ст. *Єв.Реш.* 38 [Ibid.: 161]; Иоан... сыномъ громовым от самого Спсителя названный. XVII ст. *Жит. Св.* 477 б [Ibid.: 614]; [Епспъ] поступаетъ до оглядана Презенты и Инвестытуры данной Йереєви на тую Црковь, которую Спаситель посьщает и визытуєть. XVIII ст. *Собр.Прип.* 62 [Ibid.: 249]; Вигаптовано златомъ изображеніе спасителя. XVIII ст. *Ризн.Соф.кн.* 32 [Ibid.: 381].

Збавитель (< *цсл.* избавитель, що відповідає гр. λυτρωτής) [Бончев I: 198]: Ласка и добротливость оказалась Збавителя нашего Бога. XVI ст. *Ист. о разб. Флор. соб.* 44 [ІСУЯ: 737]; Якобыся кождый з насъ могль... пна Збавителя в срдце свое приняти, вертепомъ, вертепомъ и яслями себе спорядивши, якъ палаць дшу свою цнотами оббывши. XVII ст. *Бер.Вірші* 67 [Ibid.: 218]; Посполитого лѣкара и збавителя Іса Ха проводника предѣ себе беручи ку выналѣзку правды и абы простою мовою мова выпростоватиса могла. XVII ст. *О обр.* 191 [Ibid.: 436].

Як бачимо, номени *Спаситель* і *Збавитель* «стосуються здебільшого Ісуса Христа, який своєю смертю, воскресінням, вознесенням на небо втілює ідею спасіння людства, яка реалізується під час другого пришествя»¹⁴.

До цієї групи відносимо і слово *лѣкаръ*, що утворилося суфіксальним способом від праслов’янського *лѣкъ* ‘ліки, лікування’, *лѣчити* ‘лікувати’ [ЕСУМ III: 260]. Ця лексема стала стрижневим компонентом у перифрастичному словосполученні *Посполитий Лѣкаръ* ‘(про Ісуса Христа) Спаситель’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVI: 129]: Посполитого лѣкара и збавителя Іса Ха проводника предѣ себе беручи ку выналѣзку правды и абы простою мовою мова выпростоватиса могла. XVII ст. *О обр.* 191 [ІСУЯ: 436]. Ганна Дидик-Меуш твердить, що «відповідно до вимог літератури бароко слова з розряду звичних назв відомих осіб чи явищ переходили до розряду образних, зокрема функціонували як перифрази, кожен із яких мав різний ступінь експресивності, а тому не ставав звичайним лексичним паралелізмом до усталених назв»¹⁵.

У староукраїнських пам’ятках різних стилів і жанрів виявлено низку іменувань на позначення Ісуса Христа – Сина Божого, зокрема такі: *Христось*, *Сынъ*, *Месія*, *Учитель*, *Панъ* тощо.

У церковному вжитку часто функціонує слово *Христось* (< гр. Χριστός ‘Христос, букв. помазаник’) [ЕСУМ VI: 209]. У спеціальній літературі відзначено, що «Христос – це грецький переклад єврейського слова “Месія”, що означає

¹³ Мацьків П. Концептосфера Бог... С. 38.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв: монографія. Львів, 2008. С. 73.

“Помазаний”. Це ймення стало власним іменем Ісуса тому, що Він досконало виконує Божественну місію, яку воно означає» [ККЦ: 110]. Див. у пам’ятках: Хсь... пришлоль мощно въ адова мѣста в тую темность. 1489 *Чет.* 48 [ІСУЯ: 8]; Христось... повыгоняль нерадь поповскій и бичомъ выбиль. 1597 *Ак.ЗР.* IV, 164 [Ibid.: 94]; Церковь свою Христось будовати обѣцуетъ. XVII ст. *Копист.Пал.* 340 [Ibid.: 149]; Христос воскрес, ба, правда, народився не дивуйтєся, п(анове), щом помилився. XVIII ст. *Укр.Р.Арх.* IX, 54 [Ibid.: 444]. Досліджуване слово виступає також у ролі стрижневого компонента у стійкій двочленній назві *Христось Спаситель*: Хрстось Спаситель право нове оустановляючи и оутверждаючи старе право видосконалиль такъ. XVIII ст. *Науки парох.* 79 [ІСУЯ: 390].

В українську мову через старослов’янську з грецької запозичено слово *Месія* (*Мессія*) (< гр. μεσσίας ‘помазаний’) [ЕСУМ III: 446]: Для чстости своєї вдовиной... Мессію дочекавши, очима своими оглядала. XVII ст. *Тр.П.М.* 924 [ІСУЯ: 199]; Месіє Правдивый Ісе до тебе в сей книзѣ моеї волаю. XVII ст. *Гал.М.Пр.* (пр.) 2; Христа Месію своего ганебне замордовали [жиди]. XVII ст. *Гал.М.Пр.* 46 [Ibid.: 597]; Жиды вѣдали, же часъ оуже приближивса пришествіа Мессіи. XVIII ст. *Науки парох.* 929 [Ibid.: 929].

Багатозначним є спільнослов’янське слово *Сынъ*, що збереглося у слов’янських мовах до сьогодні, яке в аналізованих джерелах виражає спеціальну сакральну семантику ‘Ісус Христос’: Оуздрат сна члскаго, а онъ идет на облацѣхъ. 1556–1561 *Єв.Пер.* 70 [ІСУЯ: 2]; Кгды благоизволи Бог отць... послати сна своего. XVII ст. *Єв.Реш.* 40 [Ibid.: 95]. Часто досліджувані пам’ятки фіксують й атрибутивні словосполучення: *Сынъ Божий* (*Божій*), *Божій Сынъ*; наприклад: Ку пониженью бозьства Сына Божого. XVI ст. *Отп.И.П.кл.Остр.* 1065 [ІСУЯ: 116]; О великоутѣшний милый сыне Божій, женише мой сладчайший Христе. XVI ст. *П.П.* 60 [Ibid.: 209]; Презъ тебе Сыне Божій Агглове, небеса и земля створени, и всѣ бытности видимыи и невидимыи. XVII ст. *Транкв.П.Мн.* 24 [Ibid.: 165]; Коли онъ бжій снѣ, нехай собѣ в неби сидить, а воеватися з нами и пекломъ нехай не идетъ. XVIII ст. *Сл. о збур.п.* 158 [Ibid.: 284].

Приблизно з XVI ст. в українській мові на позначення Бога, Ісуса Христа, почали використовувати слово *Панъ*¹⁶, запозичене з польської (< п. pan) [ЕСУМ IV: 273]: Оно на свѣт к нам прійдет Пан богатый з неба, народится з оубогой двци, такъ треба. XVII ст. *Гал.Н.н.* 2 [ІСУЯ: 109]; Створитель всего створена и Панъ, который з нѣчого все штоколвекъ естъ, створиль и в бытность привель. 1637 *Єв.Калл.* 487 [Ibid.: 165]; див. ще: *Панъ Небесный* – За бестіалское житіє карает пан нбсний. XVII ст. *Єв.Реш.* 25 [ІСУЯ: 86]. Зі семантикою ‘Господь’ слово *Пан* входить до реєстру словника за ред. Б. Грінченка [Гр. III: 91]. Із цим значенням лексема *Пан* функціонує у фольклорних українських текстах, зокрема у відомій коляді «Во Вифлеємі нині новина»: *Вже Херувими славу співають, Ангельські хори Пана витають.*

Ісус Христос був учителем, який проповідував і навчав у синагозі, храмі. Він став учителем нашої щоденної молитви. Лексема *Учитель* (арам. – ראבבאי, гр. – διδάσκαλος) [Бончев II: 269] «номінує духовного наставника, який відкриває людям

¹⁶ Зелінська О. Ю. Українська барокова проповідь: мовний світ і культурні витоки: монографія / відп. ред. М. Я. Плющ. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. С. 134.

Божу волю і приводить їх до пізнання істини»¹⁷. Див. у пам'ятках: Іюда рече: радуйся, учителю; а просто мовячи буд весел, пане. XVII ст. *Єв.Реш.* 191 [ІСУЯ: 222].

Чисельно в досліджуваних джерелах представлена лексеко-семантична група найменувань Богородиці, зокрема *Богомати*, *Богородителька*, *Богородица*, *Владычица*, *Госпожа*, *Дѣва*, *Мати*, *Панна*, *Цариця* тощо. Петро Мацьків зауважує, що «домінантним мотивом, який проглядається в Богородичних онімах, є мотив святості»¹⁸. Ганна Войтів відзначає, що все понятійне поле іменувань Богородиці «об'єднане семантичними компонентами 'та, хто народила Христа', 'обраниця Божа'»¹⁹.

На поняття 'та, хто народила Христа' у староукраїнських пам'ятках вказує спільнослов'янська лексема *Мати*, яка здебільша «виступає у ролі стрижевого компонента у стійких двочленних або тричленних назвах»²⁰, зокрема таких: *Божія (Божія) Мати*, *Марія Мати*, *Богородиця Мати Христова*, що відповідають гр. Μῆτρθεός 'Богоматір, Богородиця' [Бончев I: 269]; наприклад: Помолѣмь ся Прест. Бци Мтры Хвой сего ста си великости оуведенія стого. XVIII ст. *Пам.укр.м.* II, 74 (Рк.Тесл.) [ІСУЯ: 209]; Маріє Мати всеможна не презри насъ. XVIII ст. *Богл.* 102 [Ibid.: 333]; Лечь незвалчонаа Валечница през барзо мало жолнѣровъ... барзо ихъ много позабіали, и оттола грекове, осмѣлившисьа и оувеселившисьа под Воєводою незвѣтаженою Бжією Мтрію, ихъ оуставичне потужне поражали. XVII ст. *Тр.постн.* 681 [Ibid.: 181]; Бжиа мати... чуды диеть. XVIII ст. *ЦАМ* № 475, 22 б [Ibid.: 722].

Могутність, сила, ласка і велич Матері Божої передається за допомогою складного прикметника-конкретизатора *всеможна*, що входить до тричленного словосполучення *Марія Мати всеможна*: Маріє Мати всеможна не презри насъ. XVIII ст. *Богл.* 102 [Ibid.: 333].

Абсолютний семантичний синонім до слова *мати* в досліджуваних джерелах – полонізм *матка* (< matka) [ЕСУМ III: 414] та словосполучення *Матка Божая*: Там знайдете дитятко повітоє, з маткою власною але отцѣмъ мнѣманымъ. XVII ст. *Бер.Вірші* 71 [ІСУЯ: 268]; Мтка Бжиа от вѣчныхъ мукъ менѣ пекелныхъ боронить. XVII ст. *Гал.Гр.Розм.* 4-б [Ibid.: 126]; Двѣ особѣ каждая... в манастыру своем... обоє горячо в службѣ Божой и Пречистой матки ег(д) тривали. XVII ст. *Рук.* № 0.4°86, 54 б [Ibid.: 582]; Мтка бжая ест скиния, то ест домъ бжій, бо в ней жыдло бжіє. XVIII ст. *Пам.укр.м.* II, 72 (Рк.Тесл.) [Ibid.: 945].

Для найменування Божої Матері різножанрові твори староукраїнського періоду фіксують складні оніми з першим компонентом *бого-*. Церковнослов'янське запозичення, успадковане українською мовою, – *Богородица* (< *цсл.* богородица) 'Богородиця, Богомати', яке у старослов'янській з'явилося як калька з грецької Θεοτόκος [Бончев I: 56]; наприклад: Помолилса есмь боу і стоі бци. 1386 *ЮПГр.* № 17 [ІСУЯ: 112]; Рекла... бца великому Василю... оу видѣнии. 1489 *Чет.* 50 [Ibid.: 247]; Мѣсто названое Тервана ангелчикове гды взали и шарпали и запалили, в цркви образъ Престои Бци... стоаль. XVII ст. *Гал.Н.н.* 57 [Ibid.: 22]; Вмѣсто арки

¹⁷ Мацьків П. Концептосфера Бог... С. 42.

¹⁸ Там само. С. 147.

¹⁹ Войтів Г. Мовна репрезентація поняття «Богородиця» у Картотечі Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. У *координатах мови: Збірник наукових праць на пошану професора Лідії Коць-Григорчук*. Львів: ПАІС, 2016. С. 148.

²⁰ Там само.

тестаменту Пресвятая Богородица – заступница роду нашому. 1607 *Арх.ЮЗР*. I, XI, 319 [Ibid.: 32]; В королевствѣ Британскомъ еденъ млоденець кожного дна млился Пречистой Дѣвѣ Бци. XVII ст. *Гал.Кл.Раз.* 492 [Ibid.: 141]; Видѣ стая Бца 12 муку архиепископскую, митрополитскую и епископскую, архимандритскую. XVIII ст. *Пам.укр.м.* IV, 137 (*Яр.Рк.*) [Ibid.: 35]; Богородица... малою дружиною своих в монастыру бивших воевниковъ оборонила. XVIII ст. *Вел.Сказ.* 129 [Ibid.: 284]. Свою обрядово-релігійну семантику досліджуване слово зберегло в сучасній українській літературній мові [СУМ I: 210] та церковній практиці.

Із значенням ‘Та, що народила Сина Божого’²¹ пам’ятки репрезентують ще такі лексеми-композиції: *Богородителка* ‘Богородиця, Богомати’: Мои ласкаве панове, братство честнаго храма Успенія Пречистыя Владичицы наша Богородителки. 1601 *Гол.П.М.* I, 158 [СУЯ: 112]; *Богомати* ‘Богомати, Богородиця’: к цркви бжой пречтой бгомтри на богомоле. 1376 *ЮРГр.* № 11 [СУЯ: 111]; А потом кладёмъ руку на живот, исповѣдуючи зѣстіе его [Ха] на землю, и в’ прчстѣмъ животѣ Бгоматере безсѣменное зачатіе. XVII ст. *О обр.* 69 [Ibid.: 927] тощо.

На позначення Богородиці в текстах староукраїнської доби вжито слово *Дѣва* та його похідні, зокрема субстантивовані прикметник *Дѣваа* і суфіксальний іменник *Дѣвица* (*Девица*), що відповідають грецькому *παρθένος* ‘діва, дівиця; молода жінка’ [ГРС: 955], які значення ‘Богородиця, Богомати’ розвинули підо впливом поняття ‘Чистота і непорочність’²². Лексема *Дѣва* та її похідні – це здебільша головні елементи різнокомпонентних найменувань, що поєднуються із прикметниками-конкретизаторами *пречистая, чистая, пресвятая* й антропонімом *Марія*, наприклад: Тотъ (Лоть) во единомъ безецномъ городѣ, а пречистая дѣва во всемъ мірѣ. 1693 *Дм.Рост.* 60 [СУЯ: 70]; Сімеонъ Првдний пророковаль о томъ, же боль якъ мѣчъ дшу Прчстой дѣвы мѣль проразити. XVII ст. *Гал.Н.н.* 12 [Ibid.: 121]; Невымовное пошанованье... дѣвѣ Маріи. XVII ст. *Єв.Реш.* 251 [Ibid.: 322]; Подъ престоломъ закріта золотими бляхами купина Пресвятой Дѣви. XVIII ст. *Пелгр. Ин.Вшш.* 45 [Ibid.: 106]; Вчера тебя дѣваа с плачемъ погребаетъ. XVII ст. *Вірші праздн.* 99 [Ibid.: 850]; Се Дваа въ чрѣвѣ зачнет и рѣдитъ сна. XVII ст. *Гал.Н.н.* 5 [Ibid.]; Якои невинной зневаги и поношенія... прчстая дѣвая мати ха ба нашего приняла. XVII ст. *Єв.Реш.* 433 [Ibid.]; Пречистая Дѣвица Паламара... з вязеня и злої славы дивне вибавила. XVII ст. *Рук.* № 0.4°86, 54-б [Ibid.]; Призывай двцу Марію и моли, абы... справу твою у сына своего боронила. XVII ст. *Диал. о см.* 277 [Ibid.: 126]; Чста двіце, красна голубице: мліса за всѣхъ, Нбсна Црице. XVIII ст. *Клим.Вірші* 190 [Ibid.: 556].

Пам’ятка Четья-Мінея 1489 р. – «один із найдавніших перекладених українською мовою конфесійних текстів, що зберігся до наших днів»²³, фіксує найменування *Владычица* (< *цсл.* владычица) ‘(про Матір Божу) Владичиця, Богородиця’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 93], що є калькою з грецької *δέσποινα* [Бончев I: 78]: Влдчца наша бца. 1489 *Чет.* 89 [СУЯ: 266] та *Госпожа* (< *цсл.* госпожда) ‘(про Богородицю) владычиця, повелителька’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII: 55]: Оузрель госпожою пречистою ажь єе

²¹ Дем’янець Ю. Семантика однокомпонентних образних номінацій святих в українській мовній картині світу. *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. Вип. 127. С. 235.

²² Войтів Г. Мовна репрезентація поняття «Богородиця»... С. 150.

²³ Німчук В. В. Українська Четья 1489 року. Житомир, 2015. С. 3.

стая млсть молитса. 1489 *Чет.* 46 [ІСУЯ: 10]; Госпожа Бца. XVIII ст. *Пам.укр.м.* II, 224 (*Рк.Тесл.*) [Ibid.: 589]. Див. ще інші: *Цариця*: Чста двїце, кр́сна голуби́це: млїса за всѣхъ, Нбсна Цри́це. XVIII ст. *Клим.Вірші* 190 [Ibid.: 556]. Усі ці назви Богородиці «втілюють семантику величі, недосяжності, обраності, всемогутності, мудрості, милостивості»²⁴.

Пам'ятки XVII–XVIII ст. зі значенням «Та, що є втіленням величі»²⁵ фіксують полонізм *Панна*, який часто є стрижневою лексемою в іменнико-прикметниковій конструкції *Пречистая Панна*: Привернѣмса до чести славного Гетмана, которий опуствивши гмахи нбсныє, спуствилса на низкіє краини земніє, а вселїлса во живот Пречстои Панны, а ннѣ са рождает оу бидлачой стайнѣ. XVII ст. *Прол.* XVII, 85 [ІСУЯ: 1]; О Пречїстаа Пáнно, якъ мѳжешъ вѣтрвати, на округност мукъ сына як можешъ взирати. XVII ст. *Диал.Волк.* 56 [Ibid.: 465]; Радуйся Бце Дво обрадованная Мріє, то естъ веселїся Панно. XVIII ст. *Собр.Прип.* 100 [Ibid.: 222].

Після Богородиці християнська Церква визнає святими й шанує ангелів, звертаючись до них із проханням молитовного заступництва²⁶.

Калька з грецької у староукраїнській мові – лексема *ангель* (*аггелъ, ангол, анъгель*) (< *цсл.* анъгель, аггелъ; < *гр.* ἀγγελος) [ЕСУМ I: 72], яку зі значенням 'надприродна істота, вісник, виконавець волі Бога' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ I: 104] фіксують різножанрові пам'ятки досліджуваної доби: От всѣхъ стыхъ ангель и от проркъ и апслъ. 1446 *Югр.* № 83; Англь господень на всак час при детати былъ. 1489 *Чет.* 17; Где уста оныє... абы слушне анъгельми Господа Вседержителя названи быти могли. XVI ст. *Отп.И.П.кл.Остр.* 1097 [ІСУЯ: 22]; Аггль гнь сталь близко нихъ. 1556–1561 *Єв.Пер.* 28 [Ibid.: 100]; В ночи праве кгдысмы (пастухи) звикле пильновали, аггль знагла гдесься взявши, тож стал над нами. XVII ст. *Бер.Вірші* 71 [Ibid.: 7]; Ангол... дхъ бо вѣмъ естъ скороходный яко быстрость блискавици и помыслу нашего. XVII ст. *Транкв.Зерц.* 2 [Ibid.: 162]; Тѣла стыхъ будут подобны аггломъ быстрою их. XVIII ст. *Пам.укр.м.* IV, 318 (*Рк.Тесл.*) [Ibid.]. Окрім цього, в історичному словнику за редакцією Є. Тимченка лексему *ангель* засвідчено зі семантикою 'патрон, покровитель': Брегадиръ... своего целевровалъ ангела. 1722 *Дн.гетм.канц.* 24 [ІСУЯ: 22].

У сучасній українській літературній мові та богослужбовій практиці українських Церков нормативно є форма *ангел* [СУМ I: 44]. У перекладі Біблії І. Огієнка, зокрема в Соборному посланні святого апостола Юди, засвідчуємо фонетичний варіант *ангол* [Огієнко].

Варіант *аггелъ* інколи виступає головним у двочленному словосполученні *злий аггелъ*, яке вказує на негативну демонологічну семантику 'диявол, чорт' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ I: 104]: Мѣль злий Аггелъ розмову в раю з першою родительскою нашою. XVII ст. *Рад.Ог.* 968 [ІСУЯ: 7].

Одноразово досліджуваний словник репрезентує зменшено-пестливу форму *ангеликъ* 'ангелик', характерну для народного мовлення: На рипидахъ... по обоихъ сторонамъ по два ангелики. 1741 *Ризн.Соф.кн.* 79 [ІСУЯ: 22].

²⁴ Войтів Г. Мовна репрезентація поняття «Богородиця»... С. 151.

²⁵ Дем'янець Ю. Семантика однокомпонентних образних номінацій святих... С. 236.

²⁶ Мирончук О. Я. Назви чинів святості... С. 43.

Через церковнослов'янське посередництво з грецької мови запозичено лексему *архангель* (*архаггель*) (< *цсл.* архаггель; < *гр.* ἀρχάγγελος) 'архангел' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ I: 130]: Видок І. Архангель Михайль. Слншѣте, лежашии во гробной яскинѣ. XVII ст. *Суд Бож.* 293 [ІСУЯ: 246]; Архаггели грают, хори вразь спѣвають: Христось воскресь. XVIII ст. *Укр.-Р.Арх.* X, 287 [Ibid.: 327]; Архаггли воспѣвають чстую панну... о которой здавна пророци гадали. XVIII ст. *Рук.К.У.* № 21, к. 1-6 [Ibid.: 499]. У словнику за редакцією Б. Грінченка зареєстровано фонетичний варіант *архангол* [Гр. I: 10], який у перекладі Біблії (Соборне послання святого апостола Юди) використав І. Огієнко: *І сам Архангол Михайл, коли сперечався з дияволом і говорив про Мойсееве тіло* [Огієнко]. Нормативним для літературної мови взагалі та церковної практики зокрема вважають *архангел* [СУМ I: 64; ККЦ: 607].

Абсолютний синонім до слова *архангель*²⁷ – лексема грецького походження *архистратигь* (*архістратиг*) (< *цсл.* архистратигь < *гр.* ἀρχιστράτηγος) '(вождь небесних сил; титул святых Михаїла і Гавриїла) архістратиг' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ I: 136]: Рече к нему архистратигь Михаиль. 1489 *Чет.* 12 б [ІСУЯ: 36]; Архістратиг Михаил ест справедливымъ важителемъ справ наших, для тогѣ з вагами егѣ малюют. XVII ст. *Рад.Ог.* 408 [Ibid.: 174].

Із назв чинів ангельської ерархії староукраїнські пам'ятки у формі множини фіксують такі: *Серафіми* (< *цсл.* серафімь < *гр.* Σεραφίμ) [Бончев II: 155; ЕСУМ V: 215]: Иоаннь Златоустый такъ мовить в' словѣ о серафімехъ, где выкладаетъ видѣніе ст. пррка Ісаїи. XVII ст. *О обр.* 203 [ІСУЯ: 245]; *Херувими* (< *цсл.* херувимь < *гр.* χερουβίμ) [Бончев II: 273; ЕСУМ VI: 171]: Росказаль Бг на опѣнах з розныхъ шѣлковъ и вѣльнъ оучинити мнѣжество херувимовъ. XVII ст. *О обр.* 2 [Ibid.: 295]; По завѣсахъ и опонахъ полно было видѣти херувимовъ выображенъе. XVII ст. *Дм.Рост.* 65 [Ibid.: 425]; Кштѣлтные суть и пѣнкные херувимове серафимове и иншіе гуфци Аггльскіе. XVII ст. *Рад.Ог.* 428 [Ibid.: 634].

Серед номенів новозавітних святих у досліджуваних пам'ятках засвідчуємо слово *апостоль* (< *гр.* ἀπόστολος) '(учень Христа) апостол' [ІСУЯ: 27]: От вѣх стыхъ ангель и от проркъ и апсль. 1446 *Югр.* № 83 [Ibid.: 22]; Межи дванадесять особъ апостоловъ нашолся недобрый. XVI ст. *Кл.ц.н.* 242 [Ibid.: 674]; Петръ межи апостолами анѣ достоинствомъ анѣ владою не продкуеть. XVII ст. *Копист.Пал.* 358 [Ibid.: 23]; Чомъ были церкви и царства, де проповѣдали святые апостолы... и преподобные отци... теперъ бируютъ языкъ поганнии. XVIII ст. *Поуч.Няг.* 13 [Ibid.: 90]. Окрім цього, джерела фіксують лексему *апостоль* і з похідним значенням '(церковна книга, що містить «Діяння апостолів» та їх «Послання») Апостол' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ I: 117]: Застали есмо оу стго спса на красном... евангелъе кованое, апостоль, половина прилога. 1429 *Югр.* № 63 [ІСУЯ: 27]. Із попереднього значення розвинулося похідне – 'уривок з книги «Апостол», що прочитується під час богослужіння'²⁸, наприклад: Служба Божая скоро по оутрени с читанем Апостола и Евангеліи... была. XVII ст. *Стат.Полоцк.Бр.* 9 [Ibid.: 878].

Шляхом метафоричного перенесення сакральної семантики '(учень Христа) апостол' розвинулося церковнослов'янське слово *ученикъ* (< *цсл.* оученикъ) [Бончев II: 269] та український відповідник *учень* < *ицьнѣ, похідне від *иціти* [ЕСУМ

²⁷ Мирончук О. Я. Назви чинів святості... С. 131.

²⁸ Там само. С. 53–54.

VI: 56]; див. у текстах: Оученицы в день соуботный колосы выминають роуками. 1556–1561 *Єв.Пер.* 35 [ІСУЯ: 414]; Спасител... розказав своим учеником привести двое быдليات барзо працовитых. XVII ст. *Єв.Реш.* 38 [Ibid.: 161]; Искали такого члвка, котрый бы выляшовал, де Хс. сам без оучениковъ и без людѣй ночує. XVIII ст. *Пам.укр.м.* II, 221 (Єв.Уч.) [Ibid.: 412]; Часу оного примусил Ис учнѣ своѣ абы вступили в лодь. 1637 *Єв.Калл.* 935 [Ibid.: 4]. Для сучасної української богослужбової літератури притаманна варіантність: *ученик – учень: Коли славні ученики умиванням ніг на вечері просвіщалися, тоді Юда... Тебе, Праведного Судю, продав* [МІР: 285]; *У відповідь на прохання Своїх учнів («Господи, навчи нас молитись»): Лк. 11, 1) Исус довіряє їм головну християнську молитву «Отче наш»* [ККЦ: 629].

Українські пам'ятки фіксують прикметник-епітет *верховный* (<цсл. врьховньъ) [Бончев I: 72], який за мотиваційною ознакою 'головний, верховний, перший' спрямований на возвеличення апостолів Петра і Павла: Верховный Апелъ и ученикъ хвъ Петръ стый. XVII ст. *Єв.Реш.* 19-б [ІСУЯ: 219]; Стый Петръ... доступиль от Хрста, же... верховный, то естъ началнѣйший апостоломъ названъ естъ. XVIII ст. *Пам.укр.м.* III, 22 (*Лит.Рк.*) [Ibid.].

Часто в аналізованих текстах натрапляємо на субстантивований прикметник *святый* < *svęť [ЕСУМ V: 200], який, сполучаючись з іменами святих, вказує на значення 'святій; праведний, непорочний': Тоє селищо къ церкви ль слушало къ святому Михаилу, аль пакъ нашо было поданьє. 1486 *Ак.ЗР.* I, 106 [ІСУЯ: 20]; Стый Тихонъ был з родичовъ ач убогих, але благочестивих. XVII ст. *Жит.Св.* 436-б [Ibid.: 43]; Стаа Фебла два и мчница оумерлуу матку свою балвохвалку млтвами своїми воскресила. XVII ст. *Гал.Кл.Раз.* 486 [Ibid.: 53]; Святый Романъ кондакъ пѣль на амбонѣ. XVIII ст. *Пелгр.Ип.Виш.* 18 [Ibid.: 21].

Калькою з грецької *αρχιερεῦς* є суфіксальний церковнослов'янізм *святитель* [Бончев II: 150] – «новозавітний святий чоловічої статі з вищого духовенства (патріарх (новозавітний), митрополит, архієпископ і єпископ), який своїм святим життям і праведним пастирством здійснили промисел Божий про Церкву на її шляху до Царства Небесного, не зазнав мук за віру і помер власною смертю». Слово *святитель* теж вживається з конкретними іменами: Пошгло на анѣбонъ святителя Христова Николая чотири золотии. 1733 *Кн. Цеху Кол.* 4 [ІСУЯ: 22]; До раки стителя Христова Михайла с лица придѣлана среброчеканая бляха, в которой вѣсу сребра фунтовъ 8 с наддачею. XVIII ст. *РКПЛ* 16 [Ibid.: 106].

У пам'ятках староукраїнської доби на позначення попередника Ісуса Христа – Івана Предтечі – засвідчено суфіксальну лексему *креститель* < цсл. крьститель, яку дослідники вважають семантичною калькою з грецької *βαπτιστής* [Бончев I: 244]: Веселачиса отправовавль послушаніє Іоанъ Крститель. XVII ст. *Гал.Кл.Раз.* 57 [ІСУЯ: 222]; Платонъ, славный оный монахъ Студитскій, явне цареву грѣх якъ Іоанъ Креститель, выметаль. XVII ст. *Копист.Пал.* 652 [Ibid.: 414]; Іоаннъ Креститель... сукню носивъ на собѣ з острой велблудовъ шерсти. XVIII ст. *Науки парох.* 125 [Ibid.: 205]. Зауважу, що в різножанрових творах досліджуваного періоду спостерігаємо появу похідних значень слова *креститель*: '(назва церковного свята; також календарна дата – 7 липня) Різдво святого Івана Хрестителя'; '(назва церковного свята; також календарна дата – 20 січня) Собор святого Івана Хрестителя'; '(назва церковного свята; також календарна дата – 11 вересня) Усікновення

голови святого Івана Хрестителя' [СУМ16–17 XV: 95]. Новоукраїнський словник фіксує варіант *хреститель* [Гр. IV: 413], що став нормативним у сучасній українській літературній мові [СУМ XI: 140].

Ще досліджувані джерела репрезентують церковнослов'янське слово *предтеча* 'попередник' (< *цсл.* прѣдътеча 'той, що біжить попереду' – калька з грецької πρῶδρομος 'предтеча; той, що біжить попереду') [ЕСУМ IV: 560], яке є епітетом на Івана Хрестителя: Вазиль Иродъ стого Иоанна предтечу за правду. XVII ст. (*Рад. Ог.* 383) [СУЯ: 496]; Иоана Предтечу... породила, свѣтилника свѣту и деннищу слнцу. XVIII ст. *Пам. укр. м.* II, 69 (Рк. Тесл.) [Ibid.: 693]. Сьогодні це слово кваліфікують як книжне, урочисте, застаріле [СУМ VII: 531].

Часто зі сакральною семантикою різножанрові пам'ятки української мови фіксують лексеми з коренем *мук-*, який є основною значущою частиною базового слова *мука* 'мука' [ЕСУМ III: 531].

Зі значенням 'мученик' вжито суфіксальний церковнослов'янськ *мученикъ* (< *цсл.* моученикъ; відповідає гр. μάρτυς) [Бончев I: 287], що первісно означав і буквально перекладається як 'свідок'; згодом цим словом почали позначати тих, хто засвідчив свою християнську віру мученицькою смертю за неї²⁹. Див. у текстах: И от всѣх мчнкъ и прпбных и бгоносных отцъ антонія и ѳеодсія печерьских. 1446 *ЮРГр.* № 83 [СУЯ: 112]; А на святыхъ мученикъ Бориса и Глѣба по десяти копъ грошей, на вѣчистую пам'ять. 1506 *Ак. Зр.* I, 170 [Ibid.: 492]; Видѣли чудо преславное, иж тѣла стых мчнкъ жадной близнѣ не мили але цѣли. XVII ст. *Жит. Св.* 229 [Ibid.: 100]; Которого то великого мчнка добре пред тымъ часом незбожний староста Вринга, за панована на Всиходѣ кесара Максиміна замордовалъ. XVII ст. *Тр. постн.* 274 [Ibid.: 347]. Оказіонально в досліджуваному лексиконі трапляється його родовий корелят мученица (< *цсл.* моученица) [Бончев I: 287] 'мучениця': Стаа Фекла два и мчница оумерлую матку свою балвохвалку мливами своїми во-скресила. XVII ст. *Гал. Кл. Раз.* 486 [СУЯ: 53]. Сучасні форми *мученик* і *мучениця* загальноновживані [СУМ IV: 833].

Лексичний церковнослов'янськ в українській мові – складне слово *первомученькъ* (< *цсл.* прьвомоучьникъ; відповідає гр. πρωτομάρτυς, утвореному від прῶτος 'перший (за місцем, часом, гідністю); головний, важливий, знатний' та μάρτυς 'свідок', також 'мученик') [Бончев I: 287; Мирончук 2014: 96], на яке спорадично натрапляємо в тексті XVIII ст.: До престоловъ же стго Первомчнка Стефана і Иоана Бгослова антипеды верхній и боковій без мохровъ. XVIII ст. *РКПЛ* 17 [СУЯ: 117].

Із препозитивним компонентом *велико-* матеріали історичного словника фіксують словоформу *великомученица* (< *цсл.* великомоучьница; відповідає гр. μεγαλομάρτυς 'великомучениця') [Бончев I: 70]; Прикладано блахи желѣзные распаленые до боковъ стои великомчницы Варвары. XVII ст. *Рад. Ог.* 671 [СУЯ: 106]; До которого столпика главу втяти стой великомученицѣ Скатеринѣ. 1704 *Путн. Іер.* 5-б [Ibid.: 354].

Пам'ятки засвідчують активне використання й інших різних за структурою назв, пов'язаних із християнськими святими, зокрема:

- *пророкъ* < *цсл.* пророкъ 'пророк', калька гр. προφήτης [ЕСУМ IV: 600–601]; От всѣх стых ангель и от проркъ и апсль. 1446 *Югр.* № 83 [СУЯ: 22];

²⁹ Мирончук О. Я. Назви чинів святості... С. 61.

Докладаючи тыжь того проркъ... иже тоє новорожденное отрѣча которое имаеть иже тоє мѣти боур'боу або вал'коу с тыми невидимы(ми) врагы нашими. XVI ст. *Отч.Пер.Полт.* 76 [Ibid.: 155]; Манасія... великого пророка Исаію дереваною пилоу вдолжь роспиловати казалъ. 1637 *Єв.Калл.* 848 [Ibid.: 199]; Пророки вшит'ки выгубила, тылко сѧ зостал пророк Іліа, але и того гладала... и хотѣла погубити. XVIII ст. *Пам.укр.м.* I, 297 (*Рк.Тесл.*) [Ibid.: 532];

- *чудотворець* < *цсл.* чоудотворьць, калька гр. θαυματούρις 'чудотворець' [Бончев II: 338]. Лексема вживається як епітет на св. Миколая: А записаль єсми тыи вси верхуписанныи рѣчи великому архирѣю чудотворцу Христову Николе Пустыньскому монастырю вѣчно и непорушно. 1512 *Арх.ЮЗР.* I, VI, 17 [СУЯ: 219–220]; Чудотворець великій Никола тѣло своє перенесено быти допустиль... зь одного... презь погань спустошеного гмаху до гмаху другого оть поганской руки недоткненого. XVII ст. *Копист.Пал.* 894 [Ibid.: 533]; О Николає чудотворче и всѣхъ врагов наших борче. XVIII ст. *Укр.-Р. Арх.* IX, 178 [Ibid.: 124];
- *первопрестолникъ* < *цсл.* прьвопрѣстольникъ, калька гр. πρωτόθρονος 'першопрестольний' [Бончев II: 14]: Не маємъ тепер дванадцати первопрестолниковъ альбо патриарховъ, яко было дванадцать апостоловъ. XVI ст. *Отп.И.П.кл.Остр.* 1087 [СУЯ: 674] тощо.

Проведений аналіз на матеріалах «Історичного словника українського языка» за редакцією Є. Тимченка свідчить, що до складу лексико-семантичної групи «назви, пов'язані з Божими Особами, святими, ангелами», входять слова, запозичені із грецької (через церковнослов'янське посередництво) та церковнослов'янської мов. Окремі церковнослов'янські найменування виникали як семантичні кальки до грецизмів. Досліджувана лексика зафіксована майже в усіх жанрах української мови XIV–XVIII ст. Для деяких слів, що вказують на Божі Особи, святих, ангелів, характерна багатозначність і синонімія. Загалом усі розглянуті слова збережено до сьогодні в українській літературній мові та в церковній практиці.

ДЖЕРЕЛА

АПА – Акафіст преподобному Агапіту, лікарю Печерському. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/molytvy/akafistnyk-tom-ii/akafist-prepodobnomu-ahapitu-likaryu-pecherskomu> (дата звернення 21.02.2019).

Гр. – Словарь української мови / збір. Б. Грінченко. Київ, 1907. Т. I–IV.

ГРС – Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь. Репринт V-го издания 1899 г. Москва, 1991. 1370 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7-ми т. / за ред. О. Мельничука. Київ, 1982–2012. Т. I–VI.

ІСУЯ – Історичний словник українського языка / за ред. Є. Тимченка. Харків; Київ, 1930–1932. Т. I. Вип. 1–2.

Бончев – Бончев А. Речник на църковнославянски език / науч. ред. Боряна Христова. София: Нар. библ. Св.Св. Кирил и Методий, 2002. Т. I; 2012. Т. II.

Кешеля – Кешеля Д. Видіння зрячої води, або ж Дурний Іван стріляє, а Богонько кулі направляє: книга друга. *Дзвін*. Львів, 2003. № 5–6. С. 28–60.

ККЦ – Катехизм Католицької Церкви. Синод Української Греко-Католицької Церкви, 2002 р. Б. 772 с.

ЛП – Ігнатівич О. Літературні портрети. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. 120 с.

МПР – З вірою і любов'ю. Молитовник православної родини з Псалтирем. Харків; Київ; Львів: «Святогорець», 2007. 573 с.

НВ – Навчальні відомості. Святі Таїнства, святий храм, священник, чинники й речі, необхідні для Святої Євхаристії. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/bohosluzhbovi-knyzhky/sluzhebnyk/navchalni-vidomosti> (дата звернення 21.02.2019).

Огієнко – Огієнко І. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена. URL: http://www.truechristianity.info/ua/bible/jude_ua.php (дата звернення 1.03.2019).

ПЗСУМ¹⁴⁻¹⁵ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Пробний зошит / гол. ред. Л. Гумецька. Київ, 1964. 189 с.

СДР – Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. Київ: Наукова думка, 2004. 558 с.

СУМ – Словник української мови: в 11-ти т. / гол. ред. І. Білодід. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. I–XI.

СУМ¹⁴⁻¹⁵ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: в 2-х т. / відп. ред. Л. Гумецька. Київ, 1977–1978. Т. I–II.

СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994–2017. Вип. 1–17 (видання не завершене).

REFERENCES

1. Bibla, S. V. (1997). *Skład, struktura i shliakhy formuvannia ukrainskoi tserkovnoi terminolohii (nazvy tserkovnykh chyniv ta posad)* [Composition, Sources and Ways of Formation of the Ukrainian church Terminology (the names of church ranks and posts)] (*Candidate's thesis*) Kyiv. [in Ukrainian].
2. Demianets, Yu. (2014). Semantyka odnokomponentnykh obraznykh nominatsii sviatykh v ukrainskii movnii kartyni svitu. *Naukovi zapysky. Seriya: Filolohichni nauky (movoznavstvo)*. RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 127, 232–237 [in Ukrainian].
3. Dydyk-Meush, H. (2008). *Ukrainska medytsyna. Istoriia nazv*. Lviv [in Ukrainian].
4. Dydyk-Meush, H. (2018). *Kombinatoryka v ukrainskii movi XVI–XVIII stolit: teoriia, praktyka, slovnyk*. Lviv [in Ukrainian].
5. Krovyt'ska, O. (2005). *Ukrainska leksykohrafiia: teoriia i praktyka*. Lviv [in Ukrainian].
6. Matskiv, P. (2007). *Kontseptosfera Boh v ukrainskomu movnomu prostori*. (S. Ya. Yarmolenko, Ed.). Drohobych: Kolo [in Ukrainian].
7. Myronchuk, O. (2014). *Nazvy chyniv sviatosti v istorii relihiinoho styliu ukrainskoi movy* [Ranks of holiness names in the history of the religious style of the Ukrainian language] (*Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].

8. Nimchuk, V. V. (1992). *Davnoruska spadshchyna v leksytsi ukrainskoi movy*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Nimchuk, V.V. (2015). *Ukrainska Chetia 1489 roku*. Zhytomyr. [in Ukrainian].
10. Osinchuk, Yu.V. (2009). *Istoriia ukrainskoi bohosluzhbovo-obriadovoi leksyky* (V. V. Nimchuk, Ed.). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].
11. Puriaieva, N. V. (2001). *Formuvannia ukrainskoi tserkovno-obriadovoi terminolohii (nazvy bohosluzhbovykh predmetiv)* [Forming of Ukrainian Church-Ceremonial Terminology (Names of Liturgical Objects)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
12. Puriaieva, N. V. (2016). *Leksyka bohosluzhbovykh perekladiv za redaktsiieiu mytropolyta Yosypa Slipoho u svitli skopos-teorii. Slovo u Slovian. Wpływ języków sąsiadujących na rozwój języka ukraińskiogo. Studia leksykalne (Anna Budziak, Wiktorija Hoisak, Eds.)*. Kraków: Skriptum [in Ukrainian].
13. Pyshna, N. I. (2016). *Nazvy pisnespiviv v ukrainskii movi: synkhronno-diakhronnyi aspekt* [Names of chants in the Ukrainian language: synchronic and diachronic aspect]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
14. Piddubna, N. V. (2000). *Formuvannia nomenklatury nazv relihiinykh sporud v ukrainskii movi* [The formation of the nomenclature of religious buildings names in the Ukrainian language]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kharkiv [in Ukrainian].
15. Voitiv, H. (2018). *Movna reprezentatsiia poniattia «Bohorodytsia» u Kartotetsi Slovnyka ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. U koordynatakh movy: Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Lidii Kots-Hryhorchuk*, 146–158 [in Ukrainian].
16. Vorona, I. I. (2014). *Funktsionuvannia tserkovno-relihiinykh terminiv-synonimiv v ukrainskykh bohosluzhbovykh tekstakh* [The functioning of the church and religious terms-synonyms in the Ukrainian liturgical texts]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
17. Zelinska, O. Yu. (2013). *Ukrainska barokova propovid: movnyi svit i kulturni vytoky. (M. Ya. Pliushch, Ed.)*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].

Yurii OSINCHUK

A VOCABULARY FOR MARKING GOD'S PEOPLE, SAINTS AND ANGELS IN THE UKRAINIAN HISTORICAL DICTIONARY EDITED BY YEVHEN TYMCHENKO

In the article, based on the material of the multi-genre Ukrainian monuments of the writing of different styles of the 14–18 centuries, included in the database of the sources “Mapping of the Historical Dictionary of the Ukrainian Language”, edited by Ye. Tymchenko was studied religious vocabulary in the diachronic aspect, in particular, the lexical-semantic group of words and derivatives from the formations expressing the concept of “God’s people, saints, angels”. The illustrative material of the dictionary represents various thematic groups of religious vocabulary: the names of performers and members of the liturgy; the names of liturgical objects, their varieties, and parts; the names of liturgies; the names of ceremonies; Christian rites, their varieties and parts; the names of the temple and its parts, etc. The studied vocabulary is captured by almost all genres of the Ukrainian language of the XIV–XVIII

centuries, in particular, acts, judicial documents, wills, charters, chronicles, works of confessional, polemic and fiction literature, liturgical literature, epistolary legacy, etc.

The article focuses on the etymological analysis of religious names, which mainly consisted of determining their semantic etymon. It is established that genetically the words of the studied lexical-semantic group are not homogeneous, because it consists of lexemes of different origins, in particular borrowings from the Greek, Church Slavonic, Polish language, etc. Some Church Slavonic names emerged as semantic tracings to Greek words.

It has been discovered that some of the lexemes under study often serve as the core components of various binomial or threefold stable and lexicalized word combinations.

Polysemy, synonymy, and antonymy are typical for certain words indicating God's personality, saints, and angels.

It has been established that mostly all the words considered have been preserved until today in the Ukrainian literary language and church-liturgical practice.

Keywords: historical dictionary, the monuments of writing, semantics, phrase, Church Slavonic language.

УДК 811.161.2'28'373.7'3747'374»20»

DOI: 10.33402/ukr.2018-31-233-239

Nataliya BAHNIUK*Candidate of Philological Sciences**Head of the Department of the Ukrainian Language**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian studies**NAS of Ukraine**ORCID.org/0000-0001-6821-2227**e-mail: natalyabahnyuk@ukr.net*

RESEARCHING WRITTEN MONUMENTS IN THE CONTEXT OF CHANGING SCIENTIFIC PARADIGMS

The scientific paradigm of the 21st century has acquired anthropocentric drift. In modern linguistic studies, the anthropocentric approach also occupies a dominant position: the researcher's attention is refocused from objects of cognition (lingual units of different levels) to the subject; thus, linguists analyze an individual in language and language in an individual.

The article presents an attempt to define the range of problems of modern linguistic diachronic researches about lingual personality, lingual consciousness, the language of the epoch.

The preconditions of involving the concept of «lingual personality» in the research arsenal of historical linguistics are analyzed. It has been found out that the text becomes a key material for studies of historical lingual personology. The language of ancient texts is studied as the expression and result of creativity of lingual personality.

Through the ancient texts of the preaching genre, the object of linguistic analysis in studies, which are analyzed in article, gradually «visualized» church-religious picture of the world as an element of the lingual picture of the world, there is an opportunity to analyze changes in it, to study the specificity of religious (confessional) linguistic personality, from religious communication at that time. It is defined that the prospective research direction is the lexicographic direction of lingual personology; the possibilities of studying the language of the epoch based on texts are analyzed.

Keywords: anthropocentric linguistic, lingual personology, lingual personality, lingual consciousness, the language of the epoch, written monuments.

In the history of linguistic science, views on the nature of lingual reality have repeatedly changed. It is during such changes, says Florii Batsevych, that in science specific forms of language are formed. The scientist points to two diametrically opposite approaches in the knowledge of the essence of language: immanent-semiological, when considering language «in and of itself», namely such principles have contributed to the formation of knowledge about language as a structure and system, and anthropological

(or anthropocentric), within which language is studied inseparably from the inner world of man¹.

In modern linguistic studies, the anthropocentric approach occupies a dominant position – in language they see the reflection of human consciousness, language is considered a cultural phenomenon and an expression of national mentality. The specificity of the anthropocentric scientific paradigm is that the researcher's attention is refocused from objects of cognition (linguistic units of different levels) to the subject, thus linguists analyze an individual in language and language in an individual. A number of directions have emerged within the anthropocentric paradigm of linguistics of the twentieth century, and within each of them language becomes the object of study in a special way.

Seeing in the language «reflection» of the individual, observing how the individual manifests itself in the language, linguists characterize the linguistic picture of the world; within communicative linguistics, interest in the individual as a participant in the communication process dominates. No less important is the study of the role of language in cognitive processes and cognitive organization of the person (using information from other sciences). Thus, language is viewed as a complex and multifaceted phenomenon by linguists in various manifestations: both as an individual's language, and as a separate unit in the family of languages, and as a structure and system, and as a space of thought and «habitation of the spirit».

At the end of the twentieth century, language was also analyzed as «a product of culture, its important component and condition of existence, as a factor in the formation of cultural codes»².

Changing the scientific paradigm has made its footprint in the study of historical linguistics. Current scientific research on the language of Ukrainian ecclesiastical sermons (sermons) of the sixteenth and eighteenth centuries, which we analyze in this article, is a clear proof of this.

It should be noted that ancient texts related to the church and religious sphere - the lives of saints, collections of sermons of the Greek-Slavic type, gospel teaching, baroque sermons, etc., have repeatedly been the focus of Ukrainian linguists, in particular Vasyl Nimchuk, Inna Chepiha, Dmytro Hrynchyshyn, Oleh. Kupchynskyi, Ulyana Dobosevych, Halyna Chuba, Vira Franchuk, Oksana Nika, Oksana Zelinska, Ludmyla Dovha and others. The scientists analyzed the language of written monuments in detail on phonetic-orthographic, word-forming, morphological, syntactic and lexical levels, characterized the defining features of linguistic stylistic organization of texts, and thus outlined the main tendencies of formation of Ukrainian written-literary language of the 16th–17th centuries.

The application of modern scientific approaches to learning the language of past eras is a complex and ambiguous problem. Taking a quick look at a series of works in which Ukrainian written monuments of different periods served as material for the study, we can conclude that anthropocentric linguistics approaches are being implemented gradually and carefully enough in the works on the history of language. Researchers have different opinions about whether ancient text can be the subject of contemporary

¹ Бацевич Ф. С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2008. С. 27.

² Маслова В. А. Лингвокультурология: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва: Академия, 2001. С. 6.

discourse analysis, noting that a document of past eras is actually difficult to associate with a «text-event» or «text immersed in life»; it is not a language that is considered purposeful social action. By the way, Olena Matushek, a researcher of the baroque sermon genre, regards it as a «frozen discourse», from which the image of the author is read according to the basic model of communication «author-text-addressee». The preacher manifests himself primarily through the texts he created, and the text of the sermon in such circumstances acts as a result of text-making activity³.

Particular relevance in contemporary studies on the history of the Ukrainian language are given to the issues of reconstruction of linguistic consciousness (individual, ethnic, social), the study of the linguistic personality of the ancient and old Ukrainian period, the construction of the linguistic picture of the Ukrainian world from past epochs from its reproduced fragments. Through the ancient texts of the preaching genre, which become the object of linguistic analysis, gradually «visualized» church-religious picture of the world as an element of the linguistic picture of the world, there is an opportunity to analyze changes in it, to study the specificity of religious (confessional) linguistic personality, from religious communication at that time; after all, working with an ancient text enables one to know at least partially through the prism of language those processes that have taken place in the minds of people. Lidiya Hnatyuk also notes: «Reconstruction of the linguistic consciousness of the Ukrainian past – in a specific historical era – will help to understand more deeply the laws and tendencies of the development of the Ukrainian language, in particular literary, in the projection on the human personality, more adequately to understand ancient texts and hidden behind them»⁴.

In each text, the «lingual personality» could be seen – this opinion was endorsed by Yurii Karaulov. According to Yurii Karaulov, the study of lingual personality begins with the identification of a hierarchy of meanings and values in its picture of the world, in its thesaurus, involves the clarification and justification of motives and goals that determine its development, behavior, control text creation⁵. Texts of the preaching genre of the 17th–16th centuries are rich material for analyzing the lingual portrait of the educated person of that time, the individual manner of the author in the way of communicating the church-religious dogmas, characteristic features of the author's language. The linguistic fabric of Old Ukrainian church sermons is closely intertwined with traditional book-written and vernacular elements, and the spelling of the memorials is evidence of the active interaction of several orthographic traditions. «The level of bookishness or nationality of the text was determined by a set of many factors: the ideological-thematic content of the monument, its functional orientation, the chronological period, as well as the level of education of the author or copywriter, his linguistic consciousness, his personality», notes Tetiana Vydaichuk in the article «Linguistic Personality of the Old Ukrainian Age: Problems and Aspects of the Study» and adds that the monuments consistently reveal the most significant, actively perceived and learned elements of the linguistic picture of the world of the Ukrainian at that time. The researcher suggests to consider authors,

³ Матушек Е. Языковая личность украинского проповедника XVII века. *Žmogus kalbos erdvėje. 6. Матеріали наукової конференції «Людина в просторах мови»*: збірник наукових праць Каунаського гуманітарного факультету Вільнюського університету. Каунас, 2010. С. 298–299.

⁴ Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: монографія. Київ: Видавничий центр «Київський університет», 2010. С. 6.

⁵ Караулов Ю. Русский язык и языковая личность: монография. Москва: Наука, 1987. С. 37.

copyists and compilers of ancient texts at the same time both their creators and those who can be considered as the *linguistic personality of the era*⁶.

It is also important that researchers refer to the term «linguistic personality» as not just a specific individual. Yuriy Karaulov identified three levels of abstraction in the study of linguistic personality: 1) personality as author of texts and as an individual with his own character, interests, social inquiries and attitudes; 2) personality as a typical representative of a particular language community or collective; 3) personality as a representative of the human race in general⁷. The study of the structure of linguistic personality, its place in interpersonal and intercultural communication, individual perception of reality, the identification of types and portraits of linguistic personalities – all this makes it possible to analyze the peculiarities of the mentality of the respective society, ethnic group. VI. Karasyk in a number of works on the structure and types of linguistic personalities, in particular in the monograph «Linguistic Circle: Personality, Concepts, Discourse» (2002) introduced and argued the notion of a model personality – a typical representative of a certain circle of persons who is identified by specific characteristics, verbal and non-verbal behaviors related to its value orientations. The model personality «significantly influences the culture in general and serves as a specific symbol of that culture for representatives of other ethnic cultures. [...] Such personalities make it possible to speak about the specificity of the era»⁸.

Reconstruction of the linguistic personality of the extraordinary figure of the past, Hrygoriy Skovoroda, based on the research of the original ones created, dedicated to L. Hnatyuk's monograph «The Linguistic Phenomenon of Hrygoriy Skovoroda in the Context of the Old Ukrainian Book Tradition» (Kyiv, 2010). The work not only substantiates the theoretical foundations, but also demonstrates their practical implementation: the researcher has identified and analyzed in detail the sources and factors that influenced the formation of Skovoroda's linguistic consciousness, such as the socio-political and cultural context of his life and work, the linguistic situation of the 18th century, educational level, etc.

Hrygorii Skovoroda's «model» linguistic personality clearly stands out against the background of the linguistic consciousness of the old Ukrainian society as a whole and of the book elite in particular, forming a holistic view of it⁹.

A series of modern linguistic studies of handwritten tales of the seventeenth century shows significant interest in these texts precisely from the standpoint of anthropocentric linguistics.

The material for the research by Olena Matushek «The lingual personality of the Ukrainian preacher of the 17th century» was served by the texts of the sermons by Ioanykiy Halyatovsky, Anthony Radyvylivskyi, and Lazar Baranovych. The author analyzes the

⁶ Видайчук Т. Мовна особистість староукраїнської доби: проблеми та аспекти дослідження. *Українська мова й література в сучасній школі*. 2012. № 6. С. 5.

⁷ Русский язык: Энциклопедия / гл. ред. Ю. Н. Караулов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Большая рос. энцикл., 1997. 671 с.

⁸ Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. С. 16–17; Карасик В. И. Речевое поведение и типы языковых личностей. *Массовая культура на рубеже XX–XXI веков: Человек и его дискурс*: сб. науч. трудов / под ред. Ю. А. Сорокина, М. Р. Желтухиной. Москва: Азбуковник, 2003. С. 30.

⁹ Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: монографія. Київ: Видавничий центр «Київський університет», 2010. 446 с.

peculiarities of the language of preachers of the 17th century, draws conclusions about the picture of the world and the identity of perhaps the most famous speakers of the time. «Knowledge, value orientations and representations are fixed in texts as formulas, predetermined, on the one hand, by canons and traditions, and on the other by prescriptions of rhetoric and homiletics. Accordingly, the picture of the world created in the sermon is a normative world order», the researcher notes¹⁰. In her equally interesting article «The Ukrainian Sermon of the 17th Century» Olena Matushek as «acting through words» proves that speaking is a speech act that «can have the following functions: to explain specific actions, to lead to specific actions, to interpret past concrete actions, to prepare specific actions»¹¹. The interpretation of the gospel passage in the Old Ukrainian sermon was an incentive for the then-listener / reader not to passively expect God's grace, but to act actively on its way to it.

Analytical communicative-cognitive meanings embedded in the preaching texts of the 17th century individuals, who made various corrections in the manuscript collection of sermons, devoted to the scientific investigation of Yuliya Oleshko «Manuscript collection of preaching texts of the XVII century in communicative-cognitive aspect»¹². The researcher found various kinds of interferences in the text, in particular: the excision of fragments containing the preacher's appeal to the audience, the author's self-characterization; correct errors or misunderstandings; recordings that extend the narrative of the sermon, etc. As the text retained to this day contains «communicative meanings, embedded in at least two or three punishments», the thesis is offered about the non-synchronous co-authorship of the studied texts and «differences in the cognitive space of the speakers», which predetermined their communicative behavior¹³. The factual features of sermons (deixis – the property of expression to indicate a specific spatial-temporal situation) were first the subject of analysis in the article by Yuliya Oleshko. In another publication, the author wrote on the material of a manuscript collection of eighteenth-century tales. Considered emotionality as a communicative-cognitive category that encompasses linguistic means that are used for the codified expression of emotions and capable of producing an emotional effect for the recipient¹⁴.

On the basis of selected sermons by Lazar Baranovych and Simeon Polotskyi, Nadiya Morshna revealed the peculiarities of the reception of the image of St. Oleksi

¹⁰ Матушек Е. Языковая личность украинского проповедника XVII века. *Žmogus kalbos erdvėje. 6. Матеріали наукової конференції «Людина в просторах мови»*: збірник наукових праць Каунаського гуманітарного факультету Вільнюського університету. Kaunas, 2010. С. 300.

¹¹ Матушек О. Українська проповідь XVII століття як «дія за допомогою слів». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Літературознавство*. Тернопіль, 2010. Вип. 30. С. 72.

¹² Олешко Ю. Рукописний збірник Казань XVII ст. у комунікативно-когнітивному аспекті. *Мовознавчий вісник: зб. наук. праць*. Черкаси, 2014. Вип. 18. С. 142–146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mv_2014_18_25.

¹³ Там само.

¹⁴ Олешко Ю. Емотивність староукраїнської проповіді XVII ст. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2014. Вип. 50(2). С. 144–149. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2014_50\(2\)_24](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2014_50(2)_24).

in the preaching discourse of the 17th century, detailing how a secondary ideological-thematic structure lay on the «primary story and structure of the saint's life»¹⁵.

Analyzing contemporary research on the language personality of the preacher, we cannot ignore the monograph of the Russian researcher Adelina Salakhova «Confessional linguistic personality: communicative strategies and tactics» (2013), in which the author views the sermon as one of the key elements of religious discourse, religious communication. Every sermon, according to the linguist, can be considered a certain adaptation of the original text (Holy Scripture – N.B.) to the capabilities / level of human perception¹⁶. This adaptation may take the form of a full or partial translation of the original text in a more accessible language, resulting in expanded or concise versions of the source text, the study of which will decode key information that has been accumulated in the text-making process.

In general, the genre of preaching of 16–17th centuries in Ukrainian linguistics is not sufficiently studied from the standpoint of anthropocentric linguistics. The urgency of such an analysis of the texts of the sermons is dictated, according to O. Nika, by the general nature of the orator-preaching genre («entice to hear»), which includes interactivity, dialogism, procedural, interpretative, functional syncretic (informative, cognitive-expressive, emotional) use expressive means due to this peculiarities of textual production, as well as «new approaches to their study from the standpoint of communicative and cognitive linguistics, linguocultural science, linguosemiotics, linguopoetics»¹⁷.

REFERENCES

1. Batsevych, F. S. (2008). *Filosofia movy: Istoriia linhvofilosofskykh uchen: pidruchnyk*. Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Akademiia» [in Ukrainian].
2. Hnatiuk, L. P. (2010). *Movnyi fenomen Hryhoriia Skovorody v konteksti staroukrainskoi knyzhnoi tradytsii: monohrafiia*. Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Kyivskiy universytet» [in Ukrainian].
3. Karasik, V. Y. (2002). *Yazykovoï kruh: lichnost, kontsepty, dyskurs: monohrafiia*. Volgograd: Peremena [in Russian].
4. Karasik, V. Y. (2003). Rechevoe povedenye i tipy yazykovykh lichnostei. In Yu. A. Sorokina, M. R. Zheltukhyna (Ed.), *Massovaia kultura na rubezhe XX–XXI vekov: Chelovek i ego dyskurs: sb. nauch. trudov* (pp. 24–44). Moscow: Azbukovnik [in Russian].
5. Karaulov, Yu. (1987). *Russkii yazyk i yazykovaia lichnost: monohrafiia*. Moscow: Nauka [in Russian].
6. Karaulov, Yu. N. (Ed.). (1997). *Russkii yazyk: Entsyklopedyia* (2 rev. ed). Moscow: Bolshaia rosiiskaia entsyklopediia [in Russian].
7. Maslova, V. A. (2001). *Linhvokulturolohiia: uchebnoe posobiie*. Moscow: Akademiia [in Russian].

¹⁵ Моршна Н. В. Проповідницький дискурс життя св. Олексія, чоловіка Божого в українській літературі доби Бароко. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*. 2011. Т. 124. С. 20.

¹⁶ Салахова А. Конфессиональная языковая личность: коммуникативные стратегии и тактики: монография. Челябинск: Энциклопедия, 2013. С. 45.

¹⁷ Ніка О. І. Казання першої половини XVII ст. у лінгвістичному висвітленні. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. праць. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2012. Вип. 21, ч. 1. С. 249.

8. Matushek, E. (2010). Yazykovaia lichnost ukrainskoho propovednyka XVII veka. Proceedings of the Scientific Conference: *Žmogus kalbos erdvėje. «Liudyna v pros-torakh mov»*. (pp. 298–306). Kaunas. [in Russian].
9. Matushek, O. (2010). Ukrainska propovid XVII stolittia yak «diia za dopomohoiu sliv». *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni V. Hnatiuka. Serii: Literaturoznavstvo*, 30, 67–76 [in Ukrainian].
10. Morshna, N. V. (2011). Propovidnytskyi diskurs zhyttaa sv. Oleksiia, cholovika Bozhoho v ukrainskii literaturi doby Baroko. *Naukovi zapysky Natsionalnoho uni-versytetu «Kyievo-Mohylianska akademiia»*. *Filolohichni nauky*, 124, 16–20 [in Ukrainian].
11. Nika, O. I. (2012). Kazannia pershoi polovyny XVII st. u linhvistychnomu vys-vitleni. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, 21 (1), 249–254 [in Ukrainian].
12. Oleshko, Yu. (2014). Emotyvnist staroukrainskoi propovidi XVII st. *Movni i kont-septualni kartyny svitu*, 50 (2), 144–149 [in Ukrainian].
13. Oleshko, Yu. (2014). Rukopysnyi zbirnyk Kazan XVII st. u komunikatyvno-kohni-tyvnomu aspekti. *Movoznavchyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats. Cherkaskyi nat-sionalnyi universytet im. Bohdana Khmelnytskoho*, 18, 142–146 [in Ukrainian].
14. Salakhova, A. (2013). *Konfessionalnaia yazykovaia lichnost: kommunikativnye stratehii i taktiki: monohrafiia*. Chelyabinsk: Entsyklopediia [in Russian].
15. Vydaichuk, T. (2012). Movna osobystist staroukrainskoi doby: problemy ta aspekty doslidzhennia. *Ukrainska mova i literatura v suchasni shkoli*, 6, 4–7 [in Ukrainian].

Наталія БАГНЮК

ДОСЛІДЖЕННЯ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК У КОНТЕКСТІ ЗМІНИ НАУКОВИХ ПАРАДИГМ

Наукова парадигма ХХІ ст. набула антропоцентричного спрямування. Антропоцентричний підхід поступово займає ключові позиції і в сучасних мовознавчих студіях: дослідницький фокус лінгвістів перемістився з об'єктів пізнання (мовних одиниць різних рівнів) на суб'єкт, відтак вивчають людину в мові й мову в людині.

У статті зроблено спробу окреслити коло питань, пов'язаних із вивченням мовної особистості, мовної свідомості, мови епохи у діахронному аспекті.

Проаналізовано передумови залучення поняття «мовна особистість» до дослідницького арсеналу історичної лінгвістики. З'ясовано, що саме текст стає ключовим матеріалом для студій з історичної лінгвоперсонології. У фокусі мовознавців – мова давніх текстів як вияв і результат творчості мовної особистості.

Крізь мовну канву давніх текстів проповідницького жанру, які є об'єктом аналізу у студіях, взятих до уваги у статті, рельєфно проявляється церковно-релігійна картина світу як елемент мовної картини світу, виникає змога аналізувати зміни в ній, вивчати специфіку релігійної мовної особистості, тогочасної релігійної комунікації.

Перспективними визначено можливості вивчення мовної особистості минулих епох на матеріалі давніх текстів.

Ключові слова: антропоцентрична лінгвістика, лінгвоперсонологія, мовна особистість, мовна свідомість, мова епохи, писемні пам'ятки.

УДК 811.161.2'28'373.7'3747'374»20»

DOI: 10.33402/ukr.2018-31-240-250

Ірина ЧЕРЕВКО*кандидат філологічних наук**науковий співробітник відділу української мови**Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7895-5673>**e-mail: Iryna_Cherevko@i.ua*

ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ ФРАЗЕОГРАФІЇ XXI СТОЛІТТЯ

Зроблено огляд українських діалектних фразеологічних словників XXI ст., що представляють матеріал із трьох нарід українського діалектного континууму, відзначено найкращі з них. Визначено основні засади і принципи побудови лексикографічних праць. Акцентовано увагу на важливості фіксації та опису діалектних стійких сполук із різних територій України, що засвідчить багатство української фразеології, просторову поширеність одиниць, варіації компонентів-діалектизмів.

Ключові слова: діалектна фразеографія, діалектний фразеологічний словник, фразеологічна одиниця, фразеологізм, функціонування фразеологізму.

Фіксація, систематизація й опис діалектних фразеологізмів із різних територій поширення української мови залишається важливим і невідкладним завданням лексикографів, адже стійкі сполуки постійно зазнають змін у структурі та значенні, відтак можуть частково або повністю зникнути. Саме діалектна фразеологія найкраще передає суспільний досвід, звичаї, обряди, особливості менталітету мовців, які мешкають на конкретній території, а також «безперервно живить фразеологію літературної мови багатством форм і влучністю змісту, варіантністю й синонімічністю, експресивно-емоційною наснаженістю»¹. Незважаючи на те, що діалектну фразеологію лексикографічно почали опрацьовувати ще у XIX ст. (І. Манжура, М. Номис, І. Франко, П. Чубинський, Б. Грінченко й ін.), досі не вироблено системного підходу до принципів упорядкування словників, об'єкта опису, обсягу відтворення семантики тощо. До того ж, щоби словник був якісним і якнайповніше відображав фонетичні, граматичні, синтаксичні особливості певної говірки, важливо використовувати спеціальний питальник; чітко дотримуватися паспортизації; фіксувати всі можливі варіанти стійких сполук; застосовувати позначки для характеристики конотативного аспекту фразеологічних одиниць (ФО) та сфери їх уживання; використовувати фонетичну транскрипцію, яка передбачає позначення наголосу; подавати ілюстративний матеріал, історичні й етимологічні

¹ Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія: монографія. Луганськ: Алма-матер, 2003. С. 5.

довідки; не забувати про тлумачення маловживаних слів. Дотримання всіх цих пунктів також дасть можливість простежити ареальне поширення фразеологічних одиниць, шляхи їх творення, здійснити порівняльний аналіз стійких сполук різних говорів, а також порівняти їх із одиницями літературної мови².

На початку ХХІ ст. простежується активне зацікавлення мовознавців українською діалектною фразеологією, про що свідчать і опубліковані матеріали до словників³, і додатки-словнички до дисертацій⁴. Однак об'єктом мого дослідження стали саме окремі лексикографічні праці, які містять фразеологічний матеріал із різних територій України. Взірцевим, на мою думку, за розробкою принципів побудови та наповненістю можна вважати «Фразеологічний словник східнословобжанських степових говірок Донбасу» В. та Д. Ужченків (представників південно-східного наріччя), який у 2013 р. перевидали ушосте з доповненнями [Ужч.]. Ця лексикографічна праця диференційного типу містить 8 112 ФО, записані на території Донбасу (Луганська та Донецька обл.) і пов'язані з традиційним побутом, різними видами господарської діяльності, звичаями, віруваннями, обрядами, науково-технічним прогресом, живим мовленням сіл, селищ та великих промислових міст. Оскільки «етнографічні контексти важливі як прагматична підоснова вживання давніх висловів та їх фіксації у фразеологічних зібраннях»⁵, то до словника поміщено низку найуживаніших фразеологізмів, зафіксованих у праці «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края» (1898) за ред. В. Іванова. Завдяки цьому актуалізується діахронний аспект лексикографічної праці. Фразеологізми автори розташували за абеткою стрижневих компонентів й одночасно за стрижневим принципом вислови вводять й тлумачать на перший іменник, а в разі його відсутності – на слова інших частин мови в такому порядку: прикметник, дієслово, займенник, числівник, прислівник. Структура реєстрової статті містить:

² Див.: Грешук В., Грешук В. Діалектне слово в тексті та словнику: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 229; Коваленко Н. Д. Фраземіка Південно-Західного наріччя: лексикографічний досвід. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Історична та філологічна*. 2015. Вип. 11. С. 221–224. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ioisn_2015_11_39; Міняйло Р. Діалектні фразеологічні одиниці у словниках. *Діалектологічні студії. 1: Збірник на пошану Дмитра Гринчишина*. Львів, 2003. С. 397; Сагаровський А. А. Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). Харків, 2015. С. 5.

³ Кірілкова Н. В. Матеріали до словника південноволинських говірок. Острог; Рівне: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2011. 128 с.; Коваленко Н. Д. Слова з язика, як бджоли з вулика: матеріали до словника народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини: навч. посібник. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2011. 144 с.; Кушмет М. Матеріали до фразеологічного словника українських східностепових говірок (на матеріалі говірки с. Оленівки Волноваського р-ну Донецької обл.). *Літературне місто*. URL: litmisto.org.ua/?p=19724; Омельченко З. Л., Клименко Н. Б. Матеріали до словника східностепових українських говірок. Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2006. 114 с.; Сагаровський А. А. Матеріали до фразеологічного словника... 228 с.

⁴ Міняйло Р. В. Активні процеси в ареальній фразеології сходу України: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Луганський державний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2001. 19 с.; Ужченко Д. В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2000. 18 с.

⁵ Ужченко Д. В. Від етнографічних джерел до сучасної фіксації діалектної фразеології. *Студії з діалектології. Матеріали і дослідження*. Київ: КММ, 2017. Вип. 1. С. 142.

- 1) реєстрову одиницю (подано у вихідній формі);
- 2) елементи граматичної та стилістичної характеристики;
- 3) словникову дефініцію;
- 4) за потреби – ілюстративну частину (найчастіше речення) за спрощеною фонетичною транскрипцією;
- 5) перелік пунктів поширення ФО;
- 6) історико-етимологічну довідку.

Список населених пунктів доповнено списком найактивніших інформаторів. Внутрішня єдність статей забезпечується відсилачем *те, що*, а зв'язок їх із висловом літературної мови – відсилачем *пор*. Не забувають автори словника подавати у круглих дужках варіанти стійких сполук, а у квадратних – факультативні, додаткові компоненти, які поширюють традиційну структуру, конкретизують вислів, адаптуючи його до відповідної мовної ситуації. Приклади:

БАТОН: Батон [на вуха] кришити (крошити) кому, чії, *жарг.* 1. Обманювати, дурити. 2. Задиралися. – Ілюстрація [Ужч.: 52].

КОПАНИЙ: Куди по копаному [та ще й без номера]? Про того, хто перейшов межі дозволеного [Ужч.: 275].

ЦУЦИК: Здоїги (зарізати) цуцика. Украсти. – Ілюстрація [Ужч.: 521].

Окрім однозначних і багатозначних сполук, фіксуємо також й омоніми, що вкрай рідкісні явище у фразеології, наприклад:

СЛИНА: Пускати слину¹. Чинити щось беспорядно (переважно про слабовільну людину). – Ілюстрація.

Пускати слину². Хотіти їсти [Ужч.: 457].

СОПЛІ: Соплі возити¹. Плакати. – Ілюстрація.

Соплі возити². Затягувати з якоюсь справою [Ужч.: 467].

Ті ФО, які можуть реалізувати своє значення лише у сполученні зі супровідними словами, мають позначку зі сл. Переважно це стосується компаративізмів, наприклад:

ЗАДНІЙ: Без задніх, зі сл. *приходити*. Дуже стомившись. – Ілюстрація [Ужч.: 211].

МЛИН: Як млин при дорозі, зі сл. *залишитися, стояти*. 1. Одинцем; самотній. Ілюстрація. 2. Зайвий. Ілюстрація. Вітряки, як правило, ставилися на просторому місці, де багато вітру, але недалеко від людей (від дороги) [Ужч.: 335].

СМОЛА: Як смола до лаптя, зі сл. *липнути*. Дуже сильно, набридливо [Ужч.: 460].

Застосовано у словнику також велику кількість позначок, які вказують на сферу вживання (*дит.*, *жарг.*), хронологію (*заст.*), поширення вислову (*рідко, місц.*), стилістичну характеристику (*жарт.*, *знев.*, *ірон.*, *лайл.*), виробничу специфіку (*мілиц.*, *гірн.*). Наприклад:

БАРИНЯ: Бариня нечесана, *ірон.* Лінива, неакуратна жінка. – Ілюстрація [Ужч.: 51].

БАТІГ: Батіг до задниці, *грубо*. Справа, з якою людина найкраще обізнана і якою повинна займатися; яка підходить, влаштовує [Ужч.: 52].

ВОВК: Вовків ганяти, *знев.* Ходити без діла; байдикувати [Ужч.: 106].

КІНЬ: Кінь, кобила і підкобилятко, *жарт.* Сім'я товстунів [Ужч.: 249].

СМОЛЯЧОК: Упіймати смолячка, *гірн., жарг.* Улізти в смолу. «Так кажуть лісогони, коли гонять ліс» [Ужч.: 460].

Серед стійких сполук вирізняються й евфемістичні вислови – замітники певних назв, понять, прями комбінації яких у певній мовленнєвій ситуації небажані, наприклад:

ГОРОД: Найшли (знайшли, відкопали) в городі, *евф.* Про народження дитини (переважно у розмові з малими дітьми) [Ужч.: 151–152].

ПЕЛЮШКИ: Будемо пелюшки прати, *евф.* Вагітна [Ужч.: 378].

ЩАСТЯ: Шукати щастя, *евф.* Відповідь на запитання «куди йдеш?» [Ужч.: 545].

Центральне місце в репрезентації мовної картини світу в українських східно-слобожанських говірках належить обрядовій фразеології, переважно пов'язаній із весіллям, наприклад:

СВАТ: Іти сватом, *обр.* Виступати в ролі свата.

Катати сватів, *обр.* Весільний обряд: на другий день весілля «переодягнені гості саджають у тачку сватів, везуть до річки й перекидають їх у неї».

Приймати / прийняти (приняти) сватів, *обр.* Весільний обряд сватання.

Сватів умивати, *обр.* Весільний обряд. «Сватів возять, а потім кидають у калюжу» [Ужч.: 441].

Заслужують окремої уваги опрацювання ФО з позначкою *етн.*, що відображають звичаї, вірування, обряди мешканців регіону, наприклад:

ЗОЗУЛЯ: Вигонити зозулю, *етн.* Справляти обряд пародійного весілля [Ужч.: 221].

ПИРІЖОК: Їсти пиріжки (пирожки) з картоплюю (з картошкою), *етн.* Поминати [Ужч.: 383].

Фразеологія степових (Нижньої Наддніпряни) говірок (3 000 одиниць із перевагою розмовно-просторічних) акумульовано у словнику диференційного типу (за винятком висловів, узятих із записів минулого) В. Чабаненка [Чаб.], який продовжує серію «Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпряни». Матеріал до словника автор та його учні збирали упродовж 1952–1998 рр. у населених пунктах Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської обл. Також він доповнений висловами з фольклорно-етнографічних, діалектологічних записів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. із територій колишніх Катеринославської та Херсонської губерній І. Манжури, Я. Новицького, Д. Яворницького, І. Бесараба, О. Курило, оскільки, на думку автора, важливо «для історії української фразеологічної системи подавати всі вислови із записів минулого» [Чаб.: 4].

Реєстрова стаття у лексикографічній праці містить:

- 1) реєстрову одиницю – ФО у вихідній формі;
- 2) елементи граматичної характеристики (рідко);
- 3) словникову дефініцію;
- 4) текстові ілюстрації;
- 5) місце запису або джерела;
- 6) історико-етимологічну довідку (іноді).

Укладач зберігає діалектні фонетичні, морфологічні, словотворчі, лексичні особливості усталених висловів і текстових уривків-ілюстрацій, у круглих дужках

подає можливі варіанти ФО, також застосовує відсилачі *те саме, що та див.*, наприклад:

аж пил'яка піднялась (знялась) – те саме, що *аж курява знялась* (Паспортизація) [Чаб.: 7].

до грáми (граміни, грáмочки) – все геть чисто, до крихти, все до решти // Ілюстрація (Паспортизація) [Чаб.: 37].

Чіткої системи ремарок у словнику немає, їх уведено в контекст тлумачення ФО. Наприклад:

рѐбра до стіни пристáли – іронічно про худу людину // Ілюстрація (Паспортизація) [Чаб.: 121].

якій (яка́, яке́, які) грáмотний (грáмотна, грáмотне, грáмотні) – іронічне зауваження про людину (людей), яка (які) хоче (хочуть) кого-небудь ошукати, здобути вигоду за рахунок інших // Ілюстрація (Паспортизація) [Чаб.: 158].

Це ж стосується й евфемізмів у степових говірках:

рйби наловіть – евфемізм за значенням 'не втримати сечу', 'замочитися сечею' // Ілюстрація (Паспортизація) [Чаб.: 121].

як де дінеться (дінуться) – евфемізм зі значенням 'як помре (помруть)' // Ілюстрація (Паспортизація) [Чаб.: 158].

До того ж, фразеологізми подано за першим словом, яке може бути будь-якою частиною мови, в алфавітному порядку, наприклад: *йтї в розход* наведено під літерою **Й** [Чаб.: 67]; *маслакáми торохтїть* – під літерою **М** [Чаб.: 75]. Це значно утруднює користування словником, зважаючи на вільний порядок компонентів ФО, її факультативність чи синонімію.

Викликають зацікавлення в користувача й додатки наприкінці словника: «Каламбури й нісенітниця», «Діалогічні каламбури і дотепи», «Прокльони, лихі й добрі побажання, заклинання, погрози», «Повчання, поради, застереження» тощо, де наведені стійкі сполуки за абеткою, які автор не лише паспортизує, а й іноді подає до них уточнення, інформативну довідку, наприклад:

Булгарія, Швеція, через Дунай – Греція (каламбур із приводу сусідства болгарина, швеця, дунаєнка і грека) (Паспортизація) [Чаб.: 167].

Його мати і моя мати в одній воді платки прали (про далеких родичів) (Паспортизація) [Чаб.: 168].

Вирізняються чисельністю лексикографічні праці, присвячені опису ФО говорів південно-західного наріччя. Зокрема, «Фразеологічний словник лемківських говірок» Г. Ф. Ступінської, Я. В. Битківської [ФСЛГ] фіксує 2 600 фразеологізмів та їх варіантів, значення яких розтлумачено й частково проілюстровано без застосування транскрипції, і 300 найбільш уживаних прислів'їв, приказок, каламбурів одного з архаїчних говорів карпатської групи. Представлений словник – логічне доповнення до «Фразеологічного словника лемківських говірок Східної Словаччини» Н. Вархол, А. Івченка (1990), адже, на думку авторів, «лексикографічні видання діалектно-фразеологічного спрямування найчастіше розкривають системне пізнання говору, його багатства й розмаїтості» [ФСЛГ: 5].

Г. Ступінська 12 років (1992–2004) записувала лемківське живе мовлення на території Польщі, Словаччини, України, США. Упорядники користувалися також і письмовими творами лемківських авторів (М. Барки, Я. Горошача, Ю. Тарновича,

П. Трохановського, В. Хиляка й ін.). Увесь словник охоплює говірки 70 лемківських сіл у Польщі та 3-х у Словаччині.

Усі реєстрові одиниці паспортизовано та розташовано за опорними компонентами в алфавітному порядку не у вихідних формах, а в тих, у яких вони вживаються у стійких сполуках. Наприклад: ФО *каші не загустили* подано під словом ЗАГУСТИШ [ФСЛГ: 91], *на пальцях* – під словом ПАЛЬЦЯХ [ФСЛГ: 169] та ін. Також у словнику наведено у круглих дужках варіанти й факультативні компоненти ФО, наприклад:

ЛЕЖАТИ: ЛЕЖАТИ (СИДІТИ) НА ВУХАХ (НА ВУСІ). Мати поганий слух; недочувати (Паспортизація) [ФСЛГ: 131].

РИБА: ФАЙНА РИБА (РЫБКА). Поважна особа, впливова людина (Паспортизація) [ФСЛГ: 199].

СВІТІ: ПО (ЦІЛІМ) СВІТІ. Скрізь, по всіх усюдах. – Ілюстрація [ФСЛГ: 209]. Відображено також граматичну сполучуваність із іншими словами, наприклад: **КОЛЬКА: ЯК КОЛЬКА Г БОКУ** у *кого, кому*. Бути неприємним, завдавати прикросів кому-небудь; заважати комусь або дратувати когось. – Ілюстрація [ФСЛГ: 122].

МОРОЗ: АЖ МОРОЗ ПШОВ *по кому*. Хтось завмирає від несподіванки, хвилювання. – Ілюстрація [ФСЛГ: 150].

Для позначення експресивно-емоційного забарвлення фразеологізму застосовано ремарки *уроч., жарт., ірон., зневажл., несхв.*, а стилістично знижені ФО позначено ремарками *лайл., грубо* або *згруб.*, наприклад:

ГАЧЫ: ГАЧЫ ПРИЛЕГТИ *кому, жарт.* Приваблювати когось; викликати інтерес, цікавити. – Ілюстрація [ФСЛГ: 189].

РОГЫ: ЗЛОТИ РОГЫ ХОТІТИ, *ірон.* Мріяти про що-небудь нездійсненне [ФСЛГ: 201].

ЗАРВА: ПСЯ ЗАРВА, *лайл.* Уживається як невдоволення чиєюсь поведінкою, вчинками (Паспортизація) [ФСЛГ: 94].

ЧОРТИ: ЧОРТИ ДУШУ ВЗЯЛИ *чию, згруб.* Хтось помер (Відсутня ілюстрація та паспортизація) [ФСЛГ: 253].

Часто наводяться при ФО і супровідні слова, які можуть виступати й засобом розмежування значення, наприклад:

СОМАР: ЯК СОМАР ДО КОПЫ ШНА. 1. *зі сл. залюблений, ірон.* Дуже сильно (Паспортизація). 2. *зі сл. розуміти са, ірон.* Уживається для повного заперечення зазначеного слова; зовсім не розумітися (Паспортизація) [ФСЛГ: 219].

ФРАС: ЯК ФРАС. 1. Уживається для вираження доброзичливого здивування, захоплення ким-небудь, чим-небудь. – Ілюстрація. 2. Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось. – Ілюстрація. 3. *зі сл. мороз.* Дуже холодно, зимно. – Ілюстрація [ФСЛГ: 239].

Серед фразеологічного матеріалу вирізняються за своєю образністю компаративізм, які, до речі, у лемківських говірках зафіксовано лише зі сполучником *як*, наприклад:

ДНО: ЯК БЫ ДНО ВЫЛЕТІЛО (ВЫРВАЛО), *зі сл. їсти.* Без перестанку. – Ілюстрація [ФСЛГ: 78].

ПОЧТА: **ЯК ВАЛАЛЬСЬКА ПОЧТА**, *ірон.* Пліткар (Паспортизація) [ФСЛГ: 187].

ТЕЛІГА: **ЯК ТЕЛІГА**. Некмітливий (Паспортизація) [ФСЛГ: 229].

Похвально, що до словника додано покажчик ФО, у якому відображено кожен повнозначний компонент ФО й алфавітний покажчик прислів'їв, приказок, каламбурів; пояснені вузькодialeктні компоненти фразеологізмів (подані їх прями значення у словнику малозрозумілих слів, наприклад, **боськати** – цілувати [ФСЛГ: 276]; **мачка** – кішка [ФСЛГ: 284]; **претак** – решето [ФСЛГ: 286]; **фриштик** – сніданок [ФСЛГ: 290]).

Колосальну роботу здійснила Г. Добролюжа – авторка двох великих регіональних словників. Зокрема, у словнику «Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій» [КС] зафіксовано аж 8 000 компаративізмів, які функціонують на теренах Середнього Полісся та південних районах Чорнобильської зони відчуження і поглиблюють наші уявлення про побутовий та духовний світ поліщуків. Саме сполуки такого типу вирізняються чисельністю в усному мовленні, образними конкретизаторами яких виступають назви явищ природи, тварин і рослин, звичні в побуті предмети.

Словник упорядковано за ідеографічним принципом, що дало можливість розмістити постійні порівняння за тематикою в 11 розділах:

1. Порівняння на позначення інтелектуальних здібностей людини (*вдягнув носки ніби один татів, а другий мамин* – ‘зайвий’ [КС: 17]; *жаданий як хліб божий* – ‘потрібний’ [КС: 21]).
2. Порівняння на позначення моральних якостей людини (*каже як на протоколі* – ‘чесний’ [КС: 25]; *синій як ізолента* – ‘п’яний’ [КС: 32]).
3. Порівняння на позначення рис характеру людини (*глухий як свекруха, коли кажуть: «Дай»* – ‘байдужий’ [КС: 43]; *мотається як вош на педалях* – ‘метушливий, жвавий’ [КС: 55]).
4. Порівняння на позначення емоційного стану людини (*радується як москаль на віршовці* – ‘веселий’ [КС: 73]; *журиться як кобила, звернувши в болото* – ‘сумний’ [КС]).
5. Порівняння на позначення естетичних якостей людини (*морда ряба наче чорти на ній горох молотили* – ‘рябий’ [КС: 87]; *як шубу в труси заправляє* – ‘незграбний’ [КС: 89]).
6. Порівняння на позначення фізичних ознак людини (*ножки як у беременної кошки* – ‘горбатий, кривий’ [КС: 97]; *мускули як у собаки під хвостом* – ‘слабкий, стомлений’ [КС: 108]).
7. Порівняння на позначення фортуальної сфери в житті людини (*щастя як пташка: де захотіло, там і сіло* – ‘удача’ [КС: 111]; *живеш як у решеті: відки вітер не дме, то повна хата холоду* – ‘невдача’ [КС: 113]).
8. Порівняння на позначення суспільних та родинних стосунків між людьми (*материн гнів як весняний цвіт: рясно випадає, та скоро щезає* – ‘рідний’ [КС: 120]; *відбився як ногами від берега* – ‘самотній’ [КС]).
9. Порівняння на позначення фізіологічних потреб та властивостей людини (*нагрівся як циган під носилками* – ‘змерзнути’ [КС: 121]; *упав у сон як сокира у воду* – ‘спати’ [КС: 125]).

10. Порівняння на позначення динамічних та статичних ознак людини (*дивиться як Ленін на буржуазію* – ‘дивитися’ [КС: 148]; *зник як «Титанік» під водою* – ‘зникнути’ [КС: 151]).

11. Порівняння на позначення абстрактних понять (*тримається як земля за колгоспом* – ‘міцно’ [КС: 155]; *пішла як сестра до школи* – ‘швидко’ [КС]).

Перші 10 розділів виразно засвідчують антропологічність постійних порівнянь. У межах кожного тематичного розділу фразеологічний матеріал із перевагою сполучника *як* розміщено в алфавітному порядку, паспортизовано та подано у транслітерованому вигляді баз усіляких позначок, відсилачів та фонетичної транскрипції. Нерідко можна простежити наявність внутрішніх тематично-антонімічних пар, наприклад, *розумний–дурний, ледачий–працьовитий, боязкий–сміливий, говорить–мовчати* й ін. Закінчує це зібрання тлумачний «Словник незрозумілих слів», який містить діалектизми, архаїзми, неологізми, okazіоналізми, запозичення з інших мов тощо, наприклад, *весьолуха* – ‘веселка’ [КС: 156]; *зиз* – ‘косий, косоокий’ [КС]; *плях* – ‘мокрій одяг’ [КС: 157]; *телесик* – ‘дерев’яна колода’ [КС: 158].

Г. Добролюба – також авторка «Фразеологічного словника говірок Житомирщини» [ФСГЖ], який доповнює фразеологічний матеріал словника народних поліських порівнянь і є першим друкованим виданням, у якому зібрано й упорядковано фразеологізми, що функціонують на території Житомирської обл. Дослідниця понад 10 років шляхом експедицій у 23 населені пункти Житомирщини збрала понад 7 000 ФО, взявши до уваги також діалектні матеріали із праць М. Никончука, П. Лисенка, Г. Гримашевич, В. Мойсієнка, С. Грищенко. Словник фіксує як загальноукраїнські, так і ендемічні сполуки, що вживаються лише в певному регіоні або населеному пункті. Паспортизувавши та розмістивши фразеологізми і за абеткою стрижневого слова, і за тематичними мікросистемами, дослідниця зосереджує увагу на змісті, а не на формі стійких сполук; не використовує фонетичної транскрипції, щоби словник не набув необ’ємних розмірів; не наводить етимологічного пояснення, через що мотивація вислову стає незрозумілою. Тому рідко коли можна зафіксувати у праці варіанти тієї чи тієї ФО, наприклад, **Нуль (ноль) емоцій, фунт призріння**. Байдуже ставлення [ФСГЖ: 121]; **Шпари (шпори) в ноги позаходили**. Дуже змерзнути [ФСГЖ] тощо. Із-поміж фразеологізмів виділяються прислів’я, приказки, а також вульгарні, грубі вислови, наприклад, **Не вихваляйся завтрашнім днем**. Непередбачуваність у житті [ФСГЖ: 56]; **Нагадай козі смерть, то цілий день буде мекать**. Надокучлива людина [ФСГЖ: 87]; **Чорт його матер (матір) знає**. Щось незрозуміле [ФСГЖ: 191]; **Сраним наверх**. 1. Недоречність. 2. Невдача. 3. Образа [ФСГЖ: 206].

Важливий структурний компонент фразеологічної праці, як і в попередньому виданні, – «Словник незрозумілих слів». Окрім тлумачення, до кожного слова подано стилістичну характеристику, наприклад: **блюми** – окуляри (*вульг.*) [ФСГЖ: 391]; **гемба** – губа (*лайл., діал.*) [ФСГЖ]; **мандрони** – нісенітниця (*застар.*) [ФСГЖ: 396] та ін. Ті слова, значення яких авторці не вдалося з’ясувати, наведено за абеткою без тлумачення (*бадзьохи, кищики, коп, тикта* тощо). Наявні також слова, запозичені з інших мов: **гарцований** – енергійний (*пол.*) [ФСГЖ: 392]; **гендель** – справа, торгова угода (*ідиш*) [ФСГЖ: 393]; **контра** – буквально: проти (*лат.*) [ФСГЖ]; **облацех** – хмара (*ст.-сл.*) [ФСГЖ] та ін.

Фразеологічна система Західного Полісся довгий час не була предметом комплексного дослідження, і у 2013 р. світ побачив словник З. Мацюк «Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся» [СФЗП], який певним чином об'єднав у собі фразеологічний матеріал цього регіону раніше опублікованих лексикографічних праць (Аркушин Г. Л. «Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині», 2003; Аркушин Г. Л. «Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині», 2005; Мацюк З. С. «Із народу не викинеш: діалектний словник фразеологізмів», 2006) та доповнився новим. У передмові Г. Аркушин слушно зауважує, що «фразеологія української мови містить багатий історичний матеріал про наш народ, його звичаї, ідеали, мрії та сподівання. Саме тому фразеологічну систему варто вивчати комплексно відповідно до ареалу поширення» [СФЗП: 8].

Дифенційований словник фіксує ФО (частково – прислів'я та приказки), які побутують у 186 населених пунктах Рівненської та Волинської обл. і записані від респондентів віком 45–104 рр. Складається він із двох частин. Перша – «Словник фразем Західного Полісся» – містить словникові статті за головним компонентом. Окрім детальної паспортизації, у деяких випадках відсилача *див.* наведена фонетична транскрипція, що детально відтворює місцеву вимову, а також у круглих дужках можливі факультативні компоненти і варіанти ФО, наприклад:

КРИНИЦЯ: з криниці (колодязя) витягнути [з ку|лод'аз'а |вит'агли] (Паспортизація) || [з кри|нец'і |вит'анули] 'про народження дитини' [СФЗП: 114].

МІШОК: намолоти (настрочити) сім мішків вовни і ті неповні [настро|чив с'ім м'іш|к'ів |вовни і вс'і |повни] (Паспортизація) || [намо|лов с'ім м'іш|к'ів |вовни і т'і ни|повни] (Паспортизація) || [намо|лоти с'ім м'іш|к'ів гре|чаної |вовни] 'про хвалькуватого чоловіка' (Паспортизація) [СФЗП: 133–134].

СЛОВО: сипати словами як горохом (обсипати) [[сипле слу|вами йак гу|рохом] (Паспортизація) || [[сите сло|вами йак го|рохом обсу|пайе] 'про балакучого чоловіка, базіку' (Паспортизація) [СФЗП: 192].

Переглядаючи словник, можна помітити чимало прислів'їв і приказок цього регіону, наприклад:

МІЛЦІЯ: з міліцією не дружи й жінці правду не кажи [з м'і|л'іц'ійейу не дру|жи ї |ж'іну'ї п|равди не ка|жи] 'стосунки з іншими людьми' (Паспортизація) [СФЗП: 132].

МОЛОКО: молоко не обсохло, а вже в світ лізе [моло|ко ни об|сохло / а вже в св'іт |л'ізе] 'надмірна цікавість та обізнаність малої дитини' (Паспортизація) [СФЗП: 135].

РАЙ: добре живеш – у рай попадеш [[добре жи|веш – в раї пуна|деш] 'померти, потрапити в потойбіччя' (Паспортизація) [СФЗП: 173].

Також авторка аналізує згрубілі вислови, що репрезентують емоційно-експресивне забарвлення (*нестися як гівно на трісці* 'хвалитися' [СФЗП: 55]; *помочник – в січку срати* 'про поганого господаря' [СФЗП: 165]; *в сраку по раки, ложкою по мед* 'в нікуди' [СФЗП: 199] та ін.). Граматична, стилістична характеристики й ілюстративний матеріал у словнику не наведено.

У другій частині – «Ідеографічний опис фразем Західного Полісся» – стійкі сполуки З. Мацюк розподілила між 15 розділами, що метафорично характеризують

зовнішність, інтелект, фізичні особливості, позитивні та негативні риси характеру, соціальну адаптивність людини. До прикладу, 1-й розділ «Загальні зовнішні ознаки людини» має таку внутрішню структуру: 'вродливість', 'невродливість', 'почервоніння на лиці', 'акуратність', 'неохайність', 'висока людина', 'низька людина', 'худа людина', 'повна людина', 'здорова людина', 'квола людина'. У межах кожної мікросистеми ФО розташовані за абеткою.

Цінний у праці «Словник незрозумілих слів», у якому розтлумачено, уточнено й однозначні, і багатозначні лексеми; наведено їхні можливі варіанти, запозичення, стилістичне забарвлення, наприклад:

БАЛЬКИ (БАЛКА) – дерев'яна колода або залізний брус, що є основою перекриття, настилу (стелі, підлоги й т. ін.) [СФЗП: 468].

ДОВБЕХА (ДОВБЕШКА) – дерев'яний молоток або взагалі замашна палиця з потовщенням на кінці; зневажл. те саме, що й голова [СФЗП: 469].

РАЖКА – невелика дерев'яна або металева посудина із ручками у вигляді низького шапка (перев. для миття в лазні) [СФЗП: 471].

СПРАТТЯ – [усе сховано], від рос. СПРЯТАТЬ [СФЗП].

ШКАПА – 1) заморожений, слабосильний, худий кінь; 2) фізично слаба, виснажена, не здатна до роботи людина [СФЗП: 472].

Отже, здійснений огляд діалектних фразеологічних словників переконує у важливості та потребності праць такого типу. Зважаючи на те, що маємо дані з усіх наріч української мови, але не з усіх говорів, надалі залишаються актуальними збір і систематизація діалектного фразеологічного матеріалу, який відображає особливості світосприйняття етнічних груп українського народу й дає можливість простежити мовні риси кожної говірки українського діалектного континууму. До того ж, зважаючи на стрімкий розвиток комп'ютерних технологій, необхідно забезпечити доступність словників, створивши електронну версію, що сприятиме їх популяризації.

ДЖЕРЕЛА

КС – Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. Житомир: Вид-во «Волинь», 2003. 160 с.

СФЗП – Мацюк З. Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. 476 с.

Ужч. – Ужченко Д., Ужченко В. Фразеологічний словник східнословобожанських степових говірок Донбасу. Вид. 6-те, доповн. й переробл. Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 552 с.

ФСГЖ – Доброльожа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир: Вид-во «Волинь», 2010. 404 с.

ФСЛГ – Ступінська Г. Ф., Битківська Я. В. Фразеологічний словник лемківських говірок. Тернопіль: Вид-во «Богдан», 2013. 463 с.

Чаб. – Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя: Стат і Ко, 2001. 201 с.

REFERENCES

1. Greshchuk, V., Greshchuk, V. (2015). *Dialektne slovo v teksti ta slovnyku: monohrafiia*. Ivano Frankivsk: Misto NV [in Ukrainian].
2. Kirilkova, N. V. (2011). *Materialy do slovnyka pivdennovolynskykh hovirok*. Ostroh; Rivne: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» [in Ukrainian].
3. Kovalenko, N. D. (2011). *Slova z yazyka, yak bdzholy z vulyka: materialy do slovnyka narodnykh porivnian podilskykh i volynskykh hovirok Khmelnychchyny: navch. posibnyk*. Kamianets-Podilskyyi: PP Buinytskyi O. A. [in Ukrainian].
4. Kovalenko, N. D. *Frazemika Pivdenno-Zakhidnoho narichchia: leksykohrafichnyi dosvid*. Retrieved from: http://ukrlife.org/main/tribuna/confa_27tysch.htm [in Ukrainian].
5. Kushmet, M. *Materialy do frazeolohichnoho slovnyka ukrainskykh skhidnostepovykh hovirok (na materialy hovirky s. Olenivky Volnovaskoho r-nu Donetskoï obl.)*. *Donetskyi Visnyk Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka*. Retrieved from: <http://litmisto.org.ua/?p=19724> [in Ukrainian].
6. Miniailo, R. V. (2001). *Aktyvni protsesy v arealnii frazeolohii skhodu Ukrainy*. [Active processes in area phraseology of eastern Ukraine]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Luhansk [in Ukrainian].
7. Miniailo, R. V. (2003). *Dialektni frazeolohichni odynytisi u slovnykakh. Dialektolohichni studii. Zbirnyk na poshanu Dmytra Hrynchyshyna*, 392–397 [in Ukrainian].
8. Omelchenko, Z. L., & Klymenko, N. B. (2006). *Materialy do slovnyka skhidnostepovykh ukrainskykh hovirok*. Donetsk: Vyd-vo DonNU [in Ukrainian].
9. Saharovskyyi, A. A. (2015). *Materialy do frazeolohichnoho slovnyka Tsentralnoi Slobozhanshchyny (Kharkivshchyny)*. Kharkiv [in Ukrainian].
10. Uzhchenko, V. D. (2000). *Semantyka ukrainskykh zoofrazeolohizmiv v etnokulturnomu vysvitleni*. [Semantics of Ukrainian zoological phraseological units in ethnic and cultural illumination]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kharkiv [in Ukrainian].
11. Uzhchenko, V. D. (2003). *Skhidnoukrainska frazeolohiia: monohrafiia*. Luhansk: Alma-mater [in Ukrainian].
12. Uzhchenko, V. D. (2017). *Vid etnografichnykh dzherel do suchasnoi fiksatsii dialektnoi frazeolohii. Studii z dialektolohii. Materialy i doslidzhennia*, (1), 136–143 [in Ukrainian].

Iryna CHEREVKO

ACHIEVEMENTS OF UKRAINIAN DIALECTAL PHRASEOGRAPHY OF THE 21st CENTURY

The article provides a review of Ukrainian dialectal phraseological dictionaries of the 21st century that represent three dialects from the Ukrainian dialectal continuum, the best dictionaries being selected among them. Basic principles and rules of dictionary compilation are also examined. Special attention is paid to the importance of fixing and describing dialectal fixed combinations collected from different territories of Ukraine that show the richness and diversity of Ukrainian phraseology, the spatial prevalence of linguistic units, and variations of component-dialectisms.

Keywords: dialectal phraseography, dialectal phraseological dictionary, phraseological unit, functioning of phraseological units.

Тимофій ГАВРИЛІВ

доктор філологічних наук

старший науковий співробітник відділу української літератури

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-0277-2448>

e-mail: havryliv9@gmail.com

ІДЕНТИЧНІСНІ ІМПЛІКАЦІЇ: «З КРАЇНИ РИЖУ ТА ОПІЮ» СОФІЇ ЯБЛОНСЬКОЇ-УДЕН

Уперше в українському та світовому літературознавстві проаналізовано ідентичнісні імплікації у творі «З країни рижу та опію» С. Яблонської. Зазначено, що книга нарисів «З країни рижу та опію» Софії Яблонської-Уден – зразок вдалого поєднання ділового та приватного аспектів подорожування, інтенцій пізнання і самопізнання, поетичності та фактажності; пізнаючи інше й інакше, письменниця виразніше означає себе. Констатовано, що подорожня література – недостатньо вивчений пласт українського письменства, який відкриває перспективи подальших різнопланових і міждисциплінарних студій.

Ключові слова: подорож, подорожня література, ідентичність, ідентичнісні імплікації, часово-просторова диспозиція.

Стаття – одне з перших наукових досліджень творчого доробку української фільмарки і мандрівниці Софії Яблонської-Уден. Мета – висвітлити комплексність ідентичнісної проблематики в подорожній літературі. З погляду ідентичності подорож виконує два фундаментальні щільно взаємопов'язані завдання: пізнання іншого й самопізнання. У статті використано герменевтичні наукові підходи. Основні результати дослідження: 1) подорож має власну часово-просторову диспозицію, що складається з двох диспропорційних моментів: готування та сама подорож, і починається буквальним та символічним доланням межі – перетином кордону; 2) інтенція подорожі містить ідентичнісний виклик, який впливає на підготовку, організацію, перебіг подорожі, спосіб документування вражень і зміст задокументованих; 3) такі параметри подорожі, як несподіванка, пригода, гра, в яких формується світ вражень подорожувальниці, підпорядковані в означеному творі ідентичнісній проблематиці; 4) враженність, нарисовість книжки дає підстави говорити про імплікації як відповідь на ідентичнісний виклик.

«Поет мовить голосом землі, даючи зрозуміти, що немає нікого, хто б сказав про себе все. Все може сказати хіба той, хто прийде згодом»¹, – ці слова німецького філософа-герменевта, присвячені творчості поета Стефана Георге, віддзеркалюють

¹ Гадамер Г.-Г. Вірші і розмова. *Незалежний культурологічний журнал «І»* (Львів). 2002. С. 35.

ситуацію людини в часі та просторі. У проєкції на творчість Софії Яблонської-Уден і з огляду на те, що в запропонованій статті йдеться про подорожню літературу, вони прочитуються як «поет мовить голосом своєї землі, а також усіх тих земель, які він відвідує і про які повідомляє». Щодо Софії Яблонської-Уден це твердження має особливу, додаткову, вартість. У сучасний дискурс Софію Яблонську вводили Федір Погребенник, Ярослав Полішук, Василь Габор². Філософські засади модерної ідентичності досліджені у праці «Джерела себе. Творення новочасної ідентичності» Чарльза Тейлора³, теоретичні аспекти ідентичності в художньому просторі висвітлені у монографії «Форма і фігура. Ідентичність у художньому просторі» Тимофія Гаврилів (ця праця присвячена також теорії і практичним аспектам подорожньої та автобіографічної літератури)⁴. Ідентичнісній проблематиці присвячено також німецькомовну монографію «Identitäten in der österreichischen Literatur des XX. Jahrhunderts»⁵. З-поміж українських науковців, які досліджують подорожню літературу, також варто назвати Марію Федунь і її розвідку «Українські подорожі: західноукраїнська мемуаристика перших десятиріч XX століття», в якій розглянуто, зокрема, вживання відповідної термінології у близькому історичному зрізі⁶.

Кожна подорож, байдуже, дійсна чи тільки уявлена, має власну часово-просторову диспозицію, що складається з двох край диспропорційних моментів: приготування і самої подорожі. Понад 90 % опису припадає на подорож, тоді як приготування до неї часто-густо взагалі не згадане. У цьому пункті виявляється також розбіжність між літературою факту (документалістикою) і художнім письменством. Зазвичай останнє присвячує щедріше уваги тому, що передує подорожі. Для художнього письма мотивація не менш важлива, ніж сама подорож, інколи ж – важливіша, незалежно від кількості місця в описі. Якщо візьмемо «Робінзона Крузо» Даніеля Дефо – хрестоматійний роман-подорож, фікційний твір про фіктивну подорож – опис приготування займає заледве три сторінки понад двохсотсторінкового тексту: диспропорційно коротка мотивація створює підмурівок, логічну легітимацію всього, що діятиметься на наступних сторінках. Радикальний приклад, в якому мотивації віділено практично весь текст за винятком кількох прикінцевих речень, що окреслюють опцію доволасвітнього круїзу, – «Собака Баскервілів» Артура Конан Дойла. У філософсько-психологічному романі-фрагменті «Книжка Франци» Інгеборг Бахманн героїня вивчає путівники, перед тим як вирушити в дорогу. Уявними подорожами опікується пригодницька література (наукова фантастика зокрема) і філософська література – чи то сатира, як «Мандри Гулівера» Джонатана Свіфта, чи названа «Книжка Франци». Пригода – елемент будь-якої подорожі: і фіктивної, і дійсної. Фікційне письменство відштовхується від реальних подорожей, як реакція на них та

² Погребенник Ф. Софія Яблонська: «Чар Марокко» та інші перлини. *Всесвіт* (Київ). 1990. № 3. С. 151; Полішук Я. Далекі обрії Софії Яблонської. *Всесвіт*. 2006. № 11–12. С. 187–191; Габор В. Екзотичний світ, відчутий серцем українки. *Яблонська С. Чар Марока. З країни рижку та опію. Далекі обрії*. Львів: Піраміда, 2015. С. 7–21.

³ Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності. Київ: Дух і літера, 2005. 696 с.

⁴ Гаврилів Т. Форма і фігура. Ідентичність у художньому просторі. Львів: Класика, 2009. 480 с.

⁵ Navryliv T. Identitäten in der österreichischen Literatur des XX. Jahrhunderts. Lviv: Klyasyka, 2008. 408 s.

⁶ Федунь М. Українські подорожі: західноукраїнська мемуаристика перших десятиріч XX століття. Спогадова праця Осипа Назарука «Венеція. Катедра святого Марка. Палата дожив». Івано-Франківськ, 2017. 228 с.

їх пролонгація у світ художнього мовлення. Великі відкриття на зорі Модерну, які, власне, започаткували цю добу, дали початок їх осмисленню художніми засобами. Перед західною людиною світ раптом постав об'ємнішим, строкатішим і загалом інакшим. Тож можна сміливо стверджувати, що фікційна подорожня література, якою вона розвивається від XVI–XVII ст., народилася з нефіктивних подорожей і нефікційних звітів про них, хай у вигляді бортових журналів чи подорожніх нотаток. Спокуса пізнання згенерувала іншу спокусу – оповіді, гри уяви. Походження подорожньої літератури – і нефікційної, і фікційної – з джерел Модерну матиме суттєве значення саме у книзі «З країни рижу та опію», хронологічно центральній частині подорожнього триптиху Яблонської-Уден.

І «Чар Марока», і «З країни рижу та опію» починаються безпосереднім описом подорожі. І там, і там момент готування відсічено. Однак є між ними різниця. Якщо «Чар Марока» бере початок у Парижі, то «З країни рижу та опію» поводитьсь значно драстичніше. У «Чарі Марока» першому дню в Маракеші передусе зупинка в Марселі. Опис Марселя, який відкриває книжку, утворює ланку-місток між упущеними приготуваннями до подорожі й перебуванням на півночі Африки. Він замінює і репрезентує промовчані приготування як технічно (вводить подорож до Марокко), так й інтенційно. Порівняймо обидва початки:

«Чар Марока»
«Марсилія» (перший розділ)

«З країни рижу та опію»
«I. Дорога у країну піратів»

Поїзд рушив до сонця! До синього неба! На полудне! Туф-фу-фу, туф-фу-фу! На полудне!

Радісне биття мого серця зливається з веселим гуркотом залізних коліс.

Туф-фу-фу! На полудне до Марсилії, а з Марсилії ще далі на полудне – до Африки.

По півночі серце звикло до колісного гуркоту, заспокоїлося, голова схилилася на м'яке опертя, засунулася в куток і заснула⁷.

Сьогодні я вже справді їду в Юнан: навіть сиджу в поїзді, який за хвилину перешмигне на другий бік границі з Тонкіну [північна провінція Індокитаю, французька колонія] в Юнан [південно-західна провінція Китаю на межі з Тибетом і Бірмою]⁸.

Якщо в першому випадку маємо класичний початок подорожі, то у другому – продовження, новий відтинок. «Сьогодні» означає як те, що було «вчора» і це «вчора» було проведене в мандрах, так і те, що «сьогодні» нарешті почнеться давно вже запланована жадана поїздка. Це останнє значення інтенсифікує намір, надає йому виразнішого, очевиднішого, піднесенішого звучання, привертаючи увагу однаково і до об'єкта, і до суб'єкта подорожі, а також читача до них обох. Відправний пункт «китайської» подорожі лежить поза місцем, де проживає подорожня. Подорож аксіоматично пов'язана з дислокалізацією: тимчасовим покиданням

⁷ Яблонська С. Чар Марока. З країни рижу та опію. Далекі обрії. Львів: Піраміда, 2015. С. 25.

⁸ Там само. С. 75.

звичного місця проживання і пересуванням у просторі з пункту А в пункт N із відвідуванням та хронікуванням енної кількості проміжних пунктів. У ситуації С. Яблонської ця формула складніша. Париж, Франція – те, що часто називають «ноювю батьківщиною». «Батьківщина не просто місце тимчасового перебування, яке обирають і можуть міняти. Батьківщину не забувають. Вона, за знаменитим визначенням Шеллінга, щось споконвічне»⁹. Проблема батьківщини в контексті подорожньої літератури загалом і творчості С. Яблонської зокрема варта окремого розгляду, що виходить за межі цієї статті.

«Хоча це видовище було незвичайно цікавим доказом китайських тортур у 1933 році – я ніяк не могла спрямувати свого апарату на смертно бліде обличчя пірата»¹⁰. З цієї єдиної дати, вміщеної в оповідь, виникає внутрішня індикація часу. Часопросторова тотожність для подорожньої літератури набуває особливого значення, адже це в її межах відбувається мережання, «заселення» побаченим – враженнями, думками, порівняннями.

Подорож починається буквально і символічним доланням межі – перетином кордону (поїзд «за хвилину перешмигне на другий бік границі»). Відтак перша зустріч – це зустріч із прикордонниками та митниками. Незрідка це й перша пригода: «Врешті я зміркувала, що з тим китайцем нецікаво розмовляти, бо він цілком не розуміє ні дотепів, ні мого гарного настрою, і вирішила не зупиняти довше моєю справою поїзда, вихопила з його рук одну коробку, розірвала її денце і швидко проковтнула одну по одній чотири клейкі капсулки. Хоч я мало що не вдавилася, бо без води вони застрягли мені у горлі, я все-таки до сліз сміялася з виду китайця, що був такий переполоханий, наче б я труїлася через його переслідування. // Другу коробку він усе ще розгублено тримав у руці. Коли я знову прийшла до голосу, то пояснила, що дарую її йому, бо це ідеальний лік проти обструкції у замотаних митних справах... На жаль, він знову не зрозумів дотепу, зате зрозумів, що ризина належить йому, бо безцеремонно всунув коробку в одну із своїх широких, захованих кишень і врешті пустив поїзд у рух. Мені все ще цікаво, при якій недузї вжيه він цього ліку, та чи розкусить одну по одній товстенькі капсулки ризини. Я певна, що тоді він мене згадає»¹¹.

У цьому пасажі задекларовано кілька підставових речей, зокрема пригодницький вимір поїздки і високий рівень оцінковості. «Цікаво» – «нецікаво» суб'єктивізує розповідь. У подорожніх книгах Яблонської «я» оповідачки-мандрівниці завжди виразно присутнє, на ньому часто зосереджена увага, зрештою воно подорожує – це його враження. Ця суб'єктивізація ніяк не підважує повідомлень про побачене, навпаки: те, що воно не тільки побачене, а й пережите, посилює переконливість усього змалюваного, робить його живішим і жвавішим. Оповідачка – не пасивна хроністка, а активна учасниця. «Цікаво» – «нецікаво» тягнеться ниткою крізь усю оповідь. «Із щораз то більшим подивом і зацікавленням їду вглиб Китаю, у край, який досі в моїй уяві належав до легенди, до світу неможливостей», – сказано далі. Оцінкові маркери напрочуд розгалужені; заповнюючи шкалу між «цікаво» і «нецікаво» (підозрілий, несмак, огида – про чай), вони покидають штивні межі оцінковості, переходячи в очуднення, виражене прикметником «дивний» та іменником «подив».

⁹ Гадамер Г.-І. Герменевтика і поетика. Київ: Юніверс, 2001. С. 188.

¹⁰ Яблонська С. Чар Марока. З країни рижу та опію. Далекі обрії. С. 164.

¹¹ Там само. С. 76.

Усе закладене на цих перших сторінках матиме продовження й розвиток. Естетичне, беручи початок ще в поїзді, обернеться згодом колізією з етичним. Розбіжні уявлення про красу, винесені на початок, оголюють одну з властивих проблем подорожніх описів: передуювання подорожньої, що неминуче вступають у конфлікт із дійсністю, в якій інші «я» мають інакші погляди на ті самі речі. Якщо оповідачці млосно від одноманітності «тунельного пейзажу», то її принагідний супутник-китаєць подивовує глибину тунельних барв; коли оповідачку змуджує тунель за тунелем, її співрозмовник бачить неповторні верхівки гір над ними; коли оповідачка задихається від густого диму та смороду, що отруює повітря, ніздрі китайця вдихають красу гористих ландшафтів: «Проїхавши щонайменше тридцять тунелів, я врешті призналася моему сусідові, що мені млосно від цієї одноманітності тунельного пейзажу. Хоч він заперечив мені та пояснив, що краса не повинна вражати нас своєю різноманітністю, а власне її вартість у постійності та невтомному повторюванні тих самих колірів, вражень та форм. // На доказ цього він обіцяв мені, що буду мати щастя ствердити це особисто, рахуючи тунелі та подивляючи “глибину” їх барв. Врешті він запевнив мене, то (що) я не в силі зрозуміти величі цього залізничного шляху, доки не пройшла останнього тунелю, себто сто сімдесят дев’ятого. // – Неможливо? – перепитала я, збентежена перспективою ще сто тридцяти дев’яти тунелів. // – Ви захоплені, правда? Я це розумію. Ніхто не може бути байдужим на велич наших юнанських гір. Недаремно вони називаються “гори сто тисячі вершків”. // “Дивний китаєць, – подумала я. – Він міряє красу певною кількістю повторюваних чисел... Чим більше тунелів, – хоч і він у них душиться, – тим більший його подив, чим більше вершків у гір – тим певніша запорука їх краси”»¹².

Оповідачка і її супутник не розуміють один одного. В основі їхнього непорозуміння лежать не мовні труднощі, а різний підхід до уявлення про красу: коли для Яблонської тунелі ховають ландшафти, які вона сподівалася побачити, приносячи відтак розчарування, то для китайця вони лише підтверджують велич краси.

Подорож – гра несподіванок. У цих параметрах – між сподіваним (впізнаваним) і несподіваним – кшталтується світ вражень того, хто подорожує. Несподіване відкривається в категоріях «нове» та «чуже». У «Чарі Марока» оповідачка, змальовуючи церкву в Марселі, не приховує подиву: «Яка несподіванка! Замість сірих, похмурих мурів і темряви, що звичайно наповнюють усі церкви, мене зустріли веселі, великі, кольорові вікна, ясно-барвними плитами вилонені стіни та багато маленьких корабельчиків, що на золотому мотузку звисають зі стелі. Корабельчики різнобарвні, майстерної роботи, прегарної форми, завішені у повітрі видавалися, мов якісь райські птахи. А із середини стелі звисає, один понад одним, шість мініатюрних аеропланів»¹³.

Ця гра несподіванок триває також у наступних подорожніх книгах Софії Яблонської, зокрема «З країни рижу та опію». Несподіванка і пригода – не зовсім те саме; несподіванка – це завжди пригода, однак далеко не кожна пригода – несподіванка. Для подорожньої, наслуханої про піратів ще перед тим, як вирушити в подорож, зустріч із ними в будь-якому разі буде пригодою, але не несподіванкою. Хай там як, саме несподіванка рухає мандрівником, те і свідоме, і потаємне

¹² Яблонська С. Чар Марока... С. 77.

¹³ Там само. С. 28.

жадання побачити щось ще небачене, яке підтвердить, спростує або доповнить загальні попередні знання – той нематеріальний багаж, з яким подорожня сідає в потяг так само, як і з валізами.

Подорож Яблонської у країну рижу й опію водночас і приватна, і ділова (службова, замовна). Працюючи на кінокомпанію, вона формально відправляється фільмувати – виконувати доручення. Сказати, що це – прикриття для особистого інтересу у випадку Яблонської буде надмірним спрощенням. Будь-хто ознайомлений з її біографією розуміє, що ці дві пристрасті – до кінематографу і подорожування – невідокремлені. Вважати так, утім, буде не зовсім коректно. Це суперечитиме пасіонарності, яка проглядає з кожного написаного рядка (навіть там, де мандрівниці нудно, нецікаво), а часто-густо на ньому наголошено.

Естетичний диспут утворює непомітну, проте доволі міцну і в кожному разі присутню рамку розповіді. З цього погляду, це – рамкова оповідь не лише у плані повернення подорожньої туди, звідки вона вирушила, коли в такий спосіб збігаються відправний пункт і пункт повернення (Салман Рашді висловив це, щоправда, в іншому контексті, метафорою змії, яка кусає власний хвіст)¹⁴, а й у композиційному. Чи це входило в наміри Яблонської, чи так вийшло з логіки самої оповіді – не настільки важливо. Важливе інше – те, що культурне дефініювання утворює фундамент виправи й пізнавальної жаги, яка рухає мандрівницю і яку їй вдалося відтворити вже як авторці (те, що частини майбутньої книги публікувалися окремими нарисами, не унечиннює цілості твору). Яблонська шукає тотожностей і/чи розбіжностей саме через культурний елемент. Підо впливом опію культурний диспут зазнає філософсько-екзистенційного розширення. Прикметно, що вплив наркотику не стає містком, яким курчиня входить у простір китайського духовно-культурного універсуму; скасовуючи чинні часово-просторові прив'язки, він тільки на позір виводить оповідачку в універсальний, понадцивілізаційний і понадкультурний простір. У цьому позачасі й надпростор'ї Яблонська раптом опиняється біля джерел себе, свого походження, адже хай за якою небесною подобою зроблено людину, глина, з якої її виліплено, матиме запах цілком певної землі, що дозволяє нам використовувати прикметник «рідної». Сцена повернення до джерел – одна з найпоетичніших і найпотрясніших у книзі: «Ось рідне село, повне яблуневих садів. Здаля я чую скрипіт фіри, хтось тре коноплі. Спів гаївок!.. Навіть маю оману пахоців. Запах свіжо печеного хліба. Відгадую, що це субота, – у кухні вимита, жовта підлога, – розкладені вишивані обруси... Біля печі Настя виймає золоті бохонці пшеничного хліба і відкладає їх побіч на лавку. На землі сніп соломи. Настя з неї в'яже коромисла і кидає їх у піч, щоб розігріти її під булки. Виразно бачу довгі полум'яні язики, що лижуть край печі і висмикуються до комина... Чую, як Настя приходить до мене і на моїй голові розлуплює два зіплені хліби. Вона всміхається до мене і приспівує: “Рости, рости, золоте волосся, рости, рости нам на втіху чорнявенька Зося”»¹⁵.

І це – Софія Яблонська – емансипантка, феміністка, людина широкого світу, фільмарка, мешканка великої метрополії (Париж саме «згасав», проте ще не

¹⁴ Rushdie S. Die Schlange der Gelehrsamkeit windet sich, verschlingt ihren Schwanz und beißt sich selbst entzwei. *Hüter der Verwandlung. Beiträge zum Werk von Elias Canetti*. München und Wien: Hanser, 1985. S. 85–89.

¹⁵ Там само. С. 177.

перестав бути центром світу). Фільмарка в час, коли цей вид мистецтва ще був геть новим, чоловічим (праця оператора, режисера) і неоднозначним. Досить згадати бодай такого затятого космополіта, громадянина всесвіту (за духом), як нашого і Яблонської краянину Йозефа Рота з його відкритістю до всього і тим дивнішою недовірою, підозріливістю, дистанцією до кіномистецтва й відвертою дияволізацією кіноіндустрії Голівуду, куди він, до речі, отримував пропозицію.

Треба було приїхати затридецьять земель, щоб у хатині хитрого, підступного й мудрого китайця, викурюючи люльку за люлькою, потрапити у світ власного дитинства, до своїх джерел у щонайменше потрійному розумінні. Праглося в екзотичну далечінь, а опинилося в рідному селі? Чи, може, якраз туди, до рідного, потайки, неусвідомлено праглося? Це підтверджує мою спостерегу, зроблену на основі тривалого вивчення європейської подорожньої літератури, передусім ХХ ст., але не тільки: всякою мандрівкою рухає жага пізнання себе, яке мало ймовірно без особи іншого й інакшого – людини, ландшафту, традиції, культури: «Перед самим моїм від'їздом в Європу, на пам'ять по собі старий Кво дав мені маленький, таємний куферок. // Моє здивування було велике, коли я відчинила його. Він був повний кісток доміно із слонової кости, хоч старий Кво добре знав, що я не любила цієї гри. Спершу я подумала, що він – великий прихильник доміно, зробив це навмисно, “щоб нарешті я зрозуміла позиточність гри в доміно”... Хоч тайну цього доміна я зрозуміла щойно тоді, коли перчитала його прощальний лист, де було також пояснення. // “Кожне доміно можна відшрубувати наполовину, а всередині, як ви вже догадуєтеся, – омана Азії, – опій!” // Дно скриньки також було подвійне, де лежала прегарно різьблена мала люлька з усім потрібним до куріння приладдям. Я зачинила хитру скриньку з легким усміхом. Не було вже жодного сумніву – старий Кво був мій вірний приятель. // При цьому я згадала його останні слова: “Доки людина жива – не можна бути певним її”. // А проте, його таємної скриньки я не повезла в Європу. // Опій, це екзотика і насонник Китаю, і він не повинен виходити поза його межі. В Європі він став би правдивою отрутою і злочином»¹⁶.

Коло замикається. Треба було викурити не одну люльку опію, щоб дефінітивно усвідомити себе європейкою. Це переносить повернення в Європу із площинності у тривимірний простір, набуває додаткової, екзистенційної та символічної, вартості.

Цей, графічно відокремлений від решти розповіді, епізод підсумовує всі теми, заторкнуті у «Країні рижу та опію», завершуючи де імпліцитну, де експліцитну цивілізаційну полеміку. Ключ до розуміння слів «Доки людина жива – не можна бути певним її» схований у тексті оповіді, що виріс із досвіду побаченого, почутого й пережитого. Лише знаючи ставлення китайців до мерців і смерті, можна їх збагнути.

Софія Яблонська-Уден однаково далека від ідеалізації, як і упереджень. Доброго мандрівника подорож вивільняє з обмежень, мов метелика з лялечки, а коли він накладає на себе ті чи ті самообмеження, то вони вже є актом свідомого вибору.

Цей епізод ставить останню і вирішальну пуанту в ідентичнісному ряботінні килима, яким є добірка есеїв про подорож до Південного Китаю, що зрослися в наративно гомогенну, попри те, що барвисту, цілість книжки.

Тож яке воно, мереживо ідентичностей, виткане зі субстанції слова, врозкішене барвами емотивно-стилістичного нюансування? Ідентичнісні епіфанії

¹⁶ Rushdie S. Die Schlange der Gelehrsamkeit windet sich... С. 179.

настільки розгалужені, численні й між собою переплетені, що «З країни рижу та опію» виростає в поему про тожсамість, у зразковий твір про джерела себе, в поетичний, доглибинно поетичний додаток до філософії самоті з межею, за якою – прірва самотності. Маємо гру ідентичностей, проте не гру з ідентичностями. У творі Яблонської маємо не зіткнення, а зустріч цивілізацій, різні форми (взаємного) проникнення, дистинкцій і флуктуацій. У контексті ідентичнісних імплікацій пропонуємо розглянути чотири конгломерати: Європа, Україна, оповідачка, мова.

Виправа на Схід, на Далекий Схід (і в сенсі назви, і в сенсі відстані, що її маркує ця давно усталена географічна назва), у світ, доглибно відбіжний, з іншим прочитанням дійсності, з відмінним способом мислення та сприйняття, віддзеркаленим у мові, де ієрогліфи символізують концепти, вони – більше за літери і щось інакше, ніж слова, – неминуче ведуть до, можливо, не протиставлення, але вже запевне порівняння, укрупнюючи ідентичнісний план до рівня «Захід – Схід», «Європа – Азія (Індокитай / Китай)».

Щоразу там, де йдеться про європейську ідентичність і ведеться полеміка між Європою та Китаєм, мислиться саме модерна ідентичність. Європейська ідентичність, як ми усвідомлюємо її сьогодні і як усвідомлювала її Яблонська, – поготів модерна, хай її коріння сягає в античні часи (право, філософія, культурний гумус) та середньовіччя (християнський універсум). Хоча у християнській гомогенності середньовічної Європи незрідка і не геть безпідставно шукають прообраз сучасної Європи, європейство як таке сприймається і сприйматиметься явищем модерним як у самій Європі, так ще виразніше з погляду інших, неєвропейських, культур і світів.

Візія європейської ідентичності, запропонована у книзі Яблонської, тримається на двох опорах – Модерні та цивілізації, причому цивілізація інкорпорована в Модерн, вона – його прикметна характеристика, проте обсяги обох понять не тотожні. Яблонська не говорить про західну цивілізацію і східну чи, скажімо, китайську. Задіюючи термін «цивілізація», вона має на увазі передусім технічний бік, науково-технічний поступ, однак не лише. Цивілізацію вона ототожнює із Заходом. Пишучи про Китай, оповідачка надає перевагу терміну «культура». Знову ж таки: хоч цивілізація (західна) і культура (китайська) вжиті в одній зв'язці, обсяг понять, який вони виражають, не цілком співмірний.

Прикметно, що вперше європейський ідентичнісний дискурс експлікується не в технічно-цивілізаційних, а в естетичних координатах. При цьому поштовхом до дискусії стає саме технічний бік – незліченна кількість тунелів: «“Хоч це, може, тільки вина свіжого впливу на нього європейської цивілізації, якої він не зрозумів, як слід”, – виправдувала я його як могла, бо ж не могла повірити в те, що в Китаї вже не віднайду і сліду тієї тонкоти, вирафінування, уяви та смаку, які подивляла в Європі на старих зразках китайського мистецтва. // Зажурена долею Китаю, його мистецтва та впливом на нього Європи, врешті під вечір я приїхала в Амі-Чай. Це другий і останній етап з Ханюю в Юнан-Фу»¹⁷.

Здавалося б, передуювання подорожньої розбиваються об перший же вербальний контакт із представником світу, куди вона вирушила. Передуювання – складна річ. Того, хто вирушив у мандри, веде бажання або підтвердити, або спростувати їх. Хай там як, за достатньої елоквенції це «перед» невдовзі й поступово відпадає,

¹⁷ Rushdie S. Die Schlange der Gelehrsamkeit windet sich... С. 77.

формуючи «уявлення»: щось суттєво розгалуженіше та багатогранніше. Передуювання – це практично завжди кліше, стереотипи.

Якщо стереотипи несуть ледь негативний відтінок, часто-густо межуючи з упередженнями, то кліше зазвичай (якщо їх не ототожнено зі стереотипами) функціонують дещо по-іншому. Кліше – то певні спрощення, які спотворюють не більше, ніж об'єктив, що витягує щось характерне, зневиражаючі решту. Передуювання Яблонської пов'язані з культурою (старі зразки китайського мистецтва) й конотовані цілком позитивно (тонкість, вирафінування). Якби Яблонська рухалася в руслі свого передуювання, книга одержала б, радше, якусь іншу назву.

«З країни рижу та опію» – теж кліше, однак уже те, що пропонує читачеві подорожня, яка здійснила поїздку, це – спрощення на основі побаченого. Зміщення від «старих зразків китайського мистецтва» до «країни рижу та опію» велемовне. На противагу сувенірній статичності привезених до Європи китайських ваз, рис, який росте, символізує динаміку, а опій – медитативність і забуття. Надячи читача «рижем» та «опієм», книга Яблонської вповні розшифровує обидва кліше.

Попри певне кокетство, відчуття провини і стан зажуреності сигналізують, що авторка починає подорож ще з одним очікуванням, цього разу негативним, і стосується воно аж ніяк не Китаю, хоча пов'язане з ним, а Європи, звідки прибула й походить оповідачка; йдеться про побоювання і чекання негативного впливу Європи на Китай. Трохи далі, все ще, однак, на початку опису, це тривожне передочікування – начебто – справджується: «Це головні вулиці. Де-не-де по “модерних” виставах видно чужинний, найбільше американський товар, а властиво всякі дешеві цяцьки або тандитну конфекцію. Ці “модерні” нові вулиці мають вигляд касарень, – це китайське наслідування Європи. // Зате на бічних вуличках я віднаходжу старий Китай, такий, який він був зроду. Там у навстіж відкритих крамницях китайці чешуть бавовну, прядуть, тчуть полотна, шиють традиційний синій одяг, виробляють з міді посудину, із срібла та золота – перстені та браслети, із заліза – ножі, топорі, з дерева – відра та грубезні, щільні домовини, крізь які не тільки мерлець, але навіть його дух не втікне. // Побіч у сусідній крамниці “дантист” свердлує діру у передньому здоровому зубі, щоб туди вставити китайцеві горошок золота на ознаку заможности свого клієнта. Це мода, яку тут розвели китайські дантисти, що вернулись із студій в Європі»¹⁸.

Беручи «модерні» в лапки, Яблонська дистанціюється від такого модерну. Цьому скептичному погляду на «китайське наслідування Європи» протиставлений той інший, «справжній», Китай, в якому чешуть-прядуть-тчуть. Як і характеризує неоднозначну ситуацію подорожньої, про яку детальніше трохи згодом: прагнучи достеменного, без «згубного» впливу Європи й Америки, Китаю, Яблонська не зчувається, як опиняється в «орієнталістичній пастці», згідно з Саїдом, до того ж майже хрестоматійно. Тим цікавіше, як вона з цієї пастки вибирається. Не останню скрипку в цьому «порятунку» відіграє те, що Яблонська не лише європейка, а й, зокрема, українка.

На разі, з погляду оповідачки, модерн програє: тунелі знуджують, ховаючи сподівані краєвиди, а головні вулиці заповонив «чужинний товар». На додаток ще й поїзд просувається набагато пинявіше, ніж волилося б. Тож Європа (а ширше Захід) у Китаї постає в не надто привабливому світлі.

¹⁸ Rushdie S. Die Schlange der Gelehrsamkeit windet sich... С. 88.

Попри це Яблонська не зрікається своєї європейської належності. Щобільше, вона усвідомлює й бере відповідальність за європейськість у собі і за Європу через себе в одній з перших сцен конфлікту між подорожньою та місцевим світом в особі його представників. Скориставшись нагодою, Яблонська фотографує сина селянина, в якого її слуга купував курку. У розрахунку завоювати симпатію «тубільців», оповідачка дарує наступного дня світліну господареві «на спомин». Тієї самої ночі сфотографований хлопець пропав без сліду. Передчуваючи гнів громади, слуга радить негайно тікати. Оповідачка вагається між відповідальністю за свою європейську тожсамість, з одного боку, і страхом за власне життя та відповідальність перед кіностудією, з другого: «Втікати, це значило дати тубільцям певність щодо моєї вини! Це також значило ще збільшити їх ворожість до європейців та раз на завжди замкнути собі дорогу до цієї оселі. Хоч лишитися – це значило виставити моє життя на небезпеку та мої апарати на певне знищення – а за них я була відповідальна перед моїм фільмовим товариством. Навіть якби зі страху перед наслідками розлучені тубільці подарували б мені життя, зате напевно не пощадять моїх апаратів, яких незavidну долю я передбачувала згори»¹⁹.

Так виглядає в Яблонської те, що ми називаємо культурним шоком, а в мовознавстві та психології міжлюдських взаємин – невідповідністю між ілюзією і перлюкуцією. Трохи далі це вагання ословлюється загостреніше: «Підступ чи ні, втікати мені здавалося негідним білої людини! Де ж наша расова вищість, де ж буде доказ моєї невинності? – думала я, лиха на себе за свою необачність»²⁰. Врешті, під тиском обставин та слуги, Яблонська вирішує тікати, загадка зі зникненням сфотографованого так і не розкривається. Однак невдовзі подорожня повертається з найманцями, яким вона щедро оплатила, безжально знимкуючи пагоду, чого перед тим не зробила з поваги до релігійності ченців і сакральності місця, хоч як їй кортіло. Ця помста в ім'я мистецтва, якщо не виправдовує, то принаймні ошляхетнює вчинок, понадто Яблонська натякає на сумнівну роль ченців у всій тій заплутаній пригоді, даючи читачеві навздогад, що, можливо, самі вони й були ініціаторами викрадення. Подібно симпатія до поневолених знайома нам із «Чару Марока» від падіння на слизькому, куди вона ступає «білою людиною» та з «расовою вищістю». До того ж ужито їх не лише для риторичної сублимації вагання і боротьби з собою, а й іронічно (щодо себе, своєї ситуації і несеного ними змісту), у субверсивній полеміці, адже вони мовби запозичені в тих, без сумніву, європейців, із якими вона спілкувалася перед подорожжю. Це, так би мовити, їх настанови: ретрансляціоністська складова бере гору.

Лінія загострення, репрезентуючи *clash of civilizations*²¹, тягнеться далі, захоплюючи також візуальний матеріал («Буйвол на вид європейця готовий до атаки»²²), проте цей підпис до світліни просякнений гумором та іронією. Оповідачка позиціонує себе то по один бік цієї лінії, то по інший, інколи ж, як у цих двох прикладах, балансує на ній, цій линві над проваллям, якого вона ще не бачить – воно щойно відкриває свою незглибність: за європейським календарем надворі «щойно» тридцять

¹⁹ Rushdie S. Die Schlange der Gelehrsamkeit windet sich..... С. 112.

²⁰ Там само.

²¹ Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon & Schuster, 2011. 368 p.

²² Там само. С. 119.

третій рік – Гітлер свіжоспечений канцлер, Голодомор у підрадянській Україні в розпалі. Вона балансує також і передусім між орієнтальною замилуваністю та європейською зверхністю. Змальовуючи розгалужену мережу каналів, покликаних під- і відводити воду, зрошувати рисові поля, Яблонська запитує: «Чим є в порівнянні до цієї маси каналів, що перерізують густо цілий Китай (який має п'ять і пів мільйона квадратних кілометрів простору) всякі Суецькі канали, якими ми, європейці, так чванимося!? Тоді, коли китайцям навіть на думку не прийде чванитися такою звичайною річчю як канали, що існують в них з незапам'ятних часів»²³.

І це китайці, які не годні впоратися з технічними викликами західної цивілізації. Годинник китайського світопростору цокає по-іншому. Технічний модерн, поширюваний колонізаторами (де актуальними, де колишніми), чужий, незрозумілий, інколи ж – ворожий. Це самозниження покликане підкреслити велич, подив і визнання та спрямоване проти «цивілізаційної пихи».

Яблонська покидає звичний терен, на якому «цивілізація» тотожна «технічній цивілізації», вона розширює поняття «цивілізації» культурою, а на якусь мить відмовляється від терміна «цивілізація» на користь «культура». Розширення понятійних меж дозволяє їй висловити те, що інакше годі було би виразити словами. Символічно, що головна в цьому преображенні – земля. Земля, про яку так багато в українському наративі: «Коли глянеш на рясні, рівенькі грядки, де одна рослина виштовхує та перевищує другу, то справді трудно повірити, що це не чудо, що це не діло геніїв, а звичайних, неграмотних, “темних” китайців. Вони, може, і темні поза межами своєї землі, зате свою землю вони збагнули краще за інших “освічених” народів. Чи це також не один із ступенів культури? // У китайців існують свої прадіди і свої способи обробу землі, й вони в них такі сильні, що навіть без надбаних мудрощів та без винаходів цивілізації сміло можуть змагатися з нами, а навіть подекуди перевищувати нас. // По тисячелітних змаганнях та досвідах китайці осягли вершок своєрідної, застосованої до їх потреб, досконалости, поза який уже нема куди поступити вперед, пункт, який інші, молодші від них, “модерні” нації називають “застоем Китаю”. Коли б замість уважати себе вище культурною за них расою, замість називати їх темними варварами, ми спробували б перебрати від них деяке їх знання та досвід, – то багато дечого навчилися би від них, чимало скористали б. // Напевно, більше, ніж Китай скористав з нашої європейської цивілізації, яка тільки шкодить китайцям та осмішує їх, коли вони її наслідують»²⁴.

Поїзд, авто – ці символи західного світу постають недоречними, редундантними – не поготів, а поза простором, де їх винайдено і застосовувано, спричиняючи жах, зацікавлення і паніку юрби. Вони зазнають фіаско, якщо їх перевести з цивілізаційного в дискурс культури: «Культура, як бачу, поняття зовсім нетривке. В очах китайців це ми дикуни, профани, а навіть люди без душі, без думки... До нашої цивілізації, наших винаходів, поступу, китайці ставляться як до пустих речей, без найменшої тривкості, ні значення, без огляду на те, що вони самі часом їх потребують. // – Ваші винаходи зовсім не збагатили життя, тільки ускладнили

²³ Huntington S. P. The Clash of Civilizations... С. 122.

²⁴ Там само. С. 123.

його, – казав мені старий китаєць. Я боюсь, чи тим часом він не сказав глибокої правди»²⁵.

І далі: «А може, й правду казав старий китаєць, – подумала я, обертаючись лицем до вмерлого вже тіла вождя піратів. – Смерть людини – це одна секунда, тоді коли її життя – це довгий ряд терпінь. // Щасливі ті, що вміють викрасти з нього кілька хвилин радості»²⁶.

Європейська (західна) цивілізація розпадається на два складники-субфеномени: технічний і культурний – в якихось аспектах вони зближені щільніше, в якихось – не так очевидно. Ідентичнісна полеміка між Заходом (Європою) і Сходом (Китаєм), утворюючи стрижень оповіді, відбувається на цих двох лініях подібно до потяга, який котиться рейками, вже вдруге везучи Яблонську в подорож (вперше – у «Чарі Марока»), щоб потім вона пересіла на місцевий, як на Півночі Африки та Південно-Східній Азії, здебільша в'ючний «транспорт», а також на редундантне в обраному доквіллі, а відтак недоречне й гротескне авто. Автівка символізує загубленість у просторі, вони взаємно чужі – вона і він. Сцена, в якій автомобіль обтраскує-описує ситуацію загрози місцевому укладу з боку технічного модерну. Ще більшу загрозу складає, однак, нетехнічний західний модерн.

Технічному західному модерну, присутньому у відвіданому просторі у вигляді залізниці, автомобіля й електрики, протиставляється технічний східний у вигляді рафінованої системи каналів для зрошування рисових полів. Невдоволена технічними засобами західного модерну, власне тим, як повільно вони пересуваються у східному просторі, авторка в захваті від організації сільського господарства і працьовитості китайців. У цьому Яблонська між європейським модерном та китайським традиціоналізмом дефінітивно обирає традицію, за якою накопичена упродовж тисячоліть мудрість, стабільність, що виростає в картину статичного світу, на противагу мобільному світу Заходу.

Культурний аспект західної цивілізації присутній у двох формах: «попсовій» (згадані головні вулиці міста; хитрощі китайських дантистів, які привезли із Заходу, де здобували стоматологічну освіту, новачку, якої на Заході, радше за все, не було) і «вартісній». Іронічне, скептичне, відторгувальне ставлення подорожньої до Європи-в-Китаї зненацька уривається. Це – момент катарсису, прозріння, преображення, драматично не найпотужніший, зате орієнтирно центральний, головний. Це – місце зламу, в якому Яблонська виходить із дилеми класично увяленого модерну і традиціоналізму. Це місце екзекуції – території, на якій держава від імені суспільства здійснює покарання. Територія репресії – це водночас топос помсти і місце смерті, топос втіхи одних та страждання інших. Для європейця – це місце випробування на європейськість, на свою справжність. Модерн – не лише потяг, загублений у нескінченності тунелів чи автомобіль на бездоріжжі. Модерн – не лише музика Вагнера і романи Діккенза, це й щось інше, третє, що народилося на зорі Модерну, здорослішало у Просвітництві та зреалізувалося щойно тепер, починаючи другою половиною ХХ ст. Це – те, що європейці охоче називають «європейськими вартостями», а насправді вони універсальні, стоять понад культурами й традиціями і мають слугувати спільним знаменником для розмаїтості

²⁵ Huntington S. P. The Clash of Civilizations... С. 164.

²⁶ Там само. С. 166–167.

людського універсуму. Це – правдиве надбання Модерну, вартісніше за гаджет і космічний корабель. Цей рух Модерну до вартостей, в основі яких самоцінність людського життя і – ширше – життя поготів, життя-не-як-скніння, а життя-в-гідності передбачений та метафорично описаний у «Дон Кіхоті» – першому й основоположному модерному романі.

«– Мені здається, що віддавна небагато в вас змінилося, – завважила я з легкою іронією. – Прецінь, ще й тепер я іноді зустрічаю насилени або завішені на стовпах голови піратів!.. // – Це зовсім щось іншого, – відповів він з погордою. – Ці голови тепер відрубують щойно після розстрілу. Тепер і не страшно нікому перед смертною карою. Одна хвилина і кінець... Тому, може, тепер стало далеко більше злочинців, уже не згадуючи дрібних злодіїв. Кому ж страшно йти до в'язниці?! Це сміх! В нагороду за те, що ти злодій, тепер ще тебе садять у мурований дім і задармо годують. Ось так видумали кару! // – А як же ж перше карали у вас за дрібні провини? // – За крадіж, – відповів китаєць, – відрубували злодієві руку, якою він крав. І дивно, – докинув він жартівливо, – майже всі злодії запевняли, що крали лівою рукою, яку самі підставляли під топір ката, – бо в разі опору їм відрубували праву руку. Це все варто було бачити... А тепер? За крадіж – у в'язницю, за вбивство – під стіну! Який же тут приклад? Так умирати зовсім не страшно. Чи ж варто тепер турбуватися, що побачиш, як тіло розстріляного паде на землю? – додав китаєць з деяким розчаруванням. // – Скільки то речей, давніх “гарних” традицій, знівечив вияв нової модерної культури! Шкода? Правда? – спитала я із зовсім явною іронією, якої він зовсім не зрозумів. // – Догадуюся, що за причина вашої погорди до модерної екзекуції, – додала я провокаційно. Брак сильних вражень? Насолоди??? Що? // – Тепер ні мук, ні катування, ні довгої агонії! Навіть не видно крові, що охляпує фартух та голого до паса ката! Ні сокири, що півколесом підноситься над покірно схиленою головою засудженого, ні цієї хвилини, коли вістря доторкає ще живого тіла, ні кругленької голови, що спадає на зелену траву! // Жахливий образ китайської екзекуції віджив у моєму спомині – переслідуючи мене своїми подробицями. – Я далі провокувала затаєні садистичні інстинкти цього старого китайця. // – Тепер для вас нема жодної насолоди дивитися на модерну екзекуцію, нема насолоди бачити останньої гри м'язів на розрубанім горлі, ні останніх судорогів кадовба! Ні потім широко відчинених очей, що вперто дивляться на вас своїм вмерлим поглядом, в якому лишилися останні вирази одчаю і мук. Ні роззявленого рота, з якого спливають липці краплини крові, ні білих затиснених зубів!!! // – При розстрілі нема цього всього! Шкода? – ще раз перепитала я, пильно слідкуючи за висловом його обличчя, яке прийняло вираз насолоди. // – Так, – признав він. – Тепер уже нема на що дивитися. // – Яка втрата, – докинула я, щораз то більше роздратована. // Ні, рішуче китайці не розуміють іронії. Він зовсім поважно відповів, а навіть з очевидною пошаною до моєї “тонкої обсервації”. // – Як бачу, ви зовсім не ляк! – вмієте оцінювати враження. – Це дуже дивно, дивно, – завважив майже про себе китаєць... // – Вас дивує те, що біла людина, а надто біла жінка цікавиться і хотіла б зглибити вашу психологію, ваш світ відчуження... // – Зовсім не те мене дивує, а те, що ви – білої раси – вмієте по-мистецьки придивлятися до смерті. Європейці, зазвичай, не мають на це відваги, – бояться ще більше вигляду смерті, ніж її самої. // – Не

так вигляду смерти ми боїмося, як не терпимо бачити мук людей. Це по-нашому називається садизм, а не відвага...»²⁷.

На площі смертних присудів (так називається цей дев'ятнадцятий і передостанній розділ книжки) зійшлися в конфлікті естетика з етикою, що досі двома почасті переплетеними нитками тяглися крізь оповідь. Яблонська ставить естетику на етичне випробування, й естетика смерті там, де смерть перестає бути природним явищем, а стає інструментом (вбиванням), зазнає нищівної поразки – муки не можуть бути гарними. Варварство, за Яблонською, – це не відсутність, недоречність чи недолугість поїздів, не виснажлива ручна праця по литки у воді за браком належної техніки, а роззявство одних, де страждають інші, і, що гірше, втіха з чийось мук. У цьому моменті зіткнення цивілізацій Яблонська бачить по-іншому, випередивши західних філософів-чоловіків, які щойно півсторіччя опісля напишуть про *clash of civilizations*, і не зовсім так, подекуди ж – зовсім не так, як вони. З погляду композиції та сюжетування всі шляхи також ведуть туди, на площу смертних присудів, до кульмінації, за якою розв'язка – опій і самотність.

У цьому епізоді досягає апогею також дискурс про смерть, розбіжне сприйняття смерті в Європі й Китаї. Якщо для китайця смерть – «це не мука, а визволення»²⁸, а життя, відповідно, уявляється серією страждань, то європейська людина бунтує проти такого стану речей. Побут, згідно з Яблонською, яка покликається на власні враження та спілкування з людьми, знечулює китайця, марудна дійсність вселяє в нього відчуття приреченості, робить фаталістом.

Від середньовічного універсуму до «Жака-фаталіста», а через Дідро до Камю – неблизький шлях, що його Європа, однак, здолала. Бунтівна людина Камю – представник європейського модерну, продукт Просвітництва. Бунтівна не лише у звичному соціально-політичному сенсі опору проти гніту й знеправлення, а також – і може, насамперед – у філософсько-екзистенційному розумінні шукання, невгомності, незгоди. Щось цілком протилежне до (східного) фаталізму, приреченості. І якщо Європа зараз у розгубленості, певній осаді – зовні та зсередини, то в осаді не добробут, а вартості, бо якраз це останнє робить Європу тим, чим вона є – собою. Розлам іде не по лінії гаджетів і залізниць. Там, де є смертна кара або її прагнуть відновити; там, де є місце тортурам, там не менш успішно користуються мобільними телефонами, комп'ютерною технікою, залізницею (досить згадати швидкість, з якою сполучено Пекін і Тибет), автомобілями, літаками. Але там, за Яблонською, закінчується цивілізація – вона закінчується там, де закінчуються вартості.

Прикметно, що на площі смертних присудів актуалізується саме європейська ідентичність оповідачки, ідентичнісний портрет якої – витончене мереживо текстових (авторка, оповідачка, дійова особа), контекстових (мандрівниця) і позатекстових (жінка, українка, європейка, фільмарка) чинників. Українська ідентичність оповідачки з особливою яскравістю актуалізується у двох моментах: там, де йдеться про сільське господарство, ширше – про землю (земля, яку обробляють китайці, *versus* рідна (українська) земля), і там, де йдеться про поневолені народи (етноси, культури): у «З країни рижу та опію» це «льо-льоти». Якщо ми гадаємо, що «земельне» порівняння в Яблонської відбувається на основі спільності означника

²⁷ Huntington S. P. *The Clash of Civilizations...* С. 160–161.

²⁸ Там само. С. 161.

«працьовитість», то помиляємося: оповідачка протиставляє подиву гідну працьовитість китайців українській ледачості. У цьому вона дещо відходить від нашого традиційного самобачення українців. Можна, звісно, пом'якшити: 1) все відносне; 2) все пізнається в порівнянні (це останнє, до речі, – наріжний камінь ідентичності: пізнання себе відбувається через порівняння з іншим та інакшим). Що ж до поневоленних Китаєм «льо-льотів», то їхня ситуація подібна до феномена, який ми в нашому контексті називаємо малоросійством: (мазохістичній) самонасолоді від поневоленості і втрати частини самості та (повністю) свободи.

Висока поетика, гумор, слововибір формують естетику тексту як художнього, попри те, що нефікційного явища. Мова, що експлікує всі названі, а також не названі ідентичнісні імплікації, є й сама від себе ідентичнісною експлікацією. Кожний, хто читає Яблонську, яка левову частину життя провела поза країномовним простором, і хто знає, як писали її сучасники, зокрема й ті, що не покидали рідномовного середовища, можуть лише подивувати лексичну розвиненість, зрілість, модерність її письма, якому притаманні дві риси: галицький флер (риж, опій, шпихлір) і словотворення (другобіч, караваняр, стрижій, плачка, возій, електривня), на яке може бути здатна лише людина з рафінованим відчуття рідної мови, розумінням її філософії і відчуванням її можливостей. Отак наприкінці ми ще раз повертаємося до Г. Гадамера: «Проте у реальному вимірі батьківщина – це передусім мовна батьківщина»²⁹.

REFERENCES

1. Fedun, M. (2017). *Ukrainski podorozhi: zakhidnoukrainska memuarystyka pershykh desiatyrich XX stolittia*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
2. Gabor, V. (2015). *Ekzotychnyi svit, vidchutyi sertsem ukrainky. Yablonska S. Char Maroka. Z krainy ryzhu ta opiu. Daleki obrii*. Lviv: Piramida [in Ukrainian].
3. Gadamer, H.-G. (2001). *Hermenevtyka i poetyka* [Hermeneutik und Poetik]. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].
4. Gadamer, H.-G. (2002). Virsh i rozmova [Gedicht und Gespräch]. *Nezalezhnyi kulturolohichniy zhurnal "Yi"* [in Ukrainian].
5. Havryliv, T. (2008). *Identitäten in der österreichischen Literatur des XX. Jahrhunderts*. Lviv: Klasyka [in German].
6. Havryliv, T. (2009). *Forma i fihura. Identychnist u khudozhnomu prostori*. Lviv: Klasyka [in Ukrainian].
7. Huntington, S. P. (2011). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster [in English].
8. Pohrebennyk, F. (1990). Sofiia Yablonska: "Char Marokko" ta inshi perlyny. *Vsesvit*, 3 [in Ukrainian].
9. Polishchuk, Ya. (2006). Daleki obrii Sofii Yablonskoi. *Vsesvit*, 11–12 [in Ukrainian].
10. Rushdie, S. (1985). *Die Schlange der Gelehrsamkeit windet sich, verschlingt ihren Schwanz und beißt sich selbst entzwei. Hüter der Verwandlung. Beiträge zum Werk von Elias Canetti*. München und Wien: Hanser [in German].
11. Taylor, Ch. (2005). *Dzherela sebe. Tvorennia novochasnoi identychnosti*. [Sources of the Self]. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].

²⁹ Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. С. 189.

12. Yablonska, S. (2015). *Char Maroka. Z krainy ryzhu ta opiiu. Daleki obrii* Lviv: Piramida [in Ukrainian].

Tymofii HAVRYLIV

IDENTITY IMPLICATIONS: «FROM THE COUNTRY OF RICE AND OPIUM»
BY SOFIIA YABLONSKA

This article is one of the first scholarly attempts to analyze the creative work of Ukrainian filmmaker and traveler Sofia Yablonska-Uden. For the first time in the Ukrainian and the world literary studies, identical implications are analyzed in the «From the Country of Rice and Opium» by S. Yablonska. The purpose of the article is to highlight the complex nature of identity issues in travel literature. In terms of identity, the journey performs two fundamental, closely interconnected tasks: knowledge of the other and self-knowledge.

Hermeneutic approaches are used in the article. The main results can be summarized as follows: 1) the journey has its own time-spatial dimension, consisting of two disproportionate moments: preparation for travel and travel itself, and begins literally and symbolically with the overcoming, or the crossing of the border; 2) the intention of the trip contains an identity challenge that affects the preparation, organization, realization of the travel, the way and the content of documenting impressions; 3) such parameters of travel as an accident, an adventure, a game which formed the world of traveler's impressions, are subordinated to the identity problem in the given work; 4) the essay character of the book makes it possible to talk about implications as a response to an identity challenge.

The book of travel essays «From the Country of Rice and Opium» of S. Yablonska-Uden is a sample of a successful combination of the business and private aspects of travel, intentions of knowledge and self-knowledge, poetry and faculty; learning about another people and countries, the writer learns a lot of things about himself. Travel literature is an important study object of Ukrainian writing, which opens the prospects for further interdisciplinary studies.

The study of travel literature, an identity issue, is extremely relevant both for the development of Ukrainian society and for the formation of optimal responses to the challenges of our time.

Keywords: travel, travel literature, identity, identical implications, time-space disposition.

УДК 821.111.03=161.2:655.4/.5(477)929Рудницький»1918/1939»
DOI: 10.33402/ukr.2018-31-267-277

Софія КОГУТ

*молодший науковий співробітник
відділу української літератури*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8041-9769>

e-mail: sophiya.kohut@gmail.com

ВИДАВНИЧІ СТРАТЕГІЇ МИХАЙЛА РУДНИЦЬКОГО МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ: ІДЕЇ, ПРОЕКТИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Представлено дослідження маловивченого аспекту діяльності Михайла Рудницького – видавничі проекти. Розглянуто історію його становлення як видавця, співпрацю із «Польською книгарнею» Бернарда Полонецького, з київськими видавцями. Проаналізовано погляди М. Рудницького на український видавничий процес міжвоєнного періоду, його тогочасний стан, завдання і перспективи, зокрема орієнтацію видавничих проектів Рудницького на публіку чи, точніше, на комерційну оправданість видавничого репертуару. Рудницький був переконаний, що власне комерційний аспект – один із головних у видавничій справі. Проте таке трактування видавничої і книгарської справи не завжди знаходило розуміння у сучасників, серед яких опозиційні до лібералізму ідеологічні табори: націоналістичний (Юрій Липа) та католицький (Микола Гнатишак, Олександр Мох).

Зосереджено увагу на співпраці з видавництвом «Ізмарагд», зокрема із його власником Михайлом Матчаком, а також на реалізації масштабного видавничого проекту «Бібліотека “Діла”». Оскільки видавничі проекти орієнтувалися на публікацію перекладної белетристики, то розглянуто підходи Рудницького до перекладів, з яких часто застосовану сумнівну практику скорочення тексту в перекладі. Висвітлено також опінію щодо видавничих проектів М. Рудницького у тогочасній пресі. Залучено масив його листування із сучасниками, зокрема з М. Мочульським, М. Зеровим, М. Яцковом. Проаналізовано репертуар видавничих проектів М. Рудницького.

Ключові слова: Михайло Рудницький, видавництво, «Бібліотека “Діла”», видавництво «Ізмарагд», Михайло Матчак.

Видавничу тематику можна вважати однією з головних при вивченні літературної спадщини Михайла Рудницького. Вся його літературна діяльність, плани, сподівання й амбіції були зорієнтовані передовсім на видавничу реалізацію. Саме в цій сфері він убачав можливості впливу на середовище, на його культурний рівень і духовну атмосферу.

Видавнича діяльність – одне з перших амплуа, в яких реалізовував себе молодий Рудницький, почавши працю у видавництві свого дядька Бернарда Полонецького. Ця практика відчутно позначилась на його способі мислення і розумінні культурних процесів у суспільстві.

Здобувши певний досвід та розуміння тогочасного польського видавничого середовища і книгарського ринку, молодий літератор мав нагоду пізнати цей процес з української перспективи, опинившись у Києві й намагаючись реалізувати себе як видавець у київському літературному середовищі доби Української Народної Республіки (УНР).

У листах молодого Рудницького тих часів до М. Зерова, М. Яцкова¹ постає цікава енергійна особистість, яка шукає свій шлях і місце в житті. Активний, комунікативний, харизматичний Рудницький налагоджує контакти і знайомства з письменниками, видавцями, журналістами. Має багато різних проєктів: перекладацькі, видавничі, власні літературні ідеї.

Мати своє видавництво Рудницький мріяв завжди. Головно шукав базу для оприлюднення перекладів світової літератури. Йшлося молодому авторові про те, як організувати публікацію перекладів улюблених творів французької, англійської, польської й інших літератур, щоб це приносило реальний прибуток. Довгий час мрія залишалася мрією. Рудницький зізнався: «За останні роки одна повість Могема і одна Моргана були для мене такою духовою подією, що я готов їх був якстій перекладати, якби... Якби ми мали видавців може мали б і читачів. Та ніхто в нас не думає засвоїти для нашого інтелігентного загалу великого літературного надбання минулих століть, ані прецікавої лектури сучасности»². Нарікав він також на те, що український інтелігентний загал мало читає, зокрема українські книги, знеохочений їх низьким культурним рівнем, тож не може забезпечити українському видавцеві фінансову стабільність.

Його парадоксальна енергійна натура і тут поєднує малопоєднуване – ідеалізм із меркантильним розрахунком. Мрійник-ідеаліст, який прагне жити з літератури, причому української, яка не має ні державної підтримки, ні фінансової бази, з величезною енергією та практичним розрахунком шукає способів реалізувати свої плани так, щоби вони стали реальністю і приносили дохід. Поет і філософ у ньому гармонійно співіснує з фінансистом і навіть торговцем! Чимось такий психологічний тип нагадує Артюра Рембо, хоч у натурі Рудницького поєднання ідеалізму з практицизмом було не таким драматичним та контрастним, а радше – гармонійним. Рудницькому була властива психологічна й емоційна гнучкість та здатність оцінювати середовище і пристосовуватися навіть не до самого середовища, а до стилю його існування. Така риса могла бути дуже корисною в комерційному плані – давала можливість вловлювати й оцінювати віяння, моду, тенденції, можливості комерційного успіху публікацій.

Інша справа, що в парадоксальній натурі Михайла Рудницького ця риса виявилася доволі несподівано й оригінально: вловивши культурні тенденції оточення паризької та лондонської богемі, він надовго затримався в тому стилі- і світовідчутті,

¹ Зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка в Києві.

² Рудницький М. 100 найкращих повістей. *Діло*. 1939. 7 січня. С. 18.

який сформувався у нього на той момент. Середовище Галичини просто не хотів оцінювати та пристосовуватися до нього таким способом, як робив це досі. Він оцінював його тільки на відповідність тому середовищу й тим тенденціям, які вловив у той час, коли був за кордоном.

Одна з головних засад і переконань М. Рудницького – орієнтація на публіку чи, точніше, на комерційну оправданість видавничого репертуару. Він був переконаний, що власне комерційний аспект – один із визначальних у видавничій справі. З перспективи сучасності можемо стверджувати, що багато в чому він мав рацію. Але в міжвоєнній публіки його ідеї чи, може, те, як він їх формулював, не знаходили розуміння. Його називали корисливим ділком, літературним ремісником (Ю. Липа).

Як мало хто з українських письменників і літературних діячів, М. Рудницький мав нагоду й можливість оцінювати видавничу справу з обох перспектив: і як видавець, і як автор, якому доводиться співпрацювати з видавництвами та стикатися з різними організаційними, фінансовими й іншими нюансами і проблемами. Надзвичайно цікава для сучасного дослідника його маловідома півжартівлива публікація у часописі «Назустріч» під назвою «З авторських листів і клопотів». Це – добірка фрагментів листів до друзів, знайомих, колег та читачів, які стосуються публікації його книги «Від Мирного до Хвильового» (не названої у тексті, але з контексту можна зрозуміти, що саме про це видання мова). Ця публікація – тонка, іронічна й гостра ілюстрація становища, в якому опиняється автор щойно виданої книги літературних нарисів. Якщо ці листи не дослівні фрагменти реальних кореспонденцій, то цілком могли б ними бути. Рудницький звертається, наприклад, до письменника-сучасника, який є героєм його критичної «розправи» у книжці. У листі автор запевняє, що не мав наміру чимось скривдити письменника, і вкотре викладає один із основних постулатів своєї праці: про досягнення та культурні здобутки «великих» народів, у високі стандарти й критерії культури яких не вкладається більшість творів української літератури; до товариша (складається враження, що мова тут про С. Чарнецького), якому пояснює, чому не може подарувати йому авторського примірника книги (яскрава ілюстрація фінансової сторони питання); до критика, якому надсилає примірник на рецензію (мабуть, це – найсмутніший лист: відомо, що книга М. Рудницького «Від Мирного до Хвильового» не знайшла прихильного відгуку в сучасників й одержала розгромну критичну opiniю).

Сама ідея так передати свої відчуття як автора – дуже оригінальна і нестандартна. Це був своєрідний спосіб не то ще раз оправдатися за різкість власних критичних суджень, не то пояснити публіці свою критичну позицію та критерії. Або й просто проілюструвати сам рівень рецепції подібної книги серед тогочасної галицької публіки, ті труднощі, з якими стикається автор і видавець: фінансові, організаційні, етичні. І хоч Рудницький у «листі» до критика, якому начебто надсилає працю на рецензію, заявляє, що він менш вразливий на осуд, ніж інші автори в силу своєї професії, адже й сам постійно критикує, проте відчувається, що opinія щодо власної праці йому дуже важлива, а хвиля негативної критики болить. Звісно, міг сказати, що галицька публіка не готова до такого стилю подання матеріалу і рівня його критеріїв. І, напевне, не раз це говорив близькому колу. Проте, думаю, таке пояснення для нього було надто очевидним і поверховим. Йшлося не тільки про opinію публіки, а про те, яким бачив він тогочасне українське культурне

середовище, в якому працював і на яке намагався впливати. А для нас у контексті дослідження його видавничих поглядів і переконань ця публікація важлива як ілюстрація становища видавця й автора в міжвоєнному книговидавничому процесі.

Не розглядатиму всіх проектів М. Рудницького. Їх було дуже багато, різних – більше і менше вдалих. Детальніше зупинюся на одному цікавому та малодослідженому аспекті його творчої біографії – співпраці з невеликим кооперативним львівським видавництвом «Ізмарagd», власником якого був Михайло Матчак – публіцист і видавець, громадський і політичний діяч. У 1914–1920 рр. – старшина січових стрільців, ад'ютант полковника Євгена Коновальця, після війни – член-засновник Української військової організації (УВО), один із обвинувачених у процесі про замах на Юзефа Пілсудського (1921), член головного секретаріату Української соціально-радикальної партії (УСРП) і посол до польського Сейму від неї. Постать цікава і непересічна. З М. Матчаком Рудницький міг бути знайомий іще з київських часів – за часів УНР могли перетинатися у видавничих та журналістських колах. Разом брали участь у роботі Українського таємного університету у Львові: Матчак – як організатор і слухач, Рудницький – як викладач. Згодом їх поєднувала довголітня приязнь, подібні естетичні смаки, спільні погляди на роль книги в суспільстві, подібне бачення видавничого та книгарського процесу. Хоча, на перший погляд, між ними не мало би бути стільки спільного: активний політик і громадський діяч, кооператор, підприємець Матчак і Рудницький – постать принципово аполітична, позапартійна, ідеологічно нейтральна. Проте спільне таки було. Матчак попри глибоку політичну та громадську ангажованість провадив видавництво зі всіх поглядів незалежне – ні від політичних структур, ні від ідеологічних напрямів. Незалежне фінансово, організаційно та, передовсім, інтелектуально. Це не могло не приваблювати М. Рудницького, який усе життя мріяв таке мати і так і не зміг цього досягти.

Коли читаєш проспект новоутвореного видавництва М. Матчака, то складається враження, що його писав саме М. Рудницький. Можливо, так і було, оскільки стилем та риторикою він дуже нагадує писання Рудницького: «Слабість нашого видавничого руху, анемічність літературної і видавничої продукції, заборонення нас у культурне гетто, все те примушувало наших діячів застановлятися над нашим духовим обіднінням. Перед війною піддержували ми сякий такий звязок з німецькою культурою і користувалися її творчими здобутками. Одночасно через Наддніпрянщину сягали до нас посередні впливи російської і французької культури... Повоєнна доба застала нас культурно голими і босими. Непрохідна рижська границя відрізала нас від культурного руху Києва і Харкова, також утратили ми звязок зі заходом. Наш нововідбудований видавничий рух знаходиться в пеленках. А у світі відбувається великий і глибокий процес на культурному фронті, витворюються нові вартости, з'являються нові таланти. А ми? Ми живемо в своєму тісному культурному гетті, не знаючи й не відаючи, що діється в світі, що там твориться, чим живе і що леліє нова генерація людства. В повоєнній добі ми стали культурними безбатченками...»³. Таке світовідчуття було дуже близьке Рудницькому, який відчував себе в'язнем культурного гетто і задихався без контактів із світом – як із Заходом, так і зі Сходом. Головну мету видавництва «Ізмарagd» було сформульовано майже тими ж словами, якими за дев'ять років писатиме Рудницький, розсилаючи

³ Нова українська культурна станиця. *Діло*. 1927. 28 травня.

проспект видавництва «Бібліотека “Діло”»: «... оживити український видавничий рух та дати українській читаючій публіці українську книжку, а одночасно відновити звязок з культурою сходу і заходу, щоби вирвати нас з культурного гетта»⁴. Проте, повторю, видавничої незалежності М. Рудницькому так і не вдалося досягти. Можливо, тому, що своє видавництво він організував на базі видавничої спілки «Діло», фінансованої Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО), що позначалося дуже відчутно на асортименті й доборі книжкової продукції. Про це М. Рудницький писав у листах до М. Мочульського і В. Стефаника, називаючи «Діло» «кадильницею», яка обмежує свободу вислову. Але про це згодом.

Дуже промовисту характеристику Михайла Матчака залишив Іван Кедрин-Рудницький: «Михайло Матчак був милою, згідливою, толерантною, товариською людиною, який клав більший натиск на практичну роботу і співжиття з людьми різних поглядів, як на партійно-ідеологічне доктринерство. Він заснував українську випозичальню і видавництво “Ізмарагд”, домівка якого стала своєрідним товариським клубом тих, що любили книжку. ... став... справжнім товаришем, який ніколи і нікому не давав відчувати, що він з іншої партії та з іншого посольського Клубу»⁵.

Одним із завсідників такого «клубу» був і М. Рудницький. У цьому видавництві вийшли його белетристичні і, мабуть, найбільш «французькі» книги «Очі та уста»⁶ і «Нагоди й пригоди»⁷, хотів там опублікувати також давно написану працю «Між ідеєю і формою». Про це він писав у листі до Миколи Зерова від 2 березня 1928 р.: «Є вигляди пустити “Між ідеєю і формою”. Ясно, що всі глави написані наново кілька літ тому, ще раз зміню основно. Хочу зробити книжку *à la française*, легку, як дружня суперечка... За цю працю я взявся із старим запалом, бо над нею думав довгі роки і здається ця прогалина в нас нині зовсім незаповнена»⁸. Книга тоді не вийшла, напевне, не з вини М. Матчака, а з інших причин. У цьому видавництві надруковано упорядковану Рудницьким збірку творів М. Мочульського⁹. Тут опубліковані праці М. Черемшини, у третьому томі яких упорядник, іще один добрий товариш М. Рудницького Є.-Ю. Пеленський, умістив і розвідку Рудницького¹⁰. Тут вийшла антологія української поезії, упорядником якої був той же Пеленський, і в якій умістив вірші Рудницького¹¹. Пеленський тоді відніс творчість Рудницького до неокласицизму, що спричинило певний резонанс і незгоду критиків. У цьому ж видавництві вийшли книги Миколи Зерова «Іван Котляревський»¹² і «Поетична

⁴ Нова українська культурна станиця. *Діло*. 1927. 28 травня.

⁵ Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк: Червона калина, 1976. С. 204–205.

⁶ Рудницький М. *Очі та уста*. Львів: Измарагд; 3 друкарні Артура Гольдмана, 1932. 95 с.

⁷ Рудницький М. *Нагоди й пригоди: 9 любовних історій*: Бережани. Львів. Київ. Париж. Львів: Измарагд; 3 друкарні А. Гольдмана, [1928]. 265 с.

⁸ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Відділ рукописів. Ф. XXXV (Зеров). Од. зб. 605.

⁹ Мочульський М. *Опалева мряка*. Львів: Измарагд, 1936.

¹⁰ Рудницький М. Оригінальність М. Черемшини. *Черемшина М. Твори / повне вид. за ред. Є.-Ю. Пеленського*. Львів: Измарагд, 1937. Т. III. С. 189–195.

¹¹ Рудницький М. [Вірші]. *Антологія сучасної української поезії. I: Поети 1920-их років / ред. і вступ. ст. Є.-Ю. Пеленського*. Львів: накладом «Рідної Школи» і «Измарагду», 1936. С. 86–88.

¹² Зеров М. *Іван Котляревський*. Львів: Измарагд, 1938. 58 с.

діяльність Куліша»¹³, за активного сприяння Рудницького. На той час Зерова вже розстріляли. Тож ці публікації могли бути даниною пам'яті давнього друга й товариша. У цьому видавництві вийшла друком цікава, неординарна та досконала в поліграфічному плані збірка АНУМ (Асоціації незалежних українських митців) «Екслібрис», упорядкована за участю Рудницького, в якій уміщена і його розвідка¹⁴. Тут виходили друком твори естетично та духовно близьких Рудницькому Б. І. Антонича, С. Гординського та Ю. Косача. І можна собі уявити тільки, про що велися розмови у «Клубі» при видавництві на вул. Костюшка, 5.

Приязнь між Матчаком і Рудницьким протривала довго, витримавши не одне випробування. Багато років потому, у листах до Олени Степанівні із заслання у Воркуті, Михайло Матчак згадує Рудницького, жартома називаючи Міхелем (на-тяк на єврейське походження товариша). З листів довідуємося, що М. Рудницький відважувався підтримувати контакти з репресованим Матчаком, передаючи йому книги на заслання: «Свого часу Міхель передав був мені п'ять англійських “криміналок”, та я оставив їх товаришам у Караганді. Напевно в нього найшлося б дещо нового з німецької чи англійської літератури, але не хочу надокучати йому своїми бажаннями»¹⁵.

Говорячи про видавничу діяльність М. Рудницького, маю зупинитися детальніше на одному з його наймасштабніших видавничих проєктів – видавничій серії «Бібліотека “Діла”», яка залишилась яскравою і неординарною сторінкою в історії видавничої справи. Упродовж неповних 3-х років (із 1936 по 1939) у серії вийшло 48 видань оригінальних творів української та перекладів зі світової літератури. Публікація більшості з них ставала подією в українському культурному середовищі того часу, викликаючи значний інтерес, а інколи гостру і не завжди справедливую критику.

Ця серія мала давню традицію, адже стала продовженням популярної свого часу «Бібліотеки найзнаменитших повістей», що виходила як літературний додаток до часопису «Діло» і публікувала переклади як популярних сучасних творів світової літератури, так і літературної класики чи, як тоді казали, «архитворів». Продовжено цю традицію у 1936 р. серією «Бібліотека “Діла”», яка тривала до кінця існування видавничої спілки «Діло» (1939).

Головним ідейним натхненником, ініціатором та реалізатором серії був М. Рудницький – відповідальний за випуск видань, редактор, автор передмов, а також перекладач.

Мати власне видавництво, як уже було сказано, Рудницький мріяв змолоду. Ідея організації видавничої літературної серії на базі давнього, фінансово стабільного часопису, популярного серед публіки, що мав менш-більш надійну матеріальну основу, виявилася плідною для реалізації. Хоча й тут, як писав М. Рудницький в листі до М. Мочульського, «не можна рахувати на багато проданих примірників, бо це новелі для вибранців, а і з тих більшість не купує книжок. Мусите заздальгідь

¹³ Зеров М. Поетична діяльність Куліша. Львів: Ізмарagd, 1938. 58 с.

¹⁴ Рудницький М. Несподіванки екслібрису. *Екслібрис: збірник Асоціації незалежних українських митців*. Львів: Ізмарagd, 1932. Вип. 1. С. 27–35.

¹⁵ Лист Матчака М. до Степанів О. Потьма, 1957. 25 листопада / публ. Г. Сварник, Х. Процюк // Сварник Г. Листи Михайла Матчака до Олени Степанів. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2014. Вип. 19. С. 39–40.

рахуватись (так я роблю) з дефіцитом»¹⁶. Зауважу, що одним із способів здешевлення видання була можливість публікувати твір частинами на шпальтах «Діла», а згодом робити відбитки для окремої публікації.

На початку 1936 р. розіслано проспект видавництва й анонсовано перші видання серії. «Ціла бібліотека матиме дві різні обгортки: одну для творів, другу для перекладів, зроблені нашим відомим мистцем-графіком П. Ковжуном. Крім цього, кожна обгортка буде в іншому колірі. Таким чином читачі Бібліотеки “Діла” дістануть не тільки добірну лектуру, але й у відповідному мистецькому оформленні», – пише Рудницький у проспекті¹⁷. Вишукане оформлення книжок серії у сецесійному стилі авторства Павла Ковжуна стало своєрідною торговою маркою серії.

Натомість наповнення спричинило критику й опір ще на стадії проспекту. Зокрема, провідний критик католицького часопису «Нова зоря» Олександр Мох у відгуку «Яка література нас жде? Що лагодить “Діло” українській суспільності в 1936 році»¹⁸ визнав репертуар серії невідповідним для католицьких читачів, аморальним, релігійно небезпечним та заявив про масонську орієнтацію «Бібліотеки “Діла”». Рудницький у відповідь писав: «Сам уже проспект нашої бібліотеки викликав невдоволення і злобну полеміку в одному пресовому органі, який віддавна зрозумів свою місію так, що опльовує всі дійсно культурні прояви нашого життя. Іменам редактора і критика того органу протиставляємо імена відомих наших авторів та європейських письменників, а їх повній низької злоби писанині літературні твори, які кажуть самі за себе»¹⁹.

З цього приводу Р. Купчинський (Галактіон Чіпка) жартував: «В “Новій Зорі” Вп. п. Арамис перейшовши проєктовані до видання твори, окреслив це все коротко і ясно: масонсько-ліберальна отруя. Що це за автори? Один був безвірний, другий вірив, але не був католик, третій був католик, але не практикуючий, четвертий приставав з протестантом і так далі і так далі»²⁰.

Отже, «Бібліотека “Діла” мала бути продовженням “Бібліотеки найзнаменитших повістей”». Вона нею й стала, але частково. Мала приблизно те ж завдання, яке сформулював ще Кость Левицький у праці «Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914»: «Щоб руському (українському) громадянству видерти з рук чужу книжку лихої вартости, а замість сього дати лектуру добірних повістей, переложених на рідну мову... Отсим виховано у нас перше дійсно читаюче та вишколене громадянство»²¹. Серія за редакцією Михайла Рудницького мала ті ж вади і сумнівні тенденції, за які свого часу критикував її попередницю (на початках існування) Іван Франко: публікація популярних видань та легкого читива замість уведення в український культурний обіг вершин світового письменства.

¹⁶ Лист М. Рудницького до М. Мочульського від 12.ІІ.1936 / публ. Л. Сироти. *Дзвін*. 2010. Чис. 2. С. 108.

¹⁷ До відома передплатників Бібліотеки «Діла». *Діло*. 1936. 2 квітня. С. 1.

¹⁸ Мох О. Яка література нас жде? Що лагодить «Діло» українській суспільності в 1936 році. *Нова Зоря*. 1936. 16 лютого. С. 6–7.

¹⁹ Рудницький М. Повістева бібліотека «Діла». *Діло*. 1936. 21 лютого.

²⁰ [Купчинський Р.] Пишу повість. *Діло*. 1936. 19 лютого. Підп.: Галактіон Чіпка.

²¹ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: на підставі споминів. Львів, 1926. С. 187.

Але «Бібліотека найзнаменитших повістей» реалізувалася суто як перекладний проект. Натомість у видавничій серії М. Рудницького стабільна частка публікацій належала оригінальній сучасній українській літературі, оскільки, як він писав, багато талановитих українських авторів, зокрема молодих, були позбавлені можливостей публікації. Жанрово переважала художня проза (повісті, оповідання, новели), крім цього, виходили спогади, нариси, репортажі.

Спершу співредактором серії мав бути П. Карманський, про що М. Рудницький писав у листі до М. Мочульського: «Від нового року починаю видавати з П. Карманським бібліотеку з найкращих, найцікавіших новел з усяких мов»²². Ідею видавати разом бібліотеку перекладних творів Рудницький та Карманський виношували довгий час – мова про неї була ще в 1900-х роках. Так, у фейлетоні «100 найкращих повістей» М. Рудницький згадує: «Ще перед війною ми мріяли з П. Карманським про перекладну бібліотеку “100 найкращих повістей”». До восьми мов, які ми знали, ми гадали дібрати собі ще кілька серед приятелів, а “решту” за галицькою традицією: з німецьких або польських перекладів. Це був час “Укр. Видавн. Спілки”, повістевих додатків “Діла” і повістей у “Літ. Наук. Вістнику” коли появлявся не один давній архитвір і першорядні новини сучасних повістярів. За 30 років у цьому напрямку нічого не покращало. Чимало наших земляків повивчало чужі мови, сотні інтелігентів живе постійно на чужині, а читати таки нема що»²³.

Ім'я Петра Карманського не раз виринає, коли мовиться про «Бібліотеку “Діла”». Основним ідейним натхненником, організатором і реалізатором серії був М. Рудницький, а постать Карманського залишилася в тіні. Співредактором серії він не став, і його участь у видавництві, судячи з усього, була радше опосередкованою. Складно сказати, чому так сталося. Мабуть, редакторська та видавнича робота не зовсім відповідала характеру Карманського. Та й стосунки між двома приятелями завжди були дуже непростими, тож, може, вони й не дійшли згоди в баченні завдань й естетики серії. Як би там не було, Карманський видав у серії книгу спогадів «Українська Богема: Сторінки вчорашнього» (Львів, 1936), один переклад – Геземан Г. «Утеча: із сербського щоденника 1915 і 1916 р.» (Львів, 1938), а також був одним з авторів збірника «“Чорна індія Молодої Музи”: новелі дев'ятьох» (Львів, 1937), виданого до ювілею угруповання.

Окремої уваги потребує перекладна частина серії. М. Рудницький публікує тут власні переклади із французької та англійської літератури, зокрема повість Е. Бронте «Буреверхи» (1933), твір А. Доде «Маціцький. Історія одного дитвака» (1931), збірку оповідань Б. д'Оревілі «Чортиці» (1936), повість о. Прево «Історія невірної Manon Lescaut» (1939). Окрім М. Рудницького, для «Бібліотеки “Діла”» перекладали: В. Софронів (твори О. Бальзака), М. Островерха (твори з італійської літератури, зокрема С. Фаріни), І. Ставничий (повість К. Гамсуна «Під осінніми зорями»), О. Сліпа (роман Ш. Бронте «Ідеалістка», в оригіналі «Jane Eyre») та ін.

Як констатує А. Василик: «Опубліковані переклади оновленої бібліотеки “Діла” відрізнялися від попередньої серії головню рівнем, фаховими передмовами, в яких знаходимо відомості про автора, епоху та аналіз твору, що загалом

²² Лист М. Рудницького до М. Мочульського від 17 листопада 1936 р. / публ. Л. Сироти. *Дзвін*. 2010. Чис. 2. С. 109.

²³ Рудницький М. 100 найкращих повістей. *Діло*. 1939. 7 січня.

покращувало сприйняття першотвору, а також вдалим добором оригіналів»²⁴. Власне, з останнім твердженням можна би було посперечатися. Більшість критиків Рудницького сходилися в тому, що твори він підбирав не першорядні, як тоді казали, а такі, які легко читалися, сприймалися та перекладалися – словом, йшлося про легке читиво для інтелігентної публіки. Тут переважала виразна маркетингова складова: «Відбір творів для перекладу здійснювався з урахуванням читацьких смаків – це романи та оповідання з цікавим динамічним сюжетом, легким для читання та сприйняття, нерідко з промовистою, інтригуючою назвою»²⁵.

Однією з найсуперечливіших тенденцій у перекладній частині було скорочення, покликане пристосувати до потреб і смаків сучасної публіки популярні давні твори, з іншою стилістикою та способом викладу, із «зайвою балаканиною», як писав Рудницький, «квітистим стилем», «довгими періодами красномовства», незрозумілими і нецікавими для сучасного читача реаліями та роздумами. До таких скорочень, інколи доволі радикальних (до третини твору!), Рудницький вдавався майже у всіх своїх перекладах. Це спричиняло обурення критиків, зокрема Миколи Гнатишака та Дмитра Донцова, які вважали таку позицію нефаховою і звинувачували перекладача в неповазі до творів та власної публіки.

Таке пояснення й виправдання скорочень А. Василик у Рудницького назвала примітивним. Що воно було не зовсім ширим і переконливим можна згодитися. Натомість можу припустити, що Рудницькому йшлося, радше, про організаційні мотиви – стислі терміни перекладів. Щодо низької оцінки власних читачів, їх інтелектуальних можливостей і здатності сприймати неадаптовані давні тексти, то, вважаю, тут не йшлося про неповагу. Швидше можна говорити про одну з основних вад самої концепції серії: вельми химерне і непослідовне означення адресата своєї продукції – «широкий загал інтелігенції». Хто це, власне, мав бути – не зовсім зрозуміло. Тут змішалися поняття «маси» й «еліти», певний снобізм із комерційною зорієнтованістю на смаки публіки. З одного боку, Рудницький заявляв, обстоюючи елітарність літератури: «Масова продукція – це безголові крілики, які... очі мають такі, що ніколи не знаєш: бачать чи сплять»²⁶. З другого – орієнтувався на масові смаки публіки.

Натомість можна стверджувати, що частина серії, яка містила публікації оригінальних творів сучасної української літератури, стоїть якісно вище і справді містить цінні, а інколи унікальні праці. У серії вийшли твори І. Вільде, Ю. Косача, Б. Лепкого, В. Масютина, В. Бірчака, О. Кобилянської та ін.

Редагування серії давалося Рудницькому непросто – забирало багато часу і зусиль. Як він писав у листі до М. Мочульського: «Я сушу собі щомісяця голову над новим томом до бібліотеки “Діла”. Оригінальні речі – слабенькі, а переклади треба виправляти, як гімназійні зшитки. Мука фізична і моральна...»²⁷. Ускладнювало справу те, що, на думку Рудницького, дуже чутливого до тенденцій і кон'юктур, «Діло» не можна було вважати естетично й ідеологічно нейтральним, до чого той завжди прагнув. У спілкуванні з друзями та близькими йому по духу людьми (з тим

²⁴ Василик А. Український художній переклад у міжвоєнному Львові. *Іноземна філологія*: укр. наук. зб. Львів, 2009. Вип. 121. С. 237–238.

²⁵ Там само.

²⁶ Рудницький М. Годівля кріликів. *Назустріч*. 1934. 15 серпня. С. 3.

²⁷ Лист М. Рудницького до М. Мочульського від 22 квітня 1938 / публ. Л. Сироти. *Дзвін*. 2010. Чис. 2. С. 109–110.

же Мочульським, Стефаніком) називав часопис «кадильницею», де не завжди можна бути ширим і де, з огляду на певні тенденції, не все можна й варто публікувати.

Події 1939 р. перервали діяльність видавничої спілки «Діло», а заодно і видання серії. Неповних три роки – надто малий час, щоби проєкт такого масштабу й розмаху розвинув повністю свій потенціал. Проте в історії української літератури та видавничої справи він залишив яскравий слід.

REFERENCES

1. Chipka, H. Pyshu povist. (1936, Liutyi 19). *Dilo* [in Ukrainian].
2. Do vidoma peredplatnykiv Biblioteki «Dilo». (1936, Kviten 2). *Dilo*, 1 [in Ukrainian].
3. Kedryn, I. (1976). *Zhyttia – podii – liudy. Spomyny i komentari*. New York: Chervona kalyna [in Ukrainian].
4. Levytskyi, K. (1926). *Istoriia politychnoi dumky halytskykh ukrainsiv 1848–1914: na pidstavi spomyniv*. Lviv [in Ukrainian].
5. Mochulskyi, M. (1936). *Opaleva mriaka*. Lviv: Izmarahd [in Ukrainian].
6. Mokh, O. (1936, Liutyi 16). Yaka literatura nas zhde? Shcho lahodyt “Dilo” ukrain-skii suspilnosti v 1936 rotsi. *Nova Zoria*, 6–7 [in Ukrainian].
7. Nova ukrainska kulturna stanyca (1927, Traven 28). *Dilo* [in Ukrainian].
8. Rudnytskyi, M. (1928). *Nahody y pryhody: 9 liubovnykh istorii: Berezhany*. Lviv. *Kyiv. Paryzh*. Lviv: Izmarahd [in Ukrainian].
9. Rudnytskyi, M. (1932). Nespodivanky ekslibrisu. *Ekslibris: zbirnyk Asotsiiatsii nezalezhnykh ukrainskykh myststiv*, 1, 27–35 [in Ukrainian].
10. Rudnytskyi, M. (1932). *Ochi ta usta*. Lviv: Izmarahd [in Ukrainian].
11. Rudnytskyi, M. (1934, Serpen 15). Hodivlia krilykiv. *Nazustrich* [in Ukrainian].
12. Rudnytskyi, M. (1936). *Virshi. Antolohiia suchasnoi ukrainskoï poezii. I. Poety 1920-ykh rokiv* (Ye.-Yu. Pelenskyi, Ed.). Lviv: nakladom «Ridnoi Shkoly» i «Izmarahdu» [in Ukrainian].
13. Rudnytskyi, M. (1936). Z avtorskykh lystiv i klopotiv. *Nazustrich*, 18, 4 [in Ukrainian].
14. Rudnytskyi, M. (1936, Liutyi 21). Povisteva bibilioteka «Dila». *Dilo* [in Ukrainian].
15. Rudnytskyi, M. (1937). *Oryhinalnist M. Cheremshyny. Cheremshyna M. Tvory* (Ye.-Yu. Pelenskyi, Ed.). (Vol. 3). Lviv: Izmarahd, 1937.
16. Rudnytskyi, M. (1939, Sichen 7). 100 naikrashchykh povistei. *Dilo*, 18 [in Ukrainian].
17. Vasylyk, A. (2009). Ukrainyky khudozhnii pereklad u mizhvoiennomu Lvovi. *Inozemna filolohiia*, 121, 237–238 [in Ukrainian].
18. Zerov, M. (1938). *Ivan Kotliarevskiy*. Lviv: Izmarahd [in Ukrainian].
19. Zerov, M. (1938). *Poetychna diialnist Kulisha*. Lviv: Izmarahd [in Ukrainian].

Sophiia KOHUT

PUBLISHING STRATEGIES OF MYKHAILO RUDNYTSKYI IN THE INTERWAR PERIOD: IDEAS, PROJECTS, PROSPECTS

The article deals with the insufficiently known aspect of Mykhailo M. Rudnytskyi's activity: his publishing projects. History of his becoming as a publisher is considered,

especially his collaboration with the Polish bookstore of Bernard Polonetski and the Kyiv publishers. The study analyses M. Rudnytskyi's views on the interwar Ukrainian publishing process, its state, tasks, and prospects, in particular, the commercial orientation of publishing projects. M. Rudnytskyi was convinced that a commercial aspect is one of a key in the publishing business. However, this interpretation of publishing and book business has not always been understood by contemporaries, especially from the nationalist (Yuri Lypa) and catholic (Mykola Hnatyshak, Alexander Mokh) ideological camps.

Attention is concentrated on a collaboration with a publishing house «Izmarahd», in particular with its owner Mykhailo Matchak, and also on the realization scale publishing project «Biblioteka "Dila"». As publishing projects were focused on the translated fiction, Rudnitsky's approaches to translations were examined, for example, the questionable practice of shortening text. The opinion on publishing projects of M. Rudnytskyj in the printing of that period is also reflected. The author attracts correspondence of M. Rudnytskyj with contemporaries, such as M. Mochulskyj, M. Zerov, M. Yatskiv. Also the repertory of publishing projects of M. Rudnytskyj is analyzed.

Keywords: Mykhailo Rudnytskyi, publishing house, «Biblioteka "Dila"», publishing house «Izmarahd», Mykhailo Matchak.

УДК 821.161.2–311.6»20”:[316.654:94](477.83-25)»1918/1945»

DOI: 10.33402/ukr.2018-31-278-285

Христина РУТАР

*аспірантка відділу української літератури
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-6199-2275>
e-mail: rutarxytya@gmail.com*

**МАНДРІВКА ДО (СВОЄЇ) ПАМ'ЯТІ: МІЖВОЄННИЙ
ЛЬВІВ І ЛЬВІВ У ЧАСІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ТЕКСТІ (НА
МАТЕРІАЛІ РОМАНІВ «МУЗЕЙ ПОКИНУТИХ
СЕКРЕТІВ» ОКСАНИ ЗАБУЖКО Й «ТАНГО СМЕРТІ»
ЮРІЯ ВИННИЧУКА)**

Опираючись на теоретичні студії пам'яті, зроблено спробу проаналізувати два історичні романи сучасних українських письменників. Виокремлено основні згадки в цих творах про Львів між двома світовими війнами та впродовж Другої світової, зазначено важливість долучення та осмислення цих періодів у сучасному українському тексті.

Проаналізовано основні стратегії повернення пам'яті про міжвоєнний Львів і його мешканців та способи мовлення про культурні травми ХХ ст. у романі ХХІ, травми, які понад півстоліття були оточені заслонами страху, цензури і неможливості говорити. Розглянуто важливість чинника вербалізації травми. Особливу увагу при аналізі текстів звернено на назви вулиць Львова, які стають своєрідними «протезами пам'яті» і є інструментами функціональної пам'яті.

Зроблено висновок, що романи, які мали можливість по-новому поглянути на травматичні сторінки минулого, залишаються у полоні стереотипів та замовчування.

Проаналізовано репрезентативні можливості художньої літератури у студіях про пам'ять та підсумовано, що література може бути як засобом пам'яті, так і об'єктом студій про неї.

Ключові слова: пам'ять, Львів, Оксана Забужко, Юрій Винничук, «Музей покинутих секретів», «Танго смерті», травма, війна, міжвоєнтя.

В інтелектуальних побудовах концепт «пам'ять» трапляється у таких словосполучах: «історична пам'ять», «історична свідомість», «історична культура», «історичне мислення», «національна пам'ять», «пам'ять поколінь» тощо. Непоодинокі й приклади авторських термінологічних неологізмів: «соціальні рамки пам'яті» (Maurice Halbwachs / Моріс Альбвак), «культурна пам'ять» (Jan Assmann / Ян Ассман), «місця пам'яті» (Pierre Nora / П'єр Нора), «автобіографічна пам'ять» (John

А. Робінсон / Джон А. Робінсон), «гаряча і холодна пам'ять» (Claude Lévi-Strauss / Клод Леві-Строс), «пам'ять-звичка» (Paul Connerton / Пол Коннертон), «мистецтво пам'яті» (Frances Amelia Yates / Френсіс Амалія Єйтс), «топографія пам'яті» (*Martin Pollack* / Мартін Поллак). У контексті «буму пам'яті» в гуманітарних науках відбувається активна розмова про мандрівки до пам'яті та її повернення. Один із таких способів – наративізація спогадів, або ж вписування усної історії у тканину художнього твору. Оксана Забужко та Юрій Винничук зробили таку спробу у своїх історичних романах. Як «Музей покинутих секретів», так і «Танго смерті» мають виразний історичний контекст та особливу мету – воскресити пам'ять про ті історичні події, які впродовж довгого часу не могли бути проговореними і належно відрефлексованими.

Отож, шукаючи Львів на сторінках цих двох романів, найперше звернемося до згадки про Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», що у ХХ ст. (до 1991 р.) функціонував як львівська в'язниця, яку використовували здебільша для політичних в'язнів польський, радянський та німецький режими. Згадка про це місце – чи не найперше знайомство читача з текстом Оксани Забужко, адже напис 1952 р. зі стіни камери цієї в'язниці – один із двох епіграфів роману «Музей покинутих секретів». «Хоч знати, що з нами? Чекай на нас», – це автентичний напис, який у художньому тексті перетворюється на метафору, наголошуючи: якщо ми хочемо зрозуміти/знати своє минуле, то повинні його віднайти. Із другого боку, в романі простежується, як це минуле приходить у снах до героя: у сновидіннях Адріан-другий* бачить те, що йому не належить. «Враження таке, ніби переді мною помилково відкривають дверцята чужої шафи, де лежать незнайомі речі в незнайомому порядку. Те, що я бачу і що встигаю запам'ятати, для когось напевно-таки має сенс...»¹.

У романі «Танго смерті» Юрій Винничук декілька разів згадує про «Тюрму на Лонцького». Один із найбільш травматичних моментів повертає нас до подій червня 1941 р.: «Чутка про помордованих в'язнів у львівських тюрмах розлітається миттєво, до нас прибігла вуйна Олена і сповістила страшну новину: вуйко Льодзьо, виявляється, опинився в тюрмі на Лонцького... перед брамою пошти стоїть українська міліція з опасками і карабінами, а ближче до тюрми чути трупний запах, люди розповідають страхіття. Німці не боронять заходити на терен тюрми й поглянути на звірства недавніх визволителів. Таке враження, що ти потрапив у пекло або ж в одну з картин Брейгеля чи Босха, – гори замордованих в'язнів, не тільки чоловіків, але й жінок, дівчат, ба навіть дітей, дівчата усі перед смертю згвалтовані, деякі розіп'яті на стіні, почеплені на гаки, кілька малих дівчаток насажені на палі, з дівочих піхв стирчать пляшки, залізяки, патики. Один львівський священник лежить з виколотими очима, другий – прибитий цвяхами до стіни, з розпоротого живота вивалилися і звисають червоні нутроці, і я впізнаю нашого вуйця – отця Мирослава, якого перевели з Бригідок на Лонцького, і не можу надивуватися – яке прекрасне і яке спокійне його обличчя, хоч і прийняв він таку мученицьку смерть,

* У романі «Музей покинутих секретів» є два Адріани: перший – вояк УПА, власне, і показує свої сни іншому Андріанові, який живе у 2000-х роках.

¹ Забужко О. С. Музей покинутих секретів: роман. Київ: Комора, 2013. С. 79.

і я, дивлячись на нього, перехрестився, мов до розіп'ятого Ісуса...»². Отож, «Тюрма на Лонцького» – це травматичне місце пам'яті: місце масових убивств і поховань. Перетворюючи такі місця на місця пам'яті, люди хочуть запобігти повторенню таких злочинів. Власне, бачимо таку практику з «Тюрмою на Лонцького»: творення музею – матеріального місця пам'яті. Відтак, вводячи «Тюрму на Лонцького» у свій текст, долучаючи й до фрагментів утрачених і розкиданих зв'язків, письменники допомагають продовжити та зберегти це місце пам'яті.

Аби місце працювало й промовляло, відбуваються комемораційні заходи. У цьому контексті варто згадати «Ніч без світанку», який відбувся у 2013 р.: «... уперше у Львові на спомин про жертв розстрілів НКВД у тюрмах Західної України в червні 1941 року у Національному музеї-меморіалі жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького” у п'ятницю, 21 червня, о 19.00 відбудеться музично-драматичне дійство “Ніч без світанку”»³. У межах цього дійства актори майстерні «Мистецький простір» цитували, зокрема, й фрагменти з роману Юрія Винничука.

Проте переносяться до іншої, дотичної до цього місця, травматичної і трагічної, події, відчитаємо її у Винничуковому тексті вже зовсім з іншими емоціями: «Чутка, про яку нам сповістила Фейга підтвердилася: цілі зграї вуличного шумовиння кинулися до шляхетної праці – лупцювати жидів, били усі – і українці, й поляки – били, бо мусили бити, бо мусили вилити свою лють до більшовиків, відплатити комусь за свої страждання, за свої муки, за смерть своїх рідних, а що преса за німецькою вказівкою підказала, хто саме винен у всіх більшовицьких злочинах, то тепер це скидалося ледь не на святий обов'язок. Вулицями літали розпатлані жінки, з яких поздирали одяг, дерли на них усе, навіть майтки здирали і змушували бігти голими, німці сміялися і знімкували, то й справді було кумедне видовище, безліч львів'ян висипало на вулиці, повисовувало голови з вікон і любувалися тією захопливою картиною. Хтось кричав із вікна:

– Та що ви ду хулери роздягаєте самих старих порхавок? Ану яку молодичцю розберіть! Або яку дівку, жиби ся подивити було на шо!

Дуже скоро з'ясувалося, що лупцювали здебільша тих жидів, які були не місцеві, а прибули до Львова разом із визволителями»⁴.

Цей опис у комічному стилі спричиняє тривогу, адже йдеться про зображення трагедії, травми, звірства. Львівський критик і літературознавець Андрій Дрозда в рецензії зазначив, що «цей огидний, ганебний фрагмент роману, який нібито присвячено темам Голокосту та історичної пам'яті Львова, перекреслює всі потуги конструювання “картини епохи”, яких докладав Юрій Винничук у попередніх розділах книги. Оповідач не просто виправдовує побиття та знущання над людьми, а й насолоджується цим видовищем»⁵. Звісно, можна виправдати це особливим стилем письменника, проте є теми, про які треба говорити обережніше та відповідальніше: не оминати, не затирати, а говорити, руйнуючи стереотипи й

² Забужко О. С. Музей покинутих секретів... С. 25.

³ Ніч без світанку. *Майстерня «Мистецький Простір»*. 2013. URL: <https://ulyamoroz.wixsite.com/majsternya-m/---c20be> (дата звернення: 17.04.2018).

⁴ Винничук Ю. П. Танго смерті: роман. Харків: Фоліо, 2015. С. 343.

⁵ Дрозда А. Переборхес недоеко, або повна бочка прецлів. *Літакцент*. 2012. 18 грудня. URL: <http://litakcent.com/2012/12/18/pereborhes-nedoeko-abo-povna-bochka-precliv/> (дата звернення: 17.04.2018).

замовчування, але робити це не з комізмом і веселістю. Потрібно сказати, що сам автор у цьому нічого поганого не бачить. Він заперечує та виправдовує існування погрому зі звірствами, зокрема під час публічної дискусії в Центрі міської історії Центрально-Східної Європи⁶.

Символічне місце пам'яті – мультикультурний міжвоєнний Львів загалом. І попри постійні дискусії щодо того що, як і чому відбувалося у місті, чи жили львів'яни разом, чи поруч Юрій Винничук намагається показувати той період ідилічно.

Львів після Першої світової війни в тексті «Танго смерті» – це чудове місце співжиття різних етносів; як мінімум, для чотирьох вірних друзів (головних героїв роману) воно таким є, а, відповідно, постає таким і для читача: «... хто мав балкон, то сідав собі на балконі і теж усміхався й дивився на перехожих, і всі почувалися, як одна велика родина... ціле місто було усміхнене і радісне»⁷. Але цей період закінчується зі словом Голокост.

«... А пізніше пан Каценеленбоген повзав по хіднику **перед оперним театром** і шурував його зубною щіткою, і поруч із ним повзали інші жиди і теж чистили хідника, і там були вчитель математики Лео Фельд, і музикант Гершель Штраусс, і власник мануфактурної крамниці Якуб Ікер, і навіть запеклий картограф Іцки Кон, який до такої поважної компанії і геть не пасував, а неподалік стояли есесівці і сміялися, і сміявся **натовп**, зиркаючи на німців, щоб не пропустити чергової хвилі сміху та вчасно підхопити його, бо сміх той зближав їх, вивищував над оцим жидівським кодлом, над цією наволоччю, що колись так гонувалася, а нині повзає по землі у своїх костюмах, у сорочках і краватках, цей сміх їх робив рівними з хоробрими готами і давав індульгенцію на виживання, бо якщо ти не сміявся, то відразу опинявся потойбіч, серед оцих чорних плюскв з пейсами і без, і не місце тобі було серед представників цивілізованої Європи. І я побачив, як у пана Каценеленбогена котяться сльози по запалих щоках... я не стримався, нагнувся і подав йому окуляри, а натовп обурено загулював, хтось мене штурхнув, і я відлетів до стіни, а есесівець поманив до себе пальцем і поцікавився, чи я не жид, відразу знайшлися порадики, які зголосилися здерти з мене штани і переконатися, чи я не жид, але тут вихопилася з тлуму наша Шимонова і заводала:

– Та дайтеся на стримане! Та то Леська Барбаріки син! Та шо ви за люди! Та я го знаю з малого!»⁸ [виділення – *X. P.*].

З цієї розлогої ілюстрації стає зрозуміло, що ідилія втрачена. Перед нами натовп, маса людей без ідентичності. Раптом «одна велика родина» стала поділеною на «своїх» та «чужих», проте таки тут поруч того натовпу виринає і «наш» головний герой, і «наша» Шимонова.

Ми не можемо говорити лише про міжвоєнний Львів, адже те, що відбувалося потім, змінило обличчя міста. Друга світова війна та Голокост забрали у Львова його мешканців, і в особливо трагічний спосіб – львів'ян-євреїв. Письменники Оксана Забужко та Юрій Винничук по-своєму акцентують на цих подіях, повертаючи та проговорюючи ці травми. Не хочеться вдаватися до статистики, але варто

⁶ Центр міської історії: Львів. Дискусія «Літературні пограниччя: Як художня література може відображати й переосмислювати складне минуле?». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DeW9odLnXfM> (дата звернення: 20.07.2013).

⁷ Винничук Ю. П. Танго смерті: роман. Харків: Фоліо, 2015. С. 46.

⁸ Там само. С. 89.

згадати хоча б одне ім'я, щоб надати історії обличчя, щоб пам'ять поверталася не безіменно. Серед тих, хто був убитий під час ліквідації гетто у Львові, й львів'янка-письменниця Дебора Фогель, яка сьогодні повертається до нас своїми текстами*.

В есеї-«монтажі» «Речення третє трактату про життя» Дебори Фогель читаємо та впізнаємо: «Життя може бути ніби чужа вулиця в давно і добре знаному місті. Будинки на такій вулиці, наприклад, мають гладенькі, квадратні фасади: будинки контемплативні. Роги легесенько, мало не оксамитово заокруглені. Є тут також балкони, кулясті й геть несподівані: на бічних стінах і непотрібно низько, майже при самому тротуарі: литкі півкулясті, що виділяються зі стовбура стіни. А поряд може бути раптом сірій шорсткий будинок-виступ неокресленого гатунку мешканців.

О цій пообідній, вже сірій годині вулицею Кармелітською [тепер – вул. Провсвіти – Х. Р.] йде столяр стильових меблів Ш. з вул. Городоцької; дорогою на вулицю Театинську [тепер вул. Максима Кривоноса – Х. Р.], де має дістати замовлення на кімнату для пані з кобальтової палітури»⁹.

Повертаючись до теми ідилічного Львова, варто зауважити, що Юрій Винничук додає до тексту й конфлікт – українсько-польську взаємодію, пов'язану з діяльністю українських націоналістів: «Пам'ятайте, якби хтось влип і його арештували, на допитах за жодну ціну не відповідали польською мовою. Тільки по-українському! Щоб як вас лупцювали, мордували, катували – ані слова мовою загарбника!»¹⁰; чи: «Ти якою мовою відповідаєш, скурвий сину? Га? Ти де живеш? У Польщі? То говори по-польському, бо розвалю тобі голову! України тобі захтілося? Знаєш, де Україна? Під гаєм долина – в сраці Україна!»¹¹. Попри це ідилія знову-таки зринає з уст Ореста-оповідача: «Ти збираєшся боронити Львів разом із поляками? / – Це мій Львів також»¹². Щодо поляків у романі Оксани Забужко, то вони з'являються у тексті декілька разів. Аналізувати їх важко, адже знайти «доброго поляка» неможливо та, як стверджує дослідниця-україністка й перекладачка роману польською мовою Катажина Котинська: «Герої Забужко польський Львів ігнорують...»¹³. Вони живуть у своєму середовищі, і можна ствердити, що ці середовища не перетинаються та не взаємодіють. Отож, представлена картина Львова між війнами відрізняється від тієї, яку змальовує Юрій Винничук.

* Ще одна спроба повернення імен і вкраплення їх до простору пам'яті – віртуальна прогулянка «Жінки у міжвоєнному Львові: між мистецтвом, літературою та соціальною реальністю», що її реалізували учасники літньої школи «Єврейська історія, спільне минуле і спадщина: культура, міста, середовища», яка відбувалася впродовж місяця (11 липня – 5 серпня 2016 р.) на базі Центру міської історії Центрально-Східної Європи у Львові: «Автори спробували показати динаміку єврейського, українського і польського жіночих світів в перші десятиріччя ХХ сторіччя у Львові, звертаючи увагу на окремі знакові постаті львів'янок перед Другою світовою війною».

⁹ Дебора Фогель. Акації квітнуть. Монтажі / пер. з пол. Ю. Прохасько. Київ: Дух і літера, 2018. С. 29.

¹⁰ Винничук Ю. П. Танго смерті. С. 200.

¹¹ Там само. С. 212.

¹² Там само. С. 226.

¹³ Слоньовська Ж. Котинська Катерина: Герої Забужко польський Львів ігнорують. *Інтерв'ю з України*. 2013. 28 жовтня. URL: <https://rozмова.wordpress.com/2013/11/07/katazyna-kotynska/> (дата звернення: 17.04.2018).

Завершуючи рефлексії щодо мультикультурності Львова та життя поруч/разом можна відзначити одну деталь. Вказуючи місце народження головної героїні міжвоєнної лінії роману (Дзвіні – Довган Олени Амбросіївни, рік народження – 1920), Оксана Забужко подає такий список: Лемберг / Львув / Львов / Львів. І хоча в тексті зосереджено увагу на невідомому їй «місці смерті», цей перелік із погляду символічного мультикультуралізму справді цікавий. Називання відіграє важливу роль для пам'яті й тих, хто жив у місті з чотирма чи п'ятьма відмінними назвами. Позитивним акцентом видається вставлення у текст інформації майже про всі з наявних назв (втім, у переліку бракує їдишу).

Ми вже спостерігали на прикладі твору Дебори Фогель важливість назв вулиць. Оксана Забужко вмонтує в тіло тексту тему їх (пере)називання: «Ось, нарешті, вона, вулиця Кірова. Кірова! Всі вулиці тепер переназвано іменами якихось большевицьких комісарів, як струпами покривано старі мури... Звідси шоста брама праворуч. Перша, друга...»¹⁴. Отож, письменниця наголошує, як важко призвичаїтися до нових чужих назв і як ті, хто пам'ятають ту першу та звичнішу для них, постійно повертаються до неї, зокрема: «А ви зі Львова родом, Амбросійовичу? Ну, значить, земляки... Я ж там народився. Вулиця Брюллова, колишня Лонцького... Тюрма МГБ. Да, там і народився. В тюрмі»¹⁵. Самонагадування іншої назви чи її вживання поряд із новою, давнішою, тодішньою показують, як людська пам'ять працює з функціональним місцем пам'яті.

Хочу зауважити, що і Оксана Забужко, і Юрій Винничук розгортають у текстах важкі трагічні сторінки минулого. Не завжди їм вдається добре їх проартикулювати, проте в обох простежується думка про збереження та відновлення пам'яті, яка застигла й чекає.

«Бо справою міста й є – пам'ятати: безцільно, безглуздо, безпотрібно й суцільно, кожним каменем, – так, як справою річки є текти, а трави – рости. І коли містові одібрати пам'ять, коли вивезти з нього людей, що жили тут покоління за поколінням, а натомість вселити локаторів-“квартирантів”, місто хиріє й чахне, але допоки в нім лишаються стояти давні мури, пам'ять каменю, – воно не помре»¹⁶, – промовляє Забужко, а Винничук немов продовжує та розгортає її думку в «Танго смерті»: «З особливою насолодою пірнав у вулички, які раніше проминав, не зупиняючи на них погляду, оглядав будинки, кожне подвір'я, дивився на вікна й на вазонки на підвіконнях, мовби намагаючись відшукати бодай слід старого Львова, того зниклого світу, який уже ніколи не повернеться, бо не повернуться й ті, хто його покинув. Львів – то мій Арканум, думалося йому, залишився тільки камінь, а все інше – люди, мова, культура – усе це зникло і стало сном»¹⁷.

Виринає думка, що місто всуціль перетворюється на місце пам'яті, але деякі місця у ньому стають втраченими та загубленими, бо нема тих, хто пам'ятає. Культурологиня і дослідниця теорії пам'яті Аляйда Асман авторитетно зазначає: «Аби

¹⁴ Забужко О. С. Музей покинутих секретів. С. 263.

¹⁵ Там само. С. 391.

¹⁶ Там само. С. 261.

¹⁷ Там само. С. 125.

продовжуватися й зберігати своє значення, історія має оповідатися, тож оповідь заміняє втрачене середовище»¹⁸.

Тому важливо, що тексти Оксани Забужко та Юрія Винничука фокусуються й акцентують на темі пам'яті. Письменники роблять спробу наративізувати та уявити мапу минулого, скласти пазли пам'яттєвих зв'язків; вони рефлексують щодо важливості усвідомлення і знання про головні поняття мандрівки пам'яті.

REFERENCES

1. Assman, A. (2012). *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pam'iaty*. (K. Dmytrenko, L. Doronicheva, O. Yudin, Trans). Kyiv: Nika–Tsentr [in Ukrainian].
2. Drozda, A. (2012). *Pereborkhes nedoeko, abo Povna bochka pretsliv*. LitAktsent. Retrieved from: <http://litakcent.com/2012/12/18/pereborhes-nedoeko-abo-povna-bochka-precliv/> [in Ukrainian].
3. Fogel, D. (2018). *Akatsii kvitnut*. (Yu. Prokhas'ko, Trans). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
4. Literaturni pohranychchia: Yak khudozhnia literatura mozhe vidobrazhaty i pereosmysliuvaty skladne mynule. (2013). *Tsentr miskoi istorii: Lviv. YouTube*. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=DeW9odLnXfM>.
5. Maisternia Mystetskyi prostir. (2019). *Nich bez svitanku*. Retrieved from: <https://ulyamoroz.wixsite.com/majsternya-m#!> [in Ukrainian].
6. Slonovska, Z. (2013). *Katazhyna Kotynska: Heroi Zabuzhko polskyi Lviv i hnoruiut. Interviu z Ukrainy*. Retrieved from: <https://rozmova.wordpress.com/2013/11/07/katazhyna-kotynska/> [in Ukrainian].
7. Vynnychuk, Y. (2015). *Tango smerti*. Lviv: Folio [in Ukrainian].
8. Zabuzhko, O. (2013). *Muzei pokynutykh sekretiv*. Kyiv: Komora. [in Ukrainian].
9. Zhinky v mizhvoiennomu Lvovi. Lviv interaktyvnyi. (2016). *Tsentr miskoi istorii: Lviv*. Retrieved from: <https://lia.lvivcenter.org/uk/storymaps/woman-interwar-lviv/> [in Ukrainian].

Khrystyna RUTAR

A JOURNEY TO (OWN) MEMORY: LVIV BETWEEN AND DURING WORLD WAR II IN CONTEMPORARY TEXT (BASED ON NOVELS “THE MUSEUM OF ABANDONED SECRETS” BY OKSANA ZABUZHKO AND “TANGO OF DEATH” BY YURII VYNNYCHUK)

In the article basing on theoretical framework of memory studies, two historical novels written by modern Ukrainian authors have been analyzed.

The main references to the interwar Lviv and Lviv during the war in works are singled out and the importance of inclusion and comprehension of places of those two periods in modern Ukrainian text is indicated.

The main strategies of returning to memory of interwar Lviv and its inhabitants are analyzed.

¹⁸ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім.: К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 328.

The traumatized memory and ways of talking about the 20th century cultural traumas were analyzed in the 21st century novel, those traumas, which for more than a half of century were surrounded by curtain of fear, censorship and inability to speak openly about it.

Attention is drawn to the names of streets are obtaining features of memory prosthesis and becomes an access memory tool.

The author concludes that the novel, which had the opportunity to take a fresh look at the traumatic pages of the past, remains in the shadow of stereotypes and silence.

The abilities of literature in memory studies is analyzed and are noted that literature can be both as a tool of memory and as an object of memory studies.

Keywords: memory, Lviv, Oksana Zabuzhko, Yurii Vynnychuk, Museum of abandoned secrets, Tango of Death, trauma, war, interwar period.

Мар'яна ЛАНОВИК

**[Рец.]: «Пов'язати розгублені кінці життя і мистецтва»
[на]: Мочернюк Н. Поза контекстом: Інтермедіальні
стратегії літературної творчості українських письменників-
художників міжвоєнтя: монографія. Львів: Вид-во Львівської
політехніки, 2018. 392 с. + 16 кольор. вкл.**

Сьогоднішній неблаганний час поспіху, шаблонності, трафаретності, водночас комп'ютерних і космічних технологій, маркований специфічною вимогою до людини-професіонала – бути вузькогалузевим фахівцем. Цього навчають в університетах, цим керуються, складаючи новітні програми для майбутньої підготовки наступних поколінь. Мовляв, накопичені знання та досвід у кожній царині надто обширні, щоби їх можна було опанувати цілком. У «старій добрій Європі» ще Німеччина чи не єдина намагається з останніх сил обстоювати витворену братами Олександром і Вільгельмом фон Гумбольдтами систему всебічної освіти для формування багатогранної особистості. А в інформаційно-ідеологічному ефірі не припиняються розмови про кризу західного світу, момент суспільних викидків, втрату політичних, економічних, національних еліт. Це – випадковий збіг чи, можливо, ці сфери пов'язані між собою? В Україні, яка, звісно ж, є частиною спільного західного простору, цю проблему поглиблює ще й тривалий процес «розлому культури» (відходу від радянського тоталітаризму, колоніалізму, «заангажованості», кон'юнктурності) та ситуація війни.

Водночас, як засвідчує історія, у важкі часи перемін і культурних розломів у середовищі людей, які спроможні всебічно (чи бодай відсторонено) оцінювати ситуацію, з'являються ідеї та думки, здатні спрямовувати розгортання подальших подій у правильному руслі чи принаймні застерігати від можливих непоправних помилок. Доволі часто цей голос «духовних пошуків» дає про себе знати з силою, що наростає. Певним чином можемо констатувати появу такого феномена в українській гуманітаристиці. Здається, зовсім недавно вийшла книга Лесі Генералюк «Універсалізм Шевченка: взаємодія літератури і мистецтва» (Київ: Наукова думка, 2008. 544 с.), яка спричинила значний резонанс у середовищі українського наукового світу, а сьогодні констатуємо появу продовження серйозної розмови про суще й наболіле в монографії Наталії Мочернюк «Поза контекстом. Інтермедіальні стратегії літературної творчості українських письменників-художників міжвоєнтя». Неважко припустити певну спадкоємність обох розвідок: у центрі кожної з них – проблема універсальної особистості, місця геніїв і талановитих митців у ході історії, роль мистецтв у розвитку нації, формуванні ціннісних систем, відшукування слідів

пам'яті та відчитування кодів минулого, повернення вагомого і глибинного з надр забуття, осмислення досвіду задля можливості прокладання подальшого шляху.

Наукова розвідка Н. Мочернюк написана на міцному теоретичному підґрунті, свідчення чого – перші розділи книги, в яких дослідниці скрупульозно осмислює проблему універсальної, чи ж радше «біпрофесійної» (С. 120) (*Doppelbegabung* – я б між цими термінами не ставила знаку рівності) особистості: глибокий історичний екскурс взаємодії літератури та малярства від Античності до сьогодення; філософські, поетологічні, культурологічні параметри цього феномена; термінологічне окреслення, розмежування та уточнення категорій і понять (кореспонденція мистецтв, взаємодія мистецтв, синтез мистецтв, інтермедіальність, інтерсеміотика), інтермедіальних типологій та класифікацій (на основі наявних учена пропонує власну). Така систематизація українського й закордонного досвіду в досліджуваній сфері, безперечно, вартісна для української науки. Однак, вважаю, що не в цьому основна цінність рецензованої книги, а в багатоплановості зібраної та опрацьованої інформації і панорамності висвітлення проблематики, яку вона ставить перед читачем зокрема й українською науковою спільнотою загалом.

На особливу увагу заслуговує Розділ 2, в якому зібрано матеріал про українські багатогранні таланти, які у важких умовах бездержавності, нищення й заборон, зуміли віднайти в собі віру продовжувати власний шлях і творити високе мистецтво. Крім Т. Шевченка, чий життєвий досвід – безпрецедентний випадок в історії культури, у підрозділі 2. 1 дослідниці приділяє окрему увагу таким постатям, як Яків де Бельмен – перший ілюстратор Шевченкового «Кобзаря», який писав і прозу; Корнило Устиянович – маляр, письменник, публіцист, редактор, ілюстратор, майстер станкового та монументального живопису, драматург, що мав славу «місцевого Шекспіра»; Іван Труш – видатний художник зламу століть, пейзажист-лірик, критик, мистецтвознавець; Богдан Лепкий – письменник, маляр, літературознавець, культуролог; Михайло Гаврилка – скульптор, художник, поет, громадський і військовий діяч; Михайло Жук – маляр і письменник, «літерат і художник», графік, автор «портретів-біографій» багатьох українських митців, поет-кolorист і поет-акустик, драматург і член художньої ради в Молодому українському театрі; Юхим Михалків – художник, поет, історик і критик мистецтвознавства, педагог, громадський діяч, редактор, перекладач; Давид Бурлюк – «український батько російського футуризму», художник, письменник, теоретик, історик мистецтв, театрал; та інші, що творили на чужих землях: Михайло Андрієнко-Нечитайло, Мирон Левицький, Емма Андіївська, Віра Вовк.

Розгляд цієї проблеми поглиблено в підрозділі 2. 2 «Дух часу міжвоєнної: діалог літератури і малярства як провідна тенденція доби», де йдеться про необхідність «універсалістської» постановки питання розвитку української культури перших пореволюційних десятиліть – періоду «мистецтва непевних часів». Тут у полі зору Наталії Мочернюк передусім творчість тих митців, які прийшли в поезію з образотворчого мистецтва: Святослава Гординського, Володимира Гаврилюка, Івана Крушельницького, Василя Хмелюка, Галі Мазуренко, Оксани Лятуринської, Михайла Жука й ін.; художників, що були серед критиків і дописувачів мистецьких видань: Павла Ковжуна, Володимира Ласовського, Олекси Грищенка, Святослава Гординського, Володимира Гаврилюка, Миколи Голубця та ін.; ерудованих

теоретиків мистецтвознавства, які сьогодні більше відомі своїми поезіями: Миколи Вороного, Богдана Ігоря Антонича; діяльність творчих студій Леся Курбаса та Михайла Бойчука; а також творча діяльність мистецьких угруповань Західної і Східної України, що активно діяли в той час; зв'язок із колами символістів, футуристів, молодомузівців. Дослідниця акцентує увагу на численній мережі взаємодій і перегуків (як-от дружба Михайля Семенка з художниками Павлом Ковжуном, Анатолем Петрицьким та Робертом Лісовським; співпраця багатьох письменників і художників із театром Леся Курбаса, із творчою майстернею Олександра Довженка й ін.), як і на тому, що до мистецьких угруповань належали також ерудити з інших сфер: зокрема до групи «А», крім письменників Майка Йогансена, Юрія Смолича, Олекси Слісаренка, Павла Іванова, художників Вадима Меллера, Веніаміна Брискіна, входили інженери Євген Гуревич, Павло Дінерштейн, хімік Левко Ковалів, економіст Олександр Мізерницький.

Цей далеко не повний перелік українських митців-інтелектуалів – свідчення того, якого рівня досягла сформована в умовах бездержавності українська національна еліта початку ХХ ст., де митці «за рідкісним даром синестезії» були водночас політичними та громадськими діячами, де люди високих військових чинів могли мати освіту європейських академій мистецтв (за свідченням Євгена Маланюка – українські військові генерали часто й самі писали вірші), а письменники, митці, театральні були випускниками академій, університетів, творчих шкіл Кракова, Праги, Рима, Флоренції, Відня, Парижа.

Запропоновані у книзі роздуми про період українського Ренесансу вносять нові присутні уточнення і до розуміння глибини інтелектуальних та художніх пошуків того покоління, що мислило у вимірах національних, історичних, мистецьких інтермедіальних координат. Ренесанс як епоха, що творила митців-універсалістів і всебічно спонукала до перетину художніх, ідеологічних та наукових площин, проєктується на долю української нації в період культурного розлому. Тут по-новому прочитується ідея «Розстріляного Відродження» – Відродження, що не відбулося, адже було зупинене на стадії зародження. Можливо, саме міра людських талантів спричинила у відповідь жорстокість, з якою їх нищили. Як згодом вказувала донька Івана Крушельницького – збережена іскра трагічно винищеного роду Лариса Крушельницька: «Це був вибух, вибух надзвичайної сили! На жаль, використаний згодом для повного знищення культури...» (С. 88). Назва книги Лариси Крушельницької «Рубали ліс...» – надзвичайно містка й алегорична: від ідеї таборових лісопобалів, на яких гинув цвіт поневолених націй, і до ідеї тотального радянського нищення того «лісу» української культури, який виростав упродовж століть, а то й тисячоліть, вростаючи у прагунт минулого, глибоко й тісно спілітаючись корінням як зв'язок епох і поколінь, як спадкоємність роду людського й суспільного.

Окремою частиною великої пошукової та аналітичної роботи Н. Мочернюк став огляд діяльності українських мистецьких угруповань за кордоном, що, практично, складалися з талантів, яким удалося втекти від нищівної репресивної машини, що «підминала під себе» творчу еліту України в 1920–1930-х роках. Зокрема, Асоціації українських митців у Парижі, метою якої було «об'єднати спеціалістів всіх мистецтв на базі поглибленого вивчення українського народного мистецтва до часів декадансу, щоби досягнути універсального мистецтва, залучивши національні

джерела» (про діяльність цієї організації збереглися також згадки у листах Святослава Гординського до митрополита Андрея Шептицького, що є водночас свідченням зв'язку мистецьких кіл із духовними наставниками – С. 96–97). Подібні цілі переслідували інші закордонні мистецькі організації: «Зарево» у Кракові (де тривалий час головою управи була Олена Теліга), представники Празької школи (зокрема Оксана Лятуринська та Галина Мазуренко), діяльність яких уписано в розширений контекст малярства і літератури в межах європейського символізму, експресіонізму, футуризму, дадаїзму, сюрреалізму (підрозділ 2. 3 та Розділ 3).

Розділ 4, присвячений аналізу творчого й науково-суспільного шляху С. Гординського, постає ідейним осердям монографії. Через цю знакову для української культури ХХ ст. постать авторка пов'язує воедино «сильвети» інших авторів – переважно тих, з якими С. Гординський був знайомий, художніми пошуками яких цікавився, про кого писав. У творчості цього непересічного митця та культурного діяча дивовижно перетинаються думки і погляди, суголосні з досліджуваними проблемами інтермедіальності, універсалізму. Наталія Мочернюк відшукує домінанти, які однаково проєктуються на долю окремих персоналій, на долю покоління митців міжвоєнного періоду, на долю української нації, а ще ширше – Європи і Західного світу в цілому. Головний чинник у розгадуванні таємниці творчої особистості – світобачення (часопростір і його параметри); де в центрі сприймання – і для живописця, і для письменника – філософія кольору (не випадково дослідниця означає траєкторію вимірів: від філософії до поезики).

Колір відчитується у сакральних вимірах: від Платонового твердження про те, що «закони гармонії й кольору непізнанні і тільки Богу підвладні», до новітнього окреслення у баченні Тиберія Сільваші: «По-перше, колір парадоксально поєднує в собі есенційність та енергійність. По-друге, колір для мене є засобом бачити світ. По-третє, він існує для мене як субстанція, як матерія, в яку я вкладаю свої спроби порозумітися зі світом» (С. 139). Простежуючи різні підходи щодо вивчення кольору (механістичний Ісаака Ньютона, феноменологічний Евальда Геринга, естетико-феноменологічний Йоганна Вольфганга Гете), осмислюючи проблему колористичних асоціацій та синестезії як виявів психології кольору (зокрема на основі праці Василя Кандінського «Про духовне в мистецтві»), дослідниця виходить на національний вимір «досвіду, пограничних експериментів» і проблему «мислення кольором». У підтвердження зв'язку духовне–рідне запропонована думка, яку свого часу висловив Прокіп Колісник: «Якщо про слово можна сказати, що це коли про універсальне митець говорить рідною мовою, то про колір можна сказати, що це коли універсальною мовою митець говорить про рідне, особистісне. І якщо та мова щира, то вона буде почута (побачена і відчута і небом, і людьми)» (С. 140).

Саме настанова української еліти – постати перед небом та людьми – була вирішальною у виборі тем й інтонацій. Перша «французька» збірка С. Гординського «Барви і лінії» (1933) надзвичайно показова в цьому сенсі. На це свого часу вказував Григорій Костюк, який вважав, що збірка оригінально прозвучала «на сірому одноманітному тлі західноукраїнської поезії», водночас була «свіжим і радісним подувом Заходу» на тлі терору у Східній Україні й «уніформової» поезії «соцреалізму» (С. 176). У цьому й виявлялася перша складова творчої таємниці геніїв і талантів: навіть у часи сірості та безвиході бачити за одноманітністю і

шаблонністю невблаганних буднів барви та лінії, які творяться світловим спектром, привносячи в рутину днів світлі тони й відтінки; дивитися на світ із захопленням, зачудуванням. Такий світогляд був і в Т. Шевченка. Окреслюючи засади його універсалізму, шукаючи його рушійні сили, свого часу Леся Генералюк вказувала на сприйняття самого генія, який у власних щоденниках висловлював думку, що такий ренесансний світогляд вимагає від митця чи дослідника дивитися на світ і виконувати кожну працю з «восторгом». Як засвідчує наукова розвідка Н. Мочернюк, С. Гординський подібно обрав своїм життєвим кредом, яке виробив під впливом філософських ідей Ренесансу і яке вважав тією «таємницею життя», що відкрили митці Ренесансу, «Жити повно» (С. 228). Згодом Г. Костюк означить цей феномен С. Гординського як «багатогранність і невгамовність» (С. 160). Крізь таку ж призму діаспорний критик розглядав творчість митців «непевних часів», вчитуючись у рядки й образи тих, які, незважаючи на нездоланні обставини та перешкоди, були «насичені оптимізмом», виявляли «яскравість таланту», сп'яніння «життєвою стихійною екстазом», «офарблювали слово на свій лад». У цьому теж була незабгненна таємниця їхнього виживання.

Якщо ж уявити, в яких надскладних, навіть трагічних умовах доводилося підтримувати це відчуття – «жити повно», творити «з восторгом» – і Т. Шевченкові, і митцям «Розстріляного Відродження», і українським діячам в екзилі, то припускаю, що лише постатям справді глибоко духовним таке надзавдання під силу. Щобільше, вони не просто бачили інший вимір цього світу, а й творили світ краси в поезіях, полотнах, ілюстраціях, на сцені, в кінематографі. Вміли надихати інших, були інспіраторами безсмертних ідей. Вони сприймали це як власну місію: «Мистці ренесансу були майже завжди досвідчені в усіх родах мистецтва. Їхнє оточення вимагало від них, щоби вони були такими – творцями світу краси. Суспільство потребувало їх для втримання високого культурного рівня своєї доби». Ці слова С. Гординський писав про талант Л. Моложанина. Наталія Мочернюк слушно зазначає, що «ці слова стосуються великою мірою і його власної творчої діяльності» (С. 155).

Тут знаковою постає ще одна домінанта означеної духовно-мистецької системи координат – простір серця. До цього виміру Наталія Мочернюк підходить із настановами й засадами свого першого наукового керівника проф. Нонни Копистянської (у чому теж не випадково прочитується наукова спадкоємність поколінь): «Простір внутрішньопсихологічний визначається тим, як сприймається зовнішній світ людиною і як вона себе в ньому почуває, як вона створює свій внутрішній світ, своє внутрішнє життя – світ інтелекту, серця, душі» (С. 137). У цьому ще одна розгадка таємниці митців-універсалістів: вони творять не світ зовнішнього, не ілюзію «великої видимості», а внутрішній світ серця. Так вони намагаються поєднати воедино межі минулого, теперішнього й майбутнього; пов'язати дійсність і вічність; зупинити час – осмислити час – наповнити час вищим сенсом.

Для українських митців міжвоєнного періоду, які опинилися в умовах безжального нищення культури й еліти, теж стояло завдання пов'язати розрізнені межі минулого з імовірним майбутнім, щоб це майбутнє зберігало пам'ять про вагомість пошуків і трудів попередніх поколінь. Після тотального винищення українських мистецьких (і не тільки) кіл на материковій Україні таке завдання стало надважливим у середовищі культурних діячів української діаспори.

У С. Гординського це виявляється передусім у зв'язку з християнством, зокрема із прадавніми традиціями слов'янського іконопису (адже був відомий своїми мозаїками й розписами храмів, зокрема в Римі, Мюнхені, багатьох містах Америки та Канади); з архаїкою українського письменства: від літописів і «Слова о полку Ігоревім» (саме цій пам'ятці Гординський-учений присвятив найбільше уваги в розвідках); із творчістю Т. Шевченка, з яким митець відчував духовну спорідненість, адже теж був малярем і поетом (свідчення цього – описане надзвичайне потрясіння, яке він переживав, коли одержав змогу власноруч торкнутися Шевченкових акварелей часу заслання і взяти до рук «Захалявну книжечку»).

Для митця це і були ті «Луни давнини. Шляхами одного міту» (як він означив в однойменному есеї 1930 р., що вийшов у газеті «Краківські вісті»). Він присвячений проблемам «Слова о полку Ігоревім», яке дослідник вважав назавжди нагальним для української нації. Висловлені в ньому думки (як і думки самого С. Гординського) вражають актуальністю і сьогодні: «В наші дні по-свіжому і з тією самою нестертою силою над просторами України виють усі темні демони “Слова”. Україна – стара Руська земля – виставлена на ті самі, і на ще гірші небезпеки від Сходу, і заклик поета стати на оборону рідної землі звучить по-давньому з не зменшеною силою. Він, автор, геніально відтворив той притаманний українській землі клімат безнастанної тривоги, пройнята якою людська душа якось глибше і гостріше відчуває своє буття і його зв'язок із трансцендентними силами природи і всього космосу» (С. 164). У такому ключі «Святослав Гординський розмірковує про магію подій минулого, що притягує людину переломного часу, а слова з давніх книжок переростають у символи, “гігантські дороговкази над українською ніччю” в освітленні спалахів сьогочасності: “Є в тому щось неказано чарівне й містичне, що якийсь почин, початий у темряві віків, не раз неусвідомленим гоном, перетворюється в легенду й міт і триває через роки й століття, що забувається не раз, щоб знову неждано спалахнути і стати вкінці конечністю і питанням бути чи не бути якогось народу”» (С. 157–158).

Оце відчуття – «знов неждано спалахнути» – тяжіє над усією творчою спадщиною С. Гординського: «Минула слава загоряється з новою силою прагненнями до звершень і подвигів. Історія відроджується, як Фенікс з попелу» (С. 164). У цьому зв'язку дослідниця залучає відому думку Гастона Башляра про те, що образ Фенікса діє, навіть коли саме слово «Фенікс» не промовляється. Така настанова прочитується вже із самих назв наукових розвідок чи есеїв діаспорного діяча про українські винищені таланти, як-от «Розстріляний, але живий» (про Олексу Влизька), «Те, що лишається (Про те, що творче в колишній українській радянській літературі)» та багато інших.

Українські митці й мислителі, що через невблаганність долі опинилися у вимушеному вигнанні, відірвані від рідного ґрунту, ще гостріше відчували потребу в тому, щоб задокументувати ті факти й трагічні події, очевидцями яких вони стали на материковій Україні; водночас осмислити досвід і спадок минулих поколінь, щоб усе присутнє, цінне й вагоме не втратилося, а було донесене до нащадків. Вони фіксували його різними способами: і у спогадах (які своєю тональністю радше нагадують сповіді), наукових розвідках, дослідженнях, і за допомогою різних форм мистецтва. Навіть сплеск поетичних талантів у діаспорі став необхідною умовою

збереження та тривання української традиції. Вони писали, щоби «зробити творчість порятунком». У цьому зв'язку Н. Мочернюк долучає думки Є. Маланюка з його знакової розвідки «Спізнене покоління», в якій автор аналізує ситуацію в середовищі української діаспори, коли «брами полоненої Батьківщини були замкнені», політична зрілість прийшла в таборах переміщених осіб, і «це сталося жахливо пізно, себто коли ми були вже обеззброєні і збройна Визвольна війна для нас була скінчена» (див. Маланюк Є. Книга спостережень. Т. 1. С. 174). І письменство таких талановитих культурних та наукових діячів діаспори, як Леонід Мосендз, Віктор Петров, Юрій Липа, Максим Грива, Оксана Лятуринська, Олег Ольжич, Микола Чирський та інші, прийшло «як вихід з безвихідності», можливо, «єдиний в и х і д для дальшого ведення перерваної війни вже не військовою зброєю, лише зброєю мистецтва й культури, а поезії – в першу чергу» (С. 99).

І творчі постаті в розвідці Є. Маланюка, і плеяда митців, діяльності яких присвячені наукові студії С. Гординського, і величезна кількість названих українських талантів міжвоєнного періоду та діаспорних діячів у монографії Н. Мочернюк об'єднані спільним знаменником – це ідеалісти, «хворі на Україну», поборники її незалежності, «випробувані мечем і смерчем», які, незважаючи на власні поразки та травми розчарування, спрямовували свій пафосний протест не лише проти несправедливості української історії, а й проти сірості та бездарності панування юрби і маси. Це були мультиталанти, багатогранні особистості, люди-енциклопедисти, знавці минулого й сучасного, обширність знань яких вражає, а водночас контрастує з тими примітивними настановами на вузьку спеціалізацію, фахову обмеженість, що мовби з усіх сил скеровує суспільство на сірість і шаблонність, щоб у майбутньому не мати «клопотів з геніями». Але ж з уроків історії ми розуміємо, що не такою була настанова культурного середовища України (це – радше вимога її ворогів на всіх етапах поневолення). Адже від часів княжої доби і в усі наступні епохи тут цінилися знання іноземних мов, вправність у мистецтвах та інші здібності, а національною елітою були ерудити, люди «ренесансного типу». Та й омріяний Т. Шевченком «апостол правди і науки» ніяк не співвідноситься із вузькоспеціалізованим фахівцем.

Як бачимо з рецензованої монографії, подібні загрози відмовитися від багатогранності на користь одноплочинності, а також питання майбутнього розвитку мистецтва поставали вже на початку ХХ ст. та були викликом і для українських мислителів у діаспорі. Так, відомий у світі український митець Яків Гніздовський, осмислюючи доробок видатного хорватського скульптора й архітектора Івана Мештровича, писав: «Мештровичів універсалізм серед сьогоднішньої технічної спеціалізації звучить також несучасно. Він і в цьому радше багатосторонній майстер Ренесансу, а водночас може й тип мистця-громадянина близького майбутнього? Тенденції до універсальності, а бодай до ширини – сьгодні щораз частіші явища, як парадокс на тлі щораз більшої спеціалізації життя. ХVІІІ і ХІХ сторіччя і в усіх ділянках життя застосували принцип спеціалізації, – ХХ вік розкрив усю її абсурдність. Не виключено, що розвиток мистецтва піде не лінійно вузької спеціалізації, а в ширину, пов'язуючи розгублені кінці життя і мистецтва» (С. 107).

Наталія Мочернюк вписує цю думку в річище подібних пошуків початку ХХ ст., апогеєм та узагальненням яких можна вважати працю Хосе Ортеги-і-Гасета

«Бунт мас», у якій учений дуже промовисто прописав усі ризики відмови від формування освіченої людини як особи «енциклопедичних» знань.

Це питання стоїть також і щодо розвитку культури й сфери творчості. Мистецтво теж не може бути шаблонним, обмеженим – продуктом вузької спеціалізації або й гірше – товаром, який продають за гроші. Як зазначав С. Гординський, «мистецтво або непокоїть, або воно ним не є» (С. 227). Щоб непокоїти, воно повинно бути духовним, глибинним, піднесеним, таким, як його розумів ще один нерозгаданий талант української землі Адальберт Ерделі, який засвоїв урок великого Леонардо про те, що «таємниця краси – це вираження розмаїття постійної переміни», поділяв думку Оскара Вайлда про те, що «справжній художник містить в собі ознаки всіх мистецтв», а також визнавав, що «справжній художник повинен однаково розумітися на літературі, музиці, на всіх видах образотворчого мистецтва, коротше кажучи, – на всьому, що пов'язане з мистецтвом. Мистецтво – це окрема площина, площина почуттів. Почуття можна по-різному вибудовувати, їх можна виражати різними засобами» (С. 316–317). Він також застерігав від ситуації, коли «безмежні відчуття художника, спосіб мислення оплачуються грішми...», коли «купають-продають твої твори так, нібито матерія, а не частина твоєї душі». А в контексті проблеми протистояння юрба–митець констатував: «Юрба ще ніколи не служила на благо людства. Ніколи! Завжди лише вбивала, була засобом війни... Благу людства завжди служила лише людина, обдарована геніальністю» (С. 312).

Крізь таку призму по-новому заявляє про себе також і назва розвідки С. Гординського «Чи скоординовано всі координати?», що резонує із заголовком рецензованої книги «Поза контекстом», який прочитується різноаспектно й багатовимірно: з одного боку, вказуючи на необхідність людині, обдарованій особистості, стильовому напрямку, національній культурі, історичній епосі виходити за власні межі; з іншого – застерігаючи про небезпеку митця опинитися поза контекстом своїх побратимів по цеху; людині – поза зв'язками із трансцендентним; сучасному – поза контекстом минулої історії; Україні – поза контекстом Європи й світу. Ідея, образ, поезія здатні пов'язати воєдино ці розрізнені межі.

Саме тому у книзі з надзвичайною силою оприявлено застереження, зокрема щодо того, чи правильно ми засвоїли уроки наших геніїв попередніх епох, досвід «страченого минулого», і чи здатні зберегти істини, що будуть непідвладні часу та руйнуванню. Усі ці думки постають у творах видатних українців як приховане *temento* для нащадків – для нас сьогоднішніх. Викладені в ній постулати дають змогу кожному, якщо й не «скоординувати всі координати», то бодай задуматися над поставленими проблемами, щоб дійти висновку про необхідність «пов'язати розгублені кінці життя і мистецтва».

Книга Н. Мочернюк написана надзвичайно вправним академічним стилем, у якому наукові знання і постулати подані в особливий, я б сказала, піднесений формі викладу, що свідчить про небайдужість та невідстороненість авторки від предмета дослідження. У монографії прочитується не просто зацікавлення, а неприховане вболівання за поладження поставлених у ній питань і проблем. Звичайно, і тематика, й окреслене коло завдань, і величезний пласт інформації з різних мистецьких сфер проектує цей текст на обізнаного й інтелектуального читача. Утім, дозволю собі висловити побажання, що все ж для менш ерудованого реципієнта таки треба

було би давати пояснення чи переклади німецьких, англійських, французьких термінів, латинських крилатих висловів чи іншомовних назв: *Doppelbegabung* (С. 9, 20, 29, 33, 44, 53 та ін.) та *Doppelbegabungen* – лише у Висновках розшифровані як «ті, які поєднали образотворче мистецтво й літературу» (С. 339); інші запропоновані лише в оригіналі: «*De arte graphica*» (С. 21), «*ut pictura poesis; ut poesis pictura*» (С. 22), «*Gesameltkunswerk*» (С. 25, 58, 105), «*Correspondence des artes*» (С. 27, 28) «*Geistesgeschichtler*», «*Stoffgeschichte*» (С. 34), «*art media*», «*life media*» (С. 43), «*sign-icon*», «*sign-symbol*», «*sign-index*» (С. 57–58), «*transposition d'art*» (С. 59), «*Bildgedicht*» (С. 63, 296), «*Ich-Erzählung*», «*Er-Erzählung*» (С. 310), «*Gebrausgraphik*» (С. 319) тощо.

Це – лише принагідне побажання. Водночас, таке авторське рішення можна сприймати також і як застереження (чи й докір) із приводу сучасних підходів до освіти, що, безперечно, не пропонують осягнення того рівня знань іноземних мов, мистецтв, філософських та історіософських постулатів, що були альфою й омегою для української еліти початку ХХ ст.

У підсумку наголошу, що монографія Наталії Мочернюк – надзвичайно актуальне і вагоме дослідження, цінне ще й тим, що відкриває нові перспективи й подальші горизонти в багатьох площинах: і у сфері дослідження проблем інтермедіальності й міжмистецьких взаємодій, і щодо вивчення феномена універсалізму, і у студіях над українською літературою міжвоєнного періоду в її зв'язках із культурами країн Європи, і в доповненні розуміння феномена української діаспори й тієї ролі, яку вона відіграла для збереження спадку минулого, що протривав століття, однак міг обірватися з винищенням тих людей, які були основними носіями та генераторами національної пам'яті.

Такі дослідження пишуть теж і як нагадування про минулі помилки нації, і як застереження від можливих поразок та прорахунків у майбутньому, і тому, що, хочеться вірити, сучасне українське суспільство потребує нових людей універсального типу мислення для втримання високого культурного рівня своєї доби.

DOI: 10.33402/ukr.2018-31-295-299

Михайло РОМАНЮК

[Рец. на]: Сова А., Тимчак Я. Іван Боберський – основоположник української тіловиховної і спортової традиції / за наук. ред. Євгена Приступи. Львів: ЛДУФК, Апріорі, 2017. 232 с.

У вересні 2017 р., напередодні книжкового форуму у Львові, у видавництві «Апріорі» вийшло прекрасно ілюстроване науково-популярне видання Андрія Сиви та Ярослава Тимчака, присвячене постаті видатного українського культурно-просвітнього, громадського й політичного діяча, педагога і журналіста, основоположника і фундатора української національної фізичної культури, професора Івана Боберського (1873–1947), іменем якого названо Львівський державний університет фізичної культури – один із спеціалізованих вищих навчальних закладів у цій галузі знань.

І. Боберський жив і працював в унікальний період – добу національного пробудження та піднесення українців у перші десятиліття ХХ ст., що мало вирішальне значення для розгортання національно-визвольної боротьби нашого народу за свою свободу й незалежність у подальші роки. Епоха надзвичайно вдало простежується крізь призму життя та діяльність І. Боберського, який усю свою енергію спрямував на уруччєння тогочасного українського суспільно-політичного і громадського життя.

Серед основних напрямів найбільш плідної діяльності І. Боберського потрібно назвати популяризацію олімпійського руху, розгортання українського сокілства, створення та поширення пластового руху в Галичині, педагогічну роботу в навчальних закладах краю тощо.

Поряд із цим І. Боберський – активний учасник визвольної боротьби періоду Першої світової війни (один із творців Головної Української Ради, член Української бойової управи, співорганізатор формацій Українських січових стрільців УСС) і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) (член Державного секретаріату військових справ, представник уряду ЗУНР у США та Канаді) і, зрештою, літописець цього періоду національно-визвольних змагань.

За задумом авторів книга про І. Боберського – ще один крок до відновлення національної пам'яті українського народу, повернення із забуття не лише його імені, а й історичного та культурного феномена української національної фізичної культури, творцем, визначним діячем і репрезентантом якого він був (С. 5).

Високий фаховий рівень видання засвідчують поважні рецензенти: доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України **Андрій Гречило**; кандидат філологічних наук, професор кафедри історії

преси Львівського національного університету ім. І. Франка **Степан Кость**; доктор педагогічних наук, професор кафедри соціальної профілактики та ресоціалізації Університету кардинала Стефана Вишинського у Варшаві **Ірина Курляк** та доктор історичних наук, завідувач Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України **Микола Литвин**.

Книга «Іван Боберський – основоположник української тіловиховної і спортової традиції» – перше в дотеперішній історіографії науково-популярне видання, у якому викладено повну біографію й основні напрями його діяльності як фахівця фізичного виховання і спорту на тлі доби із залученням великої кількості різних джерел. Виходу цієї праці передували багаторічні дослідження, апробовані авторами в науковій періодиці¹, виступи на конференціях, семінарах, круглих столах, радіо і телебаченні.

Серед літератури, присвяченої різним аспектам української тіловиховної та спортової традиції, ця книга займає особливе місце: тут читач знайде структурований і лаконічний виклад життя та діяльності І. Боберського на тлі суспільно-політичних перетворень, які відбувалися у Львові, Галичині, українських етнічних землях, країнах Європи та Північної Америки і українській діаспорі.

¹ Сова А. Роль Івана Боберського у розробці символіки українського товариства «Сокіл-Батько» у місті Львові. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*: зб. наук. праць / за ред. С. С. Єрмакова. Харків; Львів: ХДАДМ (ХХПІ), 2003. № 15. С. 23–30; Сова А. Професор Іван Боберський: життя, присвячене Україні (з нагоди 140-ліття від дня народження). *Пластовий шлях*. Журнал пластової думки та інформації. Львів, 2013. Ч. 3–4 (175–176). С. 56–58; Сова А. О. Діяльність Івана Боберського в Українській Бойовій Управі в роки Першої світової війни. *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події)*: Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26–28 червня 2014 р. Львів: АСВ, 2014. С. 47–50; Сова А. Військово-політична діяльність Івана Боберського в роки Першої світової війни. *Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів*: зб. наук. статей. Львів: ПП Сорока Т. Б., 2014. Вип. 4. С. 90–100; Сова А. Професор Іван Боберський про Пласт. *Пластовий шлях*. Журнал пластової думки та інформації. Львів, 2014. Ч. 1(177). С. 40–41; Сова А. Внесок Івана Боберського у становлення організації «Пласт». *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*: зб. наук. праць. Львів, 2014. Вип. 15. С. 85–95; Сова А., Тимчак Я. Іван Боберський: формування української тіловиховної традиції в Академічній гімназії у Львові в першій чверті ХХ століття. *Новітня доба* / відп. ред. І. Соляр. Львів, 2014. Вип. 2. С. 16–26; Сова А., Тимчак Я. Іван Боберський: біля джерел української тіловиховної і спортової традиції. *Вісник НТШ*. Інформаційне видання Світової ради Наукових товариств ім. Шевченка. Львів, 2016. Ч. 55 (весна–літо). С. 61–64; Сова А. Український спортивний кружок у Львові: сфрагістичний аспект. *Знак*. Вісник Українського геральдичного товариства. Львів, 2016. Вересень. Ч. 70. С. 4–5; Сова А. Іван Боберський та спортове товариство «Україна»: формування української спортової традиції в Галичині. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. Серія. Гуманітарні науки. Львів: Вид-во Львівського торговельно-економічного університету, 2016. Вип. 14. С. 68–75; Сова А. Олімпійська тематика в творчій спадщині Івана Боберського (на прикладі ІV зимових Олімпійських ігор у Гарміш-Партенкірхені 1936 року). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Посвіт, 2017. Спецвипуск III. С. 203–214; Сова А. Іван Боберський та Перший Краєвий здвиг: проблема ідентифікації світлин з Бродівського історико-краєзнавчого музею. *Брідщина – край на межі Галичини й Волині*: матеріали одинадятої краєзнавчої конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Галини Столяр. Львів: Растр-7, 2017. Зб. 10. С. 153–160; Сова А. Педагогічна діяльність Івана Боберського в Дрогобицькій гімназії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Коло, 2017. Вип. XIX–XX. С. 294–299 та ін.

Видання проілюстроване великою кількістю унікальних світлин, документами та свідченнями сучасників. Специфіка кількарівневого тексту допоможе читачеві побачити цілісну картину життєпису І. Боберського та зрозуміти його місце і роль в українській історії першої половини ХХ ст.

Книга складається із вступу, 12 розділів, післямови, списку використаних джерел і літератури, додатків, іменного та географічного покажчиків. Обсяг – 232 с.

Видання містить декілька рівнів подачі матеріалу. Перший – авторський текст, який висвітлює окремі аспекти життя і діяльності І. Боберського. Його подано за проблемно-хронологічним принципом.

Як уже зазначено, книга поділена на 12 розділів:

- «У родинному колі. Гімназійні та університетські роки» (С. 7–14).
- «Педагог, учитель-новатор, один з перших українських фахівців руханки» (С. 15–30).
- «Ініціатор заснування Українського спортивного кружка» (С. 31–40).
- «Провідний діяч українського “Сокола”» (С. 41–78).
- «Натхненник і меценат пластової ідеї» (С. 79–92).
- «Наставник ініціаторів заснування спортивного товариства “Україна”» (С. 93–104).
- «Організатор і очільник Краєвих здвигів – національних маніфестацій духовного та фізичного гарту українців» (С. 105–130).
- «Від змагальної діяльності – до визвольних змагань» (С. 131–150).
- «У громадському житті діаспори: зразок служіння українській справі» (С. 151–168).
- «Останній візит до Львова: тріумфальна зустріч із представниками українських громадських організацій» (С. 169–180).
- «Провісник олімпійської ідеї» (С. 181–196).
- «Повернення із забуття» (С. 197–206).

Другий блок матеріалів – додаткові тексти до кожного розділу. У них подано конкретну інформацію про події та наголошено на найважливіших моментах. Для написання книги використано низку джерел: документи і періодику того часу, спогади учнів і сучасників І. Боберського, епістолярій, світлини, науково-методичні праці й публіцистику вченого тощо. У роботі задіяно значний архівний матеріал, переважно вперше введений до наукового обігу. Це – документи та світлини з Центрального державного історичного архіву України у Львові, Центрального державного архіву вищих органів влади України, Центрального державного архіву громадських об’єднань України, Державного архіву Львівської області, Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, Українського католицького університету у Львові, Львівського державного університету фізичної культури ім. І. Боберського, Львівського історичного музею, Музею визвольної боротьби України у Львові, Бродівського історико-краєзнавчого музею, парафії Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) с. Ваньовичі; приватних архівів Степана Гайдучка, Лесі Чабан, Любомири Гавриляк-Пивовар, Уляни Мороз, Олени Тіменик, Юрія Завербного, Лесі Крип’якевич; приватних колекцій Олександра Коробова, Володимира Румянцева (С. 5, 213, 217).

Значна частина опрацьованих друкованих видань – бібліографічна рідкість. Зберігаються вони у фондах Наукової бібліотеки Львівського національного

університету ім. І. Франка, бібліотеки Центрального державного історичного архіву України у Львові, Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка, Національної наукової бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, закордонних бібліотеках, приватних збірках. У 12-му параграфі використано сучасні світлини Романа Метельського, Романа Скиби й Андрія Сови (С. 197–206).

Третій рівень подачі матеріалів – ілюстрації. Всього їх у книзі представлено близько 600. Походять вони з приватних збірок, архівних установ України та закордону, музейних установ, бібліотек. Світлини якнайкраще передають сучасникам дух тієї епохи. Серед ілюстрацій представлено: світлини, печатки, документи, поштівки, марки, символіку руханкових і спортивних товариств (прапори, емблеми тощо), відзнаки, нагороди, обкладинки та титулки видань (газети, журнали, книги, календарі, енциклопедії тощо), карти-схеми, автографи І. Боберського тощо.

У додатках (С. 208–212) представлено основні віхи життя І. Боберського, настанов професора (всього 12) й афоризми (всього 57).

Професійний підхід до пошуку джерел і матеріалів, використаних у книзі, засвідчує список подяк, висловлених авторами конкретним особам, які так чи так сприяли появі книги: Лесі Крип'якевич, Юрієві Николишину, Діані Пельц, Лесі Чабан (з дому Боберських), Олександрові Коробову, Романові Метельському, Уляні Мороз, Олегові Павлишину, Степанові Пахолкові, Олександрові Пауку, Олесеві Пограничному, Ользі Свідзинській, В'ячеславові Стебницькому, Василеві Стрільчуку, Олександрі Сумарук, Валерієві Джуню, Анатолієві Коваленкові, Михайлові Романюку, Романові Скибі, Миколі Чмиру, членам Комісії тіловиховання і спорту ім. Івана Боберського Наукового товариства ім. Шевченка, науковим співробітникам Центру незалежних історичних студій та багатьом іншим. Особлива подяка за розуміння і терплячість рідним та близьким (С. 6).

Автори наголосили, що видання розраховане на фахівців царини фізичної культури і спорту, істориків, краєзнавців та усіх, хто цікавиться історією і культурою рідного краю.

Без перебільшення, важливим елементом видання є фахово підготовлені за сучасними археографічними підходами іменний та географічний покажчики, які значно спрощують пошук необхідної інформації як фахівцям, так і пересічному читачеві (С. 218–226).

Можливо, доцільно було б подати пояснення окремих рідковживаних чи застарілих слів, які подекуди трапляються як вкраплення в авторський текст, винести в окремий словничок чи в інший спосіб, що значно б полегшило сприйняття інформації пересічному читачеві.

Доволі скромно автори дослідження висвітлили питання використаних джерел під час його підготовки, обмежившись загальним переліком архівів, періодичних видань, спогадів і списком основних опублікованих джерел та наукових праць.

Не викликає також сумніву те, що це видання – лише перша ластівка в дослідженнях постаті І. Боберського й української тіловиховної традиції ХХ ст. загалом. На черзі, очевидно, підготовка фундаментальних наукових досліджень із цієї проблематики, зокрема монографій, збірника праць ученого та його соратників: Степана Гайдучка, Тараса і Петра Франків, Олександра Тисовського, Оксани Суховерської, Дарії Навроцької та ін.

REFERENCES

1. Sova, A. (2003). Rol Ivana Boberskoho u rozrobtsi symvoliky ukrainskoho tovarystva «Sokil-Batko» u misti Lvovi. *Pedahohika, psykhohohiia ta medyko-biolohichni problemy fizychnoho vykhovannia i sportu: zb. nauk. pr.*, 15, 23–30 [in Ukrainian].
2. Sova, A. (2013). Profesor Ivan Boberskyi: zhyttia, prysviachene Ukraini (z nahody 140-littia vid dnia narodzhennia). *Plastovyi shliakh. Zhurnal plastovoi dumky ta informatsii*, 3-4 (175–176), 56–58 [in Ukrainian].
3. Sova, A. (2014). Diialnist Ivana Boberskoho v Ukrainskii Boiovii Upravi v roky Pershoi svitovoi viiny. *Persha svitova viina u viiskovo-istorychnomu vymiri (do 100-richchia podii): Zbirka materialiv Mizhnarodnogo naukovofo forumu 26–28 chervnia 2014 r.* Lviv: ASV [in Ukrainian].
4. Sova, A. (2014). Viiskovo-politychna diialnist Ivana Boberskoho v roky Pershoi svitovoi viiny. *Humanitarni dystsypliny u navchalno-vykhovnomu protsesi vshchychkh navchalnykh zakladiv: zb. nauk. statei*, 4, 90–100 [in Ukrainian].
5. Sova, A. (2014). Profesor Ivan Boberskyi pro Plast. *Plastovyi shliakh. Zhurnal plastovoi dumky ta informatsii*, 177 (1), 40–41 [in Ukrainian].
6. Sova, A. (2014). Vnesok Ivana Boberskoho u stanovlennia orhanizatsii «Plast». *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu. Zbirnyk naukovykh prats*, 15, 85–95 [in Ukrainian].
7. Sova, A., & Tymchak, Ya. (2014). Ivan Boberskyi: formuvannia ukrainskoi tilovykhovnoi tradytsii u Akademichnii himnazii u Lvovi v pershii chverti XX stolittia. *Novitnia doba* (I. Soliar, Ed.). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU Ukrainy, 2, 16–26 [in Ukrainian].
8. Sova, A., & Tymchak, Ya. (2016). Ivan Boberskyi: bilia dzherel ukrainskoi tilovykhovnoi i sportovoi tradytsii. *Visnyk NTSh. Informatsiine vydannia Svitovoi rady Naukovykh tovarystv im. Shevchenka*, 55 (vesna-lito), 61–64 [in Ukrainian].
9. Sova, A. (2016). Ukrainskyi sportovyi kruzhok u Lvovi: sfrahistychnyi aspekt. *Znak. Visnyk Ukrainskoho heraldychnoho tovarystva*, 70 (veresen), 4–5 [in Ukrainian].
10. Sova, A. (2016). Ivan Boberskyi ta sportove tovarystvo «Ukraina»: formuvannia ukrainskoi sportovoi tradytsii v Halychyni. *Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnogo universytetu. Humanitarni nauky*, 14, 68–75 [in Ukrainian].
11. Sova, A. (2017). Olimpiiska tematyka v tvorchii spadshchyni Ivana Boberskoho (na prykladi IV zymovykh Olimpiiskykh ihor u Garmish-Partenkircheni 1936 roku). *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk*, III, 203–214 [in Ukrainian].
12. Sova, A. (2017). Ivan Boberskyi ta Pershyi Kraievyyi zdvyh: problema identyfikatsii svitlyn z Brodivskoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu. *Bridshchyna – kraia na mezhi Halychyny i Volyni. Materialy odyadtsiatoi kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoj 100-richchuu vid dnia narodzhennia Halyny Stoliar*, 7 (10), 153–160 [in Ukrainian].
13. Sova, A. (2017). Pedahohichna diialnist Ivana Boberskoho v Drohobyskii himnazii. *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk*, XIX–XX, 294–299 [in Ukrainian].

DOI: 10.33402/ukr.2018-31-300-304

Tetiana YASTREMSKA

Candidate of Philology, Senior Research Fellow

Deputy Director for Science

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian studies

NAS of Ukraine

orcid.org/0000-0001-9619-7730,

tetyana.yastremska@gmail.com

DIALECTOLOGICAL STUDIES: HISTORY, TOPICS, STRUCTURE

The academic journal *Dialektolohichni studiyi* (DS) is a well-known edition among linguists. It was founded in 2003 for publishing academic articles, the conference reports and especially reports of the workshop *Topical issues of dialectology*, held at the Department of Ukrainian language of the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine since 1999 under the supervision of Nataliya Khobzey.

Eleven volumes of the journal have been published up till now. The editorial board of the periodical was chaired by Pavlo Hrytsenko, Doctor of Philology, Professor, Director of the Institute of the Ukrainian language of the National Academy of Sciences of Ukraine as well as Nataliya Khobzey, Candidate of Philology, Senior Research Fellow, Head of the Department of the Ukrainian Language of the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

DS is oriented at experts in philology, culture studies, folklore studies, ethnography, as its aim is to cover issues dealing with the Ukrainian language as well as the Ukrainian traditional spiritual and material culture. Each volume is dedicated to a specific topic.

Volume 1 *Language in Time and Space*¹ was a Festschrift honouring Dmytro Hrynchyshyn who was a top-rank lexicographer and a longstanding editor of the «Dictionary of the Ukrainian Language of the 16th and the First Half of the 17th centuries». In the collection, the authors consider the functioning of languages in diachrony and synchrony.

Volume 2 *Language and Culture*² contains papers discussing relations between language and culture as well as some topics in ethnolinguistics, phraseology, ethnography and cultural linguistics.

¹ Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. 362 с.; див. також: URL: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/dial-studiji/>

² Діалектологічні студії. 2: Мова і культура / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. 362 с.

Volume 3 is *The Collection in Memoriam of Professor Yaroslava Zakrevska*³ who was a well-known dialectologist, expert in linguogeography and researcher of the Hutsul dialect. The journal contains memoirs and academic papers by her colleagues, students and disciples, as well as her bibliography and some of her letters.

The articles about outstanding past and present dialectologists, dialectological schools, the current problems of modern dialectology and linguogeography are collected in Volume 4 *Schools, Personalities, Problems*⁴.

Volume 5 *Phonetics, Morphology, Word Formation*⁵ focuses on the functioning of phonetic, morphological and derivational phenomena in dialects. It also contains some papers in historical dialectology and dialectal onomastics.

The issues of the linguogeography and areal study of speech phenomena (lexical, accentual, morphological, and syntactic ones) and problems of compiling and «reading» linguistic atlases are discussed in Volume 6 *Linguistic Atlas: From Creation to Interpretation*⁶.

Volume 7 *Tradition and Modern*⁷ contains articles on topical issues of Ukrainian lexicology, phraseology, linguistic geography, phonetics and dialectal syntax.

Articles in Volume 8 *South-Western Dialects of the Ukrainian Language*⁸ present the dialectal data of the South-Western dialect of the Ukrainian language. The attention of the authors is focused primarily on lexicon, which, in particular, is connected with familial rites, lifestyle and medicine. The authors did not avoid the problems of historical dialectology and onomastics. Several studies are also devoted to the contemporary issues of Polish dialects.

Volume 9 *Borrowing and Interference*⁹ contains articles about borrowing and interlingual contacts as well as the most controversial problems in today's linguistics. The researchers investigate the possibility of lexical interactions and stratifications, borrowings in phraseology, interference on the word-formation level. Some articles are devoted to onomastics.

Volume 10 *Traditions and Innovation*¹⁰ concentrates on the issues of the theory and methodology of linguistic research, while some articles represent problems of the functioning of dialect features at different language levels.

³ Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. 608 с.

⁴ Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2004. 568 с.

⁵ Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2005. 408 с.

⁶ Діалектологічні студії. 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2006. 432 с.

⁷ Діалектологічні студії. 7: Традиції і модерн / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2008. 416 с.

⁸ Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2009. 372 с.

⁹ Діалектологічні студії. 9: Запозичення та інтерференція / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2010. 616 с.

¹⁰ Діалектологічні студії. 10: Традиції і новаторство / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2015. 592 с.

As of today, Volume 11 *Word – dictionary – corpus*¹¹ is the latest issue. The collection contains articles in dialectology, its features and essential aspects of formation. The authors analyze the structure and differentiation of the Ukrainian dialectal vocabulary and its presentation in dictionaries. Some papers are in historical dialectology. The book traditionally contains reviews. This volume is dedicated to the memory of Nataliya Khobzey.

Volume 12 *Dialect and Manuscript* is being prepared for printing. It will highlight issues of dialectology, language history and terminology.

The authors of the DS. Scholars from all academic centres in Ukraine publish the results of their researches in DS. The collection is known far beyond Ukraine. Volumes of DS also contain papers by famous researchers from the USA, Canada, Brazil, Germany, Austria, Croatia, Bulgaria, Hungary, Poland, Russia and Belarus.

T o p i c s . DS represents the topical issues of dialectology as well as records materials for dictionaries, unique archival materials, dialect texts, and reviews. Papers focus on linguistic – esp. dialectological – problems and discuss the following issues:

- the functioning of languages in diachrony and synchrony; issues of the history of languages;
- the dynamics of dialectal features;
- traditional spiritual and material cultures, ethnolinguistics¹²;
- the history of dialectology, eminent dialectologists and language historians; some of them are presented in special volumes (Dmytro Hrynchyshyn, Yaroslava Zakrevska, Nataliya Khobzey);
- the functioning of dialect features at different language levels, such as phonetics, morphology, word-formation, lexicology, phraseology;
- the areal distribution of dialect units and the linguistic map of the Ukrainian dialects;
- onomastics;
- linguogeography;
- lexicography;
- text studies;
- borrowings and interlingual contacts etc.

S t r u c t u r e DS. All the volumes of DS contain dictionaries and lexicographical materials: *Dialectal dictionary of the village of Nehostyna (Romania)* and *Dictionary of the Northern Pidliashshia dialect in the Village of Dobrovoda near Hainivka (Poland)* by Oleksa Horbach (vol. 3), *Dictionary of Dialectal words, used by emigrants from Kholm Region* by Nadiya Ostash (vol. 4), *Sian dialect* by Nestor Koziy (vol. 7), *Dictionary of lexical borrowings within the context of bilingualism: Polish speech in Voyutychi near Sambir* by Elżbieta Rudolf-Ziółkowska (vol. 9), a fragment (letters A–B) of *Dictionary of the micro-dialect in the village of Stryhantsi, Tysmenytsia district, Ivano-Frankivsk Region* by Liubov and Roman Ostash (vol. 9), *Dialectal dictionary of Bolekhiv district* by Vasyl Kurylo (vol. 11), and others.

¹¹ Діалектологічні студії. 11: Слово – словник – корпус / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2018. 374 с.

¹² For more on the problems of ethnology and ethnolinguistics see: Глушко М. Етнографічна тематика зарубіжних слов'ян у збірнику «Діалектологічні студії» (2003–2010). *Проблеми слов'янознавства*. 2015. Вип. 64. С. 104–110.

Phraseological materials are also essential: Natalia Kovalenko's *Lexicographic description of phrasemes of Western Polissia dialects* (vol. 4), Olena Viktorina's *Materials for the phraseological dictionary of Kirovohrad Region (idioms containing a toponymic component)* (vol. 10).

Dictionaries of various thematic groups are represented in DS, namely: words denoting bees in the East Podillia Dialects by Tetiana Tyshchenko (vol. 7), wedding vocabulary of the Boiko Dialect by Nataliya Khibeba (vol. 5), sources of the ethnolinguistic dictionary of familial rituals (childbirth) from Sian Region by Lesia Khomchak (vol. 8).

Dictionaries of onomastic names constitute an important part of DS: fragments of Roman Ostash's *Ukrainian Personal names of the mid-17th century from the lexicographic perspective* (vol. 4, 7–9), Zoriana Kupchynska's *The archaic *-inъ-oeconyms in the 20th century* (vol. 10), Yuriy Osinchuk's *Dictionary of microtoponyms in Radekhiv District (Lviv Region)* (vol. 10).

Readers have the opportunity to read the unique *Dictionary of Verbal Symbols* by Oksana Simovych: volumes of DS contain its structure and 19 entries (vols. 2, 5–11).

DS publishes field records of dialectologists and ethnographers from Ukraine's modern and historical lands (Hutsul Region, Dnister Region, Boiko Region, Sian Region, Dnipro Region, Polissia, Slobozhanshchyna, Pidliashshia). These texts reveal important information about various aspects of material and spiritual culture of the Ukrainians.

Bibliographies are regularly published in DS, like a bibliography of Ukrainian dialectology (vols. 1, 4), materials for the bibliography of Lemko dialects (vol. 7), bibliographies of writings by Dmytro Hrynchyshyn (vol. 1) and Yaroslava Zakrevska (vol. 3).

Archival documents mainly represent the epistolary heritage of Ukrainian dialectologists: ten letters of Yevhen Tymchenko to Ivan Zilynskyi (1911–1926) (vol. 4), the correspondence of Mykhailo Lesiv and Oleksa Horbach (1961–1995) (vol. 6), letters of Mykhailo Lesiv and Yosyp Dzendzelivskyi (vol. 8), Yaroslava Zakrevska's epistolary (vol. 3).

DS is an edition oriented mainly at dialectologists and language historians, but specialists from other linguistic domains will benefit from DS as well.

REFERENCES

1. Hlushko, M. (2015). Etnohrafichna tematyka zarubizhnykh sloviau u zbirnyku «Dialektolohichni studii» (2003–2010). *Problemy slovianoznavstva*, 64, 104–110 [in Ukrainian].
2. Hrytsenko, P., & Khobzei, N. (Eds.). (2003). *Dialektolohichni studii. 1: Mova v chasi i prostori*. Lviv [in Ukrainian].
3. Hrytsenko, P., & Khobzei, N. (Eds.). (2003). *Dialektolohichni studii. 2: Mova i kultura*. Lviv [in Ukrainian].
4. Hrytsenko, P., & Khobzei, N. (Eds.). (2003). *Dialektolohichni studii. 3: Zbirnyk pamiati Yaroslavy Zakrevskoi*. Lviv [in Ukrainian].
5. Hrytsenko, P., & Khobzei, N. (Eds.). (2004). *Dialektolohichni studii. 4: Shkoly, postati, problemy*. Lviv [in Ukrainian].
6. Hrytsenko, P., & Khobzei, N. (Eds.). (2005). *Dialektolohichni studii. 5: Fonetyka, morfolohiia, slovotvir*. Lviv [in Ukrainian].

7. Hrytsenko, P., & Khobzei, N. (Eds.). (2006). *Dialektolohichni studii. 6: Linhvistychnyi atlas – vid stvorennia do interpretatsii*. Lviv [in Ukrainian].
8. Hrytsenko, P., & Khobzei, N. (Eds.). (2008). *Dialektolohichni studii. 7: Tradytsii i modern*. Lviv [in Ukrainian].
9. Hrytsenko, P., & Khobzei, N. (Eds.). (2009). *Dialektolohichni studii. 8: Hovory pivdenno-zakhidnoho narichchia*. Lviv [in Ukrainian].
10. Hrytsenko, P., & Khobzei, N. (Eds.). (2010). *Dialektolohichni studii. 9: Zapozychennia ta interferentsiia*. Lviv [in Ukrainian].
11. Hrytsenko, P., & Khobzei, N. (Eds.). (2015). *Dialektolohichni studii. 10: Tradytsii i novatorstvo*. Lviv [in Ukrainian].
12. Hrytsenko, P., & Khobzei, N. (Eds.). (2018). *Dialektolohichni studii. 11: Slovo – slovnyk – korpus*. Lviv [in Ukrainian].

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Актуальні питання української історії	3
Мисак Наталія. Ідеї соборності та самостійності в українському молодіжному середовищі Галичини наприкінці XIX – початку XX століття.	3
Фіногенов Олег. «Ліонський сюжет» (1924) у діяльності Західноукраїнського товариства Ліги Націй.	16
Стасюк Олександра. Роль рад депутатів трудящих у процесі радянізації Західних областей УРСР (1939–1941)	26
Лук'янченко Світлана. Агропромисловий комплекс Рівненської області в першій половині 1960-х років	38
До 100-річчя ЗУНР.	46
Дацків Ігор. Діяльність зовнішньополітичної служби Західноукраїнської Народної Республіки в 1918–1923 роках	46
Королько Андрій. Становлення і функціонування органів української влади на Снятинщині періоду ЗУНР (1918–1919)	54
Пірко Марія. Видавничі проекти державного секретаріату ЗУНР	79
Ткачук Павло, Кривизюк Леонід. Участь польових духівників у життєдіяльності збройних сил ЗУНР.	88
Пагірля Олександр. ЗУНР і національно-визвольний рух на Закарпатті в 1918–1919 роках.	100
Воєнна історія	127
Ткачук Андрій. Політика безпеки в коаліційній угоді депутатських фракцій у Верховній раді України V скликання	127
Попко Сергій. Державна програма співробітництва України з НАТО на 2001–2004 роки: пріоритети та завдання у контексті євроатлантичної інтеграції.	137
Постаті	145
Сова Андрій. Внесок Івана Боберського в підготовку та проведення Шевченківського здвигу 1914 року у Львові	145
Патер Іван. Суспільно-політичні процеси в Галичині 1919–1920 року в оцінці Євгена Чикаленка (за матеріалами «Щоденника»)	156
Соляр Ігор. Дмитро Левицький у визвольних змаганнях українців у 1914–1923 роках.	170

Середюк Марія. Громадсько-політична діяльність Володимира Целевича в роки національно-визвольних змагань (1918–1923)	181
Каменцев Денис. «Мене завжди тішило й почасти дивувала та велика напружена праця, яку переводять наші вояки...»: роль Володимира Сальського в організації української військової еміграції (1921–1940)	190
Кравець Наталія. Національно-культурна діяльність Василя Проходи в таборах військовополонених у роки Першої світової війни	203

МОВОЗНАВСТВО

Осінчук Юрій. Лексика на позначення Божих Осіб, святих і ангелів в українському історичному словнику за редакцією Євгена Тимченка.	213
Bahniuk Nataliya. Researching written monuments in the context of changing scientific paradigms	233
Черевко Ірина. Здобутки української діалектної фразеології ХХІ століття	240

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Гаврилів Тимофій. Ідентичнісні імплікації: «З країни рижу та опію» Софії Яблонської-Уден	251
Когут Софія. Видавничі стратегії Михайла Рудницького міжвоєнного періоду: ідеї, проекти, перспективи	267
Ругар Христина. Мандрівка до (своєї) пам'яті: міжвоєнний Львів і Львів у часі Другої світової війни в сучасному українському тексті (на матеріалі романів «Музей покинутих секретів» Оксани Забужко й «Танго смерті» Юрія Винничука)	278

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Лановик Мар'яна. [Рец.]: «Пов'язати розгублені кінці життя і мистецтва» [на]: Мочернюк Н. Поза контекстом: Інтермедіальні стратегії літературної творчості українських письменників-художників міжвоєнної: монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2018. 392 с. + 16 кольор. вкл.	286
Романюк Михайло. [Рец. на]: Сова А., Тимчак Я. Іван Боберський – основоположник української тіловиховної і спортової традиції / за наук. ред. Євгена Приступи. Львів: ЛДУФК, Априорі, 2017. 232 с.	295
Yastremska Tetiana. Dialectological studies: history, topics, structure.	300

Наукове видання

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018. Вип. 31. 308 с.

Літературний редактор

Наталія Галевич

Редактор анотацій англійською мовою

Поліна Костюк

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 16445–4917Р

Підписано до друку 20.12.2018. Ум. друк. арк. 24,95

Друк офсетний. Формат 70х100/16.

Наклад 50 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4. Тел: (032)-270-14-18